

ГАЛИЧИНА

НАУКОВИЙ І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНІЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ ЧАСОПИС

9
2003

ГАЛИЧИНА

НАУКОВИЙ І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ ЧАСОПИС

НБ ІІУС

662624

9' 2003

м.Івано-Франківськ

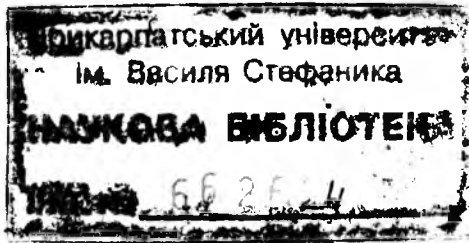
Плай

Головний редактор:
Відповідальний секретар:

Микола Кугутяк
Ігор Райківський

Редакційна рада:

Володимир Грабовецький
Василь Грещук
Леонід Зашкільняк (м. Львів)
Олександр Карпенко
Володимир Качкан
Віталій Кононенко
Петро Круль
Володимир Матвішин
Борис Савчук
Тарас Салига (м. Львів)
Михайло Станкевич (м. Львів)
Петро Федорчак
Степан Хороб
Мирон Черепанин
Раїса Чугай (м. Львів)

Редакційна колегія:

Микола Кугутяк
Тамара Галицька-Дідух
Василь Дебенко
Олег Жерноклеєв
Ігор Райківський

Літературний редактор:

Марія Брус

Художники:

Ігор Токарук
Мирослав Гаталевич

Комп'ютерне оформлення:

Олександр Федорів

**СТОРИНКИ ЖУРНАЛУ ВІДКРИТІ ДЛЯ ДИСКУСІЙНИХ МАТЕРІАЛІВ,
А ТОМУ ЇХ ЗМІСТ НЕ ОБОВ'ЯЗКОВО ВІДОБРАЖАЄ ПОГЛЯДИ
РЕДАКЦІЙНОЇ РАДИ**

Реєстраційне свідоцтво ІФ № 339 від 03.12.1996 р.

Часопис "Галичина" затверджений фаховим виданням ВАК України з наступних галузей наук:
історія, філологія, мистецтвознавство.

ГАЛИЧИНА 9'2003

При передруці матеріалів посилання на дане видання обов'язкове

76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57
Друкарня видавництва "Плаї" Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Микола КУГУТЯК, Олександр МАРУЩЕНКО, Юрій ТОМИН
**ПРОФЕСОР ПЕТРО ФЕДОРЧАК – УЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ І
ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ. ДО 70-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ
НАРОДЖЕННЯ.....6**

Археологія

Богдан ТОМЕНЧУК
**ОСОБЛИВОСТІ МІКРОПЛАНУВАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ
ДАВНІХ МОГИЛЬНИКІВ ЯК "ПОСЕЛЕНЬ МЕРТВИХ" ТА
МАКРОПЛАНУВАЛЬНИХ СИСТЕМ РОЗМІЩЕННЯ ЦЕРКОВ,
ХРЕСТІВ І ГОРОДИЩ.....14**

Ігор КОЧКІН, Леонід МАЦКЕВИЙ, Тарас ТКАЧУК, Богдан ТОМЕНЧУК
**ПІДСУМКИ РОБОТИ ГАЛИЦЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ
ЕКСПЕДИЦІЇ ПРИКАРПАТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА У 2002-2003 рр.....24**

Історія

Василь ДЕБЕНКО
**ГЕНЕЗА ДЕСПОТИЗМУ У МОСКОВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ ЗА
ПРАВЛІННЯ ІВАНА ІV.....32**

Василь МАРЧУК
**БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ: СПРОБА ВІДНОВЛЕННЯ
ЄДНОСТІ ХРИСТОВОЇ ЦЕРКВИ.....38**

Михайло СИГИДИН
**ІСТОРИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ
ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТ.:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ.....50**

Ігор РАЙКІВСЬКИЙ
**РАННЄ НАРОДОВСТВО ТА ПОШИРЕННЯ ЕТНОНІМУ
"УКРАЇНА" У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (1860-ті рр.).....57**

Тамара ГАЛИЦЬКА-ДІДУХ
**СХІДНОГАЛИЦЬКА ПРОБЛЕМА ЯК ОБ'ЄКТ МІЖНАРОДНОЇ
ПОЛІТИКИ (1919 – ВЕРЕСЕНЬ 1920 рр.).....73**

Олег ЖЕРНОКЛЕЄВ, Ігор РАЙКІВСЬКИЙ
**ОСИП БЕЗПАЛКО: СТОРИНКИ ЖИТТЯ І ГРОМАДСЬКОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ.....81**

Максим ГОН
**“КОМУНІСТИЧНИЙ” ФАКТОР УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИХ
 ВЗАЄМИН У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1935-1939 рр.).....95**

Олександр ЛИСЕНКО
**ДОБРОЧИННІСТЬ ЯК ВИЯВ НАЦІОНАЛЬНОЇ
 СОЛДАРСЬКОЇ РОЛИ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....101**

Олександр МАРУЩЕНКО
**ВОЛИНСЬКА ТРАГЕДІЯ 1943 РОКУ В СУЧАСНІЙ
 УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ.....112**

Михайло СЕНЬКІВ
**ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКЕ СЕЛО: ЕТАПИ ТА МЕТОДИ
 КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ 1944-1952 рр.....127**

Документи до мартирології українського народу

Микола КУГУТЯК
**ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ТРАГІЧНИХ ПОДІЙ У ПЕРЕМИШЛІ І
 СИНЕВІДСЬКУ ВИЖНОМУ ВОСЕНИ 1914 року.....134**

Мовознавство

Микола ЛЕСЮК
**ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В
 ГАЛИЧИНІ В УМОВАХ АВСТРІЙСЬКОГО РЕЖИМУ.....145**

Літературознавство

Наталія ВІВЧАРИК
**ОСОБЛИВОСТІ ПОЕТИЧНОЇ ТВОРЧОСТІ
 ГРИГОРА ЛУЖНИЦЬКОГО.....154**

Мистецтвознавство

Михайло ГНАТЮК
**НАРОДНЕ МИСТЕЦТВО ПОКУТТЯ І ГУЦУЛЬЩИНИ У
 СВІТЛИНАХ ЮЛІАНА ДОРОША.....159**

Науковий дебют

Наталія САЛАМАХА
**МИХАЙЛО ПОГОДІН ЯК РЕДАКТОР ЖУРНАЛУ
 “МОСКВИТЯНИН”165**

Андрій МІЩУК
**ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ
 ЮЛІАНА ЦЕЛЕВИЧА.....172**

Тетяна ПАНФІЛОВА
**ПРОБЛЕМА СОБОРНІСТІ УКРАЇНИ В ДІЯЛЬНОСТІ УНТП
 (ЖОВТЕНЬ 1918 р. – БЕРЕЗЕНЬ 1923 р.).....177**

Олександр ФЕДОРІВ
**ЗУНР У ПОЛІТИЦІ РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ
 (БЕРЕЗЕНЬ – ЛИПЕНЬ 1919 р.).....186**

Олександр ВАСЯНОВИЧ
**РУКОПИСНІ ФОНДИ ІНСТИТУТУ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА,
 ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА ЕТНОЛОГІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО
 НАРОДНОЇ МЕТЕОРОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ.....195**

Рецензія

Микола КУГУТЯК, Іван МОНОЛАТІЙ
**ВАГОМИЙ ВНЕСОК В ІСТОРІОГРАФІЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
 НОВОЇ ДОБИ.....198**

Степан СВІРАК
НОВЕ БАЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.....203

Ігор РАЙКІВСЬКИЙ
**ІНФОРМАЦІЯ ПРО ЗАХИСТ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ
 У СПЕЦІАЛІЗОВАНІЙ ВЧЕНІЙ РАДІ К 20.051.05 ПРИ
 ІСТОРІЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТІ ПРИКАРПАТСЬКОГО
 УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА В 2003 р.....204**

НАШІ АВТОРИ.....205

ПРОФЕСОР ПЕТРО ФЕДОРЧАК – УЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

ДО 70-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

Мальовниче Прикарпаття славиться не тільки своїми захоплюючими краєвидами, синіми горами, родючими землями, а й щирими талановитими людьми. До визначних особистостей краю, які зробили вагомий внесок в освітянську і наукову скарбницю нашої держави, належить відомий український історик, учений і педагог, завідувач кафедри історії слов'ян Прикарпатського університету імені Василя Стефаника, доктор історичних наук, професор Петро Степанович Федорчак. Нещодавно йому виповнилося 70 років.

Дитинство та юність ученого припали на тяжкі і буремні часи польської, німецької окупації, радянізації краю, голодні воєнні та післявоєнні роки.

П.С. Федорчак народився 22 серпня 1933 р. у селі Росохач Городенківського району Івано-Франківської області в родині сільських хліборобів. Уже в дошкільні роки він оволодів грамотою, навчився читати і писати. 1939 року Петро Федорчак вступив у Росохазьку початкову школу, яку згодом перетворили на семирічну. Петро Степанович пригадує, що це були складні роки його життя, які співпали з початком Другої світової війни. Його батько Степан Федорчак працював у той час сільським ковалем і був мобілізований на роботу на один із заводів м. Челябінська, звідкіля повернувся додому інвалідом. Мати Параска Андріївна залишилася з двома малолітніми синами та маленькою дочкою. Тоді Петрові доводилося пасти худобу та працювати на полі. Сім'я Федорчаків переживала нестатки, а в 1946 р. – і голод. Однак у ці роки Петро Федорчак разом з кількома ровесниками регулярно відвідував школу, добре вчився. Односельчани запам'ятали, як він декламував на сцені сільського клубу вірші Тараса Шевченка та брав участь у шкільному драматичному гуртку.

У 1947 р. Петро Федорчак вступив у Коломийське педагогічне училище, після закінчення якого здобув кваліфікацію учителя початкової школи. Особливий вплив на

нього справили в училищі педагоги Костянтин Данкевич, Олена Голодненко, Іван Бородін, Микола Бездітко, які не лише майстерно викладали навчальні предмети, а й уміло прищеплювали любов до професії вчителя. Під їх впливом Петро Степанович Федорчак пов'язав усе своє подальше життя з освітою.

У 1951 р. Петро Федорчак став студентом історичного відділу історико-філологічного факультету Івано-Франківського (колишнього Станіславського) педагогічного інституту. Тут він прослухав нормативні і спеціальні навчальні курси тодішніх провідних викладачів, зокрема доцентів І.К. Васюти, П.М. Денисовця, П.Т.Рущенка та інших, у майбутньому відомих учених, докторів наук, професорів. Запам'яталися йому і цікаві лекції доцентів В.О. Духніча, Ю.І. Патлажана. Під впливом своїх наставників Петро Федорчак формувався не лише як майбутній учитель історії, а й науковець-дослідник. Під час навчання в інституті він брав активну участь у діяльності студентських гуртків і семінарів, виступав з доповідями та повідомленнями на конференціях, готував перші наукові праці. І результат не забарився: Петро Федорчак став переможцем Республіканського конкурсу студентських наукових робіт. В інституті студент Петро Федорчак ще активно займався спортом, який став його постійним супутником у житті.

У 1955 р. П.С. Федорчак закінчив навчання в інституті, одержавши диплом з відзнакою. Як здібного студента-випускника і перспективного науковця державна екзаменаційна комісія рекомендувала його до вступу в аспірантуру. Протягом наступних п'яти років Петро Степанович працював учителем історії та географії у школах м. Станіслава і перебував на виборній громадській роботі, одночасно займаючись науковими дослідженнями. У 1960–1963 рр. він навчався в аспірантурі Київського державного університету ім. Тараса Шевченка, де опублікував чотири наукові статті та книжку. В аспірантурі Петро Федорчак достроково захистив кандидатську дисертацію з історії західних областей України.

З 1963 року Петро Степанович пов'язав свою трудову, педагогічну та наукову діяльність з Івано-Франківським державним педагогічним інститутом, який у 1992 р. був реорганізований у Прикарпатський університет. Працюючи у цьому вузі безперервно уже сорок років, він пройшов шлях від старшого викладача історичного факультету до професора. В інституті П.С. Федорчак викладав історичні дисципліни, а з 1972 р. обіймав посаду завідувача кафедри. Учений постійно вдосконалював свої лекційні та семінарські заняття, урізноманітнював форми і методи навчально-виховного процесу, допомагав студентам опанувати знаннями і спрямовував на це колеги-викладачів.

Одночасно П.С. Федорчак активно займався науково-дослідною і навчально-методичною роботою. Він був співавтором і членом редакційної колегії тому «Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область», автором монографії «Шляхом трудових подвигів», співавтором нарисів з історії Прикарпаття «Назустріч мрії», документального нариса «Івано-Франківський державний педагогічний інститут імені В.С. Стефаника»¹, опублікував статті про особливості і специфіку викладання всесвітньої історії в педагогічному вузі та досвід вивчення історії України в курсі всесвітньої історії². Працюючи в інституті, без відриву від виробництва, П.С. Федорчак у 1976 р. першим з випускників історичного факультету захистив докторську дисертацію з проблем політичної історії України.

У 1982 р. Петро Степанович став проректором з наукової роботи. Енергійно і самовіддано працюючи на цій посаді до 1993 року, він докладав великих зусиль у напрямку організації і координації наукових досліджень факультетів і кафедр інституту, створення аспірантури, був ініціатором проведення багатьох наукових конференцій, симпозіумів та семінарів, сприяв виникненню Науково-технічної ради інституту та

керував нею.

Після реорганізації педагогічного інституту в університет у 1993 р. на історичному факультеті було створено кафедру історії слов'ян, завідувачем якої Вчена рада університету обрала професора П.С.Федорчака. Очоливши нову кафедру, Петро Степанович побував у Київському, Львівському та Чернівецькому університетах, де вивчав досвід організації слов'янознавчої освіти, зокрема викладання нормативних і спеціальних дисциплін, проведення навчально-методичної, науково-дослідної та виховної роботи. Він спрямовував колектив кафедри на опанування новими технологіями навчання і викладання слов'янознавчих курсів і разом зі своїми колегами доцентами А.В. Крюковим, М.М. Нагорняком, В.І. Сілецьким та Ю.М. Томиним виробляв нові методичні та світоглядно-концептуальні підходи до читання лекцій і проведення семінарських занять, а також до організації навчально-виховного процесу та науково-дослідницької діяльності.

Враховуючи нові політичні та ідеологічні реалії слов'янських країн, досягнення сучасної історичної науки, кафедра під керівництвом П.С.Федорчака розробила програму і робочі плани нормативного курсу "Історія зарубіжних слов'ян". Колектив кафедри зосередив увагу на творчому осмисленні і висвітленні історії слов'янських країн, відображенні у навчальній роботі докорінних змін у політичному та соціально-економічному житті, які відбулися на зламі ХХ і ХХІ століть. У цьому приклад, гідний наслідування, показує завідувач кафедри професор П.С.Федорчак, який щорічно виступає з відкритими лекціями, будуючи їх на нових теоретичних і методологічних засадах.

Під керівництвом П.С.Федорчака на кафедрі створено науково-методичний семінар, на якому викладачі виступають з доповідями на актуальну слов'янознавчу тематику, обговорюють сучасні форми і методи читання лекцій та проведення семінарських занять, колоквиумів, діляться власним досвідом організації та ведення навчального процесу, зокрема удосконалення системи діагностики знань студентів, упровадження модульно-рейтингової системи їх оцінювання тощо.

П.С. Федорчак спрямував колектив кафедри на розробку спеціальних курсів і спецсемінарів із джерелознавства та історіографії зарубіжних слов'ян, розвитку слов'янознавства у Східній Європі, міжслов'янських етнополітичних і культурних взаємин, міжнародного становища та зовнішньої політики слов'янських держав у ХХ ст. З його ініціативи створено кабінет історії слов'ян, де майбутні спеціалісти поповнюють свої знання з історії кожної слов'янської країни і який став центром навчально-методичної роботи кафедри.

Тривалий час, плідно працюючи на освітянській ниві, П.С. Федорчак приділяє велику увагу підготовці студентів до роботи в школі, щорічно здійснює керівництво педагогічною практикою майбутніх фахівців, сприяє їм у методичному забезпеченні уроків. Разом з колегами по кафедрі П.С. Федорчак допоміг тисячам студентів стати учителями історії, багато з яких очолили школи, ліцеї, гімназії та інші освітянські установи. Випускники стефаниківського вузу глибоко вдячні Петру Степановичу за те, що він передав їм свої знання, щиро ділився великим педагогічним досвідом, вмilo спрямовував їх на правильний життєвий шлях. Любов до науки та педагогічної роботи він прищепив і своїм дочкам. Старша – Тетяна Федорчак є кандидатом історичних наук, доцентом кафедри історії та політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу. Молодша – Наталя Панасейко викладає англійську мову та історію в Канаді.

Професор П.С.Федорчак значну увагу приділяє розширенню і поглибленню зв'язків колективу кафедри з освітянськими установами Івано-Франківщини. В Інституті

післядипломної освіти він неодноразово читав лекції з актуальних проблем історії та сучасного становища слов'янських країн і народів. На спільному засіданні кафедри та методичного об'єднання вчителів історії області наголошувалося на необхідності постійного оновлення знань фахівців зі слов'янознавства, покращення викладання історії слов'янського світу в школі, підвищення професійного рівня викладачів-істориків.

За останні десять років урізноманітнілася та диверсифікувалася наукова діяльність професора П.С. Федорчака. Ним здійснено низку нових цікавих досліджень, які умовно можна поділити на чотири тематичні групи: теоретичні проблеми слов'янознавства; українсько-польські відносини; історичне краєзнавство; науково-методичне забезпечення навчального процесу і підготовка нових навчальних посібників і підручників. До першої належать колективні монографії та статті, у яких із сучасних позицій характеризуються державотворчі процеси у зарубіжних слов'янських країнах, визначаються особливості їх політичного та соціально-економічного розвитку.

У 1995 р. за безпосередньою участю та редакцією професора П.С.Федорчака колектив кафедри історії слов'ян опублікував посібник "Історія Польщі", у якому висвітлено найважливіші проблеми розвитку цієї країни від найдавніших часів до сьогодні⁵. У розділі про новітню історію Польщі, який належить П.С. Федорчаку, на основі невідомих раніше документів розкриваються передумови кризових явищ у Польщі в 70–80-х роках ХХ століття, обґрунтовується закономірність краху адміністративно-розподільної системи у цій країні, характеризуються докорінні суспільні зміни, що відбулися у Польщі в 90-х роках.

У 1999 р. за редакцією П.С.Федорчака вийшла книга "Коротка історія Чехії і Словаччини"⁶, у якій ним написані розділи з новітньої історії. Застосувавши проблемний підхід до висвітлення ключових моментів розвитку цієї країни у ХХ столітті, він на багатому фактичному матеріалі проаналізував особливості політичного та економічного становища Чехословаччини, охарактеризував негативний вплив на неї тоталітаризму, розкрив передумови і хід радикальних політичних та соціально-економічних перетворень, закономірності "оксамитової революції" в Чехословаччині й утворення незалежних Чеської та Словацької республік. Проблемам історії Чехословаччини присвячені й інші опубліковані П.С. Федорчаком статті⁷.

До творчого доробку П.С. Федорчака належить і обґрунтування ним впливів на процеси державотворення у слов'янських країнах таких ключових подій першої половини ХХ століття, як розпад Австро-Угорської імперії та крах російського царизму. П.С.Федорчак також наголошував, що Перша світова війна прискорила національну ідентифікацію слов'янських народів, посприяла відродженню та створенню нових слов'янських держав. Відобразивши вплив Західно-Української Народної Республіки на розвиток державотворчих процесів у сусідніх країнах, П.С. Федорчак відзначив, що нова українська держава враховувала у своїй внутрішній та зовнішній політиці і європейський досвід⁸.

Значне місце у науковій діяльності П.С.Федорчака займає дослідження складних і суперечливих українсько-польських взаємин. У 1997 р. за його редакцією вийшла книга "Українсько-польські відносини у Галичині у ХХ ст."⁹, яка є збірником матеріалів Міжнародної наукової конференції за участю більше 100 вчених України і Польщі. У ній вміщено і доповіді П.С.Федорчака про національну політику Другої Речі Посполитої у західноукраїнському регіоні та розвиток українсько-польських культурних контактів.

Продовжуючи вивчати це питання, П.С.Федорчак на основі архівних документів підготував і опублікував статтю про депортацію українців з Польщі та поляків із західних областей України у 1944–1946 роках. На яскравих фактах учений

підтвердив, що ця подія не була добровільною акцією, як це стверджувалося у радянській історіографії, а перетворилася у життєву трагедію двох сусідніх народів⁸.

Професор П.С. Федорчак в університетських виданнях Києва, Львова, Чернівців й Івано-Франківська опублікував низку статей про українсько-польські мовні контакти та співробітництво у галузі освіти і культури у 90-х роках ХХ ст. У них автор довів, що багатогранні українсько-польські культурні відносини засвідчили можливість і перспективність розвитку толерантних взаємин між українськими та польськими вченими, працівниками освіти, артистами і творчими колективами. Вони ж сприяють співпраці двох сусідніх слов'янських народів, взаємозбагаченню їх культур⁹.

У галузі історичного краєзнавства привертає насамперед увагу висвітлення у публікаціях П.С. Федорчака ролі, місця і значення Прикарпаття в зовнішньоекономічних і торговельних відносинах із зарубіжними країнами – Молдовою, Литвою, Туреччиною, Росією, Німеччиною, Францією. Автор переконаний, що в часи незалежності України склалися умови для розширення економічних і торговельних зв'язків із зарубіжжям, чому сприяють географічне розташування Прикарпатського регіону, наявність багатьох природних, сировинних і людських ресурсів¹⁰.

Краєзнавчу тематику поповнюють праці П.С. Федорчака про розвиток вищої освіти на Прикарпатті на сучасному етапі. На значному фактичному матеріалі він досліджує діяльність колективів Прикарпатського університету імені Василя Стефаника, Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу та Івано-Франківської медичної академії, спрямовану на вдосконалення підготовки спеціалістів, формування інтелектуального потенціалу нашого краю і незалежної України в цілому¹¹.

Професор П.С. Федорчак є співавтором книги “Історичний факультет Прикарпатського університету імені Василя Стефаника”, у якій висвітлено становлення цього колективу та його здобутки в навчально-виховній, науковій та громадській діяльності¹². Він також підготував та опублікував статтю про розвиток у Прикарпатському університеті історичного слов'янознавства¹³.

З метою забезпечення високого рівня підготовки фахівців-слов'янознавців П.С. Федорчак та його колеги по кафедрі приділяють велику увагу науково-методичному забезпеченню навчальних курсів і підготовці нових підручників та навчальних посібників. Значною популярністю серед студентів користуються видані за редакцією П.С. Федорчака книги “Історія Польщі”, “Коротка історія Чехії і Словаччини”. Отстання рекомендована Міністерством освіти України як навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей. Петро Степанович є також співавтором підручника з історичного краєзнавства “Мій рідний край – Прикарпаття”, а нині готує до друку новий навчальний посібник “Історія Польщі у ХХ та на початку ХХІ століть”. Всього він опублікував близько 150 наукових праць.

У діяльності професора П. С. Федорчака важливе місце займає організація представницьких наукових конференцій і форумів. У 1996 р. за його активним сприянням ректорат Прикарпатського університету та Івано-Франківська обласна державна адміністрація провели Міжнародну наукову конференцію “Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.”. На конференції з доповідями та повідомленнями виступили вчені з Івано-Франківська, Києва, Луцька, Львова, Тернополя, а також з Польщі. Вони проаналізували різні аспекти українсько-польських взаємин, розкрили причини протистояння між двома народами, що мали місце у минулому, зокрема у 20-40-х роках ХХ століття.

З ініціативи Петра Степановича в 2002 р. у Прикарпатському університеті проведено міжвузівський круглий стіл “Акція Вісла”. Його учасники обговорили причини і наслідки цієї трагічної події та її висвітлення й оцінку в сучасній українській та польській

історіографіях. П.С. Федорчак тут виступив з доповіддю про депортаційні процеси.

Щороку професор П.С. Федорчак бере участь у роботі міжнародних, всеукраїнських, регіональних та міжвузівських наукових конференцій. Зокрема, у травні 2000 р. він доповідав на форумі – Міжнародному конгресі “Українська історична наука на порозі ХХІ ст.”, який відбувся на базі Чернівецького національного університету.

Професор П.С. Федорчак значну увагу приділяє підготовці і вихованню істориків високої кваліфікації. Він ініціював створення на кафедрі аспірантури, де під його керівництвом перспективні молоді науковці готують дисертації зі слов'янознавчих проблем. Першим аспірантом Петра Степановича став випускник історичного факультету Прикарпатського університету В.Л. Комар, який підготував і захистив кандидатську дисертацію на тему: “Українське питання в національній політиці Польщі (1935 – 1939 рр.)”. Під керівництвом П.С. Федорчака кандидатську дисертацію “Імперська ідея в Московській державі в кінці ХV – ХVІ ст.” підготував і захистив В.З. Дебенко. Нині над дисертаціями працюють аспіранти М.Д. Вітенко, І.В. Місюра, Я.В. Штанько. Професор П.С. Федорчак надає допомогу у підготовці дисертаційних досліджень і пошукувачам з інших міст та регіонів України. Він неодноразово виступав офіційним опонентом на захисті докторських і кандидатських дисертацій в університетах Дніпропетровська, Києва, Львова.

П.С. Федорчак постійно дбає про залучення здібної студентської молоді до науково-дослідної роботи. У 1993 р. на кафедрі історії слов'ян створено науковий семінар, де навчаються студенти ІІІ – ІV курсів за розробленою на кафедрі програмою спеціалізації. Щороку керівник семінару професор П.С. Федорчак знайомить студентів з організацією наукової діяльності, методикою написання курсових, бакалаврських, дипломних і магістерських праць, наукових статей і рефератів, передає студентам багатий особистий досвід ведення наукових досліджень, роботи з архівними та історіографічними джерелами. Під керівництвом Петра Степановича десятки бакалаврів, спеціалістів і магістрів підготували та успішно захистили свої кваліфікаційні роботи з історії Білорусі, Польщі, Росії, Чехії. П.С. Федорчак спрямовує своїх вихованців та учнів передусім на дослідження актуальних проблем економічної, політичної і дипломатичної історії слов'янських країн, міжслов'янських етнополітичних та культурних зв'язків і, що дуже важливо, допомагає їм у підготовці наукових виступів, публікації перших статей.

Об'єктом уваги П.С. Федорчака є, поза сумнівом, організація навчання в магістратурі. Очолований ним колектив кафедри багато працює над розробкою та удосконаленням спецкурсів та спецсемінарів, а також тематики магістерських досліджень, присвячених актуальним проблемам історії слов'янських країн. Петро Степанович уже декілька років з великим успіхом читає магістрантам спецкурс “Державотворчі процеси у зарубіжних слов'янських країнах”. Під його керівництвом майбутні магістри готують наукові доповіді з проблематики державотворення, обговорення яких відбувається на спецсемінарах у зацікавленій і жвавій дискусійній формі. Це допомогло багатьом студентам успішно захистити магістерські роботи з обраних ними питань.

П.С. Федорчак докладав значних зусиль для встановлення творчих зв'язків з ученими вищих навчальних закладів Івано-Франківська, інших міст України, а також Польщі. Ним ініційовані науково-теоретичні засідання “круглого стола” за участю науковців вищих навчальних закладів Прикарпаття, на яких обговорювалися важливі проблеми соціально-економічного і громадсько-політичного розвитку краю. Кафедра залучає до викладання на історичному факультеті Прикарпатського університету спеціалістів з провідних навчальних, наукових установ України і зарубіжжя. Так,

завідувач кафедри історії слов'ян Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук, професор В.І.Яровий прочитав спецкурс, присвячений дискусійним питанням історії національно-визвольних рухів у слов'янському світі, а професор з Польщі Т.Бернацек виступив з доповіддю про сучасну польську історичну науку та досвід організації науково-дослідної роботи у польських вузах.

Прекрасними рисами характеру Петра Степановича є його доброзичливість, щирість, бажання і готовність завжди прийти на допомогу людям у вирішенні життєвих і професійних проблем. Він неодноразово консультував у підготовці кандидатської дисертації свого колишнього однокурсника В.М.Холєвчука, який згодом став доктором історичних наук і професором, протягом тривалого часу завідував кафедрою у Чернівецькому національному університеті ім. Юрія Федьковича. У визначенні наукового шляху Петро Степанович допомагав і відомому тепер ученому, докторові історичних наук, професорові Київського національного університету Ярославу Калакурі.

Серед учнів і вихованців Петра Степановича є нинішні декан історичного факультету Прикарпатського університету доктор історичних наук, доктор філософії, професор Микола Кугутяк, проректор Прикарпатського юридичного інституту Національної Академії внутрішніх справ України доктор історичних наук, професор Степан Сворака, проректори нашого вузу Володимир Великочий та Сергій Дерев'яно, які працюють над докторськими дисертаціями. З колишніх студентів професора П.С.Федорчака слід назвати і доцентів Олега Жерноклеєва, Олександра Маруценка, Михайла Нагорняка, Ігоря Пилипіва, Ігоря Райківського та інших.

Плідна науково-педагогічна діяльність Петра Степановича відзначена високими освітянськими нагородами – званнями “Відмінник народної освіти” (1977 р.), “Відмінник освіти України” (2000 р.), медалями “За трудове отличие” (1981 р.), “Ветеран труда”. У 1990 р. йому було присвоєно почесне звання “Заслужений працівник народної освіти Української РСР”.

П.С.Федорчак зустрів своє 70-річчя у вирі молодіжного університетського життя, розквіті таланту вченого і педагога, наукової та духовної зрілості, сил та енергії. Уже сорок один рік він незмінно трудиться у Прикарпатському університеті ім. В.Стефаніка, на історичному факультеті, користуючись авторитетом серед викладачів, студентів й аспірантів, маючи значний педагогічний і науковий досвід. Важко переоцінити внесок професора П.С.Федорчака, справжнього галицького інтелігента, у становлення і розвиток вищої освіти й науки на Прикарпатті. Освітянська і наукова нива стала сенсом буття Петра Степановича, його покликанням. Професор П.С. Федорчак і нині гідно виконує важливі доручення, пов'язані з науковою та професійною діяльністю. Він продовжує очолювати кафедру історії слов'ян, здійснює керівництво науковим колективом, який працює над держбюджетною темою; є членом Вченої ради та Науково-технічної ради університету, Ради історичного факультету, редакційної колегії “Вісника Прикарпатського університету. Серія “Історія”, редакційної ради наукового і культурно-просвітницького краєзнавчого часопису “Галичина”, спеціалізованої Ради із захисту кандидатських дисертацій. Петро Степанович керує написанням колективної монографії з історії українсько-польських відносин у ХХ столітті, бере участь у підготовці книги про голодомор 1932 – 1933 років в Україні, має намір видати й інші наукові праці.

Петро Степанович Федорчак наділений особливим талантом працювати з людьми, перейматися їхніми труднощами, створювати умови для успішної роботи, водночас залишаючись принциповим та вимогливим до всіх і насамперед до себе. Він

ніколи не буває байдужим до чужих проблем, а енергія, тонке почуття гумору і дотепність допомагають йому долати усі життєві негаразди. Такий характер допомагає йому займати активну патріотичну і громадську позицію.

1. Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. – К., 1971. – 639 с.; Федорчак П.С. Шляхом трудових подвигів. – Львів, 1974. – 224 с.; Назустріч мрії. Нариси історії Прикарпаття. – Ужгород, 1978. – 224 с.; Івано-Франківський педагогічний інститут імені В.С. Стефаніка. (Документальний нарис). – Ужгород, 1990. – 118 с.

2. З досвіду висвітлення історії України в курсі всесвітньої історії // Місце України у світовій історії та особливості вивчення даної проблеми у педагогічному вузі. – К., 1992. – С. 157-159; О преподавании всемирной истории в педагогическом вузе // Актуальные проблемы обучения в педагогическом вузе. – Измаил, 1993. – С. 89-90.

3. Історія Польщі. Навчально-методичний посібник / За редакцією професора П.С.Федорчака. – Івано-Франківськ, 1995. – 71 с.

4. Коротка історія Чехії і Словаччини / За редакцією професора П.С.Федорчака. – Івано-Франківськ, 1999. – 170 с.

5. Федорчак П.С. Розвиток економіки Чехословаччини між Першою та Другою світовими війнами // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000. – С. 212-218; Його ж. Чехословацька Республіка на рубежі 20-х рр. ХХ ст.: передумови створення та політичний розвиток // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2001. – № 5-6. – 262-267.

6. Федорчак П., Федорчак Т. Утворення ЗУНР та національно-визвольний рух слов'янських народів // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Західно-Українська Народна Республіка: Історія і традиції. – Львів, 2000. – № 6. – С. 129-133.

7. Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – 451 с.

8. Федорчак П., Федорчак Т. Депортації українців з Польщі та поляків із західних областей України (1944 – 1946) // Міжнародний науковий конгрес. Українська історична наука на порозі ХХІ ст. – Т.2. – Чернівці, 2001. – С. 299-306.

9. Розвиток українсько-польських мовних контактів та взаємин у галузі освіти на Прикарпатті (90-і роки ХХ ст.) // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського державного лінгвістичного університету. Linguarum VIII. Філологія. Педагогіка. Психологія. – 2001. – № 4. – С. 521-523.

10. Мій рідний край – Прикарпаття. – Івано-Франківськ, 2000. – 376 с.

11. Федорчак П.С., Федорчак Т.П. Відродження вищої освіти на Прикарпатті в умовах незалежної України // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип.ІІ. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 147-162.

12. Історичний факультет. Здобутки, пріоритети, перспективи. – Івано-Франківськ, 2000. – 68 с.

13. Федорчак П.С. Історичне слов'янознавство у Прикарпатському університеті імені Василя Стефаніка // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. VI. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 3-14.

Микола КУГУТЯК, Олександр МАРУЩЕНКО, Юрій ТОМИН

Богдан ТОМЕНЧУК

ОСОБЛИВОСТІ МІКРОПЛАНУВАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ДАВНІХ МОГИЛЬНИКІВ ЯК “ПОСЕЛЕНЬ МЕРТВИХ” ТА МАКРОПЛАНУВАЛЬНИХ СИСТЕМ РОЗМІЩЕННЯ ЦЕРКОВ, ХРЕСТІВ І ГОРОДИЩ

Історики архітектури вже давно прийшли до висновку, що в основі побудови окремих давніх архітектурних ансамблів (в першу чергу, культового призначення) і навіть цілих поселенських комплексів закладена відповідна планувальна схема, яка часто відображає як тогочасні релігійно-філософські погляди, так і науково-прикладні знання. При цьому структура їх планіграфічної системи завжди була складною, багатоплановою та різною для окремих епох і культур. Все ж, головною особливістю будь-якої планувальної структури було панування в ній чітко визначеного порядку в визначеній системі координат, зокрема, як географічних (відносно сторін світу, небесних світил тощо), так і суспільних (відносно релігійних, культурних, соціальних та ін.) центрів*. Але, разом з цим, всюди присутня відповідна основа: суспільна та соціальна ієрархія тогочасного суспільства чи держави. Мета даної роботи – простежити можливість існування особливостей мікропланувальної структури давніх могильників і макропланувальних систем розміщення церков, христів та городищ як складових частин поселенських комплексів у межах відповідно суспільних (община, сім'я) груп та територіальних (державних) об'єднань. У цілому, підтверджується, що їх планувальні структури та системи були теоретично оформлені і практично здійснювалися відповідною владою – общинною, церковною, князівською, що виключало їх “випадковість” чи “хаотичність” та “безплановість”, як про це ще продовжують говорити більшість дослідників матеріальної культури.

1. Мікропланувальна структура давніх могильників

“...Обряди в честь предків важливіші обрядів в честь богів”.

Закони Ману

Згідно з язичницькою ідеологією, немає різниці між світом живих і світом мертвих, а через поховальний обряд здійснюється лише перехід від однієї стадії життя до іншої – останньої і вічної. Язичницькі жерці вчили, що кожна людина вступить до світу мертвих в тій якості, в якій вона перебувала (здобула) на землі. Тому головною метою і змістом поховального обряду було виконання общиною і сім'єю комплексу

* Зокрема, орієнтація за місцем заходу і сходу сонця (місяця), зірок, сузір'їв, сонцестояння (зимового і літнього), напрямку вітрів тощо. У стародавньому Єгипті визначали орієнтацію кожного храму фараон і богиня Сешет – покровителька закладки храмів, користуючись ритуалом “натягування шнура” відносно відповідного орієнтира. Слід згадати про орієнтацію композиційних осей давньогрецьких міст на м. Дельфи (“географічний центр Землі”), чи давньоримських на м. Рим, а мусульманських на Мекку тощо. Про ритуальні традиції закладки міст, храмів, житлових і суспільних будинків повідомляється в численних давніх філософсько-етичних творах та спеціальних трактатах. Зокрема, в “Артакшастрі” (Індія), в трактатах Чжу-лі і Менцзі (Китай), в працях Гіпподама, Платона, Арістотеля (Давня Греція), Марка Вітрувія Полліона (Рим, “Десять книг про архітектуру”) та ін.

ритуальних дій для розміщення померлого в новому “поселенні мертвих”, у строгій відповідності з його сімейним і суспільним (соціальним) статусом, який він займав в системі “поселення живих”. Дотримання цих вимог та забезпечення померлих усім необхідним для продовження їх посмертного життя і складало основу поховального обряду¹. Таким чином, в ідентичності “поселень мертвих і живих” (планувальна структура) витримувалась рівновага між світом живих і світом мертвих, що було основою всіх дохристиянських релігій.

Вищезначені висновки дозволяють нам підійти до постановки проблеми про відповідність планіграфічної макро- і мікросуспільної структури давніх поселень і могильників та дають можливість їх зворотної археологічної реконструкції.

Археологічні дослідження давніх поселень і могильників дозволяють стверджувати, що вони складають єдиний поселенський комплекс, який існує в одній системі макро- і мікротопографічно узгодженої соціалізації (сімейно-родової, ідеологічної, соціальної тощо). Зокрема, тип, планування та розміри поселень є визначальними критеріями для реконструкції розвитку суспільних відносин племен слов'янських археологічних культур. Дослідники вірно відзначають, що зміни в макротопографічному плануванні поселень відповідають змінам суспільних відносин їх мешканців, відображаючи перехід від первісної патріархальної общини (80 – 100 чоловік, які жили в 3–4 гніздах-поселеннях патріархальних великих сімей-патронімій з 15–20 чоловік і складались з декількох малих, несамостійних сімей) до територіальної, сусідської общини, в якій мала сім'я стала вже господарською самостійною одиницею ранньофеодального суспільства². Більшість дослідників, визнаючи існування чіткої макротопографічної планувальної структури слов'янських поселень, у той же час важко сприймають існування чіткого планіграфічного зв'язку в мікротопографії розміщення жител великої патріархальної сім'ї, яку, на наш погляд, переконливо розробив нещодавно Ярослав Баран³. Зокрема, виявлена ним система діагональних прив'язок при побудові груп жител, фіксувала пряму (батьки-діти) родинну лінію. А саме, пізніші житла планіграфічно пов'язані з більш ранніми системою діагоналі (мотузка), проведеної через кути старого житла (в одному з кутів розміщена обов'язково піч) до одного з кутів нового житла. Мікрохронологія будівель виявила ще одну систему лінійних зв'язків, які охоплювали уже всі будівлі поселення, коли на одній лінії виявляються кути або стіни кількох, одночасових або різночасових жител. Постійне

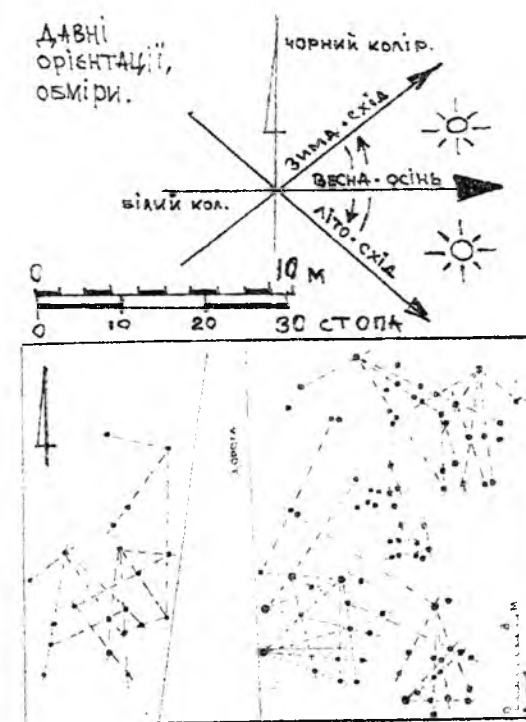

Рис. 1. Княжинський могильник.
Грунтовий, тілопальний

повторення розташування груп жител у вигляді дуги, де всі вони зв'язані лініями (лінійно-радіальна структура), фіксувало бічну лінію родинних зв'язків патронімії (брати, дядьки, племінники тощо). Таким чином, “безсистемна” забудова поселень (і не тільки слов'янських) насправді виявилась чітко планіграфічно спланованою, через відповідну строгу фіксацію внутрішніх “великосімейних” патріархальних генеалогічних зв'язків (літописна “вервь”). Безперечно, що це лише перші кроки в пізнанні цих надзвичайно складних процесів формування мікропланувальної структури давніх поселень*.

Вивчення нами слов'янських (і не тільки) ґрунтових тілопальних могильників (досліджених повністю або в більшій частині) показало наявність також двох взаємопов'язаних систем їх планіграфічної макро- і мікротопографічної побудови, які фіксують як прямі зв'язки в середині малої і великої сім'ї, так і бічні лінії в общині в

цілому. Зокрема, вони утворюють окремі промені-ряди** прямої і діагональної перехресної прив'язки в розміщені поховань, планіграфічним центром яких є могили засновників роду-патронімії (діди, прадіди). У зв'язку з тим, що смерть постійно змінювала природний хронологічний порядок в розвитку (наступності) всіх прямих і бічних сімейних (родинних) ліній та перемішувала статево-вікові групи (рання смерть дітей, батьків, онуків тощо), планіграфічний зв'язок всередині таких генеалогічних груп могильника ускладнювався, тому він важко піддається реконструкції (особливо

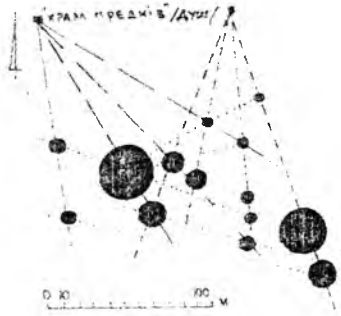

Рис. 2. Перещепинський курганий могильник Більського городища (Гелон). VII - IV ст. до н.е.

на великих і довготривалих могильниках) (рис. 1, 2).

Крім планіграфічного зв'язку, кожна з груп могил, в залежності від місця в сімейній та статево-віковій групі, виділялась і відповідно регламентованими рисами поховального обряду, які так до кінця і не мають єдиного релігійно-функціонального пояснення на даний час. Все це, безперечно, ускладнює археологічну (суспільно-соціально-сімейну) реконструкцію некрополів. У цілому один могильник належав одній патріархальній общині (3-4 покоління), яка складалась з декількох патріархальних сімей-патронімії. Кожна з них утворювала окрему групу могил, в якій кожна сім'я формувала і окремі планіграфічні ряди. Зокрема, новоутворені сім'ї жонатих синів (жонатих внуків) утворювали нові ряди, в яких кожен померлий член сім'ї та самі ряди були пов'язані по статево-віковому принципу діагонально-перехресними лініями з родичами і найперше з засновником роду-патронімії. Таким чином, планіграфічна схема в формуванні дохристиянського ґрунтового тілопального могильника в принципі була подібна до

* Це добре видно, коли члени великої сім'ї живуть на одному поселенні. А в тому разі, коли на різних (“гніздах поселень”), – можливо, повинна існувати подібна система територіальних лінійно-радіальних зв'язків між поселеннями-гніздами сім'ї, роду тощо.

** Слід пам'ятати, що в реальних умовах функціонування поселенського комплексу, в тому числі могильника, повинна існувати відповідно зорієнтована сітка вулиць і доріжок, яка археологічно не завжди простежується.

“генеалогічного дерева” (сімейно-родового). Її чітке дотримання дозволяло всій патріархальній общині і, зокрема, сім'ям, завжди розпізнавати могили своїх предків і померлих родичів, а з іншого боку – здійснювати нові захоронення у відповідності з генеалогічним (суспільним) місцем кожного в системі “поселення мертвих”. Отже, можна говорити також, що ґрунтова тілопальна могила мала і відповідні наземні ознаки (археологічно втрачені). Ґрунтові тілопальні могили, які були, очевидно, основним поховальним обрядом у ранніх слов'ян, займали надзвичайно важливе місце в релігійних віруваннях слов'янського населення, для яких було характерним “поклоніння мертвим”. Так, Аль Масуді (X ст.) писав, що “слов'яни поділяються на багато народів..., більша частина їх племен – язичники, які спляють своїх мерців і поклоняються їм”*.

Дана схема планіграфічного генеалогічного зв'язку існувала і на пізньослов'янських курганних некрополях. Кургани з одиничними захороненнями (тілоспалення на стороні) утворювали окремі, але взаємопов'язані (взаємоперехресні) планіграфічні ряди (діагональні і прямі), в яких визначається місце кожного покійника в системі як малої, так і великої патріархальної сім'ї. Планіграфічним центром є могили засновників роду-патронімії. Кургани – колективні усипальниці (малосімейні з 2 – 5-ти та великосімейні з 10 – 40 поховань) також розміщені в такій самій системі планіграфічного зв'язку, але вже сусідсько-общинного. В цілому, як ґрунтові тілопальні, так і ранні курганні могильники за характером здійснення поховального обряду були колективними, патріархально-общинними, що відповідало суспільно-економічному рівню його населення⁴. Тому і внутрішня планіграфічна структура могильників була сімейно-патріархально-общинною.

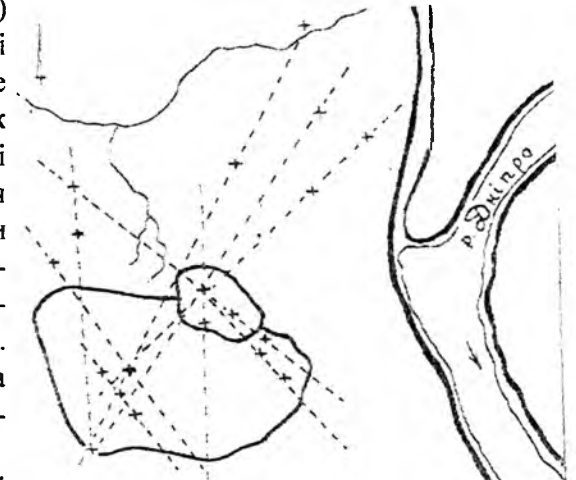
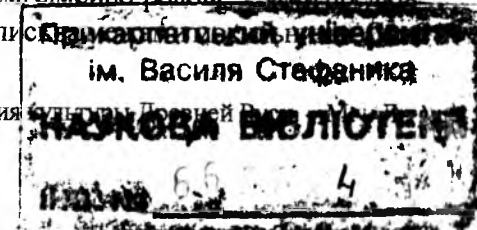

Рис. 3. Давній Київ. Храми XII ст.

Необхідно згадати і планіграфічну структуру курганних некрополів культури карпатських курганів (II – V ст. н.е.), в яких окремі дослідники, на нашу думку, безпідставно вважають “передтечу” та “імпульс” в причинах появи ранньослов'янської курганної обрядовості. Очевидно, носії культури карпатських курганів, в основному, належали фракійсько-германському субстрату (бастарни), яке входило, як і поліетнічне населення сусідньої черняхівської культури, до сфери впливів провінційно-римського світу. Планувальна структура курганних некрополів вищезазначеної культури, очевидно, мала традиції планувальної системи курганних могильників попереднього часу, які належали більш соціально-стратифікованому “державним” суспільствам ранньозалізного віку. Зокрема, на центральних (“царських”) скіфських курганних некрополях нами простежено, що планіграфічним центром були окремі сімейно-родові “урами предків” (місцезнаходження душ померлих), які розміщувалися

* За Лавровим Н. (Лавров Н. Религия и церковь // История культуры Древней Руси. М., 1951. – Т. 2. – С. 73).

відносно них, а не могил засновників роду – патронімії, або не тільки їх, і здійснювалась прив'язка всіх могил, що знаходилися в системі прямих і перехресних променів-рядів, які були сформовані окремими сім'ями (рис. 3). Така система відповідала вищому соціальному та суспільно-ідеологічному рівню суспільства періоду існування перших великих протодержавних утворень. Тому на курганних некрополях культури карпатських курганів представлені дві планувальні структури, побудовані відносно “храмів предків” або могил засновників роду (патронімії). Ранньослов'янському, общинному суспільству відповідала лише друга, простіша планувальна структура могильників.

У період формування Києво-руської держави мала сім'я стає суспільно і економічно більш незалежною. Тому на могильниках зменшується ще донедавна визначальний патріархально-общинний зв'язок, який поступово змінюється соціально-сімейним. Особливо це відбувалось у великих поселенських комплексах міського типу. На пізніх курганних могильниках (зокрема, дружинних) планіграфічний зв'язок відображає вже в основному соціальний статус похованого, а поховальний обряд здійснюється великою соціальною групою, до якої він належав. Планіграфія могильника соціально-сімейна. На поселенських комплексах сільського типу планіграфія кладовищ сімейно-сусідсько-общинна (літописні “мир”, “погост”, “вервь”). Крім того, для цього ранньофеодального періоду характерні й економічно об'єднані “нерозділені сім'ї” (батьки – жонаті діти – внуки –

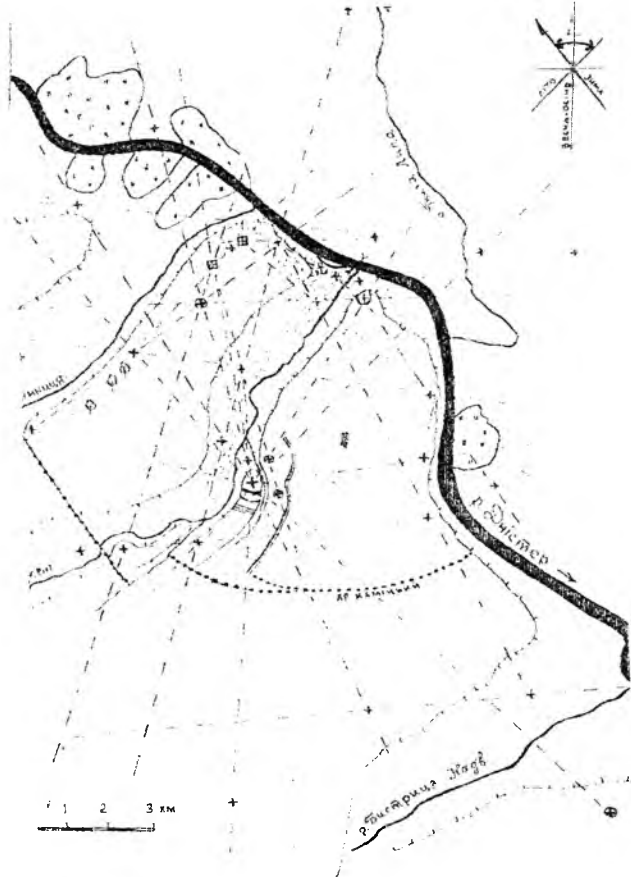

Рис. 4. Давній Галич.
Церкви XII - XIII ст.

жонаті брати – діти – племінники), що також було свідченням старих пережитків, які впливали на планіграфічну структуру кладовищ.

У системі християнських кладовищ, планіграфічна структура поховань майже повністю відповідає соціальним зв'язкам. При цьому, чим складнішою була соціальна структура поселенського комплексу, тим більш складна і соціальна структура його кладовищ. Самі ж прицерковні кладовища стають частиною окремих “церковних комплексів”, які обслуговували різні соціальні групи населення, зокрема, князівські і боярські, посадські і сільські та монастирські тощо⁵. На самому кладовищі, при чіткому

рядному плануванню (на схід від церкви, з орієнтацією рядів по осі північ-південь*), все ж намагалися зберегти внутрішню групову, сімейно-родову приналежність похованих. На таких кладовищах (сімейно-родових групах) у “задушні дні” (троїцька субота, вівторок на Фоминій неділі тощо) збиралась уся велика родина, а на могилах були виставлені “поминальні обіди”, водночас відправлялися нові та старі обряди як пережитки культу предків.

2. Макропланувальна система розміщення церков і христів

Вивчення принципів взаєморозташування церков дозволило і тут виявити певні макропланувальні закономірності. Історики архітектури, в основному, стверджують, що храми розміщувалися вільно по відношенню один до одного, або в лінію з невеликим вигином, але ніколи по одній прямій⁶. Переважна більшість з них користуються “народною етимологією”, коли говорять про основні критерії вибору місця розміщення нового храму, зокрема: “вибирають гарне, імпозантне і найкраще місце”, “в селах церкви будувались з краю села, часто на пагорбку”, “в містах храми, як доміанти, розміщувались на рудоріжжях і площах”, “мало бути місце з сильним енергетичним полем” тощо⁷. Давньоруський літописець повідомляв, що Володимир “наказав будувати церкви і ставити їх на тих місцях, де колись стояли кумири”⁸, що додає до вище зазначених

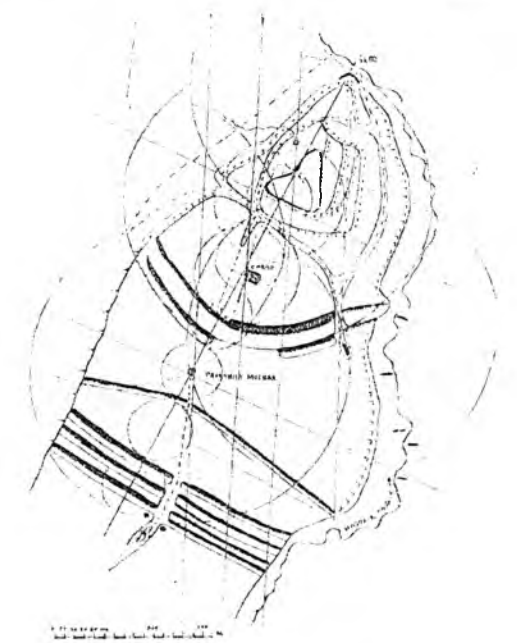

Рис. 4 (додаток). Давній Галич.
Крилоське городище. Архітектурно-просторова організація

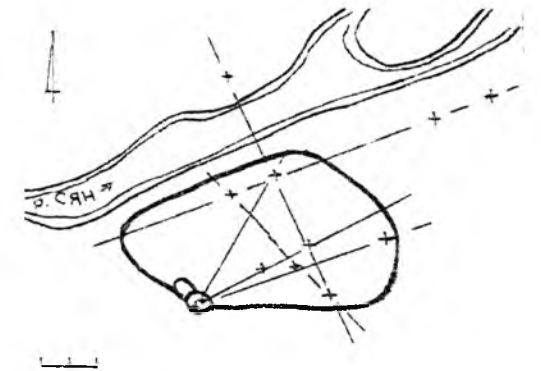

Рис. 5. Перемишль XII - XIII ст.
Храми

* Орієнтація християнських поховань була по осі Зах.-Сх. Відхилення від неї викликане різними точками огляду (заходу) сонця протягом року. Те ж стосується і орієнтації церков відносно точки сходу сонця в період конкретних днів освячення місця храму, яке визначав єпископ і давав відповідне ім'я святого тощо.

⁵ Необхідно згадати, про ряд етнографічних, зокрема фольклорних джерел, які повідомляють про надзвичайно цікаві факти, пов'язані з обґрунтуванням вибору сакралізованих ділянок під будівництво церкви або її перенесення на нове місце. Це була завжди для всіх велика таємниця. Місце вибору повинні були вказати Вищі сили, зокрема, частіше за все Матір Божа, яка появлялась на тому місці (на дубі, липі, тощо). Якщо ж місце вибрано невірне, самовільно, то “під час бурі міг звалитись хрест, або перенестись на інше місце”, “в церкву міг вдарити грім”, “впасти дзвін або тріснути”, “церква взагалі могла провалитись під землею, або згоріти...”. Народ вважав, що все це були прояви “Вищої сили”, “Божої волі”, яка забороняла будувати тут храм – місце зустрічі людей з Богом. Це ж відноситься і до вірної орієнтації Церкви та до вибору місця під кладовище і до відповідної орієнтації могили тощо.

⁶ За Махновцем Л. (Літопис Руський. – К., 1989. – С. 66.)

критеріїв вибору місця храму і давні, невідомі нам язичницькі традиції місця вибору святилищ. В цілому, історики архітектури визнають, що давні зодчі безумовно володіли різними методиками макро- і мікропланування, багатьох аспектів яких досі нам невідомі.

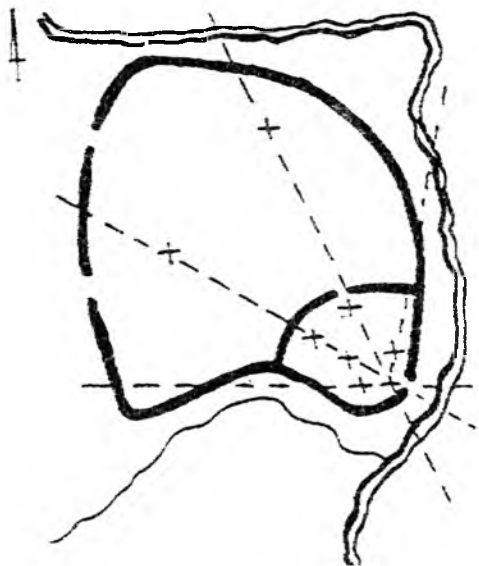

Рис. 6. Давній Переяслав. Храми

простежена як на поселеннях, так і на могильниках. Особливо добре вона фіксується в містах-столицях Давньої Русі (рис. 4,5,6). Зокрема, в Києві – це система лінійно-радіальних прив'язок окремих груп церков до Десятинної Церкви, Софії, Благовіщення на Золотих Воротах, Пірогощі на Подолі тощо), в Переяславі – відносно Михайлівського собору, в Галичі – Успенського Собору, церкви Спаса, церкви Пантелеймона тощо. Дана макропланувальна система мала традиції ще в часи пізнього середньовіччя.

2. Розміщення сільських церков здійснювалося згідно складної макропланувальної системи взаємоперехресних (діагональних) зв'язків в окремих територіальних групах, які утворюють один великий, загальний “духовний просторовий зв'язок”. Цей зв'язок був візуально невидимим, оскільки передбачав взаємоперехресність у рядах-діагоналях 3–6–12 і більше церков, часто на значній віддалі і на території із складним, висотним рельєфом. Але цей планіграфічний зв'язок відповідав релігійному, просторовому, ритуальному (духовному) зв'язку між усіма храмами (як будинками Бога, де відбувається зустріч людини з Богом). При виборі місця для нової церкви (в межах поселення) найперше визначалось її місце в системі макропланувального зв'язку з сусідніми, територіально близькими їй храмами. А саме, вона повинна бути в системі діагональних прив'язок з декількох осей, утворених сусідніми храмами, побудованими також відносно своїх діагональних осей. Дана складна геодезична робота, очевидно, виконувалася спеціально уповноваженою єпископом групою “землемірів” за наперед визначеною і затвердженою “церковним статутом” схемою. Вона, можливо, була призначена лише для вузького кола людей (“службового користування”). На даний час ця схема діагональних прив'язок при виборі місця нового храму, на жаль, забута, втрачена і не використовується*. Згідно картографічного

* Дану схему можна використовувати і під час пошуків давно втрачених (невдомих) місць знаходження старих храмів у містах та селах, а також шукати самі поселення чи інші церковні комплекси.

Зокрема, вже в XIX ст. було забуто давньоруське “числове проектування”, основане на числовій системі, тощо. Наші спостереження дозволяють говорити про наявність двох макропланувальних систем в розміщенні церков:

1. Будівництво міських церков здійснювалось на відповідних, прямих, лінійних, радіальних осях відносно одного або декількох центральних храмів, частіше всього єпископських. Це було викликано групуванням церков (у зв'язку з їх залежністю, підпорядкованістю) відносно релігійного центру, який міг змінюватися в різний час. Дана макропланувальна система є більш давньою і якоюсь мірою нагадує нам відповідну планувальну лінійно-радіальну систему патронімічного зв'язку, яка

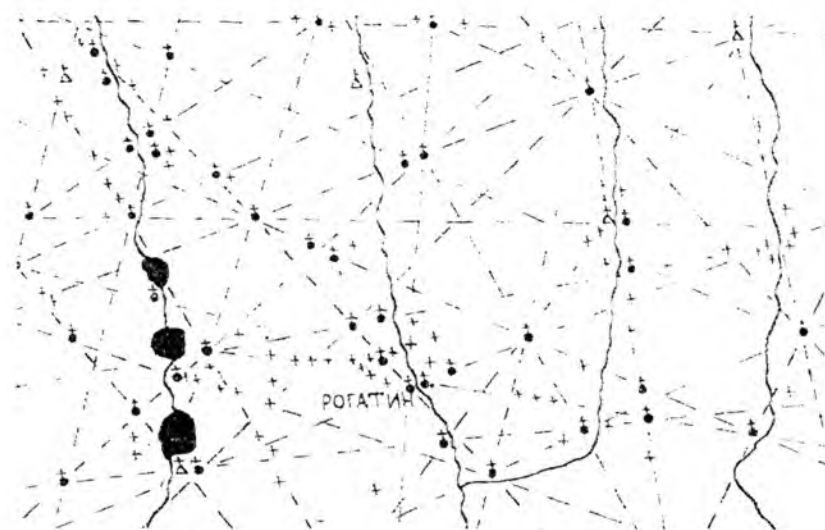

Рис. 7. Церкви та хрести в околицях м. Рогатина на сер. XIX ст. (з карти К. Куммербергера. 1855 р.)

матеріалу, вона застосовувалась ще до початку XIX ст. (рис. 7).

З макропланувальними системами побудови (взаєморозміщення) церков тісно пов'язана і давня система встановлення хрестів. Наші спостереження, зокрема на картографічному матеріалі XVIII–XIX ст., дозволяють говорити, що при виборі місця під нову церкву, коли проводилася складна геодезична робота по діагональній прив'язці до інших храмів, використовували систему проміжних “реперів” – хрестів. Встановлені на дорогах (роздоріжжях), полях, пагорбах тощо, вони чітко визначали основні напрямки головних діагональних осевих ліній духовного, релігійного просторового зв'язку, вказували на “дорогу до храму”.

Безперечно, існувала невелика група хрестів й іншого призначення. Зокрема, пов'язана з визначними релігійними місцями, монастирями, церквими, цвинтариськими тощо.

Виявлення особливостей внутрішньої мікропланувальної структури давніх поселень і могильників (“поселень мертвих”) та макропланувальної системи взаєморозміщення церков дозволяє говорити про можливість існування планувальної системи взаєморозміщення і інших категорій археологічних пам'яток. Зокрема, надзвичайно цікавою є проблема макропланувальної системи розміщення городищ, у тому числі періоду Київської Русі. Вивчення нами принципів

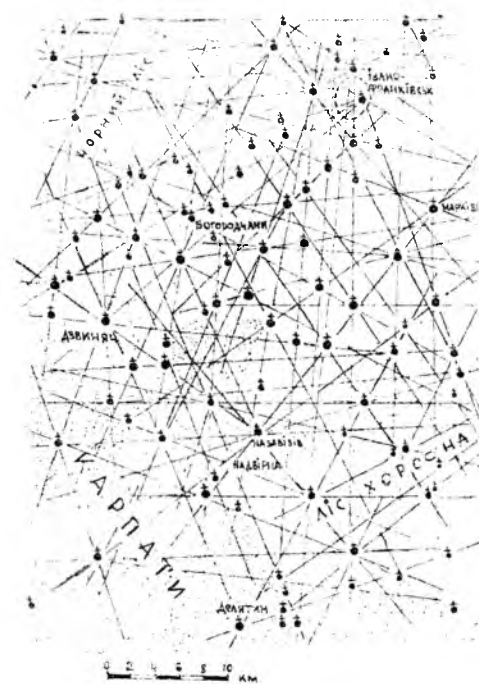

Рис. 7 (додаток) Церкви на Галицькому Підгір'ї

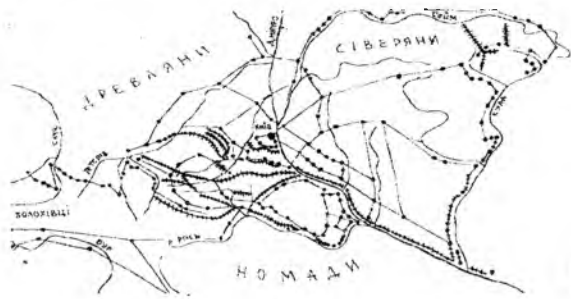

Рис. 8. Система зовнішньої (територіальної) загальнодержавної оборони. Київська Русь. XI - XIII ст.

Рис. 9. Система зовнішньої (територіальної) оборони. Галицька земля. XI - XIII ст.

*Лінії зв'язку між городищами в даній макропланувальній системі загальнодержавної оборони частіше всього виступають ще як комунікаційні зв'язки (дороги), а окремі (країні) є і відповідними пограничними межами (лімесом) земель, князівств, волостей тощо. Взагалі, макропланувальна система взаєморозміщення давніх поселень (у тому числі городищ) в межах суспільно-адміністративних одиниць ще маловивчена. В основному, дослідники вказують при цьому лише на природно-кліматичні умови конкретної місцевості (регіону), топографію або близькість до комунікацій (водних, сухопугних тощо). В таких випадках з'являються такі абстрактні визначення як "гнізда поселень" тощо. Можливо, на ранніх етапах макропланувальна система взаєморозміщення поселень у суспільно-адміністративних одиницях могла бути подібною (близькою) до мікропланувальної структури самих поселень та некрополів. Особливо слід пам'ятати, що ранні (додержавні) угруповання поселень мали відповідну родо-племінну основу. В "державний період" групування поселень (макропланувальна структура поселень) уже не відповідали старим родо-племінним зв'язкам. Держава розривала родо-племінні зв'язки як основу сепаратизму родо-племінної знаті. Макропланувальна система поселень відповідала державним адміністративно-фіскальним, господарсько-економічним потребам до макропланування.

взаєморозташування городищ Київської і Галицької земель показало наявність чітко продуманої макропланувальної системи зовнішньої, загальнодержавної оборони (територіально-замкнутої) [рис. 8, 9]. Всюди присутня чітка рядність і ешелонованість у розміщенні всіх городищ, кожне з яких входило в наперед визначену йому систему окремого ряду тощо. Це було найпершим принципом у виборі місця його розташування, що навіть часом йшло врозріз із природними умовами оборони. Городища ніколи не були просто окремими, самостійними укріпленнями, лише зі своєю внутрішньою системою оборони. Вони були "кілцем" великого ланцюга єдиної загальнодержавної зовнішньої системи оборони, зокрема, в комплексі із "Змієвими валами" ("Трояновими"), природними факторами тощо. Безперечно, вона також була пов'язана із внутрішніми державотворчими (містотворчими) процесами та формувалася довго і поетапно, що ускладнювало їх планувальну структуру. Окреме місце в ній займає і роль адміністративної, фіскальної систем тощо*. В цілому, макропланувальна система взаєморозміщення городищ дозволяє простежити існування декількох

шляхів їх виникнення – общинний, племінний (надплемінний), торгово-ремісничий (ВТРП) і міський. Останні представляли державний (феодалний) шлях, який остаточно завершив формування системи городищ як центрів одержавлення (феодалізації) земель і територій. Міста, які виникли на завершальному етапі процесу їх будівництва державною владою, мали й однакову двохчастинну систему: дитинець і посад тощо. Вони і стали складовою частиною державної адміністративної (волосної) структури⁷.

На даному етапі досліджень нами зроблено лише попередні висновки відносно існування особливостей мікропланувальної структури давніх могильників як "поселень мертвих" і макропланувальних систем розміщення церков, христів та городищ. Зокрема, конкретизація семантики кожного типу поховань для різних історичних епох і етнокультурних груп вимагає більш широкого і комплексного (історико-археологічного, етнографічного, антропологічного, релігійнознавчого, філософсько-психологічного тощо) вивчення. Це ж стосується дослідження планувальних систем інших груп і категорій пам'яток. У цілому, запропоновано лише загальну модель їх окремих головних просторових (планіграфічних) зв'язків, яка існувала в давні часи, формувалася та здійснювалася відповідною владою – сім'єю, общиною, державою і Церквою⁸.

1. Афанасьев Н.Н. Древо жизни. – Москва, 1983; Котляревский А.О. О погребальных обычаях языческих славян. – Москва, 1868; Никитина Г.Ф., Могильников В.А. Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тыс. до н.э. – Москва, 1974; Седов В.В. Погребальный обряд славян в начале средневековья // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. – Москва, 1990; Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – Москва, 1981. – С. 176 – 178; Його ж. Язычество древней Руси. – Москва, 1987. – С. 267 – 284.
2. Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI – X вв. н.э. – Москва, 1990 – С. 73 – 120.
3. Див.: Баран Я.В. Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків – І) // Автореферат дис... канд. іст. наук. – К., 1992.
4. Див.: Моця О.П. Населення південно-руських земель IX – XIII ст. (за матеріалами некрополів). – К., 1993.
5. Томенчук Б.П. Некрополі Галича і Галицької землі (Галицько-Буковинського Прикарпаття) // Автореферат дис... канд. іст. наук. – К., 1998.
6. Красовский Н.С. Некоторые особенности градостроительной структуры Киева середины XII в. // Архитектурное наследие. – Москва, 1976. – № 25. – С.12 – 18; Максимов П.Н. Творческие методы древнерусских зодчих. – Москва, 1976; Довганюк І. Архитектура українських церков. – Львів, 1997. – С.32.
7. Толочко П.П. Пути становления древнерусских городов // Тези доповідей української делегації на VI міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996). – К., 1996. – С. 63 – 68; Томенчук Б.П. Три періоди розвитку Галича в світлі нових археологічних досліджень // Там само. – С. 111 – 113; Филипчук М. Про господарство та соціальні мікроструктури населення українського Прикарпаття в останній чверті I тис. н.е. // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали міжнародної археологічної конференції. – Львів, 2001. – С.220 – 238.
8. Томенчук Б. До питання про особливості мікропланувальної структури давніх поселень як "поселень мертвих" та макропланувальних систем розміщення церков і городищ // Нові технології в археології. Матеріали міжнародної археологічної конференції. – К.-Львів, 2002. – С.301 – 317.

*Ігор КОЧКІН, Леонід МАЦКЕВИЙ,
Тарас ТКАЧУК, Богдан ТОМЕНЧУК*

ПІДСУМКИ РОБОТИ ГАЛИЦЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ПРИКАРПАТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА У 2002-2003 рр.

Нещодавно була створена Галицька археологічна експедиція Прикарпатського університету імені Василя Стефаника, керівником якої став доцент кафедри всесвітньої історії, кандидат історичних наук Б.П.Томенчук, а науковим консультантом виступає член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор В. Д. Баран. Експедиція Прикарпатського університету протягом кількох років плідно співпрацює з відділом археології Національного заповідника "Давній Галич", Інститутом археології та Інститутом українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, Івано-Франківським краєзнавчим музеєм. У складі експедиції діють два загони – Галицький, який очолює доцент Б.П.Томенчук, і Трипільський, яким керує старший викладач кафедри історіографії і джерелознавства І.Т.Кочкін. Протягом польових сезонів 2002 і 2003 рр. дослідження проводили обидва загони експедиції.

Діяльність Трипільського загону Галицької експедиції

Влітку 2002 р. Трипільський загін у складі Галицької експедиції Національного заповідника "Давній Галич" (керівник експедиції – завідувач відділом археології Заповідника – кандидат історичних наук Т.Ткачук) продовжив розкопки багатощарового поселення Більшівці і провів дослідження поселення поблизу села Кремидів у Галицькому районі.

Дослідження поселення в урочищі Кути поблизу селища Більшівці Галицького району були розпочаті Т.Ткачуком ще 1999 р., у ході яких було встановлено, що пам'ятка заселялася неодноразово, починаючи з новокам'яної доби. Нижній шар поселення залишений носіями культури лінійно-стрічкової кераміки періоду неоліту. Верства трипільської культури має два нашарування – середнього (заліщицька група) і пізнього етапів (кошиловецька та шипинецька групи) розвитку культури. Тут зустрічаються також матеріали ранньої пори бронзового віку (межановицька культура) і киево-руського часу.

На поселенні Більшівці цього разу було закладено два невеликих за розмірами розкопи. Однією з найцікавіших знахідок польового сезону була гончарна пічка, залишки якої було знайдено на глибині 0,65 м у північній частині розкопу №1. Фрагменти її поду з отворами – продухами мали товщину біля 16 мм і лежали півколом. Особливості залягання залишків пічки вказують на її належність до кошиловецького житла, дослідженого в 1999 р. У цьому ж розкопі було також відкрито яму з матеріалами культури лінійно-стрічкової кераміки (розміри 3х3,5 м). У її заповненні знайдено фрагменти столового і кухонного посуду згаданої неолітичної культури. Столовий посуд оздоблений так званім "нотним" орнаментом. У другому розкопі, який було закладено між розкопами, розкритими ще в 2000 р., об'єктів не знайдено, проте з культурних нашарувань видобуто фрагменти розписного посуду заліщицької (етап В-І-В-ІІ) та шипинецької (етап С-І) груп трипільської культури.

Проведені у Більшівцях дослідження дозволили вперше на цій території

встановити абсолютну хронологію неолітичної верстви (культури лінійно-стрічкової кераміки), трипільської верстви етапу В-І-В-ІІ (заліщицька група), а також дещо прояснити культурну ситуацію на лівобережжі Дністра на етапах С-І і С-ІІ трипільської культури¹.

Другу половину польового сезону 2002 р. Трипільський загін присвятив дослідженню багатощарового поселення поблизу села Кремидів у Галицькому районі. Поселення, розташоване на схилі пагорбу в урочищі Піддівиче на лівому березі Гнилого потоку, було знайдено місцевим вчителем Михайлом Кедиком, який протягом багатьох років проводив на ньому збирання підйомного матеріалу². Т.Ткачуку у знахідках вчителя вдалося визначити фрагменти керамічного посуду культури лінійно-стрічкової кераміки, а також заліщицької та кошиловецької груп трипільської культури³. Це стало результатом перенесення польового табору експедиції.

Місце розташування поселення не випадкове – тут є і джерело води, і поклади кременю у вапнякових нашаруваннях Дівич-гори. Дослідження у Кремидові продовжувалися менше двох тижнів, тому розміри розкопу були незначні – 6 х 10 м. Житлових об'єктів на дослідженій ділянці знайти не вдалося. На цій площі виявлено шість різночасових ям. Ями №№ 2, 3, 4, 5 залишили носії висоцької культури раннього залізного віку, ями №№ 1, 6 – носії черняхівської культури. У нашаруваннях пам'ятки було також знайдено матеріали культури лінійно-стрічкової кераміки (неоліт), заліщицької і кошиловецької груп Трипілья (енеоліт), межановицької культури (бронзовий вік) і княжої доби (ХІ-ХІІ ст.).

Дослідження поселень поблизу селища Більшівці і села Кремидів Галицького району дозволяють стверджувати, що трипільські пам'ятки існували на Лівобережжі Верхнього Подністров'я і наприкінці етапу С-І, про що говорять пізньошипинецькі матеріали з Більшівців, і на етапі С-ІІ⁴.

Польовий сезон 2003 р. Трипільський загін провів у складі Прикарпатської експедиції Інституту українознавства НАН України та Прикарпатського університету, керівником якої став завідувач відділу археології згаданого інституту, доктор історичних наук Л.Г.Мацкевий. Завданням експедиції було комплексне дослідження поселень відкритого типу та печерних пам'яток поблизу села Одаїв Тлумацького району. Ця територія відома своїми печерами тектонічного і карстового походження, які знаходяться на правому березі Дністра. В околицях цього села вже проводили пошукові дослідження О.Адаменко, В.Артюх, Б.Василенко, М.Клапчук, Л.Мацкевий, Б.Томенчук у 1973-1987 рр. Починаючи з 1973 р., тут працювали археологічні експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, керівник експедицій – Л.Г.Мацкевий), що досліджували печери.

Крем'яні вироби верхньопалеолітичного часу були виявлені у печері Одаїв ХІ (Думка), що за 2,5 км на північний захід від однойменного села, в урочищі Думчина Долина⁵. В галереї печери Дальньої на пункті Одаїв ХV, що знаходиться на віддалі 2,1 км на північний-захід від села, знайдено крем'яні знаряддя, керамічне грузило, уламки пізньотрипільського посуду, кістки, очевидно, великої рогатої худоби. За своїми основними показниками Л.Мацкевий відносить цю пам'ятку до категорії тимчасових поселень-схованок від ворожих нападів, інших лихоліть, проте це не відкидає можливість її використання як святилища⁶. У печері Затишна-Бутиновича, в урочищі Городище (Одаїв ХVІІІ, за 2,3 км на північний захід від села), в одній із галерей знайдено скелет людини. Радіовуглецева дата, отримана в Інституті геологічних наук АН України –

5100±50 років тому. У поховальному комплексі, який також віднесено до енеоліту, є уламки ліпного посуду та крем'яні вироби⁷.

У печері Одаїв XVI (Вертикальна), розташованій за 2,15 км на північний захід від села, в урочищі Городище знайдено уламки ліпного посуду із шнуровим орнаментом, крем'яні вироби та кістки тварин⁸.

Матеріали раннього залізного віку (гальштатська культура) знайдені на площадці перед гротом Монаха в урочищі Городище (Одаїв XII), за 1,8 км на північний захід від села, у печері Стрімка (Одаїв XIV), за 2,05 км на північний захід від села, в печері Дальній (Одаїв XV), в її ближній галереї. Водночас у печері Одаїв XVIII під час розкопок виявлено розрізнені скелети людей, а також трупопокладення з бронзовим ножом, крем'яними та кістяними виробами, керамічними посудинами, кістками тварин. Цей комплекс, що, очевидно, представляє залишки могильника, віднесено до голіградської групи фракійського гальштату⁹.

Знахідки із печери Стрімка (Одаїв XIV) і Вертикальна (Одаїв XVI) продатовані X-XII ст. Найбільш вірогідно, що ці порожнини слугували схованками для жителів синхронного городища, яке розташоване поряд. Печера Одаїв XII (грот Монаха) дослідниками ототожнена як притулок монахів-василіан. У печерах Одаїв XIII (грот Верхній, за 1,9 км на північний захід від села), Одаїв XIV (печера Стрімка), Одаїв XVII (Безіменна, за 2,2 км на північний захід від села), очевидно, переховувалися й учасники національно-визвольних змагань середини XX ст.¹⁰

Крім печерних пам'яток, поблизу села Одаїв археологами знайдено п'ятнадцять пунктів з матеріалами різних епох, від верхнього палеоліту до Київської Русі¹¹.

Особливістю польових археологічних досліджень було те, що вони проводились одночасно двома загонами – “наземним” і “підземним”. У ході розвідкових робіт визначено місце розташування багатошарового поселення Одаїв II на пагорбі біля присілка Думка, в місцевості Городище. Було закладено декілька розвідкових розкопів (шурфів) на гребені та південному схилі пагорба. Це дозволило локалізувати залишки глинобитного майданчика трипільського житла. На цьому місці було закладено розкоп площею близько 60 кв.м. У першому і частково другому пласті (глибина – до 0,4 м) знайдено матеріали епохи бронзи – фрагменти ліпного керамічного посуду з домішкою товченого кременю (табл. 2), крем'яні і кістяні вироби, кістки свійських тварин. Керамічний посуд за своїми основними рисами (формою, складом глиняного тіста) попередньо можна віднести до культури Ноа, пам'ятки якої на корінній території існували від середини XIV до другої половини XII ст. до н.е. Найближча аналогічна пам'ятка Острівець датована кінцем XII ст. до н.е.¹²

В розкопі на глибині 0,20-0,60 м знайдено фрагменти керамічного посуду, крем'яні вироби і залишки глинобитного житла трипільської культури. Вдалося з'ясувати, що житло своєю довгою віссю було зорієнтоване по лінії північний схід – південний захід, таким чином, його довгі стіни непогано освітлювалися променями сонця. Хоча житло і було розташоване на досить значному схилі, проте його мешканці, очевидно, зрівняли поверхню пагорбу і вивели горизонтальну долівку житла. Встановлено, що житло мало стіни стовпово-тинної конструкції, які були вимашені глиною. Підлога була створена на основі дерев'яних колод, викладених поперек житла. Поверхня колод вкрита доволі товстим шаром глини, яка мала досить велику кількість рослинних домішок (соломи, полови тощо). Мабуть, дерев'яні перекриття стелі житла були також вимашені глиною. Частина архітектурних площин досліджуваного житла,

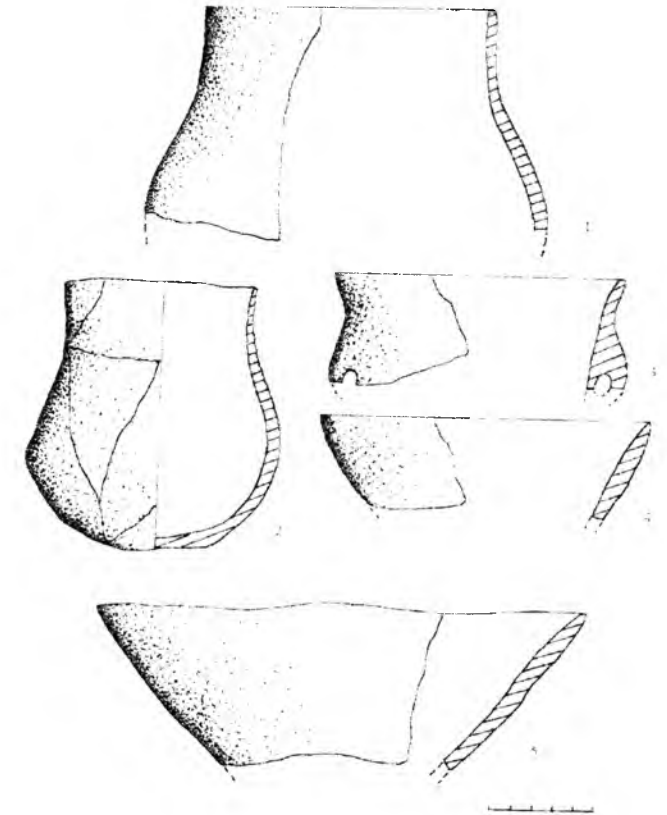

очевидно, була підмашена шаром глини з домішкою крейди або вапна, тому вони серед інших частин, які мають червоне (цегляне) забарвлення, відрізняються майже білим кольором, з сіруватими відтінками. Найбільш випаленою частиною майданчика була його південна сторона, де, можливо, знаходилася пічка. На наявність такого ж об'єкта натякає і масив плитчастої обмазки біля північної стінки цього житла, причому не виключається можливість його двоярусності. Керамічний посуд (табл. 1), зібраний на площі глинобитного майданчика, належить до заліщицької групи етапу В-I-B-II трипільської культури. Найближчі аналоги йому відомі на поселеннях Більшівці, Хомяківка I, Заліщики на Тернопільщині. У нижніх нашаруваннях пам'ятки знайдено крем'яні патинізовані вироби часів верхнього палеоліту.

“Підземним” або, точніше, “печерним” загоном обстежені пам'ятки нашої історії практично від найдавніших часів до сьогодення. Так, у печері Думка (Одаїв XI) відзначено сліди перебування людини в добу палеоліту, про що свідчать залишки вогнищ, кам'яні знаряддя праці та кістки північного оленя. Вік поселення – близько 20 тисяч років. Знахідки, датовані добою енеоліту (трипільська культура й культура шнурової кераміки), раннього заліза (культура голіградської групи фракійського гальштату) та княжої доби, віднайдені в інших печерних порожнинах, Одаїв XII-XVIII.

Спільними зусиллями загонів на горі жителя присілка Думка Петра Грицака відкрито поселення доби мезоліту Одаїв XXI, вік якого 10-8 тисяч років. Тут знайдено 136 кам'яних виробів. Із знарядь відзначимо ножі, скребки, різці, наконечники стріл. У цей час крем'яна сировина, очевидно, цінувалась на рівні дорогоцінних металів. Про такий паритет свідчать етнографічні спостереження за деякими сучасними племенами Америки, Африки та Азії.

Важливим завданням експедиції вже на протязі багатьох років є пошуки відповіді на питання про час використання людськими спільнотами так званих відкритих територій і печерних утворів. У печерах, особливо в їх дальніх галереях, практично цілий рік

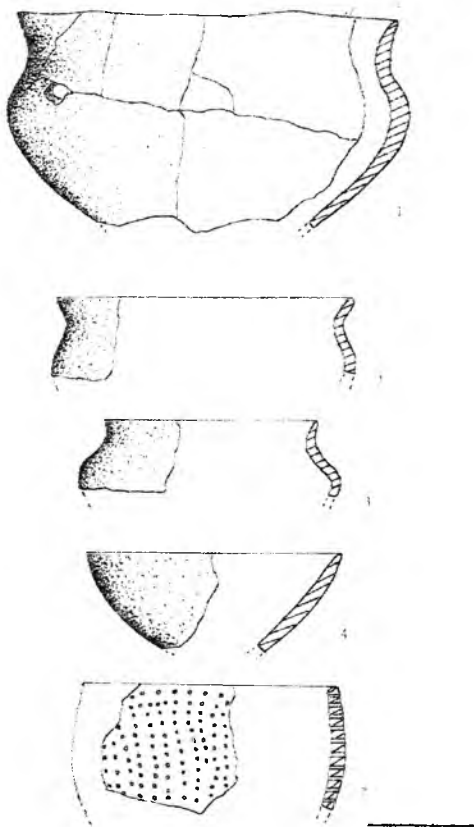
Таблиця 1. Керамічний посуд заліщицької групи трипільської культури (етап В-I-B-II) з багатошарового поселення Одаїв II (урочище Городище)

стабільна температура від $+8^{\circ}$ до $+10^{\circ}$ С, вологість – 95 – 98 % і повна темрява. Проживати в них довгий час було не тільки не доцільно, а часом і згубно для людини. Очевидно, такі порожнини могли використовуватися лише у часи небезпеки або для різноманітних духовних потреб – як святилища та для поховання в них людей, а в окремих випадках, особливо в зимову пору, як притулок для мисливців і рибалок. Натомість, невеликі й сухі гроти та навіси і майданчики перед ними могли використовуватися у різні пори року. Частіше саме майданчики слугували для здійснення виробничої діяльності, а власне кам'яні утвори, тобто печери, – для нічного відпочинку. Але це поки що лише попередні висновки.

У дослідженнях, що проводив Трипільський загін у польових сезонах 2002-2003 рр., брали участь студенти – практиканти історичного факультету Прикарпатського університету ім. В. Стефаніка, а також студенти – магістранти Торунського університету (Польська Республіка) Радослав Щодровські і Анна Ярач.

Діяльність Галицького загону експедиції

Галицький загін експедиції продовжив дослідження на Крилоському городищі – дитинці княжого Галича, зокрема, на території князівського двору (табл. 3). Останній підтрикутної форми (шириною 240 і довжиною 420 м) займав площу біля

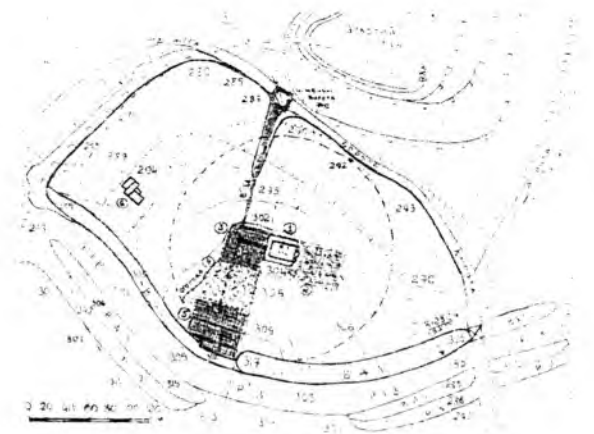

Таблиця 2. Керамічний посуд культури Ноа з багатшарового поселення Одаїв II (урочище Городище)

7 га. Тут, в його геометричному центрі, розміщувався Успенський собор. Перед ним знаходилася мощена кам'яними (алебастровими) плитами площа розміром 30×40 м. Ще далі, на північний захід від Собору, на віддалі 100 м від нього ще в 1994-1996 рр. нами було досліджено Західний палацовий комплекс. Це була велика дерев'яна багатоповерхова – чотиричленна будівля на стовпах – опорах. Її довжина складала 24,5 м, а найбільша ширина – 15 м, діагональ 28,5 м. В одному з приміщень, можливо, тронному залі, підлога була викладена керамічними плитками із зображеннями криноподібних гілок, пальмових листків, грифонів, сирен тощо. Даний палацовий комплекс, очевидно, міг бути князівською гридницею і мав як адміністративне, так і житлове призначення. На південь від передсоборної площі розміщувався Південний палацовий комплекс (XIII-XVIII ст.). Він почав досліджуватися нами в 1995 р. Протягом польового сезону 2002 р. у розкопі VII простежено підвальні приміщення першого хронологічного етапу часів Володимира Володаревича і його сина Ярослава Осмомисла. Цей перший

палацовий комплекс почали споруджувати майже одночасно з Успенським собором. Котлован підвальних приміщень опущено в материк на 0,8-1 м (3,8 м від сучасної поверхні). Зафіксовано сліди обгорілої дерев'яної обшивки стін та підлога. Остання викладена дошками (шир. 0,2-0,25 м), які стояли на дерев'яних лежнях, відстань між ними становила 1,25-1,3 м. На підлозі виявлено 4 амфори (табл. 4) та фрагменти скляної посудини. В цілому, керамічний матеріал, знайдений в підвальних приміщеннях, датує їх кінцем XI – першою половиною XII ст. У другій половині XII ст.

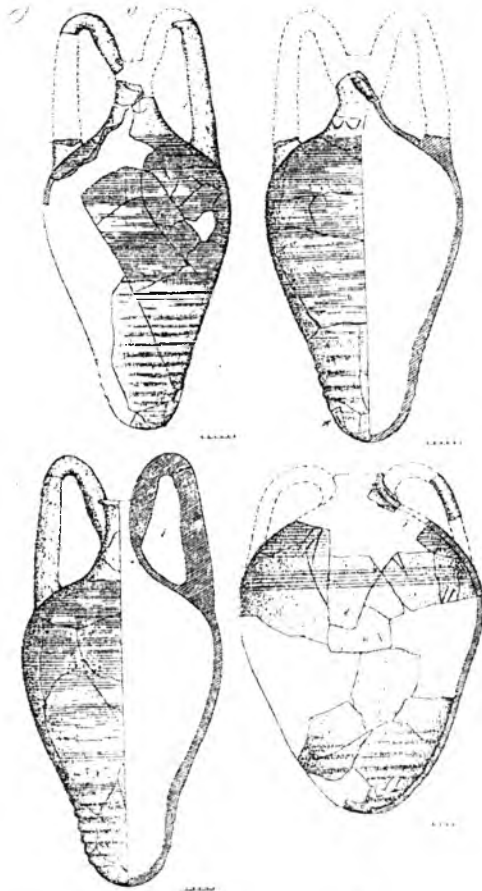

Таблиця 3. Давній Галич. Княжий двір

ця велика дерев'яна палацова споруда з підвалом після пожежі була розібрана, а підвали засипані щільною землею. Вся територія знівельована. На цьому місці, приблизно в межах старої будівлі, було зведено нову дерев'яну споруду. Тут, в другому палацовому комплексі, очевидно, вже працювала князівська адміністрація Олега і Володимира Ярославичів, потім Данила Романовича, Ігоревичів, Мстислава Удатного, Михайла Всеволодовича і Ростислава Михайловича та угорських королів Коломана II і Андрія III. Можливо, після ремонту та реконструкції в другій половині XIV ст. цей князівський палацовий комплекс короткочасно служив і осідком Галицьких митрополитів. Пізніше, очевидно, в XVI-XVIII ст. на місці двох останніх дерев'яних палацових комплексів XII-XIII (XIV) ст. було побудовано нову споруду. І знову майже в їх параметрах. Ця нова будівля вже стояла на кам'яних фундаментах, для яких було використано кам'яні блоки з руїн Успенського собору. Вона входила до комплексу нового укріпленого двору "нез'єднаних" галицько-львівських єпископів. Десь у другій половині XVIII ст. на місці юкє трьох палацових будівель львівський єпископ Лев Шептицький (1749-1779 рр.) побудував ще одну велику дерев'яну споруду, яка стала новою резиденцією єпископів. У XIX ст. на цьому ж місці було побудовано цегляну (кам'яну) споруду – митрополічі палати (сучасне приміщення археологічного музею Національного заповідника "Давній Галич"). Такою складною постає історична та соціальна топографія цієї найвищої площі дитинця давнього Галича, яка простежена археологічно. Однак її дослідження тривають.

В останні роки у складі Галицької археологічної експедиції створено Карпатський загін з історико-археологічного дослідження Карпат, який візьме участь у виконанні міжнародної наукової програми "Археологія і давня історія Карпат" (спільно з науковими укладами країн Карпатського регіону). Карпатський загін буде працювати за такими основними напрямками:

- дослідження давніх доріг і перевалів;
- дослідження давніх місць солеваріння;
- вивчення пам'яток, пов'язаних з релігійними культурами;
- обстеження місць, що мають відношення до військових подій часів I і II світових воєн та національно-визвольного руху;
- дослідження стародавніх поселень і укріплень (замки, фортеці, монастирі тощо).

Таблиця 4. Амфори з підвалів князівського палацового комплексу (Південного).

Христа). В народі він більше відомий як просто Іван, або Піп Іван. На Івана Купала (Івана Хрестителя) на Чорногорі, на горі Піп Іван, в час літнього сонцестояння (6-7 липня / 21-22 червня), за легендами, “запалювали величезну ватру, найбільшу в цілому слов’янському світі”. В цьому регіоні Карпат взагалі багато гірських вершин мають імена як з давньої слов’янської, так і з східно-романської міфології, зокрема, Баба і Попадя, Драгобрат (“Баба Докія”, “Баба Марта” і її син Драгобет-Драгомир-Йован-Іван), Мара-Муреш, Свідовець, Бескиди, Горгани (“Могили”) тощо. Карпатський загін почав також обстеження наскельних зображень (петрогліфів) у с.Багна Вижницького району Чернівецької області і в селах Тюдів/Соколівка (“Лисівський камінь”). Найбільш цікавим об’єктом залишається Писаний камінь біля с.Криворівні. Легенди говорять, що тут було поховано “короля ясноволосих воїнів-велетнів, які поклонялись святому топору... Історія про них написана старими літерами та реващами на скелях Чорногори” (за Ст. Вінцензом). На Писаному камені засвідчено більше 50 знаків. Це – хрести, лунки, ромби, схематичні людські фігури, коні. Виділяються окремі антропоморфні зображення: людини з піднятими вгору руками, вершник на коні, людина зі списом тощо. Недалеко від Писаного каменя, біля сіл Гринява/Буркут є оповита легендами гора Баба Людова. Легенди говорять, що тут стояв колись замок “перших предків сьгоднішніх гуцулів – велетів, які й поховали свого останнього короля на сусідній горі

На даний час проводиться робота з картографічним матеріалом і формується база даних. Зокрема, на Галицькому Прикарпатті відомо 115 пунктів із соляними джерелами. Від Перемишля до Удеча (м.Жидачів) їх 30, від Удеча до Галича – 50, а в Покутських Карпатах (літописна “коломиївська сіль”) – 35. Обстеження проведено в селах Саджавка, Лоева, Ослави, Баня-Березів, Текуча, Баня Свірська, Акрешори, Княждвір-Баня, Рунгури, Мишин, Люча, Яблунів, Стопчатів, Уторопи, Пістинь, Воскресінці. На території більшості з них, біля соляних джерел, зафіксовано сліди давніх виробничих зон.

Далі розроблялась тема, пов’язана з місцями, які зберегли сліди язичницького культу. Зокрема, розпочато археологічне дослідження гори Піп Іван (або Чорна гора), яка пов’язується нами з “Чорною Горою” Аль Масуді (X ст.). Тут могло знаходитися одне з найбільших святилищ (“храм ідолський”) східних слов’ян. На нашу думку, в часи християнізації воно, очевидно, було знищене, а місце охрещено (за християнським обрядом освячено), навіть більше – перейменовано з Чорної гори, де був храм Чорнобога (Сатурна) в гору Іоана Хрестителя (він хрестив Ісуса

Камінь” (тепер Писаний камінь). Ще чекають своїх досліджень десятки печер, зокрема, “Довбушева діра” в Космачі, печерні комплекси в селах Березів, Шешори / Прокурава, Сукіль. Сподіваємося, буде обстежено “Стілець Довбуша” на Кедроватій і “Камінь Довбуша” біля с. Прокурава. Вже проведено невеликі археологічні дослідження печерного комплексу в Бубнищі, де виявлено сліди печерного монастиря. Намічена і почала здійснюватися програма дослідження давніх доріг, фортець, замків, монастирів. Продовжено роботи з пошуку могили гетьмана Івана Виговського в Скиту Манявському. Картографовано місцезнаходження в Карпатах ліній фронтів I і II світових воєн з опірними пунктами, окопами, кладовищами тощо, а також розпочато збір відомостей про окремі могили воїнів ОУН-УПА. Поряд з археологічними обстеженнями проводиться фіксація етнографічного і запис фольклорного матеріалу.

¹ Ткачук Т. Матеріали до вивчення актуальних проблем трипільської культури Верхнього Подністров’я і Попруття // Галич в доісторії і середньовіччі. Матеріали міжнародної археологічної конференції. Галич, 4-6 вересня 2003 р. – Галич, 2003. – С.58, 61.

² Кедик М. Таїна забутого Неба Предків. – Кривий Ріг, 2001. – С.73–74.

³ Ткачук Т. Археологічні пам’ятки довкілля Кремидова // Дністровська хвиля. – 1999. – 30 квітня. – №18 (183).

⁴ Ткачук Т.М. Кошиловецький шар поселення Більшівці і його місце в енеоліті Верхнього Подністров’я // Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції “Трипільський світ і його сусіди” (м. Збараж 20-25 серпня 2001 року). – Збараж, 2001. – С.61.

⁵ Мацкевий Л. Питання використання печер Галицько-Тлумацького Подністров’я // Галич в доісторії і середньовіччі. Матеріали міжнародної археологічної конференції. – Галич, 2003. – С. 18.

⁶ Там само. – С.19.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Там само. – С.20.

¹⁰ Там само.

¹¹ Державний реєстр пам’яток археології Івано-Франківської області. – Івано-Франківськ, 2001. – С.163-165.

¹² Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – К, 1990. – С.130.

Василь ДЕБЕНКО

ГЕНЕЗА ДЕСПОТИЗМУ У МОСКОВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ ЗА ПРАВЛІННЯ ІВАНА ІV

Дослідження генези деспотизму в Росії залишається актуальною проблемою. Вивчення її дасть можливість зрозуміти складні процеси внутрішньополітичного життя Московської держави у другій половині XV-XVI ст. Одним із них є формування військово-тиранічної форми правління на теренах Північно-Східної Русі. В історичній літературі більшість учених, насамперед В.Ключевський, В.Кобрін, А.Карпов, вважали, що на становлення деспотичної моделі державного правління у Великому князівстві Московському значний вплив мали Візантійська імперія та Золота Орда. На їх думку, запозичення візантійських концепцій “богообраності” імперської влади були трансформовані великими московськими князями та їх оточенням у теорію “Москва – третій Рим”. Вона стала основою для обґрунтування російського месіанства і визначила на декілька століть подальший етнополітичний розвиток Росії.

Важливу роль у формуванні засад деспотизму у Московській державі відіграла Золота Орда. Вона була не тільки безпосереднім сусідом Московії, а й поступово ставала для її правителів взірцем у розбудові державних інституцій. Проте московська політична еліта не була простим компілятором типово азійських форм правління. На думку українського дослідника М.Юрія, у Московській державі в досліджуваній нами період були вироблені особливі норми та стандарти суспільного життя. Їх можна звести до наступних положень: “1) держава вище за все; 2) суспільство як ціле вище за людину як індивіда; 3) не багатство гарантує владу, але влада забезпечує багатство (звідси випливає, що корупція є невід’ємною частиною цього суспільства); 4) виробництво, технологія, інновації виправдані лише настільки, наскільки вони сприяють військовій могутності, розширенню території і зміцненню держави; 5) вищий моральний принцип є виправданням будь-яких акцій за умови, що вони спрямовані на зміцнення влади, на служіння їй; 6) основне внутрішнє призначення держави – патерналістське: держава визначає, що добре і що погано для своїх підлеглих, розподіляє блага з урахуванням місця кожного в ієрархічній системі влади. Партії та різні організації мають право на існування лише як механізми, що зміцнюють владу; 7) обман, наклепи, злочини тощо виправдані і моральні, якщо вони підпорядковані надзавданню держави, тобто зміцненню військової могутності та розширенню території”¹.

Вищезазначені норми та стандарти російського суспільства остаточно сформувалися за часів правління Івана ІV (1547-1584 рр.). Водночас за його правління продовжувався процес формування офіційної ідеології Московської держави. Її основу становили ідеї “Сказания о князьях Владимирских” і теорії “Москва – третій Рим”. Однак використання останньої концепції мало свої відмінності та вибірковий характер. Це було зумовлено як пріоритетами зовнішньої політики уряду, так і наявністю певних протиріч між царем й окремими представниками церкви. Зокрема, російського царя не влаштовували ні спроби духовенства зберегти свою відносну самостійність у державі, ні вороже ставлення митрополитів Германа Полева і Филипа Количева до опричнини².

Одним із перших заходів Івана ІV і його оточення щодо утвердження офіційної ідеології була поява за підтримки церкви, державних і церковних документів та матеріалів низки історичних та історико-літературних праць. Урядовими колами ініціювалось насамперед укладання “Стоглава”, “Домостроя” і “Великих Четьи-Минеи”³. Вони фактично започаткували ідеологічний регламент життя Московського царства, контроль за свідомістю населення. Перші два документи були схвалені

церковним собором 1551 р., який одержав назву “Стоглавого” від збірки його рішень, яка містила 100 розділів. Цей собор відмовив Івану ІV у його намаганнях секуляризувати церковні землі⁴. Проте це не стало на заваді вироблення царем і церквою єдиної ідеологічної політики.

Рішення “Стоглава” містять спільні суворі погрози царя і церкви на адресу порушників офіційної моралі, тим, хто читає або зберігає єретичні книжки. З цього приводу у збірці відзначалося: “Злі ерисі, хто знає і їх тримається... від Бога відлучать і загинуть”⁵. По всій Московській державі запроваджувався тотальний контроль за читанням книг. Проте ця суворі вказівка авторам здавалася замалою, тому вона була доповнена наступним: “По царській заповіді всім святителям кожному в своєму місці по всім градам і по селам розіслати попам свої грамоти з повчанням і з великою заборною”⁶.

Для орієнтації населення у тому, що заборонено, а що дозволено, уряд і церква виробили офіційно санкціоновані норми моралі і поведінки, намагалися визначити кількість книг, дозволених для читання. Саме це мали, перш за все, на меті “Великие Четьи-Минеи”, “Домострой” та інші офіційні видання. У 30-40-х роках XVI ст. під керівництвом митрополита Макарія було створено 12-томну збірку, яка мала охопити усі закордонні і російські пам’ятки писемності (за винятком літописів і хронографів), що “допускались до читання у Московському царстві”⁷. Фактично так було запроваджено у Московській державі цензуру. Під суворий контроль бралися суспільна й особиста думки, розвиток культури, виховання, література. Так започатковувалися в Росії основи ідеологічного тоталітаризму.

За правління Івана ІV було встановлено також контроль за написанням літописів. Вони склалися у митрополичій або державній канцелярії. Їх записи мали офіційний характер, у випадку політичних змін вносилися відповідні корективи щодо оцінки подій і конкретних діячів.

Зокрема, для того, щоб пояснити античне походження московської династії та обґрунтувати її виключну роль у християнському світі, була створена “Книга степенная царского родословия” у 1561-1563 рр. Її написав протоієрей Андрій (майбутній митрополит Афанасій). Цей твір є довільним переказом “Сказания о князьях Владимирских”, літописів, доповнених легендарними і життєвими подробицями Київської і Московської доби. Його головна ідея полягала в обґрунтуванні “римського” походження московських князів, спадкоємності ними самодержавної влади з часів Рюрика.

“Степенная книга...” не лише подавала свій погляд на генеалогію московських князів і царів, а й також пов’язувала історію їх роду з найважливішими церковними подіями, з митрополитами і святими, тобто підкреслювала єдність світської і церковної влади⁸. Характер появи книги, спрямованість на прославлення московських правителів, популярна форма викладу дають підстави розглядати її як офіційний ідеологічний документ, розрахований на досить широке коло читачів.

Такий самий офіційний характер мали “Летописец начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича”, який відображав діяльність молодого царя, і новий літописний звіт, що одержав в літературі назву Ніконівського літопису, бо один зі списків літопису у XVII ст. належав патріарху Нікону. Про значення, яке надавалося створенню цих документів, свідчить участь в їх редагуванні найближчого оточення Івана ІV і, можливо, самого царя. У “Летописце начала царства...” російський цар зображався гідним спадкоємцем і прямим нащадком (через Рюрика і Володимира Мономаха) римських та візантійських імператорів.

Особливо посилювалися ідеологічний контроль і політична цензура під час опричнини 1565-1572 рр. Андрій Курбський після втечі до Литви, звертаючись до Івана Грозного писав: “Затворив ти царство Російське, вільну сутність людську, немощи и пекельній твердині”⁹.

Відгородившись “залізною завісою” від інших країн, московські правителі

одержали перемогу у насадженні офіційної ідеології. Проте за що “перемогу” довелося заплатити дорого ціну, утвердженням тоталітарного єдиномислення та ізоляції від ідей гуманізму і Реформації, які набули значного поширення в Європі і надали європейським народам нового імпульсу для національного відродження, духовного та культурного піднесення.

Слід зауважити, що в сучасній російській історіографії прослідковуються спроби виправдати державницьку діяльність Івана IV. На думку науковців В.Кожемякіна та А.Подберезкіна, ідеї “богообраності” російського царя та російської державності відіграли позитивну роль в історії Росії. Вони стимулювали в політичному аспекті “більш інтенсивне розгортання процесів національної консолідації”¹⁰.

Насаджування офіційною ідеологією ідей про “богообраність” царя, про його роль як найвищого оборонця православної віри сприяли формуванню наївного монархізму і сприйняття його у будь-якій, навіть найжорстокішій і найоблудливішій формі. Того самого переконання, яке на протязі майбутніх століть російської історії неодноразово використовувалося московськими правителями в різних модифікаціях та іпостасях і знайшло своє відображення навіть у ХХ ст.

Можливо, що згодом і самі царі повірили у власну виключність. Яскравим прикладом цього може бути думка, висловлена одним із відомих російських істориків В.Ключевським: “Іван IV був першим з московських государів, який побачив і відчув у собі царя у біблійному розумінні, помазанника божого... і з цього часу його царственне “я” стало для нього предметом набожного поклоніння. Він сам для себе став святиною і у помислах своїх створив ціле богослів’я політичного самозахоплення у вигляді наукової теорії своєї царської влади”¹¹.

Проте не виключено, що значний відбиток на діяльність Івана IV наклало намагання створити собі відповідний імідж. Як зауважував французький філософ Карл Ясперс (1883-1969), ідеологія “завжди викликає потребу в ілюзіях”, політичні діячі, застосовуючи злочинні дії, виправдовують їх “вищими цілями нації, віри, майбутнього” лише “для маскуванню невтримної волі до влади”¹².

Отже, наведені факти засвідчують, що Іван IV надавав великого значення обґрунтуванню та зміцненню самодержавства, виявив себе не тільки як політик, а й практик та ідеолог. Найбільш яскраво це відобразилося у його листуванні. Зокрема, у листах до А.Курбського Іван IV намагався підкріпити свої твердження концепціями “Сказания о князьях Владимирских” і теорії “третього Риму”. Згідно з його поглядами царська династія походить від “візантійських імператорів”, самодержавство утвердилося “божою волею” з давніх-давен, ще від великого князя Володимира, “просвітившого Руську землю хрещенням...”. З тих часів “Руська земля тримається божим милосердям... нами, своїми государями, а не судьями та воеводами”¹³.

Полемізуючи з А.Курбським стосовно досвіду управління в інших країнах при допомозі розумних радників, московський цар наголошував, що там “... у них царі своїми царствами не володіють, а як їм скажуть їх піддані, так і керують. Руські ж самодержці з самого початку володіють своєю державою”. Пораду А.Курбського прислуховуватися до думок найближчого оточення цар розглядав як замах на його владу: “Чи це проти розуму не хотіти бути під владою своїх рабів”¹⁴. Отже, Іван IV Грозний вважав усіх жителів держави незалежно від походження не вільними громадянами, а власними холопами – рабами.

Основний принцип самовладдя Іван IV формулював наступним чином: “І жалувати своїх холопів вольни, і страчувати вольни теж”¹⁵. Щодо застосування цього принципу на практиці цар був переконаний, що він справедливо “жалував” тих, хто служив йому вірно, і карав лише того, хто на це заслуговував: “Хочеш не боятись влади, роби добро, а якщо робиш зло, бійся, адже цар не даремно меч носить”¹⁶.

Ці слова Івана IV про “добро і зло” не мали нічого спільного з його свавіллям і політичним терором. На думку російського вченого А.Карпова, переломними під час

правління російського царя були 1564-1565 рр. У цей час почалися беззмістовні та надзорстокі страти людей. Своїми масштабами вони і тепер вражають дослідників. Прагнення Івана IV отримати абсолютну, необмежену ні законами, а ні моральними нормами владу над своїми підданими “реалізувалося в найстрашнішій і варварській формі”. Головним чином, гинули “найбільш талановиті, найбільш помітні люди – воеводи, дипломати, державні діячі, чиновники”¹⁷. Масове нищення людей, навіть цілих населених пунктів стало повсякденним явищем¹⁸. Ще М.Костомаров, заперечуючи окремим російським історикам (С.Соловйову, С.Платонову та іншим), писав: “Ставлять в заслугу Івану Васильовичу, що він утвердив монархічний початок, проте буде набагато точніше, пряміше і справедливіше сказати, що він утвердив засади деспотичного свавілля, рабського загального страху і терпіння. Його ідеал полягає саме в тому, щоб примху самовладного владики поставити понад усе: і загальноприйнятих моральних понять, і будь-яких людських відчуттів, і навіть віри, яку він сам сповідав”¹⁹.

Під цим кутом зору слід звернути увагу на вплив ідей “боговибраності” правителів Москви та виключності російського православ’я в християнському світі на розвиток культури Північно-Східної Русі. Створена московськими книжниками теорія спадковості Московською державою всесвітньої величі Візантійської імперії суттєво вплинула у XVI ст. на розвиток архітектури, живопису, освіти, фольклору.

Так, важливе місце у пропагуванні в тогочасному російському суспільстві ідей про месіанське призначення Москви та її самодержців відігравали збудовані упродовж XVI ст. культові споруди. Метою їх створення було відображення зростання політичної могутності московських правителів, на теренах Північно-Східної Русі і міжнародній арені, в ідейно-образній художній формі.

З цією метою, на думку академіка І.Грабаря, у Російській державі було споруджено цілий ряд архітектурних будівель. У 1505-1509 рр. італійський архітектор Алевіз відбудував Архангельський собор, який служив усипальницею для великих князів Московських. Алевіз одним із перших в художній архітектурній формі відобразив зміну політичної ролі Москви у системі міжнародних відносин у Східній Європі. Архангельський собор, за його задумом, надавав Москві нового статусу – “столиці всіх руських земель”.

У 1554-1560 рр. російськими зодчими було побудовано храм Василя Блаженного. Головна мета його будівництва полягала в увіковіченні історичної перемоги росіян над Казанським ханством. Собор В. Блаженного було споруджено на Красній площі. Тут знаходився головний торговельний ринок Москви, який відвідувала велика кількість людей. Споглядання на новий храм мало би викликати у населення Московської держави віру в особливу місію російського народу в християнському світі щодо захисту православної віри. Водночас собор В.Блаженного підкреслював військову могутність правителів Москви. Він постійно нагадував про підкорення колись грізного Казанського ханства, яке було одним зі спадкоємців Золотої Орди²⁰.

Найбільш яскраво імперська ідеологія правлячих кіл Московської держави відобразилася у побудованому в 1568-1570 рр. Вологодському храмі. У будівництві цієї культової споруди безпосередню участь брав Іван IV. Вологодський собор споруджено в монументально-пишному архітектурному стилі і присвячено “премудрості Божій” – Софії. У цілому, храм мав стати правонаступником константинопольського собору святої Софії²¹.

Як зауважував І.Грабар, будівництво вищезазначених архітектурних споруд в художньо-мистецькій формі відобразало ідеї, закладені в теорії “Москва – третій Рим”, яка “отримала в той час значного поширення” в Росії. Учений також цілком слушно зазначав, що прославлення Москви та її особливої історичної ролі негативно позначилося на розвитку архітектури Московської держави. Офіційна величність форм, грандіозність масштабів, жорсткі церковно-догматичні правила й вимоги будівництва перешкоджали поширенню у церковній архітектурі демократичних стилів. Одночасно майже повністю

зникають місцеві архітектурні школи, які повністю витісняються загальноросійськими канонами архітектурного будівництва²².

Під впливом ідей “богообраності” Москви та її правителів подібна ідеологічна заангажованість спостерігалася і в живописі. Насамперед, церковно-урядова регламентація торкнулась іконографії. У середині XVI ст., орієнтовно після 1552 р., у Москві була написана ікона-картина “Церква войовнича” (ікона-картина – єдиний витвір московських митців того часу, який поєднує у собі релігійну тематику і художню цінність). Причиною її створення стала перемога Московської держави у боротьбі за приєднання до неї Казанського ханства. Невідомий автор у складній алегоричній формі відобразив зовнішньополітичний триумф Івана IV в його “священній війні” за звільнення християн від “басурманської неволі”.

В іконі-картині “Церква войовнича” простежуються дві сюжетні лінії. Перша – це зображення Івана IV спадкоємцем та продовжувачем визначних перемог Олександра Невського, Дмитра Донського, Володимира Святославовича та візантійського імператора Костянтина Великого. У другій сюжетній лінії в душі месіанських ідей московських книжників немовби ілюстративно змальовано послання апостола Павла до євреїв та промова митрополита Макарія до російського війська у Володимирі в 1550 р. У даних текстах увага акцентувалася на тому, що воїни, які загинули під час священних війн за віру, зігнорували земною славою, будуть винагороджені славою небесною. У цілому сюжетна композиція картини-ікони “Церква войовнича” була покликана надати завоюванню Іваном IV мусульманських народів Поволжя характеру священної боротьби московських правителів з іновірцями за поширення християнської віри²³.

Певну роль в утвердженні деспотизму у Московській державі відіграв той факт, що рівень освіченості значної частини населення країни був надзвичайно низьким. Якщо в Європі у XVI ст. книгодрукування набуло поширення, то в Росії книги залишалися рукописними і дуже дорогими. Вони були доступні виключно для вищих суспільних верств. Наукові знання, вміння читати і писати залишалися прерогативою обмеженого кола церковних і світських осіб, які переважно займалися політичною діяльністю. Свідченням цього може бути самохарактеристика автора теорії “III-го Риму” Філофея, який писав, що він “людина сільська і неосвічена в премудрості, не в Афінах народився, ні в мудрих філософів не вчився, ні з мудрими філософами не спілкувався”²⁴.

Неосвіченість та неграмотність у російському суспільстві навіть серед духовенства була настільки великою, що на Стоглавому соборі (1551 р.) православні ієрархи країни прийняли проект відкриття церковних шкіл та училищ. Однак через відсутність книжних учителів його не вдалося втілити у життя.

У зв’язку з цим провідне місце у культурному розвитку Московської держави займала усна народна творчість. На думку відомого радянського дослідника російського фольклору Ю.Соколова, усна література виникла на ґрунті безпосередніх емоційних переживань та вражень народних мас. Через це вона більш точно і правдиво відображає історичні події, ніж твори окремого автора. Слід також зауважити, що усна народна творчість є засобом задоволення естетичних потреб для неосвіченої частини суспільства такою мірою, як для освічених та культурних людей повість або роман²⁵.

У досліджуваний період важливу роль в російському фольклорі відігравали історичні пісні. Вони як особливий епічний жанр виникли у роки правління Івана IV. Історичні пісні відображали релігійно-побутові, ритуально-обрядові та зовнішньополітичні аспекти суспільної свідомості та життя росіян. Однак історичні пісні виконували також агітаційно-політичну функцію²⁶.

Однією із сюжетних ліній історичних пісень було висвітлення внутрішньої та зовнішньої політики правителів Москви. Значне місце у них займала оцінка діяльності Івана IV. Зокрема, в “Песни о взятии Казани”, “Иван Грозный и сын”, “Мастрюк-Кастрюк”, “Крымской полянице”, “Осаде Пскова польским королем”, “Плаче войска”

відображені основні етапи його майже сорокарічного правління. В епічному епосі внутрішня і зовнішня політика російського царя знаходить співчуття та підтримку народних мас. Російський народ у своїх піснях зображав Івана IV, з одного боку, грізним борцем із боярською опозицією, а з іншого – “богообраним царем”, спадкоємцем візантійських імператорів, переможцем Казанського і Астраханського ханств, захисником “святоруської землі” від іноземців та іновірців.

Усна народна творчість, в якій ідеалізувалося правління Івана IV, тісно перепліталася з публіцистичною літературою другої половини XVI ст. Тому можна припустити, що історичні пісні виникли у дворянському середовищі. Їх творцями були учасники військових походів російського царя. Вони, як і цар, виступали за встановлення самодержавства і підкорення сусідніх країн.

Отже, за правління Івана IV імперська ідея набула статусу державної ідеології Москви. Ідеї “римського” походження московських князів та “боговибраності” їх влади використовувалися російським царем для встановлення жорсткого ідеологічного контролю всередині країни. Вони проголошували російського царя “єдиним оборонцем” православної віри і були ідейною основою для літературних та публіцистичних творів подібного змісту.

1. Юрій М. Т. Етногенез та менталітет українського народу. – К., 1997. – С. 74-75.
2. Буганов В.И., Богданов А.П. Бунтари и правдоискатели в русской православной церкви. – М., 1991. – С. 93, 108.
3. Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XVI века. – М., 1986.
4. Носов Н.Е. Становление сословно-представительных учреждений в России. – Л., 1969. – С. 112.
5. Домострой: Сборник / Подготовка текстов В. Колесовой и Т.Рогожниковой. – М., 1991. – С. 198.
6. Там само. – С. 199.
7. История русской литературы X-XVII веков / Под ред. Д.С.Лихачева. – М., 1987. – С. 292.
8. Копанев О.И., Маньков А.Г., Носов М.Е. Нариси з історії СРСР кінець XV – початок XVII століть. – К., 1959. – С. 172-173.
9. Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XVI века. – М., 1986. – С. 95.
10. Россия на пороге XXI века. (Современные проблемы национально-государственного строительства РФ). – М., 1996. – С. 139.
11. Ключевский В.О. Сочинения: В 8-и томах – М., 1957. – Т.2. – С. 196.
12. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991. – С. 147.
13. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским / Подгот. текста Я.С.Лурье и Ю.Д. Рыкова. – М., 1981. – С. 12-14.
14. Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XVI века. – М., 1986. – С. 31.
15. Там само. – С. 41.
16. Там само. – С. 35-36.
17. Москва державная: Хроника год за годом / Состав., авторский текст А.Ю.Карпова. – М., 1996. – С. 292.
18. Кобрин В.Б. Иван Грозный: избранная рада или опричина/ В кн.: История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX-го начала XX веков. – М., 1991. – С. 66.
19. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования: В 2-х книгах. – М., 1989. – Кн.1. – С. 20.
20. История русского искусства / Под общей редакцией академика И. Э. Грабаря. – Т. 3. – М., 1955. – С. 328, 442.
21. Там само. – С. 463.
22. Там само. – С. 238-239.
23. История русской литературы. Литература 1220-х-1580-х гг. – Т.2, ч.1. – М.-Л., 1946. – С.429.
24. Русское православие: вехи истории / Науч. ред. А.И. Клибанов. – М., 1989. – С. 108.
25. История русской литературы / Под ред. прив.-доц. Е. В. Аничкова, проф. А.К. Бородина и проф. Д. Н. Овсяннико-Куликовского. – Т. 1. – М., 1908. – С. 134.
26. Соколов Ю. М. Русский фольклор. – М., 1938. – С. 263.

Василь МАРЧУК

БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ: СПРОБА ВІДНОВЛЕННЯ ЄДНОСТІ ХРИСТОВОЇ ЦЕРКВИ

Питання релігійного порозуміння між католицькою і православною конфесіями в Україні-Русі постало у кінці XII ст., коли Київська держава припинила своє існування як політична цілість. На південному заході утворилися князівства, які продовжували традиції України-Русі, розвинули культурне, освітнє і релігійне життя. Водночас на півночі поєднані Москвою князівства змішувалися з фінськими племенами, втрачали київські і засвоювали візантійські традиції й звичаї, їх Церква після перенесення митрополії з Києва до Москви все далі відходила від української, а політика переорієнтовувалася на Константинополь.

Галицько-Волинська держава, що 1199 р. з'явилася на карті Європи¹, стала осердям етнополітичного життя. Галицькі князі робили все можливе для створення Галицької митрополії, яка постала 1302 р. у Галичі. Вона підтримувала тісні зв'язки з Римом, про що свідчить надання Папою Інокентієм IV Данилові Галицькому "королівського сану", тобто титулу короля (1253 р.). (З наступників Данила цей титул вживав онук Юрій Львович). Михайло Грушевський навіть вважає, що "за Данила... прийшло проголошення унії з Римом. Але її проголосило правительство, з мотивів чисто політичних, і вона була так ефемерична, що ми навіть не встигли нічого почути про те, яке становище зайняло до сеї унії духовенство й суспільність"².

Після падіння держави і анексії українських земель Польщею, Рим радикально змінив церковну політику і сприяв польському католицизму. На початку XV ст. у Львові було створено латинську митрополію, хоч католиків у краї проживало небагато, її засновники керувалися чисто політичними міркуваннями: знищити духовну твердиню поневоленого народу – Українську Церкву, яка, за висловом о. К.Панаса, "після занепаду Галицько-Волинської держави була єдиною суспільно-громадською установою, що поєднувала українську націю"³. Зауважимо, що важливою закономірністю періодів політичного занепаду Української держави, в умовах вікової бездержавності, була консолідуєча роль Церкви як провідника національної ідеї, гаранта збереження етнічної ідентичності від повної колонізації і зросійщення.

XIV-XVI століття в історії України характеризувалися певним занепадом духовності народу. Після Люблінської Унії до Речі Посполитої відійшло усе Правобережжя. Найбільше терпіла від польської експансії Галичина. "Поляки з'являються у містах і дістають найбільші земельні маєтки на Самбірщині, Ярославщині, Ряшівщині. Українські шляхетські роди поставлені перед дилемою: втратити будь-яке політичне значення або перейти на католицизм і сполонізуватися, – зазначала Н.Полонська-Василенко. – У XVI столітті вже не залишається в Галичині українців з верхніх верств, які трималися б своєї культури"⁴. Суспільство поділилося на вищий прошарок з польською культурою, мовою, католицизмом і нижчий – український, з народною мовою і православною вірою. Між ними зростали протиріччя, загострені національним та релігійним шовінізмом, що проявилися невдовзі у період козацьких війн.

Українська Церква піддавалася утискам і переслідуванням поляків, штучно послаблювався її престиж і авторитет. Водночас, оновлена Тридентським Собором 1545 р., Польська Католицька Церква міцніла переважно завдяки єзуїтам. Широку місійну працю здійснювали у XIV-XV ст. ордени Домініканів, Бернардинів, Францисканів. Вони засновували польські школи й усіма засобами поширювали католицизм. Державно-церковна політика Польщі скеровувалася на ліквідацію Української Церкви – духовного осередку української нації.

З іншого боку, Українській Церкві загрожувала Москва. Після падіння Константинополя 1453 р. вона оголосила себе спадкоємицею Візантії і "Третім Римом". Ця ідеологія стала державною за царювання Івана Грозного, коли Москву визнали столицею, а влада злилася з Церквою. На пропозицію Папи Римського об'єднатися навколо Апостольського Престолу для спільного протистояння мусульманству, Іван Грозний відповів, що не заперечує, але тільки навколо Москви. Під виглядом опіки над православними, намагаючись приєднати українські землі, Москва проголосила Йону патріархом московським і "всія Великороси", тобто й України⁵.

У життя Української Церкви постійно втручалися і візантійські патріархи. Вони були зацікавлені у тому, щоб якнайбільше затягнути її в обійми Москви. Керуючись такими намірами, патріархи самочинно вирішували кадрові питання. За цих обставин ієрархи Української Церкви дійшли висновку: єдиний шлях до збереження Церкви і самобутності української нації – об'єднання (унія) з Римською Церквою під верховенством Апостольського Престолу.

Важливою віхою на шляху унійного процесу була участь представників Української Церкви у Ліонському соборі 1245 р. Архієпископ Петро Акерович інформував Апостольську столицю про татаро-монгольську навалу. Щоб допомогти Русі-Україні, Папа надіслав до хана свого легата. Другий Ліонський собор задекларував унію Східної і Західної Церков, керуючись більше політичними, ніж церковними мотивами, тому вона виявилася короткотривалою. Адже кожна з Церков вперто відстоювала свою окремішність: Православна домагалася повернення Католицької і відмови Папи від главенства у християнському світі, а Католицька, навпаки, прагнула підпорядкування Апостольському Престолу Православної Церкви. Зрештою, ієрархи Київської митрополії, відстоюючи інтереси держави, послідовно виступали за Унію з Римом. Про це свідчила участь митрополита Григорія у Костанцькому церковному соборі 1418 р. – першому загальноєвропейському форумі церковної і світської еліти. У своєму виступі митрополит заявив про готовність Української Церкви поновити духовну єдність з Апостольським Престолом.

Особливо важливу роль у ході Флорентійського собору 1439 р., скликаного Папою Євгеном IV для впровадження Унії, відіграла делегація Української Церкви (100 осіб) на чолі з митрополитом Ісидором⁶. Високоосвічений богослов, знавець кількох європейських мов, грек за походженням митрополит Київський був палким прихильником порозуміння Візантійської Церкви з Римом. Відомий історик Церкви М.Чубатий назвав його "головним промотором у дискусіях та в укладенні точок Флорентійської Унії"⁷. Діяльність Ісидора сприяла прийняттю важливих рішень Собору, насамперед щодо визнання Папи головою Вселенської Церкви й об'єднання Західної і Східної Церков. Унію підписали 115 єпископів Латинської Церкви, а також митрополит Ісидор та інші східні єпископи, крім Єфеського митрополита. Після собору Папа іменував Ісидора кардиналом і наділив правами апостольського легата на Сході. Постанови Собору, проголошені Ісидором в Україні, зокрема у Перемишлі, Холмі, Львові та Києві, зустрічали з великим ентузіазмом. Проте у Москві папського легата оголосили єретиком та ув'язнили, оскільки цар Василій і православна ієрархія не визнавали Унії.

Безперечно, Флорентійська Унія відіграла велику роль в історії Вселенського християнства і Української Церкви як його складової частини. Невдовзі осідок Київського митрополита повернувся з Москви на батьківщину, що зміцнило Києво-Галицьку митрополію. Згідно з рішенням Унії Східні Церкви зрівнялися з Латинською, що суттєво обмежило покатоличення і колонізацію українців. 1458 р. Папа Пій IV призначив митрополитом Київським Григорія II, якому підпорядковувалась Україна і Білорусія (Москва проголосила автокефалію й обрала митрополита окремо). "Київ повернув собі значення центру всіх українських земель, – відзначав наслідки Флорентійської Унії о. А.Сапеляк. – Григорія визнали митрополитом усі єпископи України і Білорусії. Це загальне визнання зупинило латинізацію України з боку Польщі. Під час

правління Григорія II поляки не наважувалися втручатись у справи Української Церкви⁸. До речі, Папа Олександр II своєю буллою заборонив “перехрещення” вірних східного обряду, тобто Української Церкви, на латинський.

Падіння під навалю турків Візантії та патріаршого центру православ'я Царгорода радикально відбилосся на долі Української Церкви. Під тиском турків Царгородський патріарх відрікся від унії і припинив відносини з Римом. Сталося так, що з усіх східних Церков лише Українська дотримувалася Флорентійських угод і перебувала в єдності з Апостольським Престолом.

Але підтримувати церковні і культурні зв'язки стало значно важче. Великої шкоди національно-релігійному життю завдали Литва і Польща, їх латино-католицькі кола не сприймали Унію, яка не вписувалася у політику католицизму українців і білорусів. Вони розраховували, що Унія стане знаряддям латинізації Української Церкви. “Хто не латинник, той не християнин”, – таким було їх гасло. Відтак, незважаючи на прихильність Папи, Українська Церква зазнавала різних утисків з боку державних структур і ударів латино-католицьких кіл. Крім латинського католицизму, на Православну Церкву наступали протестанти. На захист Української Церкви стали деякі українські магнати, зокрема князь Костянтин Острозький, якому належали великі землі Волині і Галичини. Князь мав вплив на польського короля, володіючи 20-тисячним військом, яке боронило Річ Посполиту від Москви і татар. У володіннях Острозького знаходилися Луцько-Острозька і Володимирська єпархії, які нараховували близько 1000 парохій⁹.

Збереженню і розвитку Української Церкви сприяли на початку свого існування церковні братства. Вони надавали громадянам матеріальну допомогу, очолювали культурно-освітню діяльність, боронили Церкву від латинізації¹⁰. Однак у другій половині XVI ст. братства дедалі більше поширювали свої права щодо Церкви: втручалися у внутрішні справи, компетенцію єпископів, обирали священників і єпископів. При цьому вони користувалися прихильністю царгородського патріарха Єремії II, який надавши права ставропігії, 1586 р. вилучив їх з-під юрисдикції єпископів і підпорядкував собі. Під впливом цих обставин Церква занепадала, відносини між братствами і церковною ієрархією, що прагнула позбавитися залежності від світських структур, загострилися. Загрозливими стали протиріччя між Українською Церквою і Царгородським патріархом. Ієрархи Православної Церкви вели боротьбу проти політики братств. Єпископ, згодом митрополит Київський і один із творців Унії Іпатій Потій небезпідставно вважав братства опорою реформаційного руху, а участь світських людей у внутрішніх справах Церкви єретичною.

Відомий історик Іван Федорів відзначав, що у XVI ст. відбулися дві важливі події, які суттєво вплинули на подальшу долю Української Церкви та призвели до Берестейської Унії. Першою з них він вважає Реформацію, тобто протестантський рух, який насунувся із Заходу і відчутно загрожував Православній та Католицькій Церквам. Другою важливою подією, на його думку, була Люблінська Унія 1569 р., у результаті якої утворилася Польсько-Литовська монархія і, таким чином, всі українські землі колишньої Литовсько-Української держави опинилися у володіннях Польщі¹¹. Зазначимо, що Польська Католицька Церква успішно пододала протестантський рух завдяки діяльності монахів ордену Єзуїтів, які проводили місійну роботу, засновували школи (в одній із них у Львові навчався юний Богдан Хмельницький), видавництва. Викоренивши протестантизм, єзуїти скерували свою діяльність на Українську Православну Церкву, щоб підпорядкувати її шляхом латинізації. Цей курс повністю співпадав з політикою держави полонізувати всю країну.

На тлі розквіту Латинської Українська Церква, другорядна в чужій державі, перебувала у принизливому становищі. Слід відзначити, що, на відміну від західного християнства, охопленого реформами, східне переживало кризу. Але, не маючи власної держави, Українська Церква була особливо занедбана, її духовенство повністю залежало від владних структур. Занепад релігійної освіти негативно відбився на інтелектуальному,

культурному рівні священництва. До цього ж вела практика втручання світської влади у кадрові проблеми. Константинопольський патріархат не цікавився справами Української Церкви, обмежуючись отриманням грошей. До речі, від нього поступово відходила Московська Церква, особливо після утворення 1589 р. свого патріархату. Вона активізувалася у співдії з царем щодо розширення володінь, посилення впливу на Українську Церкву. Але Київська митрополія, орієнтована на Захід і зближення з Римом як центром Вселенської Церкви, відстоювала свою незалежність. Вона не сприймала політики Московської Церкви щодо державної домінації, автокефальної ізоляції і відкидала заклики Константинополя, зокрема патріарха Теофана: “Жити у згоді з Москвою, яка є однієї віри з нами і під загрозою клятви не піднімати зброї проти Москви”¹².

За таких обставин ієрархи Української Церкви у пошуках радикальної розв'язки нагальних проблем Церкви дійшли висновку про Унію з Римом. Цим заходом передбачалося: порвати з Константинополем і створити самостійний Київський патріархат, підпорядкований безпосередньо Апостольському Престолу, при цьому забезпечивши збереження православного обряду з літургійними традиціями Східної Церкви; шляхом Унії зрівняти Українську Церкву у правах з Польською Латинською, а її ієрархію і духовенство у привілеях – з католицьким, зокрема, у правах на сенаторство. Головна ідея Унії – вивести Церкву з глибокої кризи, відтак врятувати її та окремішність української нації. Наміри української ієрархії цілком вписувалися у курс Флорентійської Унії і відповідали її умовам. “Справа Флорентійської Унії, принаймні на ідейно-концептуальному рівні, залишалася живою в Україні, – слушно зауважував львівський історик Церкви Іван Паславський. – Що більше, сміємо твердити, що весь духовний розвиток України того часу йшов дорогою флорентійського єкуменізму, тобто по шляху дальшого зближення з Заходом”¹³. Про це переконливо свідчить звернення української церковної і світської еліти до Папи Сикста IV 1476 р. Усвідомлюючи геополітичне становище України на перехресті західної і східної цивілізації, Католицької і Православної Церков, вони підтримали інтеграцію церковних традицій, схвалили постанови Флорентійського Собору і визнали Папу главою Вселенської Церкви, частиною якої була Українська.

Відчутного імпульсу унійному процесу надав Белзький синод, скликаний митрополитом Михайлом Рогозою у червні 1590 р., на якому було схвалено спільний лист про потребу негайного оновлення Української Церкви. Для опрацювання стратегії оновлення й організації необхідних заходів вирішено збирати синоди щорічно. Чотири єпископи на чолі з Кирилом Терлецьким підписали заяву про злуку з Римом та перехід Української Церкви до Апостольського Престолу зі збереженням східного православного обряду.

Важливою подією унійного процесу стало приєднання до українських єпископів 1593 р. Іпатія Потія, видатного церковного діяча, письменника і богослова, діяльність якого тісно пов'язана з Берестейською церковною Унією 1596 р. “Іпатій Потій цілком заслужено вважається “апостолом Унії”, – відзначав І. Паславський. – Включившись у церковно-громадське життя у вже зрілому віці, він дуже скоро зробився головним речником ідеї оновлення Української Церкви шляхом з'єднання її з Апостольським Престолом у Римі”¹⁴. Будучи Берестейським каштеляном, потім Володимирським і Берестейським єпископом, Іпатій Потій брав активну участь в українському суспільно-культурному русі. Непересічного діяча підтримували король Сигизмунд III і особливо князь К. Острозький, який теж схвалював Унію. До речі, у листі до єпископа саме він виклав умови об'єднання Української Церкви з Римом: зберігався східний (грецький) обряд, заборонялося навернення православних до латинської церкви, українське духовенство отримувало рівні права з латинським, а владики – місця у сенаті і сеймі, ставилося питання про поширення духовної і світської освіти, а також те, що Унія повинна охопити усі Східні Церкви, включно з Московською¹⁵. Отож, створений деякими істориками образ К. Острозького як запеклого противника Унії виглядає дещо інакше.

Безумовно, його концепція мала екуменічний характер, але її ахіллесовою п'ятою була думка про те, що Українська Церква повинна вступати в унію тільки спільно зі всіма Східними, що, враховуючи церковну політику Москви, було нереальним.

Головна ідея Унії – відновлення єдності із Вселенською Церквою під верховенством Папи Римського і юридичної незалежності від Константинопольського патріархату, відтак від Москви й утворення повноправної самостійної помісної Церкви – відразу ж здобула багато прихильників серед українського духовенства, яке усвідомлювало, що це єдиний шлях збереження й розвитку Церкви у тодішній складній геополітичній ситуації. Є свідчення, що у ході візиту до Львова 1595 р. навіть патріарх Єремія, переконавшись у глибокому занепаді Української Церкви, під час зустрічі з І.Потієм і К.Терлецьким не заперечував їх намірам возз'єднатись з Апостольським Престолом¹⁶. Серед прихильників Унії був польський король Сигизмунд III, ієрархія Латинської Церкви. Зокрема, один із її ідеологів Петро Скарга слушно зазначав, що в умовах, коли Константинопольський патріарх залежить від Туреччини, а Московська Церква обслуговує світську владу, Унія Української Церкви з Католицькою необхідна для її порятунку. Ініціативу українських єпископів підтримав Папа Римський Климентій VIII, інформований про стан Церкви і зацікавлений у її відновленні, оскільки був прибічником екуменічного процесу. Правда, деякі історики, навіть сучасні, вважають, що “апостольська столиця розглядала Унію з позиції проникнення впливів далеко на схід слов'янського світу й намагання повністю підпорядкувати Київську Церкву”¹⁷.

Прихильників порозуміння з Римом історик Церкви о. Софрон Мудрий поділив на три групи. До першої він відніс польські державні чинники, які вважали, що порозуміння треба відкласти на майбутнє, враховуючи впливовість і силу братств, загрозу нового розколу Православної Церкви. Для вирішення проблеми разом з К.Острозьким вони вважали необхідним скликання Руського синоду. Польські католицькі кола, підтримуючи Унію і вважаючи, що не слід чекати Руського синоду, а дозволити православним переходити в католицизм, водночас виступали проти привілеїв для українського духовенства. Найрадикальнішими були українські церковні і світські діячі, які вимагали негайної злуки з Римом¹⁸.

В Унії було й чимало противників, насамперед Константинопольський та інші патріархи Сходу. Після наради 1595 р. у Яссах вони звернулися з пастирським листом до українського духовенства і вірних, у якому засудили наміри митрополита Рогози і єпископів з'єднатися з Апостольським Престолом, звинувативши їх у зраді Православної Церкви. Католицькі кола Польщі, розглядаючи Унію з політико-державної точки зору, не хотіли зрівняння Української Церкви з Латинською, а, отже, українців з поляками. “Це суперечило, – зауважив єпископ Андрій Сапеляк, – інтересам Польщі, яка хотіла спольщити українців через перехід на латинський обряд”¹⁹. Активним противником Унії став амбітний князь К.Острозький (після того, як українські єпископи зігнорували його пропозиції). Він перетягнув на свій бік Львівського єпископа Гедеона Балабана, Перемиського єпископа Михаїла Копистенського, частину впливових шляхтичів і духовенства, які не підтримували концепцію локальної церковної унії²⁰.

Між тим, на Берестейському синоді 1595 р. ініціатори і творці Унії опрацювали й затвердили 33 статті умов входження Української Церкви до Апостольського Престолу. Статті відображали вимоги церковного і світського характеру, захищаючи інтереси Церкви. Одні з них містили умови церковно-богословського й ієрархічного характеру (11), церковно-громадського, зокрема про визнання Папи главою Вселенської Церкви і Київської митрополії як її складової (всього 12 умов) і 10 статей щодо прав Української Церкви та підтвердження її духовних цінностей і надбань.

Головні умови визначали: Церква зберігає східний обряд, свої звичаї, літургійну мову, право обирати зі своїх кандидатів єпископів і висвячувати їх митрополитом; отримує рівні права з Латинською щодо податків і пільг, надання єпископам місць у

сенаті; українська шляхта і міщани повинні отримати рівні права з поляками латинського обряду на посади у міських та державних урядах; буде заборонено католичення українців православної віри та ін. Синод уповноважував єпископів Іпатія Потія і Кирила Терлецького виїхати до Риму і особисто просити Папу затвердити Статті Унії²¹.

28 вересня 1595 р. українська делегація (23 особи) виїхала до Риму і 15 листопада прибула до резиденції Папи Климента VII, який через два дні прийняв їх, і, вислухавши заяву щодо церковної єдності, з великою прихильністю висловив згоду Апостольського Престолу. Пропозиції українських єпископів розглядала папська комісія, яка прийняла їх майже без змін. 23 грудня відбувся урочистий акт возз'єднання або відновлення злуки Української Церкви із Вселенською у присутності 33-х кардиналів, дипломатичного корпусу Європи, інших представників ієрархії. Того ж дня Папа видав особливу грамоту – Конституцію, у якій з радістю повідомляв увесь католицький світ про об'єднання Української Церкви із Вселенською. Булла Папи Климента VII від 23 лютого 1596 р. визначила Українську Церкву як помісну автокефальну в Унії з Римом і стала новим й основним канонічним документом Берестейської Унії.

Ще до від'їзду українських послів Папа звернувся до польського короля з листами, у яких просив надати підтримку уніатській Церкві і місця у сенаті її єпископам, до ієрархів Латинської Церкви в Польщі та впливових діячів щодо реалізації рівних прав для обох Церков²². У листі до митрополита М.Рогози містилося доручення скликати собор українських єпископів для остаточного вирішення унійного процесу, який отримав у Римі повну підтримку. Варто зауважити, що Папа Климент VII добре знав становище Української Церкви. Він як папський легат часто бував у Польщі, коли служив кардиналом, й аналізував проблеми Церкви, більше того, із симпатією ставився до українського народу. “Папа Климент VII відіграв величезну роль в історії Української Церкви, – визначав владика А.Сапеляк, – був її найщирішим добродієм і приятелем у хвили, коли йшлося про саме її існування. Цей Папа прийняв її в лоно Вселенської Церкви як помісну і тим назавжди забезпечив її існування”²³. Ратифікація Римського акту про возз'єднання Української Церкви із Вселенською відбулася на соборі у церкві св. Миколая у Бересті (6-8 жовтня 1596 р.) з участю українських (за виключенням Львівського і Перемиського) і польських єпископів, папських делегатів, королівських послів і священництва. Митрополит й українські єпископи урочисто присягалися і підписали акт Унії, у якому виклали аргументи на користь церковної єдності й проголосили її чинність. Водночас вони склали спільний пастирський лист, повідомляючи духовенство і клір про здійснення Унії з Римом²⁴. Старий князь Острозький (воєвода київський) паралельно із зазначеним форумом у Бересті зібрав собор за участю ієрархів Православної Церкви, зокрема Львівського і Перемиського єпископів, шляхти і священників (близько 200 осіб). Незважаючи на заперечення короля і всупереч канонічним догмам, він оголосив збори синодом, який прийняв рішення, скероване проти Унії²⁵. Але заходи К.Острозького не змогли перешкодити ратифікації ухвали про Унію Берестейським собором Української Церкви, яку підтримала більшість духовенства і віруючих. Та рішуча боротьба князя і його прихильників гальмувала розвиток Церкви, розділяючи її на два ворогуючих табори – прихильників і противників Унії.

У другому десятиріччі XVII ст. до церковно-релігійної боротьби приєдналося козацтво. Дійшло до того, що, коли в Україні не залишилося жодного православного єпископа, гетьман Петро Сагайдачний домігся призначення митрополита і єпископів поряд з існуючими уніатськими. Широка полеміка, у якій брали участь непересічні релігійні публіцисти Іпатій Потій, Йосиф Вельямин Рутський, Мелетій Смотрицький, Петро Могила та інші, інколи набувала рис екстремізму, свідченням чого стала мученицька смерть Полоцького уніатського архієпископа Йосафата Кунцевича, митрополитичого намісника у Києві А.Грековича. На руку противникам Унії була поведінка ієрархів Польської держави, які не виконали умов про надання українським єпископам

мість у сенаті, про забезпечення рівності Церкви, її священників та вірних у правах з латинськими католиками.

Через такі обставини Українська Церква одразу після Берестейської Унії опинилася у складному становищі: православний табір вважав її зрадницькою, відтак своїм ворогом, а польський католицький продовжував трактувати як другорядну, нерівноправну. Але враховуючи новий канонічний статус Церкви, її безпосереднє підпорядкування Папі Римському, обидва табори змушені були рахуватися з нею. Тим більше, що на чолі її стояли визначні митрополити Іпатій Потій (1599-1613), Йосиф Вельямин Рутський (1613-1637), які зробили вагомий внесок в утвердження Унії і піднесення Церкви уже в першій половині XVII ст. Останній доклав чимало зусиль, щоб припинити ворожнечу Українських Церков. За його правління народився сміливий проект Мелетія Смотрицького – утворення Київського патріархату, який об'єднав би Церкву і підлягав Папі, зберігаючи повну автономію²⁶. Спроба об'єднання Церков на соборах у Києві (1628 р.) та Львові (1629 р.) не вдалася головно через спротив козацтва. Прихильником створення Київського патріархату під протекторатом Папи був також митрополит Православної Церкви Петро Могила (1633-1647), який листувався з Римом. Але проти нього виступили як козацтво, так і православне духовенство, все більше схильючись до Москви.

Після Переяславської військово-політичної угоди Богдана Хмельницького з Московією 1654 р. Київську православну митрополію 1685 р. насильно підпорядкували Московському патріархату. Невдовзі під Московією опинилися північно-західні єпархії Української Католицької Церкви. Під загрозою церковної агресії Москви на початку XVIII ст. усі єпархії України і Білорусії, які визнали верховенство Папи, об'єдналися у Київську Православну Католицьку Церкву. Отже, шляхи двох Українських Православних Церков розійшлися. 1720 р. у Замості відбувся важливий в історії Української Церкви синод, який остаточно визначив її лице, “в основі зреформував Уніятську Церкву вже як самостійну церковну одиницю в лоні Католицької Церкви, – писав П.Ісаїв. – Колишня уніятська, немов неусталена щодо свого обличчя Церква, стає Греко-Католицькою Церквою українського народу”²⁷.

Складний шлях до Унії з Римом водночас із Київською митрополією проходила Закарпатська єпархія. Хоч християнство сюди прийшло із Заходу пізніше, ніж до Києва, лише наприкінці XIV ст. Церква оформилася організаційно і входила до Перемиського єпископату, а 1490 р. склала єпархію і підпорядковувалася Константинопольському патріархату. Під впливом Української Церкви Ужгородський собор 1646 р. за участю 400 священників (близько половини загальної кількості) вирішив прийняти Унію з Римом. Та лише 1721 р. до них приєдналася решта православного духовенства. Таким чином, на початку XVIII ст. Українська Греко-Католицька Церква об'єднувала усі єпархії західних земель і Правобережжя України²⁸.

“Якщо хрещення України назагал позитивно оцінюється істориками як подія, що започаткувала нову християнську еру в Київській Русі, – слушно зауважив владика Андрій Сапеляк, – то про Берестейську Унію маємо вже протягом чотирьох століть не тільки різні точки зору, але й відверту фальсифікацію”²⁹. Більшість дослідників Церкви і вітчизняної історії вважають, що Берестейська Унія була після Хрещення 988 р. другою епохальною подією в історії України та українського християнства за позитивними наслідками, закономірним результатом об'єктивних процесів у ході історичного розвитку Церкви, у контексті процесу інтеграції східних і західних церковних традицій. Вона виникла на хвилі культурно-національного піднесення кінця XVI – першої половини XVII ст., у період, який Михайло Грушевський визначив як перше українське культурно-національне відродження. Варто зауважити, що цей процес співпав з епохою формування у Європі національних держав і церков (Німеччина, Чехія, Швейцарія та ін.), тобто, виникнення Берестейської Унії безумовно пов'язане із загальноєвропейським процесом і було закономірним результатом розвитку України – як інтегральної частини

Європи.

“У контексті цього “панєвропейського покликання” України і слід розглядати Берестейську Унію, – наголошує І.Паславський. – Вже саме геополітичне положення України між Сходом і Заходом поклато на неї велику історичну місію: бути живим мостом між двома гілками європейської цивілізації – східною (візантійською) та західною (римською). Унійний акт 1596 р. найбільш адекватно відповідав внутрішньому змістові українського християнства і виводився з нього. Не зовнішні чинники на кшталт “польської інтриги”, “єзуїтських підступів” чи “агресії Ватикану” привели до берестейського з'єднання Київської митрополії з Апостольським Престолом, а внутрішні закони розвитку українського християнства, зокрема його вічний поклик до примирення Сходу і Заходу в богочоловічій єдності Христової Церкви”³⁰.

Високо оцінював Берестейську Унію митрополит Йосиф Сліпий, видатний історик Української Церкви. Вказуючи на велике значення для відродження і піднесення Української Церкви, він зауважував, що Унія стала ефективним засобом для формування українського народу як окремішньої нації: “Тільки єдність з Апостольським Престолом могла зберегти наш нарід від неминучого упадку”. Адже переходячи у підпорядкування могутнього Риму, Україна віддалялася від Москви, захищала від її експансії своєю вірою, водночас зберігала народ від спольщення”³¹.

Після восьмирічного перебування у радянських тюрмах і концтаборах митрополит Йосиф Сліпий 1953 р. повернувся до Москви. Йому запропонували допомогти встановити дипломатичні зв'язки між СРСР і Ватиканом. Митрополит погодився, але при умові реабілітації Української Греко-Католицької Церкви. У ході переговорів представники МВС, ймовірно, за дорученням Л. Берії попросили написати довідку з історії УГКЦ. Після арешту і розстрілу Берії Йосифа Сліпого вислали у Сибір, де він написав і передав до Москви працю “Погляд на догматичні і історичні основи Греко-Католицької Церкви в Радянському Союзі”, яка нині зберігається в архіві СБУ у Києві. Автор цієї донедавна невідомої праці наголошує: історія Греко-Католицької Церкви починається від Берестейської Унії 1596 р. і нерозривно пов'язана з історією Вселенської Церкви. Він аргументовано відкидає твердження деяких істориків (зрозуміло й радянських), що ініціаторами і творцями Унії були польські королі і єзуїти. На його думку, Унія є закономірним результатом історичного розвитку Церкви, відновленим рухом давнього прагнення до церковної єдності Київської Церкви. Вона “не нищить національної відомості, але навпаки, її ще скріплює і піддержує впродовж століть і стає засобом проти польської агресії”. Унія пробудила національну свідомість і врятувала український народ від загибелі”³². Цієї ж думки дотримується дрогобицький культуролог В.Іванишин, який зауважує, що Унія виникла через необхідність національного захисту. “Відстоювати національні інтереси народу, запобігати колонізації Українській Церкві допомагав східний обряд, – наголошує він, – від русифікації її захищало прилучення до Вселенської Церкви – католицизм. Тому історія Української Греко-Католицької Церкви – це боротьба за національну самобутність і національне відродження народу. Результат її діяльності – це збереження національної ідентичності і української духовності мільйонами українців на батьківщині і в діаспорі”³³.

Як вже відзначалося, Берестейська Унія співпала з хвилею культурно-національного і суспільно-політичного пробудження українського народу на зламі XVI-XVII ст., що призвело до Національної революції середини XVII ст.³⁴ Обставини не дозволяли тоді українцям разом з народами Європи зберегти власну національну державу. Але завдяки Берестейській Унії вони мали власну незалежну Церкву, яка стала носієм релігійно-національної свідомості й зберігала ідентичність народу. У пастирському листі до духовенства “Як будувати рідну хату?” митрополит Андрей Шептицький 1942 р. писав, “що ідеалом національного життя українського народу завжди була і є “наша рідна всенациональна Хата-Батьківщина”. “Український нарід через довгі століття належав до різних держав, був розділений різними культурами, –

зауважував митрополит. – Бог дав йому землю, що лежить на пограниччі двох культур, майже собі ворожих: східної і західної... Через злуку із Вселенською Церквою і західною культурою ми зискали силу зберегти наш нарід і наші традиції від противників, що нам їх відбирали. Історія нашої Церкви від кінця XVI ст. є доказом цього, є нашим оправданням перед усіма закидами, які нам роблять”³⁵.

Берестейська Унія своїми наслідками була успішною, бо “відповідала загальному інтеграційному процесу, інтересам українського народу”, – відзначає сучасний історик Дмитро Степовик. Відтак противники Унії безпідставно звинувачують її у “зраді” Православної Церкви, маючи на увазі підмосковську Руську Православну Церкву, яка ніколи не була самостійною і відбивала імперську політику Москви, постійно намагаючись повністю підпорядкувати Українській Православну, Греко-Католицьку, пізніше Автокефальну Православну³⁶. Розуміючи невідворотність об’єднання Української Церкви із Західною в силу геополітичного положення України, історик М.Фурса відзначає: “Унія постала на розламі двох культур, двох Церков і реалізувалася завдяки тимчасовим компромісам у політико-ідеологічних, релігійних, культурних інтересах та тенденціях боротьби за Україну. Самостійна Українська Церква була своєрідним мостом між Західною і Східною, водночас терпіла від протиріч між ними, знаходилася між молотом і ковадлом протистояння Візантії і Риму, Росії і Польщі”³⁷.

Важливим наслідком Берестейської Унії став розквіт одного з найдавніших чернечих чинів – Чину св. Василя Великого в Україні, монастирі якого жили окремим життям, підлягали місцевим єпископам і відігравали невелику роль у суспільно-церковному житті краю. Після Унії Київський митрополит Йосиф Рутський об’єднав монастирі, унезалежнив їх від єпископів, поставив на чолі їх архимандрита, заснував новіціат, студії богослов’я і філософії. Тобто Чин зреформувався на західний зразок. Підпорядкувавши собі усі монастирі і провівши адміністративну реформу, митрополит Й.Рутський визначив головним завданням Чину пропаганду ідей Унії, душпастирства шляхом місійної праці і просвітницької діяльності. Київському митрополиту сприяв Апостольський Престол, який ствердив усі проведені заходи. З дозволу Папи Павла V з 1615 р. при монастирях почали створювати школи і колегії для української молоді. Василяни розгортали мережу друкарень, зокрема у Супраслі, Уневі, Угерцях, згодом у Почаєві, Львові, Жовкві. У середині XVIII ст. Конгрегація ЧСВВ в Україні об’єднувала 130 монастирів, близько 700 ченців-василіян. Поділи Польщі в останній третині XVIII ст. завдали Василянському Чину важкого удару і порушили його структуру в Україні: монастирі, що залишалися на території, яка відійшла до Росії, ліквідовано у 1839 р., їх було 190 (за винятком Холмщини, де їх знищили через 25 років). Незважаючи на погіршення умов, Галицька провінція ЧСВВ продовжувала свою багатогранну діяльність до трагічного для неї 1939 р.

Після заходів російських царів, насамперед Петра Першого і Катерини Другої, Україна втратила залишки самостійності і свою Церкву, лише Греко-Католицька на прикарпатських землях продовжувала зберігати етнокультурну окремішність нації³⁸. У зв’язку з цим В’ячеслав Липинський писав: “Унія з віри найбільш поступових і рухливих елементів нації – стала там (на заході України. – Авт.) в протязі століть – вірою народних мас, вірою дідів і прадідів”³⁹. Цікавим є те, що згодом історик М.Костомаров для магістерського іспиту у Харківському університеті обрав тему “О значенні Унії в історії Західної Русі”, схваливши її наслідки. Це викликало протест православних ієрархів і самого міністра освіти Росії С.Уварова. У результаті дисертацію не лише заборонили, а й знищили⁴⁰.

Відзначаючи, що Унія була “великою і вагомим подією”, о. Іван Музичка підкреслює, що саме вона “врятувала народ від повного загибуну. Де вона втрималася, там збереглася Церква і народ”⁴¹. На це вказує й І.Міронович, стверджуючи, що “Унія дозволила українському народові зберегти його біологічну і духовну субстанцію”. Він особливо відзначає роль двох великих митрополитів – Андрея Шептицького і Йосифа

Сліпого у тому, що Греко-Католицька Церква вистояла у період великих потрясінь ХХ століття. Церква була зразком “справжнього синтезу українського національного почуття з католицькою ісповіддю віри у візантійському обряді”⁴². Про Берестейське з’єднання зауважував історик Дмитро Дорошенко: “Унія зробилася головним заборолом української народности проти полонізації. Це вона властиво врятувала Галичину від національної смерті”⁴³.

Підсумовуючи наслідки Унії, історик Н. Кочан відзначає, що у Західній Україні Українська Греко-Католицька Церква відіграла національно-інтегральну роль, сприяла збереженню національної свідомості, мови, культури, народних традицій, вихованню національної інтелігенції. Водночас автор звертає увагу на деякі негативні аспекти Унії, зокрема на те, що спокусою для неї були здебільшого політичні інтереси і цілі її учасників, що вона розколола українську націю за конфесійною ознакою⁴⁴. Професор історії Іван Власовський також підкреслював: у результаті Берестейської Унії утворилося дві Українські Церкви – “стара православна і нова уніатська, що силою життєвих фактів вступили у боротьбу між собою”⁴⁵.

Неоднозначно оцінив передумови і наслідки унійного процесу Михайло Грушевський (1905 р.): “З насіння церковної незгоди, засіяного між Руссю, збирали одвічні польонізм, католицтво і святкували свої тріумфи над Руссю, що падала все глибше і глибше. Український елемент відтіснявся все далі на далекі пляни політичного і суспільного життя”⁴⁶. Історик Ярослав Дашкевич дотримується думки, що Рим вважав унію значним досягненням у своїй “експансії на Схід... Він добився повного контролю над уніатською церковною ієрархією”. Ще більше виграла від Унії, – продовжує автор у статті “Унія українців та унія вірменів: порівняльні аспекти”, – польська католицька Церква, бо вона дістала можливість зміцнити свої впливи на фактично підпорядковані їй обидві уніатські Церкви, які, однак, римо-католицька ієрархія Польщі далі дискримінувала, вважаючи менш вартими і заохочуючи, незалежно від формальних заборон, до переходу православних і уніатів на римо-католицький обряд”⁴⁷. Автор слушно зауважував, що релігійне життя в Україні XVII ст. зазнавало відчутного політичного тиску: “Переплетіння релігійних і політичних проблем еволюціонувало в такому напрямі, що національний фактор став насправді переважати над релігійним, хоча й далі часто виступав під релігійною оболонкою”⁴⁸. Розглядаючи вплив Берестейської Унії на державотворчі процеси в Україні періоду козацьких війн Богдана Хмельницького, Я.Дашкевич стверджує: Українська Католицька Церква була перешкодою на шляху творення національної держави, оскільки Унія розколола Церкву і суспільство, а цей процес передбачає моноконфесійність нації. Отож козацтво вважало її “не просто зайвою, а шкідливою” і нещадно боролася з нею. “Уніатський експеримент... порушив стабільність українського суспільства та довів до денационалізації аристократично-магнатської верхівки, потенціального національного лідера”⁴⁹.

Проблеми Берестейської Унії та її впливу на розвиток України привернули увагу київських істориків М.Рибачука, О.Уткіна та М.Кирюшка, які у праці “Національне відродження і релігія” визначають її як “церковний розкол 1596 р.” Автори вважають, що вплив Унії на культуру і взагалі на долю українського народу був неоднозначним. З одного боку, “...утворення греко-католицизму внаслідок цього розколу, – стверджують вони, – відіграло важливу роль у збереженні та розвитку національної самосвідомості, культури, мови у західних землях України”. З іншого ж – “розкол, послабивши православ’я, трагічно відбився на його здатності підтримувати зростання національної самосвідомості українства, його снагу до опору”⁵⁰. На жаль, дедалі більше український народ втрачав єдність, переставав бути “компактною нацією в центрі Європи”, і це у період, коли творилися національні держави. На думку авторів, Унія призвела до занепаду українських традицій, культури, освіти під могутнім потоком західної культури, наступом на мову, школи. Проте, вони стверджують, що починаючи з середини

XVII ст., а особливо у XVIII-XX ст., Українська Греко-Католицька Церква стала практично чи не єдиним на західних землях виразником національних засад, культури, посіла важливе місце у духовному житті народу, боролася проти колонізації, захищала рідну мову і сприяла формуванню національної інтелігенції – провідника нації. Церква відіграла важливу роль у перетворенні Галичини в “Український Пр’ємонт”⁵¹.

Негативно оцінюють наслідки Берестейської Унії деякі сучасні західні науковці. Йоган Майєр вважає її не союзом, а поглинанням православ’я католицизмом, “підфарбованого кольором обрядів”, що Українська Церква втратила свої традиції й опинилася між двома конкурентами: відійшла від Православної і не стала рівною з Католицькою. Він стверджує, що теорія церковної єдності завжди мала політичні мотиви⁵². Ернст Кристоф Суттір відзначає, що при укладенні Берестейської Унії київські єпископи і Рим сприймали її по-різному. Українська ієрархія прагнула зберегти автономію і рівність з Католицькою у Вселенській Церкві і водночас духовну єдність зі Східною. Апостольський Престол розумів Унію як прийняття українців до Католицької Церкви, без надання автономії і збереження її єдності зі Східними Церквами⁵³.

У зв’язку з цим слід відзначити, що Берестейська Унія – “найстарша церковна унія і перша між усіма”⁵⁴ в усіх аспектах – всесвітньо-історична подія в історії Української й Вселенської Церков. Вона була закономірним результатом розвитку релігійно-церковного життя в Україні на зламі XVI-XVII ст. і зумовлена її геополітичним положенням на пограниччі західних і східних церковних традицій та цивілізацій взагалі. Внаслідок благодірного синтезу елементів східної і західної культур в Україні відтворилася Церква – Вселенська за суттю і національна за формою. Відтиснута ходом історичного розвитку України на західні землі, зокрема в Галичину, Греко-Католицька Церква за висловом Є.Сверстюка, “стала непохитним оборонцем старовинних звичаїв, народної обрядовості, візантійської літургійної практики. Те, що втратило українське православ’я над Дніпром, потрапивши в міцні обійми ієрархії Руської Православної Церкви, дбайливо зберіг український католицизм, побудувавши... справді народну Церкву”⁵⁵.

¹ Детальніше див.: Київська Русь: культура, традиції / Відп. ред. Я.Ісаєвич. – К., 1982; Крип’якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999; Ісаєвич Я. Галицько-Волинська держава. – Львів, 1999; Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. – Львів, 1999.

² Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. V. – К., 1994. – С. 508; Т. III. – К., 1993. – С.69-73.

³ Панас К. Історія Української Церкви. – Львів, 1992. – С. 44.

⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. I – К., 1992. – С. 374.

⁵ Нагаєвський І. Католицька Церква в минулому і сучасному України. – Філадельфія, 1950. – С.27-28.

⁶ Кочан Н.Флорентійська унія і Київська митрополія. До проблеми розвитку та втілення ідеї унії церков // Знаки часу: До проблеми порозуміння церков. – К., 1999. – С.230.

⁷ Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. – Рим – Нью-Йорк, 1965. – Т. 2. – С. 164.

⁸ Сапеляк А. Київська Церква на слов’янському Сході. – Буенос-Айрес – Львів, 1999. – С.15.

⁹ Сліпий Йосиф. Історія Вселенської Церкви на Україні. Т. IV. Ч. 2. – Рим, 1994. – С. 29; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. V. – С.590-618.

¹⁰ Див.: Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. – К., 1966.

¹¹ Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. – Торонто, 1967. – С.151.

¹² Див.: Гудзяк Б. Криза і реформа. – Львів, 2002. – 426 с.

¹³ Паславський І. Берестейська унія і українська християнська традиція. – Львів, 1997. – С. 37.

¹⁴ Паславський І. Іпатій Потій. До 450-річчя від дня народження // Ратуша. – 1991. – 28 вересня.

¹⁵ Там само. – 30 вересня – 1 жовтня.

¹⁶ Сенік С. Передумови Берестейської Унії // Основні документи Берестейської унії. – Львів, 1997. – С.57-58.

¹⁷ Євсєєва Т.М. Церковна еліта та її роль у процесі формування політичної самосвідомості в Україні // Укр. іст. журн. – 1999. – № 2. – С.99.

¹⁸ Мудрий Софрон. Нарис історії церкви в Україні. – Рим – Львів, 1995. – С.158-161.

¹⁹ Сапеляк А. Назв. праця. – С.28.

²⁰ Кметь В. Львівська єпархія: короткий огляд історії // Шематизм Львівсько-Сокальської Української Православної Церкви Київського Патріархату. 2000 рік. – Львів, 2000. – С.17-19.

²¹ Завірач В. Флорентійський Вселенський Собор і Берестейська унія // Берестейська Унія (1596-1996). Статті і матеріали. – Львів, 1996. – С. 65.

²² Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т.V. – С.596-603.

²³ Сапеляк А. Назв. праця. – Буенос-Айрес – Львів, 1999. – С.40.

²⁴ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т.V. – С.605-612.

²⁵ Там само.

²⁶ Панас К. Назв. праця. – С. 77-78.

²⁷ Ісаїв П. Історія Церкви // Енциклопедія українства. Загальна частина. Т. 2. – К., 1995. – С. 613.

²⁸ Там само. – С. 616.

²⁹ Сапеляк А. Назв. праця. – С. 8.

³⁰ Паславський І. Назв. праця. – С.54-55.

³¹ Сліпий Йосиф. Назв. праця. – С.30-113.

³² Мишанич О. Берестейська Унія у наукових працях митрополита Йосифа Сліпого // Unia Brzeska: geneza, dzieje i konsekwencje w Kulturze narodów Słowiańskich. – Kraków, 1994. – С. 98.

³³ Іванишин В. Українська Церква і процес національного відродження. – Дрогобич, 1990. – С.77-78.

³⁴ Про причини, рушійні сили, характер і наслідки революції див.: Смолій З.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 р.р.). – К., 1999; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: національно-політичний портрет. – К., 1993; Сергійчук В.І. Іменем Війська запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К., 1991; Крип’якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990; Грабовецький В.В. Селянський рух на Прикарпатті (XVII-XVIII ст.). – К., 1962; його ж. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр. – К., 1972.

³⁵ Шептицький Андрей. Як будувати рідну хату? // Митрополит Андрей Шептицький. Матеріали і документи (1865-1944 рр.). – Львів – Івано-Франківськ, 1995. – С. 90, 97.

³⁶ Степовик Д. Множинність і єдність Церкви // Київська Старовина. – 1993. – № 5. – С.12.

³⁷ Фурса М. Берестейська унія в контексті розвитку культури: традиційність і традиціоналізм // Берестейська Унія (1596-1996). – С. 55.

³⁸ Стеблецький С. Переслідування української і білоруської католицької Церкви російськими царями. – Мюнхен, 1954. – С.25-82.

³⁹ Липинський В. Релігія і Церква в історії України. – Філадельфія, 1925. – С.52.

⁴⁰ Див.: Пинчук Ю.А. Исторические взгляды Н.И.Костомарова (критический очерк). – К., 1984.

⁴¹ о. Музичка І. Ювілей Берестейської Унії // Берестейська Унія (1596-1996). – С.129.

⁴² Берестейське церковне з’єднання. – Львів, 1994. – С.18-19.

⁴³ Дорошенко Д. Православна Церква в минулому і сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – С.31

⁴⁴ Кочан Н. Уніатські церкви // Людина і світ. – 1992. – № 11-12. – С.41.

⁴⁵ Власовський І. Нариси історії Української православної Церкви. Т. II. – Нью-Йорк, 1991. – С.111.

⁴⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. – К., 1995. – С.15.

⁴⁷ Дашкевич Я. Унія українців та унія вірменів: порівняльні аспекти // Берестейська Унія (1596-1996). – С.79.

⁴⁸ Там само. – С.80.

⁴⁹ Там само. – С.83.

⁵⁰ Рибачук М.Ф., Уткін О.І., Киришко М.І. Національне відродження і релігія. – К., 1995. – С. 69-71.

⁵¹ Там само. – С.71-72.

⁵² Майєр Й. Греко-католики сьогодні, или Каково это – жить на границе между Востоком и Западом // 400 лет Брестской унии. 1596-1996. Критическая переоценка. Сборник материалов международного симпозиума. – Неймеген, 1996. – С.88-93.

⁵³ Суттір Ернст Кристоф. Восточные церкви в унии с Римом // 400 лет Брестской унии... – С.239-240.

⁵⁴ о. Патріло І. Берестейська церковна унія – важлива віха у відновленні єдності християнської церкви // Календар Світла на 2001 р. – Торонто – Львів, 2001. – С.106.

⁵⁵ Сверстюк Є. Свобода слова і культурної думки // Україна в сучасному світі. – К., 1990. – С.15.

Михайло СИГИДИН

ІСТОРИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТ.: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ*

Поява наприкінці 1953 р. сумнозвісних партійно-ідеологічних документів – постанови ЦК КГРС, Ради міністрів СРСР і Президії Верховної Ради СРСР “Про 300-річчя возз’єднання України з Росією” і “Тез про 300-річчя возз’єднання України з Росією”, схвалених ЦК КГРС, на кілька десятиліть загальмували розвиток української історіографії. За влучним визначенням О.Апанович, ці документи зумовили для українських істориків таку ситуацію, яка нагадувала “казарменні, а скоріше табірні умови: ”крок у бік – стріляю без попередження”¹. Загнані у прокрустове ложе офіційної ідеологічно-політичної доктрини, яка, за задумом її творців, служила обґрунтуванню імперського панування Росії в Україні і водночас колоніального статусу України, переважна більшість українських радянських істориків сприйняла основні постулати “Тез” як безальтернативний напрям досліджень, усвідомлюючи при цьому безперспективність і ще більше особисту небезпеку будь-яких проявів незгоди чи вільнотумства у протистоянні із казенною ідеологією.

З іншого боку, менша частина дослідників розглядала “Тези” в цілому і особливо окремі теоретичні положення на зразок спільності походження “трьох братніх народностей”, формальної рівності “трьох братніх східнослов’янських народів”, “волелюбності та героїчної боротьби українського народу проти поневолювачів” тощо як “певну поступку щодо української точки зору”². А тому в їх очах цей офіційний документ набував значення певного позитивного стимулу, який дозволяв хоча б частково задовільнити свої національні почуття, використовуючи при цьому наявні легальні можливості для наукових досліджень. До цього слід додати, що саме в постсталінський період (середина 50-х – 60-ті роки ХХ ст.) репресії щодо української культури та історіографії дещо послабилися, що сприяло незначному пом’якшенню найбільш одіозних історичних оцінок та інтерпретацій. Саме в цей час формується значний комплекс спеціальної літератури, присвяченої історії Національно-визвольної війни українського народу XVII ст.. За підрахунками українського історика Ю.Назаренка, до кінця 80-х років років було захищено 3 докторські, близько 20 кандидатських дисертацій, опубліковано майже 100 монографій і брошур, понад 300 статей³. Можна не погоджуватися з думкою найбільш авторитетного джерелознавця проблем Національно-визвольної війни XVII ст. Ю.Мищика про те, що більшість із цих праць “годиться хіба що на макулатуру”⁴. Проте критичний аналіз такої величезної кількості літератури засвідчує, по-перше, вкрай обмежену і кон’юнктуру проблематику цих досліджень (основні зусилля авторів спрямувалися на висвітлення різних аспектів українсько-російських відносин, історичного значення возз’єднання України з Росією, провідної ролі селянства у війні, класового характеру визвольної боротьби тощо), по-друге, слабкість і тенденційність джерельної бази публікацій, по-третє, відсутність теоретичних розробок й осмислення самих подій і проблем визвольної боротьби українців тієї доби. Іншими словами, відсутність будь-яких наукових концепцій Визвольної війни, оскільки офіційна радянська концепція мала ідеологічно-догматичний характер, не дозволяючи при цьому досліднику виходити за межі її постулатів і безальтернативно обмежуючи його дії переповіданням уже відомих фактів з історії українсько-польської боротьби. У цьому контексті цілком слушною видається

*Продовження. Початок див.: Галичина. – 1998. – № 1; 2000. – № 5 – 6.

думка сучасних російських дослідників про те, що національний історик в умовах радянського новоімперства певною мірою виступав декоративною фігурою, оскільки вже самим фактом свого існування був покликаний демонструвати досягнення радянського соціалізму у вирішенні національного питання⁵.

Тому й не дивно, що вже у процесі підготовки і в ході самого “всенародного святкування” цього “свята дружби і братерства” з’явився цілий ряд праць українських істориків, які апологетично канонізували основні положення “Тез”. Серед них слід виділити праці І.Д.Бойка, В.А.Дядиченка, О.К.Касименка, В.О.Голобуцького, Д.І.Мишка, К.К.Шияна, колективні монографічні дослідження, окремі нариси та статті⁶. Уже самі назви цих публікацій говорять за себе. Витримані в дусі радянського офіціозу вони, головним чином, були присвячені таким проблемам: боротьбі українського народу за возз’єднання України з Росією, історичному значенню возз’єднання України з Росією, з’ясуванню ролі Богдана Хмельницького у визвольній війні, участі у боротьбі трудящих мас як головних рушійних сил визвольної війни, ролі народних мас, зокрема селянства, 300-річчю возз’єднання України з Росією тощо. Як зазначалося згодом в академічному радянському виданні, яке підсумувало розвиток історичної науки в Україні за роки радянської влади (1973 р.), згадані українські дослідники показали своїми працями “цілковиту неспроможність буржуазно-націоналістичної історіографії розглядати розвиток українського народу у відриві від розвитку Росії, применшувати велике історичне значення зв’язків російського і українського народів”⁷. Коментарі, як кажуть, зайві.

Не вдаючись у детальний аналіз цієї літератури, оскільки його зроблено в історіографічних працях Ю.Пінчука та Ю.Назаренка⁸, слід зупинитися на більш значущих здобутках українських істориків цього періоду, які не завжди вписувалися своїми висновками та результатами в офіційні рамки радянської концепції, а інколи й гостро контрастували з нею.

Найменше піддається сумніву і критиці в сучасній українській історіографії творчий доробок таких відомих дослідників історії Визвольної війни, як І.Крип’якевича, Ф.Шевченка, М.Брайчевського, О.Апанович, А.Ткача. Змушені творити свої праці в умовах ідеологічного компартійного диктату, ці дослідники так чи інакше виходили у своїх працях за межі дозволеного, розширюючи проблематику і заглиблюючись у сутність тогочасних процесів. Зокрема, першим в українській історіографії дисертаційним дослідженням, присвяченим становленню державного ладу і суспільного устрою України в середині XVII ст., стала праця А.Ткача. І хоч автор підходив до аналізу державотворчого процесу з юридичної точки зору, тим не менше на його оцінках і висновках суттєво позначилися впливи історичної методології та класового підходу у дослідженні політичного устрою і становленні нової правлячої еліти. Дослідник помилково вважав, що козацька старшина і українська шляхта, яка взяла участь у війні на боці повсталого народу, зайняли місце і перебрали у свою власність маєтності вигнаних польських магнатів, тим самим зберігши у недоторканому вигляді стару феодално-кріпосницьку систему і змістивши акценти у суспільному устрої тогочасної України⁹.

Загалом проблема формування української державності у період Хмельниччини в силу суб’єктивних причин так і не стала в радянській історіографії предметом окремого комплексного наукового дослідження. Більше того, навіть у порівнянні з коротким курсом історії України, який побачив світ у 1941 р. і в якому говорилося про українську державу Б.Хмельницького як доконаний факт, хоч і в класовому сенсі¹⁰, усі наступні після виходу “Тез” узагальнюючі видання з української історії трактували політичні процеси в Україні середини XVII ст. лише як “формування елементів української державності”, а саму війну – як каталізатор цього процесу¹¹.

Попри всі перепони найвагоміший внесок у вивчення цієї проблеми було зроблено академіком І.Крип’якевичем. Навіть у спотвореному цензором першому

виданні монографії “Богдан Хмельницький” (1954 р.) ученому вдалося комплексно дослідити зміни, які відбулися у соціально-економічному і політичному становищі України в середині XVII ст.¹² Створюючи за допомогою обширної джерельної бази цілісний портрет українського гетьмана як державного діяча, талановитого полководця, гнучкого політика і дипломата, І. Крип’якевич змальовує водночас не тільки яскраву картину військових баталій та всенародної боротьби, а й заглиблюється у сутність процесів, що відбувалися всередині українського суспільства. Цінними є його висновки про суттєві зміни, які сталися в ході війни в системі землеволодіння¹³, про взаємовпливи соціальної і національно-визвольної боротьби та внутрішньої політики гетьманського уряду¹⁴, про життєспроможність молодого української держави¹⁵.

Помітним досягненням української історіографії цього періоду стала поява фундаментальної монографії Ф.П.Шевченка “Політичні та економічні зв’язки України з Росією в середині XVII ст.” (1959 р.). Опираючись на вагому джерельну базу, вчений комплексно дослідив українсько-російські взаємини у контексті політичних та соціально-економічних зрушень, що відбувалися в Україні у ході Національно-визвольної війни. Досліджувані Ф.Шевченком проблеми виходили далеко за межі самої назви праці, яка радше виконувала функції заборони перед цензурою. Це, насамперед, спроба з’ясувати вплив політичної боротьби на діяльність гетьманського уряду, намагання ґрунтовно розібратися із соціально-економічними підвалинами Української держави, яку дослідник характеризував як аристократично-олігархічну республіку, процес переростання антифеодальної боротьби у селянську війну тощо¹⁶. Сміливим, як на той час, але обґрунтованим виявилось твердження Ф.Шевченка про те, що російський царський уряд у першій половині Визвольної війни проводив двозначну політику щодо України, ставився до неї з явною недовірою і не хотів надавати воєнної допомоги. До того ж дослідник використовував у своїй праці поряд із єдиною дозволеною терміном “возз’єднання” термін “приєднання України до Росії”, чим накликав на себе вогонь партійної критики у журналі “Комуніст України”. Але головний концептуальний висновок праці, на думку відомої дослідниці О.Апанович, стосувався проблеми покозачення – унікального, тільки Україні притаманного історичного явища. Суть його зводилась до того, що в середині XVII ст. в результаті цього процесу козаки становили половину населення України¹⁷. Загалом же перу Ф.П.Шевченка належать близько трьох десятків публікацій, присвячених добі Хмельниччини.

Певним досягненням у вивченні окремих проблем Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького можна вважати праці О.Апанович¹⁸, В.Голобуцького¹⁹, О.Компан²⁰, В.Легкого²¹. Проте жодна з них не стала визначальною у подальшому дослідженні історії Національно-визвольної війни. Такою працею став блискуче написаний у 1966 р. за завданням директора Інституту історії АН УРСР К.К. Дубини і редакції “Українського історичного журналу” нарис молодого, але досить відомого вже у той час історика М.Ю. Брайчевського під риторичною назвою “Приєднання чи возз’єднання? (критичні замітки з приводу однієї концепції)”. За задумом замовників дана робота мала служити обґрунтуванням основних положень концепції, офіційно схваленої найвищим у країні органом політичного диктату – сумнозвісних “Тез” ЦК КПРС. Однак, результат виявився кардинально протилежним. У своїй праці М.Брайчевський піддав гострому критичному аналізу офіційну концепцію Визвольної війни. Це був не просто мужній вчинок українського історика, який прагнув бути об’єктивним у своїх судженнях. Він добре усвідомлював, чим це може для нього повернутися. І хоча стаття так і не була опублікована у той час в Україні, тим не менше М.Брайчевський був звільнений з роботи, його праці були заборонені до друку на довгі 15 років, а сам він став жертвою політичних репресій²². Уже влітку 1966 року ця праця почала поширюватися в українському самвидаві, а надрукована вона була у 1972 р. в Канаді без згоди автора. В Україні ж її публікація стала можливою тільки у серпні 1991 р.²³

Підаючи аргументованій критиці насильно впровадженій “Тезами” в українській історіографії термін “возз’єднання”, М. Брайчевський доводив, що і з філологічної, і з історичної точок зору він є “абсолютною нісенітницею” і “елементарним невіглаством”. Автор виступав не лише проти вживання офіційної термінології і канонізованої радянською історіографією оцінки Переяславського акту. Цінність даної праці полягає насамперед у тому, що, по-перше, у ній дослідник зробив ряд загальних методологічних висновків, важливих для концептуально нового розуміння подій і явищ Визвольної війни та українсько-російських відносин: про визначальність принципу прогресивності національно-визвольної боротьби, про шкідливість для України та закабалених Росією народів теорії російського месіянізму, про розвиток буржуазних тенденцій в Україні у середині XVII ст., про негативні наслідки у політичній, економічній, культурній та сфері міжнародних відносин, які мав для України переяславсько-московський договір 1654 р. Відомо, що М.Брайчевський характеризував його як “союз коня і вершника, в якому Росія відіграла роль останнього”²⁴.

По-друге, дослідник, аналізуючи українську історію середини XVII ст., трактував її з державницьких позицій, протиставляючи Українську державу Російській, що вже само по собі було неприпустимим в умовах радянської дійсності і суперечило тезі про “віковічну єдність братніх народів”. Більше того, підписаний у січні 1667 р. Андрусівський договір між Росією і Річчю Посполитою про перемир’я Брайчевський назвав “актом загарбання лівобережних земель України російським царизмом і виявом колоніалістських тенденцій”²⁵. Автор рішуче спростував такий порядок речей, при якому всі явища, події і постаті української історії оцінювалися виключно з точки зору їх лояльності щодо Росії.

По-третє, М.Брайчевський у своєму дослідженні не просто принципово і послідовно піддав аргументованій критиці офіційну концепцію Визвольної війни, а продукує конструктивні ідеї, які згодом були концептуально розвинуті в його відомому “Конспекті історії України”²⁶.

Підкреслюючи значення цієї відносно невеликої за обсягом праці, відомий український історик Я.Ісаєвич проводить аналогію зі знаменитою статтею М.Грушевського “Звичайна схема “руської” історії і справа раціонального укладу історії східного слов’янства”, а появу її характеризує не лише як “переломну подію” в історичній науці, а й подію у політичному розвитку українства²⁷.

На жаль, висловлені свого часу М. Брайчевським думки та ідеї не знайшли належного продовження і розвитку у вітчизняній історіографії 70-80-х років. Помітні досягнення на археографічному поприщі, хоч і дали можливість долучитися до вивчення історії Визвольної війни широкому колу дослідників, однак через очевидні недоліки документальних видань (тенденційність у підборі матеріалів, підпорядкованість їх офіційній концепції) не позначилися на переосмисленні усталених стереотипів та історичних міфів²⁸. До кінця 80-х років фактично не було зроблено жодної спроби у середовищі вітчизняних науковців піддати конструктивній ревізії існуючу концепцію Визвольної війни. Навіть офіційно-пишне відзначення чергового ювілею Переяславської ради у 1979 р. не спричинило до якісних зрушень ні на рівні науково-теоретичних розробок, ні на рівні деформованої суспільної свідомості. Праці, опубліковані у цей час, охоплювали різноманітні аспекти досліджуваної проблематики – від з’ясування соціально-економічних та політичних передумов війни до відображення самих подій національно-визвольної боротьби. Проте не слід забувати, що ще на початку 70-х років в Україні розгорнулася чергова хвиля боротьби проти “українського буржуазного націоналізму”, будь-якого інакомислення і відступу від одновимірної марксистсько-ленінської методології. Боязнь втратити майбутнє і зазнати репресій ще більше поглибили суб’єктивістські підходи дослідників. У вітчизняній історіографії склалася така ситуація, коли кількісні показники майже перестали впливати на якісний рівень наукової продукції, а “вся вартість советських історичних праць”, за висловом

С.Білоконя, “полягала в нових даних, добутих з першоджерел”²⁹. У таких вкрай несприятливих умовах окремі дослідники намагалися врятувати честь української науки. Зокрема, це стосується праць О.Апанович, В. Грабовецького, Ю.Мицика, П.Михайлини, М. Кучернюка, Ф.Шевченка, дисертаційних досліджень В.Сергійчука, В.Степанкова. За винятком кількох монографій³⁰, це були, в основному, статті в журналах та наукових збірниках. Наукова цінність їх була різною, але жодна з них не виходила за межі офіційних постулатів, які ще більше “узаконювалися” у другому томі академічного багатотомного видання “Історії Української РСР”³¹. Своєрідним підсумком радянської історіографії Визвольної війни стала праця Ю.А.Пінчука, у якій було вперше зроблено аналіз усієї друкованої продукції по проблемі, що вийшла за роки радянської влади під кутом зору участі народних мас у визвольній боротьбі 1648-1654 рр.³²

Перебудовчі процеси, що розпочалися у радянському суспільстві в середині 80-х років, позначилися і на становищі історичної науки. Вільна наукова думка, яка жорстоко переслідувалася тоталітарним режимом, поступово почала пробиватися крізь дебри формалізму, кон’юнктури і заборон.

Як відомо, процес подолання стереотипів, особливо історичних, є дуже складним, завжди неоднозначним і болючим для будь-якого суспільства. Складовою його частиною є переосмислення історичного минулого. А це неминуче призводить до “розколотості” масової історичної свідомості. Сказане повною мірою стосується і досліджуваної проблеми. Поява наприкінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття значної кількості публікацій з історії козацтва та Хмельниччини, зокрема, була зумовлена як процесами лібералізації суспільних відносин в умовах перебудови, так і спраглою потребою самого суспільства дізнатися якомога більше про своє героїчне минуле, яке до цього часу подавалося дозовано і кон’юнктурно. Проте переважна більшість цих робіт носила науково-популярний характер і не претендувала на концептуальне переосмислення подій національно-визвольної боротьби українського народу в XVII столітті. Однак саме вони започаткували нові тенденції у дослідженні означених проблем у нових історичних умовах. Пріоритет при цьому належав відомим дослідникам: В.Степанкову, В.Смолю, М.Брайчевському, В.Борисенку, Ю. Мицику, О.Апанович та ін.

До традиційних для радянської історіографії наукових напрямів додалися нові, переважно заборонені до цього часу. Це, в першу чергу, проблеми формування української державності та становлення козацького адміністративно-територіального устрою (О.Апанович, О.Гуржій, Ю.Мицик, В.Сергійчук, В.Смолий, В.Степанков), економічної політики уряду Б.Хмельницького та самого процесу державотворення (В.Степанков, О.Гуржій, В.Борисенко), дипломатичних аспектів війни та впливу геополітичного фактора на характер і хід боротьби за незалежність (В.Брехуненко, І.Бутич, С.Плохій, В.Сергійчук, Я.Федорук), воєнного мистецтва української армії (Ю.Мицик, І.Свешніков, І.Стороженко), військово-політичної діяльності Б.Хмельницького та його бойових соратників (Ю.Мицик, В.Смолий, В.Степанков, Т.Яковлева та ін.).

Водночас початок 90-их позначився першими спробами переосмислення існуючої радянської концепції Визвольної війни українського народу. Цьому процесу значною мірою сприяло проведення у Києві та інших містах круглих столів за участю українських та зарубіжних дослідників³³, різного рівня наукових конференцій³⁴, щорічних Всеукраїнських історичних читань “Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку”³⁵, у ході яких відбувався обмін новими думками, активно обговорювалися дискусійні питання. Можна окреслити коло найбільш вагомих із них. Це, насамперед: сама термінологія для означення сутності і визначення типології подій, хронологічні рамки, характер подій, проблеми періодизації, причини, що зумовили це унікальне явище в українській історії. На жаль, доводиться констатувати, що незважаючи на велику кількість наукових праць, нікому з сучасних вітчизняних та

зарубіжних дослідників, крім В.Смоля та В.Степанкова, так і не вдалось наблизитися до створення цілісного науково виваженого і комплексного бачення розвитку цієї епохальної події української історії.

Концепція Смоля–Степанкова, основні положення якої вперше були викладені у невеликій брошурі, що побачала світ в академічному виданні у 1992 р., стала революційною в українській історіографії. Уже в самій назві роботи авторитетні вчені-медієвісти заклали принцип альтернативності³⁶. Не претендуючи на вичерпність і категоричність своїх суджень, дослідники вперше в українській історіографії розробили і запропонували справді наукову, теоретично осмислену концепцію історії Визвольної війни українського народу XVII ст. Згодом у своїх наступних дослідженнях В.Смолий і В.Степанков суттєво вдосконалили свою концепцію, підвівши під її основу фундаментальну джерельну базу, істотно поглибивши висновки, розглядаючи при цьому події української історії XVII ст. виключно в європейському контексті. По суті, дана концепція є єдиною на сьогоднішній день в українській історіографії, автори якої запропонували принципово новий підхід до проблеми. Усі попередні спроби, які ми розглядали, являли собою здебільшого дослідження подій війни без теоретичного осмислення її причин, сутності, логіки розвитку, визначення ролі і місця у національній та європейській історії. Що стосується офіційної марксистської концепції, створеної радянськими істориками, то з висоти часу і завдяки сучасним дослідженням очевидним є той факт, що засвідчує її ідеологічно-політичний, а не науковий характер.

Оскільки зміст та особливості концепції Смоля–Степанкова висвітлені у численних і ґрунтовних монографіях та розвідках³⁷, автор статті не ставить собі за мету відтворення основних її положень, а свідомо обмежується окремими спостереженнями. Насамперед, при ознайомленні з концепцією Української національної революції XVII ст. впадають у вічі її цілісність, наукова аргументованість суджень, належне теоретичне забезпечення положень і висновків.

1. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. – К., 1994. – С. 82.
2. Ісаєвич Я.Д. “Приєднання чи возз’єднання?” М.Ю.Брайчевського – переломна поля в українській історіографії // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С.244.
3. Назаренко Ю.В. Исследование истории освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. и воссоединения Украины с Россией в советской историографии середины 30-х – середины 80-х гг.: Автореферат дисс... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1987. – С. 7-8.
4. Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу 1648-1658 років: стан і проблеми дослідження // Україна крізь віки: 36 статей. – К., 2000. – С.123.
5. Национальные истории в советском и постсоветских государствах / Под ред. Аймермахера К., Бордюгова Г. – Москва, 1999. – С. 63.
6. Бойко І.Д. Переяславська Рада та її історичне значення. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954; Дядиченко В., Стецюк К. Боротьба українського народу за возз’єднання України з Росією. – К.: Держполітвидав УРСР, 1953; Дядиченко В.А. Переяславська Рада та її історичне значення. – К.: Трансжелдориздат, 1954; Касименко О.К. Возз’єднання України з Росією і його історичне значення. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954; Голобуцький В.О. Росія і визвольна війна українського народу 1648-1654 рр. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954; Визвольна війна 1648-1654 рр. і возз’єднання України з Росією. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954.
7. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. – К.: Наукова думка, 1973. – С.95.
8. Див.: Пінчук Ю.А. Роль народных масс в освободительной войне 1648-1654 гг. и воссоединение Украины с Россией (Советская историография). – К.: Наукова думка, 1986; Назаренко Ю.В. Исследование истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. и воссоединение Украины с Россией в советской историографии середины 30-х – середины 80-х гг. Автореферат дисс... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1987.
9. Ткач А.П. Общественный и государственный строй Украины периода народно-освободительной войны и воссоединения Украины с Россией (1648-1654 гг.): Автореферат дисс... канд. юрид. наук. – К., 1954; Його ж. Складывание украинской государственности в период народно-освободительной войны 1648-1654 гг. // Научные записки КГУ. – К.: КГУ, 1954. – Т.ХІІІ. – Вып. V. – С. 17-34.
10. Історія України. Короткий курс / Під ред. Білоусова С.М., Гуслистого К.Г. та ін. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – С.92.
11. Історія Української РСР. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 2. – С. 58-61, 74; Рибалка І.К. Історія України. Дорадянський період. – К.: Вища школа, 1991. – С.146.
12. Крип’якевич І.П. Богдан Хмельницький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 535 с.

13. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів: Світ, 1990. – С.159-189.
14. Крип'якевич І.П. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького (До 300-річчя з дня смерті) // Укр. іст. журн. – 1957. – №1. – С.94-105.
15. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990. – С.170-186.
16. Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 500 с.
17. Апанович О. Федір Павлович Шевченко. Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина. Спогади та історіографічний аналіз. – К.: Інститут історії України, 2000. – С.46.
18. Апанович О. Победы украинского народа над польско-шляхетскими войсками на начальном этапе освободительной войны (1648) // Воссоединение Украины с Россией (1654-1954): Сб. статей. – Москва: Изд-во АН СССР, 1954. – С.145-177.
19. Голобуцкий В.А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – К.: Госполитиздат УССР, 1962. – 360 с.
20. Компан О.С. Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 112 с.
21. Легкий В.И. Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648-1654 гг. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1959. – 175 с.
22. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. – К.: Либідь, 1995. – С.115-116.
23. Брайчевський М. Присднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції) // Україна. – 1991. – №16. – С.34-38; №17. – С.31-34.
24. Там само. – №16. – С.38.
25. Там само. – №17. – С.34.
26. Брайчевський М. Конспект історії України. – К., 1992.
27. Ісасвич Я.Д. “Приєднання чи возз'єднання?” М.Брайчевського... – С.243-244, 248.
28. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3-х т. – Москва: Изд-во АН СССР, 1953, 1954; Документы Богдана Хмельницького (1648-1657). – К.: Изд. АН УССР, 1961; Документы об освободительной войне украинского народа (1648-1654). – К.: Наукова думка, 1965.
29. Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? // Наше минуле. – 1993. – Число 1. – С.12.
30. Грабовецький В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр. – К.: Наукова думка, 1972; Кучернюк М. Джерела про російсько-українські політичні зв'язки в роки визвольної війни українського народу (1648-1654). – Львів: Вища школа, 1980; Михайлина П. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654 рр.). – К.: Наукова думка, 1975; Мыцк Ю.А. Анализ источников по истории освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – Днепропетровск, 1983; Сергийчук В.И. Народная армия на Украине в годы освободительной войны 1648-1654 (Организация, вооружение, обеспечение): Автореферат дисс... канд. ист. наук. – К. 1982; Степанков В. Антифеодальная борьба крестьянства и казацких низов в годы Освободительной войны (1648-1654): Автореферат дисс... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1980.
31. Історія Української РСР. – У 8-ми т., 10-ти кн. – К.: Наукова думка, 1979. – Т.2. Визвольна війна і возз'єднання України з Росією. – С.13-75.
32. Пинчук Ю.А. Роль народних мас в освободительной войне 1648-1654 гг. и воссоединение Украины с Россией (Советская историография). – К.: Наук. думка, 1986. – 214 с.
33. Проблеми української історичної медієвістики. Методичні рекомендації. Теоретично-практичні розробки. (Кам'янець-Подільський, травень 1989 р.). – К.: Інститут історії, 1990; Проблеми дослідження історії України. Збірник матеріалів. Перший круглий стіл істориків. Славсько, 4-6 вересня 1990. – Львів: НТШ, 1993; Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали “круглого столу”) // Укр. іст. журн. – 1990. – №12. – С.12-29.
34. Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва. У трьох випусках. – К.: Інститут історії України, 1993; Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995р.). – К.: Інститут історії України, 1996.
35. Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Республіканських історичних читань). К., 1991; Українська козацька держава... Матеріали Других республіканських історичних читань. – К. – Черкаси, 1992; Матеріали Третіх Всеукраїнських читань. – К. – Черкаси, 1993; Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. – К. – Черкаси, 1994; Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. – К. – Черкаси, 1995.
36. Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К.: Інститут історії України, 1992. – 42 с.
37. Див: Смолій В.А., Степанков В.С. Українська Національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 352 с.; Їх же. Українська Національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. – К., 1999. – 108 с.; Їх же. Українська Національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть // Укр. іст. журн. – 1998. – №1. – С. 3-24; №2. – С. 3-25; №3. – С.3-12.

Ігор РАЙКІВСЬКИЙ

РАННЄ НАРОДОВСТВО ТА ПОШИРЕННЯ ЕТНОНІМУ “УКРАЇНА” У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (1860-ті рр.)

Актуальним завданням сучасної історичної науки є дослідження національного руху, проблеми націотворення, формування української національної свідомості. У радянській історіографії упродовж багатьох десятиліть на українське національне питання існувало своєрідне табу, в умовах партійно-тоталітарного режиму утвердилася теза про українство як вияв “буржуазного націоналізму”. Після 1991 року посилюється науковий інтерес до вивчення витоків національної державності, ідеї соборності України. Формування української нації стало складовою частиною процесу націотворення у Центрально-Східній Європі модерної доби. Вагомий внесок в утвердження української національної ідеї у Східній Галичині зробив народовський рух другої половини XIX ст.* Важливим етапом у розвитку народовської течії став ранній період, що хронологічно охоплює 1860-ті рр.

Обрана тема привертала увагу дослідників на початку XX ст., насамперед Я.Гординського і К.Студинського¹, які зробили ґрунтовний аналіз історії українського руху в Галичині 60-х років. Серед публікацій радянських істориків виділяється монографія С.Трусевича². Останнім часом з'явилося ряд праць М.Мудрого, О.Середі, Ф.Стебля, О.Турія³, які на широкій джерельній базі висвітлюють зародження і розвиток народовської течії у 1860-х рр. Однак взагалі, як не парадоксально, народовство не знайшло належного розкриття у сучасній вітчизняній історіографії⁴. Окремі аспекти досліджуваної проблеми висвітлюються у працях зарубіжних істориків⁵. Враховуючи вищесказане, автор даної статті поставив за мету з'ясувати внесок ранніх народовців у формування української ідентичності галицьких русинів, утвердження етноніму “Україна”.

* * *

XIX століття трактується у сучасній українській історіографії як доба “національного відродження”⁶. Однак можна погодитися з думкою вчених, які виступають проти некритичного використання цього терміну, більш влучно було б

* Українська нація формувалася на етнічних землях під владою Російської та Австрійської (Львів-Угорської) імперій у XIX – на початку XX ст. “...На момент ліквідації Гетьманщини (1764) і Речі Посполитої (1772) та інтеграції західно- і східноукраїнських етнічних земель у склад (відповідно) Російської імперії й Австрійської монархії питання національної ідентичності місцевого населення залишилося... нерозв'язаним, – стверджує Я.Грицак. – Відповідно до мовно-культурних спільних і відмінних рис націотворення могло розвиватися за такими сценаріями: витворення єдиної спільної східнослов'янської (російсько-українсько-білоруської) нації; перемога асиміляційних (російської чи польської) ідентичностей; утвердження окремих національних ідентичностей для кожної з більших етнічних груп (української, білоруської і російської) або поява певних змішаних ідентичностей (як-от спільна “руська” ідентичність для українців і білорусів)” (Див.: Грицак Я. “Яких-то князів були столиці в Києві?...”: до конструювання історичної пам'яті галицьких українців у 1830-1930-ті роки // Україна модерна. – Львів, 2001. – Ч.6. – С.83). Характерно, що існування потенційної небезпеки розколу двох “гілок” українського руху визнавав М.Грушевський у статті “Галичина і Україна”, написаній у 1906 р. “Що Україна російська й Галичина, навіть як не старатися умисне про їх відокремлення й розлуку, а тільки залишити всякі заходи до їх зближення, практиковані дотепер, та пустити їх іти кожною своєю дорогою, – пішли б усе далі й далі від себе, се річ зовсім ясна, – писав він. – І коли б так кожда пішла..., не дбаючи про се зближення, то за яких 20-30 літ ми мали б перед собою дві національності на одній етнографічній основі...” (Див.: Грушевський М. З білжучої хвилі. Статі й замітки на теми дня 1905-6 р. – К., 1907. – С.122, 123).

** Див., наприклад: Сарбей В. “Національне відродження України” // Україна крізь віки. – К., 1999. – Т.9. У науковий обіг це поняття ввели видатні представники вітчизняної історичної науки XX ст. М.Грушевський, Д.Багалій, Д.Дорошенко, І.Крип'якевич та ін., розуміючи під ним “комплекс подій і явищ кінця XVIII – початку XX ст., пов'язаних із поширенням масового національного самоусвідомлення, поглибленим і піднесенням національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців” (С.18).

сказати “період націотворення”. “Якщо йдеться про “національне відродження”, то мається на увазі, що нація, яка відроджується, вже існувала як нація, – стверджує сучасний історик Г.Касьянов. – Тоді виникає питання, які параметри підтверджують її уявне існування в минулому: культурні, політичні, географічні, релігійні? Якщо виходити з того, що нації і націоналізм – явище модерного часу..., то існування “націй” (в модерному розумінні цього слова) в минулому стає проблематичним, як і термін “національне відродження”⁶. Сучасні історики схильні вважати, що національні характеристики – мова, історична пам’ять, територія проживання, народні традиції – не були заданими наперед, а конструювалися самими національними діячами⁷.

Процес творення модерної української нації відбувався у загальноєвропейському контексті, під впливом передових ідей із Заходу – Просвітництва і романтизму, Великої французької революції 1789-1794 рр. “Начало народне проломало собі дорогу ажъ за французької революції 1789 року, – писав часопис галицьких народовців “Мета”, – проломало воно собі дорогу зъ запада...”⁸. Французька революція, ліквідувавши владу монарха і старої аристократії, поклатла початок епосі формування ідеї національної держави, що базувалася на славнозвісному принципі, сформульованому італійським революціонером Дж. Мадзіні: “кожній нації – (своя) держава”. За новим принципом геополітичної побудови Європи, носієм національної самобутності оголошувався увесь народ, а не панівна верства (згадаймо, як в абсолютистській Франції державність персоніфікувалась у королі, династії: “держава – це я”). Боротьба за національні права була тісно пов’язана з боротьбою за соціальне визволення, демократію і справедливість⁹.

Українська нація формувалася у складних історичних умовах, коли територію України було розшматовано між двома імперіями – Російською (до її складу увійшло близько 90 % земель і населення) та Австрійською. Періодизація українського національного відродження ґрунтується на трьохфазній моделі, розробленій чеським істориком М.І рохом для “недержавних” націй у ХІХ ст. На думку сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників, дещо змодифікована грохівська схема (фаза А – наукова, академічна або “збирання спадщини”, В – культурна, період активізації національної свідомості, С – політична) найкраще відбиває як закономірності, так і особливості розвитку українського руху та може бути з успіхом взята на озброєння у конкретних дослідженнях¹⁰. На першому етапі відродження посилювався інтерес до вивчення української народної мови, історичного минулого, фольклору та етнографії, що сприяло усвідомленню інтелігенцією етнічної, мовної і культурної єдності населення по обидва боки російсько-австрійського кордону. Ідею соборності українських земель обстоювали діячі “Руської трійці”, Головної руської ради. За влучним висловом К.Левицького, М.Шашкевич “кинув між нас світло національної свідомості і пробудив почуття одноцілості всього українського народу”, “підніс українську національну ідею” в Галичині¹¹. Головна руська рада у своїй відозві в травні 1848 р. виразно задекларувала, що русини Галичини під владою Австрії і підросійської України – це один-єдиний народ: “Мы, Русини Галицки, належимо до великого руского народу, котрый ѓднимъ говоритъ языкомъ и 15 милѓ онѓ въ виносить, зъ котрого полтретя милѓ она землю Галицку замешкуе”¹².

Процес українського націотворення зіткнувся з протидією імперських держав, що намагалися зберегти непорушність існуючих кордонів, витравити зі свідомості давне національне ім’я – “русин”, “русский”. “Слова “Русь”, “русин” і “русский” в значінню нашої землі, народу і мови загинли (з виїмкою одної Галичини!), – стверджував Л.Цегельський на початку ХХ ст., – ми, пішовши в московське ярмо, не мали сили давнього імені для себе оборонити”¹³. Відомо, що у польських і литовських актових документах ХІV-ХVІ ст. підкорені землі колишньої Київської Русі виступали під назвою “Русі” або “Руської землі”. Назви “Русь”, “русский” або “вся Русь”, що мали водночас

офіційний і народний характер, продовжували вживатися у козацькі часи, в офіційному діловодстві гетьманської влади, зокрема П.Конашевичем-Сагайдачним, І.Виговським та ін.¹⁴ Після переяславського акту 1654 р. дедалі більшого поширення у писемних джерелах набуває термін “Мала Русь”. Московська держава перетворилася у могутню імперію, прибравши собі назву “Росія”, ліквідувала залишки козацької автономії в останній третині ХVІІІ ст. “Зовні подібні терміни Россія-Русь, русській-русин поставили під загрозу національну окремішність людності колишньої Гетьманщини, – стверджує сучасний дослідник Є.Наконечний. – Для тієї частини українського народу, що потрапила під московське ярмо, зміна етноніма стала справою пекучої історичної необхідності. Саме там, на Лівобережжі, набирає поширення новий термін Україна”¹⁵.

Українське національне відродження, що почалося на руїнах Гетьманщини, було пов’язане з утвердженням у народній свідомості етноніму “Україна”, “український”. “Наче самообороною нашого народу було те, що на означення своїх земель прибрав він собі нове народне ім’я “Україна”, не визбуваючися одначе прав до старого історичного імені “Русь”, – писав Б.Барвінський. – І як колись у княжих часах із Києва поширювалося на всі землі нашого народу ім’я “Русь”, так само в часах козаччини (від пол. ХVІІ ст.) поширилося відти ім’я “Україна”¹⁶. Слово “Україна” вперше фіксується у Київському літописі ХІІ ст. На перших порах це слово означало не власну назву якоїсь певної території, а лише її прикордонний характер. У період середньовіччя територіальні межі цієї України локалізувалися Київським, Чернігівським і Переяславським князівствами, які склали в ХVІІ ст. ядро гетьманської держави¹⁷. Народно-визвольна війна під проводом Б.Хмельницького спричинила, за висловом Б.Барвінського, “рішучий зворот у розумінню значення імені “Україна”: “Наш нарід став почувати себе великою одиницею й відчувати спільну приналежність поодиноких земель, а старе історичне ім’я “Русь” стало від тоді не тільки тожсамим з іменем “Україна”, але навіть починає йому уступати місця”¹⁸. Слово “Україна” “стали уживати – зразу тільки в розмовній мові – як назву всієї території, яка опинилася під козацькою юрисдикцією, – стверджував І.Лисяк-Рудницький. – Нове ім’я ступнево замінило традиційне, “Русь”, що виводилося від середньовічної Київської держави”¹⁹. Однак протягом ХVІІ-ХVІІІ ст. термін “Україна” не мав чіткого значення, часто супроводжувався уточнювальними словами “Малоросійська”, “Козакооруська”, “Козацька”²⁰.

Втілюючи у життя імперську шовіністичну політику, російський царизм офіційно вживав для означення українських земель* терміни “Малоросія”, “Південно-Західний край Росії”, “Новоросія” та ін. Територія сучасної України перетворилася в ХІХ ст. в об’єкт справжньої термінологічної війни. Так, у Москві й Петербурзі вживалися назви (російською мовою) “малороссы” або “малороссияне”, іноді “русские” чи “руссины” з двома “с”, щоб підкреслити їх єдність з усіма “русскими”, тобто великоросами і білорусами. Водночас поляки називали українців “rusini”, обов’язково з одним “с”²¹.

Утвердження етноніму “Україна” стало результатом свідомої діяльності передової української інтелігенції під владою Росії та Австро-Угорщини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Величезним досягненням, успіхом “української ідеї”, – писав діаспорний історик Р.Шпорлюк, – є сам факт, що такі неподібні до себе території, з такими відмінностями у релігії, політичній історії, соціальній структурі, об’єдналися як Україна”²². Особливу роль в утвердженні нової назви відіграла художня творчість і вся діяльність Т.Шевченка, яка будила національні почуття, заклала основи перетворення

* Під словом “Україна” в офіційному діловодстві на початку ХІХ ст. розуміли лише Слобожанщину, в 30-х роках Слобідсько-Українська губернія була перейменована на Харківську. Водночас журнал “Основа” (“южно-русский литературно-ученый вѣстникъ”) писав, що українці – це жителі Київської губернії, яка “называется Украинаю” (Див.: Левченко М. Мѣста жительства и мѣстныя названія русиновъ въ настоящее время // Основа. – Петербург, 1861. – январь. – С.264).

етнічної спільноти у політично свідому націю. “Шевченко перший виразно висловив ідею повної незалежності української як нації, – писав Б.Грінченко, – і в купі з тим zostався завсідгі і всюди толерантним до інших націй”²³. Шевченковий “Кобзар” з неперевершеною художньою силою змалював минуле і сучасне життя рідного народу, утверджував думку, що Україна попри сумну долю воскресне, хоч і не вживав слів “українець” і “український” в етнічному значенні²⁴. Кристалізація поняття “соборності” України відбулася у рамках другого (культурного) етапу національного відродження. Діяльність наддніпрянських гуртків-громад дала змогу чітко окреслити українські етнічні межі і завершити територіальне “уявлення” України. На заключній стадії українського відродження у 90-х рр. XIX – на початку XX ст. національний рух набув партійно-політичної структури, виступив під гаслом боротьби за незалежну і соборну Українську державу²⁵.

У Галичині під владою Австрії формування української ідентичності серед місцевого населення, яке називало себе русинами, ускладнювалося відсутністю традицій козацького самоврядування. Етнічній самоідентифікації галицьких русинів сприяла реформаторська діяльність австрійського уряду кінця XVIII ст., що створила можливості для українського культурного відродження*. Однак галичани ще довгий час не усвідомлювали “українство як завершене ціле, а себе як його частину, – стверджує сучасний дослідник М.Мудрий. – “Галицько-руський народ” для переважної більшості української інтелігенції в Галичині (передусім духовенства) аж до кінця XIX ст. асоціювався із широким панруським простором, куди входили й українські, й російські, й білоруські землі, об’єднані спільними культурними надбаннями”²⁶. Відповідно етнонім “Україна”, “український” у Галичині в першій половині XIX ст. не був поширеним. Так, у протоколах засідань Головної руської ради 1848-1851 рр. слово “Україна” не вживається, натомість учасники говорили про “Русь”, “русинів”, “руську мову”, “галицько-руський народ”, декілька разів використано термін “малоруський”²⁷.

Під цим кутом зору важливу роль у поширенні національної свідомості, етноніму “Україна” у Східній Галичині відіграв народівський рух. За зразком наддніпрянських гуртків-громад народівські напівтаємні громади виникли спочатку у Львові (в 1861 р. перші дві з них утворилися серед студентів духовної семінарії і світських студентів університету), а протягом першої половини 60-х років – також у Самборі, Перемишлі, Тернополі, Дрогобичі, Бережанах, Коломиї, Станіславові, Стрию та інших містах. До народівських громад увійшла переважно університетська і гімназійна молодь, серед лідерів були Д.Танячкєвич**, В.Шашкевич (син Маркіяна), К.Климкович, Ф.Заревич, К.Сушкевич, В.Качала, А.Вахнянин, брати Барвінські та ін. Вступ до громади мав урочистий характер, складалася присяга, єдиного тексту якої не існувало. Члени громад обіцяли дотримуватися суворої таємниці про їх існування з метою конспірації перед можливими переслідуваннями з боку властей. “Не було, отже, ніякого писаного статута, ніяких протоколів засідань і сходин, – згадував О.Барвінський. – Однак ... складав кожний новопринятий член “Громади” присягу, що нічого і ніколи не зрадить і що весь

*Реформи Марії-Терези та Йосифа II в дусі освіченого абсолютизму охопили головним чином сільське господарство, церкву й освіту, децю покращили соціальне і матеріальне становище двох основних прошарків українського населення – селянства та греко-католицького духовенства.

** Навчаючись у львівській духовній семінарії, Д.Танячкєвич (псевдо – Будеволя) восени 1861 р. почав листування з П.Кулішем, який здійснив свою першу подорож до Львова ще у 1858 р. Від П.Куліша до нього надходили з Наддніпрянщини книжки, що поширювалися серед галицьких народівців. За словами Я.Гординського, Д.Танячкєвич “головно зробив семінарію посередницею між Галичиною і російською Україною передовсім сим способом, що стягав сюди замовлення на українські книжки в Росії...”. (Детальніше див.: Гординський Я. До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60-тих рр. XIX в. // Збірник фільольогічної секції НТШ. Т.XVI. – Львів, 1917. – С.21, 26-28).

він буде трудитися для добра свого народу”²⁸. Сучасний дослідник історії громад раннях народівців у Східній Галичині О.Середа стверджує, що громади мали сталу структуру, статут, органи самоуправління, які склалися з віта (голови), писаря, касира, бібліотекаря, контролера, часом діяла громадська “канцелярія”, що відповідала за листування. Учасники громад мали між собою спорадичні зв’язки, обмінювалися літературою²⁹.

Поява громад у Галичині відбулася під впливом українського національного відродження на Наддніпрянщині та конституційних реформ в Австрійській монархії. Конституційні перетворення 1860-х рр., еволюція державного устрою від централізму до федералізму створили можливості для демократичного розвитку національних рухів в Австрії (за конституцією 1867 р. – Австро-Угорщині), на відміну від Росії, що залишалася “тюрмою народів”. Безпосередньо поштовх до зацікавлення українством дала поезія Т.Шевченка, яка на початку 60-х років стала відомою у Галичині і викликала справжню інтелектуальну революцію у свідомості молодого покоління*. М.Павлик пізніше писав, що “в творах тих галицько-руська інтелігенція вперше побачила власний нарід, котрого природні здібності та людськість так високо підніс Шевченко”, зрозуміла, до яких “високих поетичних речей спосібна хлопська русько-українська мова”³⁰. “Новий, нечуваний світ отворив ся нам із “Кобзаря”, – згадував О.Терлецький. – Коли з’явив ся був 1863 чи 64 року в Станіславі один екземпляр “Гайдамаків”, ...то його за пару день майже на шматки рознесли”³¹. Ідейний вплив підросійської України на Галичину посилювався особистими зв’язками, насамперед листуванням (П.Куліша, В.Білозерського, О.Кониського та ін.)³². За словами І.Франка, “головним двигачем українофільського руху в Галичині в 60-их і майже до половини 70-их років” був П.Куліш³³.

На сторінках народівських часописів “Вечерниці” (1862-1863 рр.), “Мета” (1863-1865 рр.), “Нива” (1865 р.), “Русалка” (1866 р.), “Русь” (1867 р.), “Правда” (з 1867 р.), що видавалися у Львові, знайшли відображення ідеї самобутності та єдності розділеного між двома державами українського народу. Так, уже в першому номері часопису “Вечерниці”, що виходив щотижня як “літератське письмо для забави и науки” під редакцією Ф.Заревича (пізніше – В.Шашкевича), у лютому 1862 р. говорилося: “...Мы словянського дерева, восточной россохи, руського конара малоруська галуза. [...] Мы собѣ ... марнѣ емо, а по-надъ нашою галузою, изъ-давна ломаною и загуканою сильными вихрами, росте близька велико-руська сестриця такъ пышно та буйно, що ть-за неи ништо уже нашої и не бачить”³⁴. Іншим разом було сказано, що “малоруській языкъ... о дѣ польщины и московщины зарѣвно далеко; а приближенъ его до одной або до другои природнымъ способомъ статися не може. Якъ свѣтъ свѣтомъ не поплыве Днѣ про ни по-пѣдѣ Москву, ни по-пѣдѣ Варшаву, а плыстиме до вѣку тѣлько по-при свѣй роднѣ сенькій Кіѣ вѣ!”³⁵. Автори статей у “Вечерницях” проголошували необхідність формування єдиної української літературної мови “на чисто народнѣй основѣ, або инакше, не дѣ литись письмомъ о дѣ нашихъ надднѣпрянськихъ братѣ вѣ, зъ котрыми становимо одну народню цѣлѣсть”³⁶. Зразком для наслідування стали твори українських письменників, які постійно друкувалися у часописі (Т.Шевченка, Марка Вовчка, П.Куліша, Л.Глібова та ін.), зокрема передруки з літературно-наукового журналу “Основа”, який виходив у Петербурзі в 1861-1862 рр. Свою заслугу видавці

* Книжки поезій Т.Шевченка привіз до Львова купець М.Димет весною 1862 р. У 40-50-х роках XIX ст. твори Т.Шевченка, як і П.Куліша, М.Костомарова та інших наддніпрянських діячів, були доступні у Галичині одиницям, короткі згадки про них зрідка з’являлися в місцевій пресі, переважно у польській або полонофільській. На відміну від Наддніпрянщини, Шевченків “Кобзар” (перше видання вийшло у 1840 р.) не мав відчутного впливу на культурне життя краю до початку 1860-х рр. (Детальніше див.: Середа О. Національна свідомість і політична програма... // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. – Львів, 1999. – С.205, 206).

“Вечерниць” справедливо вбачали у поширенні знань про Україну в Галичині. “Ледве сотній зь читающою громадою знавъ де-що про нашу рідну Україну, про батька Тараса, Основяненка, Кульша, Костомарова, Марка Вовчка и т.д., – говорилося на шпальтах часопису наприкінці 1862 р. – Ледва девять мь сяць вь писали мы нашѣ “Вечерниць”, а зь невеличкою молодои громадкы стала громада поважна..., нынѣ у кождѣ мь закутку Галича учуемь вже про нашу Україну...”³⁷. Отже, народовці намагалися утвердити належність галицьких русинів до самостійної української нації у мовно-культурній і політичній сфері.

Ідейні погляди “Вечерниць” (видавалися до червня 1863 р.) обстоював народовський часопис “Мета”, що почав виходити у вересні 1863 р. як “літературно-політичний вістникъ” під редакцією К.Климовича. “Мета” була заснована за фінансової підтримки діячів з підросійської України, які після закриття петербурзької “Основи” бажали перетворити новий часопис у політичний орган всього українського руху. Матеріали у часописі були надруковані фонетичним правописом П.Куліша, відомим як “кулішівка”, що, на відміну від етимологічного правопису М.Максимовича (ним друкували “Вечерниць”), більше розмежовував українську і російську мови. Ця подія стала своєрідною правописною революцією, наблизила галицьких русинів до наддніпрянської літератури, яка друкувалася “кулішівкою”. Лист з України, опублікований свого часу у “Вечерницях”, поряд з позитивними оцінками часопису (“Привітаємо щиримь серцемь першу газету, писанну нашою мовою”), підкреслював необхідність прийняття єдиного українського правопису: “Шкода тільки, що ви тримаєтесь Вашої Галицької правописі. Не знаю, якъ у васъ на Галичині, а у насъ на Україні важко читають книжки, писані Вашою правописсю. У насъ усі пишуть правописсю п.Куліша...”³⁸. Редакція “Мети” доклала багато зусиль для входження народної мови в літературу, вживання загальноукраїнського правопису.

Особливу увагу народовські видання звернули на козацький період історії. Навіть внутрішня структура народовських громад була побудована за зразком козацького устрою. Народовці носили козацький одяг та зачіски, називали один одного “гетьманом”, “осавулом”, “козаком” тощо (залежно від становища у громаді). Нерідко громадівці користувалися при спілкуванні “козацькими” іменами, які придумували для себе. Членами громад, як і на Запорізькій Січі, були тільки особи чоловічої статі. “За цією немовби дитячою забавою”, за влучним висловом історика О.Середі, приховувалася глибока, щира відданість громадівців українській ідеї³⁹. Галицька молодь уподібнювалася до історичних козаків, які мали славні традиції національно-визвольної боротьби, з метою продемонструвати свій непольський характер, визначити межі власної національної спільноти. “Політичні інтереси сусідніх державъ довели насъ до того, що дві рідні часті одного народу ледве можуть зь собою зноситись, – писала “Мета”, – що коли одні прийняли впятъ греко-руську віру, другі унію исповідують; що вже різнимось теперъ и законами, вь соціяльнімь биту, а маємь тільки невеличку громаду людей, правдивихъ народолобцівъ, котримь приходитця боротись изъ апатією и егоїзмомъ панівъ и темнотою простого люду...”⁴⁰.

Водночас перед галицькими народовцями на початку 1860-х років постала проблема визначення етноніму. У народовських виданнях вживалися різні назви етнічних українських земель: “руський”, “малоруський”, “південноруський”, “український”. Народовці усвідомлювали необхідність термінологічного розмежування українського і російського народів, які мали претензії до історичної назви “Русь”. “Се фактъ, що єсть дві руськихъ народностей, т. є. два самостайні славянські народи, которі оба мають претенсію до історичнѣй назви Русь, хочъ оба вони одинъ одного инакше називають, – підкреслював часопис “Мета”. – Уживати сеі історичнѣй назви такожъ у згляді політичнѣму – ще має якийсь змисль, бо такъ сіверний (росіяни. – *І.Р.*) якъ и южний народъ (українці. – *І.Р.*), зь которихъ кождий лиш самъ себе руськимъ називає,

составляють нині – сіверний зовсімъ, а южний більшою частю – одну державу, котра називаетця вь географичній номенклятурі панствомъ руськимъ”. Щоправда, більш правильно “називати єго таки панствомъ московськимъ, бо то єсть фактъ, що тамъ тільки московщина панує, а Русь тяжко робить”. На думку часопису, було неправомірним вживання “історичнѣй назви Русь у згляді єдинства народнѣго такъ сіверного якъ и южного народу тої ніби руської держави...”⁴¹. Отже, “Мета” виразно обстоювала окремішність українського і російського народів, хоч питання їх назви для означення території, мови, літератури тощо вважала невирішеним.

Уже в першому номері “Мети” говорилося, що “по доброму називає Руський (росіянин. – *І.Р.*) Русина Українцем, а Русин Руського – Москалем, а коли один на одного лихий, тоді єсть ище для Українця прізвище: “Хахоль”, а для Москаля: “Кацапъ”. Великорось, Сівернорось, Малорось и Южнорось – то названія офіціяльні и наукові, которі жадень зь тихъ обохъ людівъ не то що не уживає, але навіть значення їхъ не знає”. Народовський часопис усвідомлював необхідність вживання етноніму, який би виразно розмежував національний рух русинів-українців і москалів-росіян. Висувалося припущення, що назва “Русь” з часом “зовсімъ ишечзе, а останетця тільки Московщина и Україна або навіть “Кацапия” и “Хахляндия”...”. Врешті-решт, яку саме назву отримають етнічні українські землі в майбутньому, не було принципово важливим, основне – обстоювати самостійність рідного народу, соборницький підхід: “...Нехай буде народня назва нашого люду “Хахли”, а нашого краю “Хахляндия”, аби тільки ми собі й були те, що ми єсть на ділі, т. є. самостайнімь людомъ, а не прищипкою Ляхівъ або Москалівъ, якими насъ одні й другі зробити хотять”⁴². Водночас пропонувалося вживати слова “Русь”, “руське” лише щодо українського народу, відомого під офіційною назвою “малорусинівъ”, а “для означення великоруського народу єсть у насъ народні слова Московщина и московське...”. “Народне єдинство наддніпрянської Русі зь нашою галицькою, – робила висновок “Мета”, – то єсть те єдинство, за которе ми, а зь нами всі щирі Русини, до посліднѣго віддиху стояти будемо”⁴³.

Народовські часописи неодноразово висловлювали солідарність з наддніпрянськими українцями, протест проти переслідування українства у Російській імперії, зокрема за Валуєвським циркуляром 1863 р. “Мета” опублікувала лист з Наддніпрянщини, в якому з боєм говорилося про антиукраїнські репресії “на Святій Русі”: “Скажіть, чи єсть де земля відь Китая до Патагонії, відь нової Голяндії до Канади, де-бъ було нереступленнемъ говорити своєю мовою, де-бъ бувъ заперть писать книжки и учитъ дітей тимъ язикомъ, якимъ у семѣ говорить 14,000,000 народа”⁴⁴. Д.Танячкєвич у програмній статті “Письмо до Громади” публічно заявив про підготовку народовцями петиції (“адреси”) до австрійського уряду з проханням заступитися за підросійських українців, обстоював австрофільські настрої. “Попросімъ нашого ласкавого уряду, – писав він, – щобъ поспитався у Москви, за які-то провини вона так страшно на Україні господарює, ...о зміну свого поступовання! Знаю, не відмовить намъ цієї ласки прихильний и милостивий намъ урядъ, ...ми найвірніший народъ Австрії...”⁴⁵. Водночас автор закликав галицько-руську інтелігенцію вважати “велику працю України за свою власну; приближмєся до нашого люду, заберімся щиро до єго освіти, до шкіль народніхъ; не відлучаймося відь України вь літературі, приймімъ їхъ твори яко плідъ власного духа; уживаймо зь ними одноі письменної мови, котра вже тільки має за собою поваги...”⁴⁶. Народовці збирали підписи під петицією до віденського уряду з проханням заснувати у Львівському університеті кафедру української історії “вь рідній мові” та запросити як викладача М.Костомарова⁴⁷. “Ніхто зь Москалівъ не оспорювавъ досі учену статтю нашого Костомарова (“Две русские народности” у березневому 1861 р. номері “Основи”. – *І.Р.*), вь котрій той же доказує суттє двохъ руськихъ народностей, – відзначалося у часописі “Мета”, – т. є. руської и московської. Костомарова уважамо ми яко заступника народнѣго...”⁴⁸. Не дивно, що ввіз і

поширення “Мети” на території Російської імперії були заборонені з грудня 1863 р., часопис звинувачено у пропаганді українського політичного сепаратизму⁴⁹.

Члени народовських громад займалися національною самоосвітою, використовували твори наддніпрянських письменників і вчених для вивчення української літературної мови, літератури, історії. О.Барвінський писав у спогадах, що крім Шевченкового “Кобзаря”, якого знав майже напам’ять, уважно вивчав творчість Марка Вовчка, П.Куліша, І.Котляревського, Г.Квітки-Основ’яненка, зміст журналу “Основа” і “робив собі виписки не тільки рідше уживаних слів, але й зворотів та гарних уступів в тих творах”, навчився багато “українських висловів”⁵⁰. “Майже все, що чисто-руська письменність зь першої половини теперішнього століття показати може, принадлежить, зь малими виїмками, одній Україні”⁵¹, – зазначала “Мета”. Видання з Наддніпрянщини користувалися великим попитом серед галицьких народовців, які через брак нових українських книг, до того ж дорогих і часто недоступних учнівській молоді, збирали кошти на купівлю книжкових видань, що зберігалися у громадській бібліотеці. Громадівці передплачували і розповсюджували народовську пресу, намагалися залучити до читання своїх часописів широкі кола громадськості, зокрема під час канікул, коли гімназисти їхали додому в села. За даними О.Терлецького, “Вечерниці” мали в кінці 1862 р. близько 900 передплатників⁵². Тираж “Мети” сягав 400-500 примірників⁵³ і розповсюджувався головним чином серед членів громад, нерідко навіть безкоштовно, коли учні не мали коштів на передплату. Громади ранніх народовців видавали власні рукописні часописи, що в деяких випадках виходили регулярно⁵⁴. “Справдішнім меценатом народовців”, за влучним висловом Я.Гординського, був М.Димет, який підтримував народовську пресу матеріально, всіяко сприяв ознайомленню галицького суспільства з україномовною літературою, поширював видані за кордоном портрети національних діячів Т.Шевченка, П.Куліша та ін.⁵⁵ Кошти на видавничу діяльність народовців надходили також з Наддніпрянщини⁵⁶.

Важливим напрямком діяльності громад стала організація культурно-масової роботи серед населення. Поступово в Галичині стало традиційним відзначення у березні пам’яті Т.Шевченка. Цікаво, що Т.Шевченко помилково був вказаний автором вірша “Ще не вмерла Україна” відомого українського етнографа, фольклориста і поета П.Чубинського, надрукованого на сторінках журналу “Мета” у грудні 1863 р. Західноукраїнський композитор та диригент М.Вербицький написав до нього музику, і незабаром ця пісня-вірш стала національним гімном українського народу. Вперше гімн виконано 10 березня 1865 р. на шевченківському вечорі у Перемишлі, зорганізованому народовцями. Хор заспівав “Ще не вмерла Україна” в другій частині програми вечора як вірш Т.Шевченка, на який написано музику (“завітній гімнъ Тараса”)⁵⁷. Вечір пам’яті Т.Шевченка у Перемишлі в березні 1865 р. закінчився промовою Будеволі (Д.Танячкевича) про соборність України. Т.Шевченко “кохавъ рідню Україну..., – сказав доповідач. – Кохаймо и ми, цілимъ серцемъ, ту руїну славу! ...Не лякаймося признаватись, що ми одинъ народъ съ тою Україною!”⁵⁸. Отже, у діяльності народовців шевченківські вечори були засобом пропаганди ідей соборності етнічних українських земель, утвердження етноніму “Україна”.

Багато уваги народовці приділяли організації театрального руху в Галичині. Народовські лідери взяли участь у створенні 1861 р. у Львові товариства “Руська бесіда”, керівництво якої з дозволу влади почало збирати кошти серед української громадськості Галичини на потреби театру⁵⁹. Відзначаючи потребу створення народного театру, часопис “Мета” писав, що “театр причиняється до піднесення народнього почуття и торує народній мові вхід у ті верстви обчества, которі нещасливимъ skutкомъ истории въ такій мірі відчувилися свому народові, що зь звичаями покинули и народню мову”, “руський театр... станеться публічною школою... мови народней”⁶⁰. Урочисте відкриття Руського народного театру відбулося 29 березня

1864 р. у Львові виставою “Маруся” Г.Квітки-Основ’яненка. Уже до кінця 1864 р. театр (директор – О.Бачинський) з успіхом побував на гастролях у Коломиї, Станіславові, Чернівцях, Самборі. Оголошення про вистави друкувалися “кулішівкою”⁶¹. У репертуарі західноукраїнського професійного театру переважали твори наддніпрянських драматургів: Г.Квітки-Основ’яненка, І.Котляревського, Т.Шевченка та ін. З творів галицьких авторів до репертуару на перших порах увійшла лише драма Р.Моха “Опiкунство”, яка, за словами Є.Олесницького, “не довго могла вдержатися на сцені. Значить, театр був від початку український, а коли ціла Галичина... признавала його своїм, то чи ж треба було красшого доказу нашої національної єдності? Зі сцени повіяло відразу духом українським”⁶². Театральне мистецтво стало важливим засобом поширення ідеї соборності України серед народних мас. Відзначаючи великий вплив театру в підросійській Україні на розвиток галицького театрального мистецтва, І.Франко писав: “Бо не тільки репертуар українського театру в Галичині запозичений майже цілком (з незначними винятками) з України, ...українська музика разом з українською драматичною творчістю прийшла в Галичину і тут придбала собі прихильників, але також і з погляду гри галицькі артисти брали собі за зразок митців з України”⁶³.

Громади ранніх народовців на початку 1860-х років не протиставляли себе старшому поколінню галицько-руських діячів, які обстоювали русофільські погляди. Контури русофільства у Галичині намітилися ще в 1848 р. Важливу роль в інституційному розвитку русофільської* течії відіграла заснована Б.Дідицьким у 1861 р. газета “Слово” (виходила до 1887 р.). На перших порах часопис намагався виступати від імені всіх галицьких русинів, незалежно від їх політичної орієнтації. Так, з редакцією “Слова” співпрацювали народовці, на сторінках часопису нерідко друкувалися їхні праці. Публікації у газеті “Слово” сприяли утвердженню русинів як окремого самобутнього народу, мали проукраїнський характер. Часопис відгукнувся на смерть Т.Шевченка статтею, де говорилося, що “умолкла на вь ки тая широко-руская грудь, що горячою любовію обнимаючи всю Украину, наспль вала ей только чудных думь, протерпльла только горя и лихой доли”⁶⁴. Іншим разом відзначалося, що “народность руска е со всь мь розна оть польской и російской, хотя и мае съ ними денекотры сходства; ...она существуете и жие собственнымъ житьемъ та сльдственно мае право якъ кожда инша до слободного розвоая въ своемъ внутренномъ устройствѣ и въ своей словесности”⁶⁵. Показово, що майбутні опоненти народовців, навіть Б.Дідицький, на початку 1860-х років залюбки ходили у козацьких шапках. “Дідицький станув був у перших річниках “Слова” дуже рішучо в обороні українства”, – писав К.Студинський. З ним навіть деякий час листувався П.Куліш⁶⁶. За висловом В.Гнатюка, “Слово” не ставало “окунем до українського руху й почало поміщувати навіть твори

* В історичній літературі зустрічаються різні термінологічні визначення цієї течії, яка наріжним каменем своєї ідеології визнавала історичну, культурну і духовну єдність галицьких русинів із народами єдиного панрусського (східнослов’янського) простору. Автор погоджується з думкою С.Макарчука, О.Аркуші, М.Мудрого, О.Киричук, О.Середі, О.Турія, І.-П.Химки та ін., що поширений в історіографії термін “москвофільство” не зовсім точно відображає суть явища у другій половині XIX ст. Тому для окреслення певної генерації українських галицьких діячів, яку відрізняв від народовців специфічний світогляд, доцільно вживати термін “старорусини”, а для їх панрусської орієнтації – “русифілі”. Водночас не слід заперечувати існування у старорусинському таборі аж до кінця XIX ст. невеликої групи осіб з виразними промосковськими симпатіями, власне “москвофілів”, які орієнтувалися не на панрусський простір, а на Росію, ідентифікували себе з росіянами. (Детальніше див.: Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 231-268).

деяких російських Українців” (П.Куліша, О.Кониського та ін.)⁶⁷.

Отже, між ідейними поглядами народівців (“м’яких”) і русофілів (“твердих”) спочатку не існувало чітких меж. Національна свідомість галицьких русинів, в основній масі населення, ще не сформувалася, основне було відмежуватися від поляків, а всі інші питання, у тому числі співвідношення “Галичина-Росія-Україна”, відійшли на другий план⁶⁸. А.Вахнянин пізніше писав, що “Галицька Русь була під той час (на початку 60-х рр. – *І.Р.*) одноцільна. Ми не знали ще ніяких партій, ні котерий. Всюди віяла щирість і любов до свого”⁶⁹. “...Москвофільство на селі не прокидувалося, – згадував Є.Олесницький, – в 60-их рр. не було... москвофільства в тім розумінні, в яким воно розвинулося, себто як течії, що нехтує самостійність українського народу і що прямує до політичної та релігійної злуки з Москвою”⁷⁰. У Галицькому крайовому сеймі, що функціонував з 1861 р., українська репрезентація (“Руський клуб”) об’єднувала діячів різних політичних поглядів у національному таборі*.

Русофільство у Галичині почало набирати сили після кульмінаційного 1848-го року на ґрунті зміцнення польських впливів, розчарування серед місцевої української інтелігенції, яка довгий час вірила у підтримку Габсбурзької династії і була вражена поступками Відня полякам* *. Зневірившись у своїх силах, не розуміючи потреби опертися на власний народ і сприяти входженню народної мови у літературу, частина української інтелігенції у боротьбі проти польського наступу почала орієнтуватися на мовно та історично споріднену могутню слов’янську державу Росію⁷¹. Визначаючи себе “малорусинами”, русофіли писали “язичієм”, тобто мовою, близькою до церковно-слов’янської, і вважали, що Мала Русь повинна мати спільну з Великою Руссю літературну мову та високу культуру. Так, відомий громадський діяч о. М.Устиянович у 1848 р. був прихильником “простонародного слова”, намагався “розвивати его всь ми дробними моими силами въ чистомъ его духу”, але з часом дійшов висновку, що “языкъ, котрымъ пише Москва, есть развитый зъ чистого руского корене, же Украинскіи писатели зъ политическихъ причинъ нуждаются розличною правописію свой языкъ безъуспьшно отлучити отъ письменного московского”⁷². “Малоруська” самоідентифікація Б.Дідицького, М.Устияновича та їх ідейних прихильників поєднувалася з лояльністю до австрійського уряду, сприяла відмежуванню від польської нації, була фактором становлення національної свідомості в Галичині⁷³. Однак поступово у русофільській течії посилювалися “об’єдинительські” настрої, що засвідчила публікація у газеті “Слово” програмної статті “Погляд в будучность” (8 серпня 1866 р.). Автор статті відверто заявив про етнічну, історичну, мовну, літературну та обрядову єдність Галицької Русі “со всем русским миром”⁷⁴. Народовська преса критично реагувала на прояви у Галичині політичного москвофільства. “...Московська агітація стремить до зправославлення и

* Щоправда, безумовно більшість української фракції до початку 1880-х років становили русофіли. Розкол “Руського клубу” на дві фракції (москвофілів і народівців) відбувся восени 1892 р., що стало одним з основних наслідків польсько-української угоди (“нової ери”) 1890-1894 рр. (Див.: Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861-1901 (нарис з історії українського парламентаризму). – Львів, 2002. – С.228, 230).

** Під час революційних подій 1848 р. австрійський уряд прихильно ставився до Головної руської ради, національного руху русинів-українців, хотів опертися на них у боротьбі проти польського революційного руху в Галичині, спрямованого на відродження польської державності. Однак після поразки революції в Австрійській імперії почався наступ реакції проти національного відродження, що супроводжувався посиленням у краї польських впливів. У результаті конституційних реформ 1860-х рр. австрійські власті пішли на союз із польською політичною верхівкою коштом обмеження національних прав русинів. По суті, у Галичині було запроваджено польську автономію.

зрусифікування тимъ скоршого цілої руської Галичини, – писала “Мета”, – друге, що московській партії нашій не залежить нічого на добру ні краю нашого, ні нашої держави...”⁷⁵.

Поступово народівці виявляли все більший інтерес до політичної проблематики. “Мета” стала в 1865 р. виключно політичним часописом, що остаточно скристалізувало політичну думку раних народівців. Редактор “Мети” К.Климкович написав серію статей, у яких була зроблена одна із перших у новочасній історії спроб вийти за рамки постулату мовно-культурної окремішності українського народу, обґрунтувати політичну програму національного руху⁷⁶. Так, у статті “Руська народня партія и її політична исповідь” К.Климкович підкреслив “хаотичній станъ народно-політичнєго пробудження галицьких Русинівъ” від революції 1848 року аж до початку 60-х рр. На його думку, у той час “досить було тільки кликнути: “ми не Поляки!”, щобъ усіхъ, которі ще якъ-небудь до руської народности признавалися, въ одну когорту зібрати”. Отже, всіх галицьких русинів об’єднувало прагнення відмежуватися від поляків, звідки “наша народность заперечувана и стравленне її заміряне було”. Натомість про те, що діялося на схід від австрійського кордону, галицькі русини знали небагато: “История московского панування надъ руськими краями и теперішній станъ тамтешніх Русинівъ бувъ намъ, Галичанамъ, майже зовсімъ незнакомий”⁷⁷.

У період конституційних реформ в Австрії 1860-х років національний рух активізувався, “австрійські Русини на дві партії поділились”. Старорусини, “старша партія” будувала своє самоусвідомлення на відмежуванні від польської нації. Деякі з них (“немногі”) розвинули “свої теорії о єднolitості руської (руської и московської) народности и о конечності одной літератури и мови”, вживали “въ дотичнихъ артикулахъ и письмахъ навіть московської мови”. Більшість же староруських політиків стверджувала, що в Галичині проживають “Мало-руси” або “Малю-роси” (хоч ця назва “нашому людові зовсімъ чужа”), які є лише частиною єдиної східнослов’янської спільноти, бо існують ще “Велико-Роси”. Водночас було б несправедливо “за москвофілізмъ поприкати всю многолічну и нині ще пануючу старшу партію. Сей упрекъ односитця тільки до де-якихось проваторівъ и до якогось числа їх достовірнішихъ одномисленниківъ...”⁷⁸. Обстоюючи самостійність і соборність 18-мільйонного українського народу (“Русини підъ австрійськимъ зъ Русинами підъ московськимъ пануваннямъ есть одинъ и тот же народъ”), К.Климкович заявив про підтримку перебудови державного устрою Габсбурзької монархії від централізму до федералізму. З огляду на непорушність самодержавної влади та антиукраїнські репресії в Росії центр національного руху неминуче переміститься в Галичину: “...Гравітаційної точки для руського народу не въ Росіі, але въ Австрії шукати треба”⁷⁹.

Більш детально свої сподівання щодо шляхів конституційної перебудови Австрійської імперії К.Климкович висловив у статті “Федерація и її значенне для Австрії”. Маючи на меті привернути увагу правлячої еліти, яка була у той час прикута до боротьби з Пруссією за провідну роль в об’єднанні німецьких країн, на великій східній місії Австрії, він писав: “Головна помилка въ засаді австрійської політики есть та, що вона, замість сопернувати зъ Россією о посланництво въ Славянщині, сопернує зъ Пруссією о посланництво въ Німеччині”. Натомість Австрія повинна пам’ятати, що на три чверті складається “з не-німецькихъ народівъ”, має переорієнтувати свою політику на схід і сповнити слов’янську місію. “Нині бачимо два центри, – стверджував автор, – около которих послинчі народи славянські и межиславянські гуртоватись могли би, а тими центрами є Австрія и Россія. Географичне положенне і внутрішній народній складъ Австрії робить її природнішим центромъ, ніжъ есть Россія”⁸⁰. К.Климкович сподівався на створення в Австрії федеративного устрою замість централістичного і приєднання до цієї федерації інших країн, у тому числі українських земель, які належали до Російської імперії: “Територия славянськихъ народівъ: Лужичанъ, Поляківъ, Русинівъ,

потім Румунів і Южних Славян могла би з часом статися районом тої великої фортеці, котору становить нинішній осередній уділь Австрії... Всі ті народи можуть колись прийти в склад одної великої федерації славянської, або, щоб не кривдувались неславянські народи, даймо їй имя федерації австрійської. На назві не лежить нічого, на ділі все⁸¹. Отже, К.Климкович обстоював соборність українських земель у складі багатонаціональної федерації народів у Центральній Європі на території між Німеччиною і Росією. Провідну роль у створенні майбутньої федерації мала відіграти Австрія.

“Більша часть австрійських Славян, – писав К.Климкович, – освідчилася вже рішучо за принципом федераційним...; прочі Словяне идуть уже за приміром первих, а ми сподіваємося, що и Русини не будуть послідніми, которі вь найближчій часі до славянського гургу пристануть⁸². Видавці “Мети” виступали за побудову справді вільної федерації слов’янських народів, проти ідей російського урядового панславизму, що передбачали створення централізованої слов’янської імперії з центром у Петербурзі. На шпальтах часопису писалося, що “омоскаленне всіх Славян... не есть яка-небудь фантастична мрія, але справдешній плянь, которий Москва досі консеквентно перепроваджала и дальше перепроваджати хоче”. Було сказано про загрозу російської збройної інтервенції в Галичину, що дало б змогу “добратись до самого серця Славянщини” і “омоскалювати решту менших народів, коли вже зь двома найбільшими, руським и польським, діло так легко пішло⁸³. Іншим разом К.Климкович писав, що “абсолютистичній централизм московський... нині практикується вь Росії, – вь тій державі, у складі которого находитья головний гурт нашого руського народу”. Проголошуючи необхідність взаємодії між русинами-українцями і поляками у боротьбі проти московського централизму, автор закликав польську еліту “покинути думку пановання Польщі надь Руссю, а приймати засади рівної свободи обох народів під панованнем Росії и Австрії, то єдиний спосіб, щоб народ польський, а через него и народ руський, не щез зь лица землі..., щоб ми, по просту сказавши, не зробилися Москалями...”⁸⁴.

У статті “Централизм московський” К.Климкович з’ясував історичні відмінності Русі-України від Росії. “Русини и Москалі, – писав він, – є два самостайні народи славянські, которі своєю мовою, звичаями, характером и исторією різнятья вь такій мірі, а навіть далеко більше, ніж н. п. Чехи одь Ляхів”. На думку автора, Русь існувала “вже яко государственна система и яко народь тоді, коли за Московщину вь государственнім и народнім змислі и помину не було”. Руський народ сформувався на основі “малих народностей славянських”, згаданих у “Повісті временних літ”, тоді як витoki московського народу – “на ґрунті племень финського и уральського”, а в них “елементь славянський заступлений бувь тільки дуже невеликимь процентомь виходцями зь Русі... Государство московське було основане коротко передь государственнім упадкомь Русі...”. Отже, робить висновок автор, “московський” і “руський” народи історично сформувалися як самостійні і “прийшли аж тоді вь ближчий стосунок між собою, коли вже оба зовсімь індивідуально розвигли були”. Після входження Русі “вь одинь государственний склад зь Московщиною”, що дало початок державній назві “Россія”, обидва народи не мали “нічого вєспільного, кромі віри⁸⁵. Під владою російського царизму русини опинилися під тиском денационалізації, за висловом К.Климковича, “москалізація цілимь тягаромь своїмь звалилася нині на нашу Русь⁸⁶”.

“Назви “руського”, а не “малоруського” або “малоросійського” домагається нині ціла Русь, – говорилося у часописі “Мета”. – Для того не повинень жадень ширий народовець иншої назви для себе, якь “Русинь”, а для свого язика “руський” уживати такь вь розговорахь якь и вь письмі⁸⁷. Однак у пресі народовці вживали для самоозначення назви “Україна”, “Русь”, “Мала Русь” і похідні від них як синоніми. Так, в останньому номері “Мети” у грудні 1865 р. було сказано, що газета майже три роки захищала “широ народній интересь Русі-України”, на противагу польським і

московським впливам, часопис прислужився “до усилення народнєї Русі и до сконсолидовання всіх интересів малоруських⁸⁸”.

Одночасно з “Метою” народовці налагодили у Львові випуск літературно-наукового часопису “Нива”, видавцем і редактором якого став К.Горбаль. “Замовкла Україна, – писалося у першому номері “Ниви” в січні 1865 р., – намь пора обізваться тимь охотнійш працюючи, що лишь намь є вь тому змога...”⁸⁹. 20 номерів журналу (останній вийшов у липні 1865 р.) зробили вагомий внесок у розвиток української літератури, поширення етноніму “Україна”. 1 січня 1866 р. за редакцією В.Шашкевича вийшов перший номер літературного часопису “Русалка”. Уже сама його назва засвідчила про підтримку редакцією традицій, закладених у “Русалці Дністровій”. Часопис друкував твори наддніпрянських, галицьких і буковинських літераторів (О.Кониського, К.Климковича, В.Шашкевича, С.Воробкевича та ін.)*. Однак через брак фінансів видання часопису припинилося на 12-ому номері (2 квітня 1866 р.). О.Терлецький писав, що “весь літературний рух спинив ся і головний штаб молоді партії розпав ся⁹⁰”.

Народовський рух зберігав солідарність до 1867 р., коли, по суті, завершився його ранній етап. Це було пов’язано з розколом і кризою серед народовців, ознаками якої стали ідейні розходження навколо нової газети “Русь” (виходила з березня 1867 р.) і перехід на панславистські позиції провідного народовського публіциста К.Климковича⁹¹. Останній став співредактором панславистського органу “Славянская заря”, що почав виходити в липні 1867 р. у Відні, хоч, правда, вже через рік повернувся до народовців. Видавці журналу закликали до створення під протекторатом Габсбургів “западно-славянського государства”, об’єднувальним фактором і гарантом політичної самостійності якого мала стати російська мова⁹². Кошти на видання свого політичного часопису “Русь” під редакцією Ф.Заревича народовці отримали від польського намісника А.Голуховського. Різкі антимосковські випадки “Русі”*** не знайшли підтримки в галицько-українському суспільстві, яке найбільшою небезпекою все ж вважало поляків. “Русь” проіснувала менше року (до грудня 1867 р.), проти часопису виступила група народовців на чолі з Д.Танячевичем. Водночас не підтримали газети східноукраїнські діячі, зокрема П.Куліш і М.Драгоманов. Наприкінці 1860-х років остаточно утвердився поділ національного руху в краї на дві орієнтації – українську (малоруську) і панруську⁹³.

Засудивши ідейне спрямування “Русі”***, частина народовських діячів вирішила надати рухові більш консервативної форми, пішла на зближення з старорусинами на ґрунті спільного протистояння колонізаційним процесам. Нове покоління народовців (О.Партицький, А.Вахнянин, брати Володимир та Олександр Барвінські та ін.) у квітні 1867 р. налагодило випуск журналу “Правда”, який до 1871 р.

* К.Климкович, зокрема, у вірші “Тарасови на вѣчную память!” писав: “Хиба-жъ на свѣтъ мало насъ? Хиба-жъ и духъ козачій згинувъ? Хиба-жъ дарма спѣвавь Тарасъ? Нѣ! Ще не вмерла Украина! (Русалка. – Львів, 1866. – Ч.10. – 5 березня. – С.74).

** Газета “Русь” обстоювала національну окремішність українського народу, виступала за поладження українсько-польських стосунків у Галичині на засадах рівноправності, проведення адміністративно-політичного поділу провінції. Вбачаючи загрозу існування українців як окремого народу насамперед у росіянах (на другому місці були поляки, на третьому – німці), газета вважала головним завданням поборювання московських впливів, духовне відокремлення Русі-України від Росії. “...Велико- а мало-Руси – два оддільні народи, – писалося у першому номері “Русі”, – оддільні життємь, обичаямь народнімь, оддільні мовою, оддільні заведеннями своїми и поняттями всего того, що цікує осібну народность славянську” (Див.: Передне зазивне слово // Русь. – Львів, 1867. – На показъ. – 28 березня. – С.1).

*** Сам факт видання газети “Русь” при сприянні поляків давав аргументи старорусинам звинувачувати народовців у пропольській орієнтації.

мав виключно літературний напрям²⁴. Водночас заснування в грудні 1868 р. товариства “Просвіта”, яке у своїх виданнях аж до кінця XIX ст. користувалося етимологією, а в 1873 р. – Товариства ім. Шевченка, поклало початок активній діяльності народовців серед селянства.

Таким чином, народовський рух поширився у Східній Галичині на початку 1860-х років за зразком наддніпрянських гуртків-громад, обстоював національну окремішність розділеного між двома державами українського народу. Своєю діяльністю народовці утверджували належність галицьких русинів до самостійної української нації, всіляко сприяли об'єднанню населення Галичини і Наддніпрянщини в єдиний національний організм. Учасники народовських громад пропагували твори наддніпрянських письменників, наближали галицькі мовні норми до загальноукраїнських (вживанням кулішівки, фонетичного правопису), поширювали українську історичну свідомість у Галичині тощо. Ранні народовці у своїй пресі широко використовували етнонім “Україна”*, що вважався синонімом до слів “Русь”, “Мала Русь”, “русини”. Крім галицьких народовців, ці назви вживали для самоозначення і старорусини з їх орієнтацією на єдиний панрусський простір, однак обидва угруповання по-різному бачили відмінності між “малорусами” та “великорусами”. Поступово народовці сформували власну політичну програму, що підтримала конституційну перебудову Австрійської імперії на федеративних засадах та українсько-польське порозуміння на ґрунті спільної для поляків та українців російської загрози. У цілому діяльність ранніх народовців була спрямована на перенесення Шевченківського національного ідеалу, елементів української ідентичності, які сформувалися до того часу на Наддніпрянщині, на галицький ґрунт.

¹ Гординський Я. До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60-тих рр. XIX в. // Збірник філільогічної секції НТШ. Т.XVI. – Львів, 1917. Серію статей і чимало джерел до вивчення історії народовського руху видав К.Студинський.

² Трусевич С.М. Суспільно-політичний рух у Східній Галичині в 50-70-х роках XIX ст. – К., 1978.

³ Мудрий М. Галицькі народовці в 60-х рр. XIX ст.: спроба модернізації української національної ідеї // Молода нація. – К., 1996. – Вип.3; Серета О. Національна свідомість і політична програма ранніх народовців у Східній Галичині (1861-1867) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип.34. – Львів, 1999; Його ж. Громади ранніх народовців у Східній Галичині (60-ті роки XIX століття) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. – Вип.9. – Львів, 2001; Турій О. “Українська ідея” в Галичині в середині XIX століття // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч.2-3 та ін.

⁴ Янишин Б. Проблеми історії галицьких народовців останньої третини XIX ст. в сучасній історіографії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.11 – К., 2001. – С.5.

⁵ Химка І.-П. Греко-Католицька Церква і національне відродження у Галичині 1772-1918 // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. Число 1. – Львів, 1993; Radzik R. Ideologia ruskiego ruchu narodowego w Galicji Wschodniej w latach 1848-1863 // Studia Historyczne. – Kraków, 1983. – R.XXVI. Zesz.4; Миллер А. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб, 2000.

⁶ Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С.224.

⁷ Грицак Я. “Яких-то князів були столиці в Києві?..”: до реконструкції історичної пам'яті галицьких українців у 1830-1930-ті роки // Україна модерна. – Львів, 2001. – Ч.6. – С.77.

⁸ Руське питання // Мета. – Львів, 1863. – №3 (листопад). – С.210.

⁹ Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С.496, 497; Грицак Я. Нарис історії України.

* Утвердження етноніму “Україна”, “українець” остаточно відбулося в кінці XIX – на початку XX ст. і знайшло своє відображення у проголошенні на уламках Російської та Австро-Угорської імперій Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки та в Акті про їх злуку 22 січня 1919 р. Особливо сприяло утвердженню терміна “Україна” наукова діяльність у Львові М.Грушевського та його історичної школи, зокрема фундаментальна багатотомна праця “Історія України-Руси” та популярні виклади розробленої ним української схеми у мислових виданнях для народу. М.Грушевський створив нову схему вітчизняної історії, показав тяглість українського історичного процесу від Київської Русі аж до сучасності. “Сам вибір назви мав програмне значення, – стверджує Я.Грицак, – таким чином Грушевський інтегрував історію Київської Русі з модерною Україною, з одного боку, та Галицьку Русь з підросійською Україною – з іншого” (Див.: Грицак Я. “Яких-то князів були столиці в Києві?..”... // Україна модерна. – Львів, 2001. – Ч.6. – С.86.).

Формування модерної української нації XIX – XX століття. – К., 1996. – С.28.

¹⁰ Скульчик С. Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. – Мельбурн, 1994. – С.43; Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці, 1999. – С.13, 14.

¹¹ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914. На підставі споминів. – Львів, 1926. – С.7.

¹² Цит. за: Турій О. Українське духовенство і національно-політична боротьба в Галичині під час революції 1848-1849 років // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. – Вип.9. – Львів, 2001. – С.163.

¹³ Цегельський Л. Звідки взялися і що значать назви “Русь” та “Україна” // Самостійна Україна. З картою України. – Відень, 1915. – С.32, 33.

¹⁴ Наконечний С. Украдене ім'я. Чому русини стали українцями. – Львів, 1995. – С.30, 32.

¹⁵ Там само. – С.65.

¹⁶ Барвінський Б. Велика й Мала Україна (В справі устійнення областної словні українських земель). – Львів, 1925. – С.4, 5.

¹⁷ Шип Н.А. Дискусія про термін “Русь” // Укр. іст. журн. – 2002. – №6. – С.103.

¹⁸ Барвінський Б. “Україна” (Кілька причинків до питання про значіння сеї назви). – Львів, 1923. – С.4.

¹⁹ Лисак-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Історичні есе: У 2-х т. – Т.1. – К., 1994. – С.6.

²⁰ Толочко П. Від Русі до України. Вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці. – К., 1997. – С.31.

²¹ Миллер А. Указ. соч. – С.36, 37.

²² Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть // Україна: наука і культура. – Вип.25. – К., 1991. – С.167.

²³ Грінченко А. Листи з України Наддніпрянської. 2-ге вид. – К., 1917. – С.57.

²⁴ Ісасевич Я. Проблема походження українського народу: історіографічний і політичний аспект // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.2. – Львів, 1995. – С.13.

²⁵ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століття. – С.71; Сарбей В.Г. Етапи формування української національної самосвідомості // Укр. іст. журн. – 1993. – №7-8. – С. 6-12.

²⁶ Мудрий М. Австрорусинство в Галичині: спроба окреслення проблеми // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип.35-36. – Львів, 2000. – С.573.

²⁷ Див.: Головна руська рада. 1848-1851. Протоколи засідань і книга кореспонденції. За ред. О.Турія. – Львів, 2002. – С.1, 19, 30, 32, 58, 75, 88, 105, 108, 119, 122.

²⁸ Барвінський О. Спомини з мого життя. Ч.1. – Львів, 1912. – С.51.

²⁹ Серета О. Національна свідомість і політична програма ранніх народовців у Східній Галичині (1861-1867) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип.34. – С.206; Його ж. Громади ранніх народовців у Східній Галичині (60-ті роки XIX століття) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.9. – С.383, 386.

³⁰ Трусевич С.М. Назв. праця. – С.71.

³¹ Галицько-руське письменство 1848-1865 рр. на тлі тогочасних суспільно-політичних змагань галицько-руської інтелігенції. Недокінчена праця д-ра О.Терлецького. – Львів, 1903. – С.101, 102.

³² Лозинський М. Галичина в життю України. – Відень, 1916. – С.23, 24.

³³ Франко І. Писання І.Котляревського в Галичині // Записки НТШ. – Т.XXVI. – Львів, 1898. – Кн. VI. – С.12.

³⁴ Передне слово // Вечерниця. – Львів, 1862. – Ч.1. – 1 лютого. – С.1.

³⁵ Руський языкъ // Вечерниця. – 1862. – Ч.12. – 19 цвѣтня. – С.93.

³⁶ Слово до нашихъ предшлатителѣвъ // Вечерниця. – 1862. – Ч.35. – 1 листопада. – С.296.

³⁷ Там само.

³⁸ Терезовській М. Зъ України // Вечерниця. – 1862. – Ч.33. – 13 вересня. – С.286.

³⁹ Серета О. Громади ранніх народовців у Східній Галичині (60-ті роки XIX століття) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.9. – С.384.

⁴⁰ Гончаренко Л. Значення Київського Університету для Українського Народу // Мета. – 1863. – №3 (листопад). – С.218.

⁴¹ Ровесна літопись // Мета. – 1863. – №2 (жовтень). – С.174, 175.

⁴² Допісі // Мета. – 1863. – №1 (вересень). – С.92.

⁴³ Ровесна літопись // Мета. – 1863. – №2 (жовтень). – С.175, 176.

⁴⁴ Українець. Допісі. Зъ України // Там само. – С.154.

⁴⁵ Письмо до Громади // Мета. – 1863. – №3 (листопад). – С.263.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка НАН України, відділ рукописів, ф.1, оп.1, спр.560, арк.51, 57 зв. (Лист С. Михалевича до Д.Танягкевича, 13 січня 1864 р.)

⁴⁸ Климкович К. Становище Русі супротивъ лядсько-московської борби // Мета. – 1863. – №1 (вересень). – С.72.

⁴⁹ Серета О. Національна свідомість і політична програма ранніх народовців... // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип.34. – С.212.

- ⁵⁰ Барвінський О. Спомини з мого життя. Ч.1. – С.61.
- ⁵¹ Климкович К. Завдання 3-го збору Галицько-Руської Матиці // Мета. – 1865. – №10. – 30 червня (12 липня). – С.290.
- ⁵² Галицько-руське письменство 1848-1865 рр... – С.100.
- ⁵³ Кс.[єнофонт] Кл.[имкович] Заказанне Мети. Причинок до характеристики сторої ненароднї партії // Мета. – 1865. – №3. – 15 (27) березня. – С.77.
- ⁵⁴ Див.: Гнатюк В. Рукописні гумористичні журнали // Записки НТШ. – Т.СXXX. – Львів, 1920. – С. 149 – 167.
- ⁵⁵ Гординський Я. До історії культурного й політичного життя. – С.41, 43.
- ⁵⁶ Студинський К. Слідами П.Куліша // Записки НТШ. Праці історично-філологічної секції. – Т.СXLVIII. – Львів, 1928. – С.264, 265.
- ⁵⁷ Вечерниці в пам'ять Тараса. Допись зь Перемишля // Мета. – 1865. – №3. – 15 (27) березня. – С.80, 81.
- ⁵⁸ Будеволя Прошальна річ, говорена на вечерницях вь Перемишлі вь пам'ять Тараса Шевченка // Там само. – С.87.
- ⁵⁹ Чернецький С. Нарис історії українського театру в Галичині. – Львів, 1934. – С.17, 18.
- ⁶⁰ Руський Народній Театр і ёго зарядь // Мета. – 1865. – №5. – 15 (27) квітня. – С.154.
- ⁶¹ Чернецький С. Нарис історії українського театру в Галичині. – С.33, 63.
- ⁶² Олесницький Є. П'ятдесятилітній ювілей українського театру в Галичині // Діло. – 1914. – Ч.64. – 23(10) березня. – С.1.
- ⁶³ Франко І. Руський театр // Збір. творів у 50-ти т. – К., 1981. – Т.29. – С.102.
- ⁶⁴ Слово. – 1861. – Ч.15. – 15 березня. – С.78.
- ⁶⁵ Де-нещо о руской народности // Слово. – 1861. – Ч.36. – 31 травня (12 червня). – С.211, 212.
- ⁶⁶ Студинський К. Слідами П.Куліша // Записки НТШ. Праці історично-філологічної секції. – Т.СXLVIII. – С.245.
- ⁶⁷ Гнатюк В. Національне відродження австро-угорських українців (1772-1880 рр.). – Відень, 1916. – С.43.
- ⁶⁸ Чорновол І. Польсько-українська угода 1890-1894 рр. – Львів, 2000. – С.29, 30.
- ⁶⁹ Вахнянин А. Спомини з життя. – Львів, 1908. – С.42.
- ⁷⁰ Олесницький Є. Сторінки з мого життя // Діло. – 1934. – 27 жовтня, 28 жовтня.
- ⁷¹ Макачук С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX ст. – 1914 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип.32. – С.85, 86.
- ⁷² НБ сколько словъ Николая Устыяновича // Слово. – 1861. – Ч.6. – 11 лютого. – С.26, 27.
- ⁷³ Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип.34. – Львів, 1999. – С.267.
- ⁷⁴ Одинь именовъ многих [Наумович І.] Поглядь вь будущность // Слово. – 1866. – Ч.59. – С.1, 2.
- ⁷⁵ Голодь С. Московська агітація. Допись зь Підгір'я // Мета. – 1865. – №7. – 15 (27) травня. – С.207.
- ⁷⁶ Серета О. Національна свідомість і політична програма раних народовців у Східній Галичині (1861-1867) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип.34. – С.210.
- ⁷⁷ Руська народня партія і її політична исповідь // Мета. – 1865. – №1. – 17 лютого (1 березня). – С.1, 2.
- ⁷⁸ Там само. – С.8, 9.
- ⁷⁹ Там само. – С.5, 16.
- ⁸⁰ Кл.[имкович] Кс. Федерация и її значенне для Австрії // Мета. – 1865. – №4. – 31 березня (12 квітня). – С.100, 101, 104.
- ⁸¹ Там само. – С.106.
- ⁸² Кл.[имкович] Кс. На передодні рішучої хвилі // Мета. – 1865. – №5. – 15 (27) квітня. – С.133.
- ⁸³ Оглядь політичній // Мета. – 1865. – №1. – 17 лютого (1 березня). – С.30, 31.
- ⁸⁴ Кл.[имкович] К. Централізм московський // Мета. – 1865. – №6. – 30 квітня (12 травня). – С.161, 169.
- ⁸⁵ Там само. – №7. – 15 (27) травня. – С.195, 196.
- ⁸⁶ Там само. – №8. – 31 (12) травня. – С.230.
- ⁸⁷ П.П. Уваги при читанні нововиданої граматики н.Григорія Шашкевича // Мета. – 1865. – №15. – 30 вересня (12 жовтня). – С.460.
- ⁸⁸ Слово до читателівъ “Мети” // Мета. – 1865. – №18. – 19 (31) грудня. – С.558, 559.
- ⁸⁹ Слово редакції // Нива. – Львів, 1865. – Ч.1. – 10 січня. – С.1.
- ⁹⁰ Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848-1865 р. // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1898. – Т.ХХІV. – С.174.
- ⁹¹ Серета О. Національна свідомість і політична програма раних народовців у Східній Галичині (1861-1867) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип.34. – С.213.
- ⁹² Мудрий М. Спроби українсько-польського порозуміння в Галичині (60-70-і роки XIX ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.3-4. – Львів, 1997. – С.68, 70.
- ⁹³ Мудрий М. Галицькі народовці в 60-х рр. XIX ст.: спроба модернізації української національної ідеї // Альманах “Молода нація”. – К., 1996. – Вип.3. – С. 218, 219.
- ⁹⁴ Стеблій Ф. Слов'янська ідея в інтерпретації української публіцистики в Галичині 60-80-х рр. XIX ст. (За матеріалами народовської преси) // Другий міжнародний конгрес українців (Львів, 22-28 серпня 1993 р.) Доповіді і повідомлення: Історія. Ч.1. – Львів, 1994. – С.202.

Тамара ГАЛИЦЬКА-ДИДУХ

СХІДНОГАЛИЦЬКА ПРОБЛЕМА ЯК ОБ'ЄКТ МІЖНАРОДНОЇ ПОЛІТИКИ (1919 – ВЕРЕСЕНЬ 1920 рр.)

В умовах активного намагання Української держави на сучасному етапі включитися в євроінтеграційні процеси проблема вивчення ролі і місця Східної Галичини на міжнародній арені набуває особливої актуальності. Започаткували її вивчення безпосередні учасники подій (К.Левицький, С.Шелухін, О.Назарук, М.Лозинський). Для праць радянських дослідників (Ю.Сливки, О.Карпенка, Р.Симоненка ін.) характерне протиставлення позиції уряду РСФРР, що ґрунтувалося на визнанні права Східної Галичини на державне самовизначення, політиці країн Антанти, які позбавляли цього права західноукраїнське населення. На протигагу заангажованій радянській історіографії українські історики в еміграції (І.Нагаєвський, І.Кедрин, М.Стахів, В.Верига, І.Завада, А.Бедрій, Л.Васильківський та ін.) активно досліджували східногалицьке питання на міжнародній арені, вказуючи на те, що саме зовнішньополітичний чинник – невизначеність державно-правового статусу Східної Галичини, привів до поразки ЗУНР. Серед робіт сучасних вітчизняних істориків, що заторкають дану проблематику, слід назвати М.Литвина, К.Науменка, О.Сухого, О.Красівського, Ю.Сливку, О.Карпенка, Б.Типцика ін. Однак ще цілий ряд аспектів піднятої теми не знайшли цілісного висвітлення.

Метою нашого дослідження є з'ясування міжнародно-правового статусу Східної Галичини в 1919 – 1920 рр.; дослідження позицій країн Антанти щодо Східної Галичини; аналіз міжнародних договорів і рішень; виявлення причин неврегульованості східногалицького питання.

Важливою умовою існування самостійної держави є визнання її суверенності на міжнародній арені. Після злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р. значна частина зовнішньополітичних зусиль уряду Директорії спрямовувалася саме на визнання незалежності Української Народної Республіки. 10 лютого 1919 р. українська місія в Парижі надіслала ноту до мирної конференції, в якій закликала уряди Антанти визнати УНР як незалежну і суверенну державу. Але уряди західних країн не поспішали з визнанням Української Народної Республіки, що насамперед зумовлювалося внутрішньою нестабільністю в Україні. Американський дослідник Е.Карр слушно відзначав, що повсюди “на території неросійських окраїн проблема самовизначення безнадійно переплітається з проблемами громадянської війни”. На його думку, вибір робився не між залежністю і незалежністю, а між залежністю від урядів великих держав капіталістичного світу¹.

Українська справа на міжнародній арені не розглядалась як єдине ціле, адже напередодні Першої світової війни західноукраїнські землі входили до складу Австро-Угорщини, а східноукраїнські – до Росії. Негативні наслідки для українців мало й те, що серед держав-переможниць популярною в той час була концепція відновлення політичної рівноваги в Європі за рахунок відбудови єдиної і неподільної Росії та створення сильної Польщі як протигаги Німеччині. У рамках цих концепцій Україна розглядалась як частина Росії або Польщі. З цього приводу І.Мазепа писав: “В історії держав і народів географічне положення грає велику роллю. Географія країни в значній мірі означає загальні напрями розвитку народу, що її населяє”². А в українській пресі зазначалося: “Українське питання не розглядається європейськими політиками самостійно, а через Росію, Польщу, Німеччину...”³.

Правове становище Східної Галичини визначалося двома законними актами, перший з них – акт перебрання влади над українськими землями колишньої Австро-Угорщини від 1 листопада 1918 р. Українською Національною Радою у Львові, затверджений законом про самостійну ЗУНР від 13 листопада 1918 р. і дотичні

постанови Сен-Жерменського мирного договору, за яким Австрія зрікалася всіх своїх прав до земель, які належали Австро-Угорській імперії, на користь держав Антанти, що отримали тимчасовий мандат над цими територіями до міжнародного врегулювання їх державно-правового статусу (арт.91).

Західні демократії право націй на самовизначення поставили як одну з найважливіших цілей війни, проголошуючи “охорону малих народів і виборення їм їх прав, та будову їх власних, незалежних від чужих впливів і панування держав”⁴. Право самовизначення стало елементарним поняттям в тогочасному політичному мисленні. Однак власне українські інтереси Антанта не враховувала, зокрема питання про анексію Закарпаття Чехословаччиною, Буковини й Бессарабії – Румунією загалом вирішувалося без участі українських представників.

Політика урядів західних країн у східногалицькому питанні значною мірою зумовлювалася франко-англійським протистоянням, по-перше, за економічні інтереси в нафтовій промисловості Східної Галичини, яка фактично повністю перебувала в руках іноземного капіталу. Англійський уряд вимагав “нейтралізації” нафтових родовищ і передачі правління над ними союзній комісії. “Прагнення Англії створити буферну державу [Східну Галичину. –Т.Г.-Д.] пояснюється тим, що за умов наявності багатих нафтових джерел, ця країна буде постійно яблуком розбрату між Польщею і Росією”⁵, – зазначала газета “Latvies Sargs”. По-друге, побоюючись посилення впливів Франції у Центрально-Східній Європі, уряд Великобританії не поділяв французьких планів щодо створення “великої Польщі” й саме тому підтримував прагнення східноукраїнського населення до незалежного існування. Виступаючи на засіданні Найвищої Ради 5 червня 1919 р., Д.Ллойд-Джордж заявив: “І сьогодні (поляки) мають усе, навіть якби втратили якусь з отих спірних територій, але мають 20 млн. вільних поляків і мають абсолютно об’єднану Польщу. Це справа, якої жоден поляк не міг навіть уявити собі п’ять років тому. Та ба, вони тепер простягають свою руку по населення, яке не є їх власним. Вони висувають свої претензії до трьох з половиною мільйонів галичан”⁶.

Уряд США влітку 1919 р. під впливом військово-політичної ситуації на сході Європи виступив за передачу Східної Галичини Польщі усупереч декларованому праву націй на самовизначення. За оцінкою тогочасної західної преси, політичні кола США засуджували “однаково як Петлюру, так і Петрушевича”⁷.

На невизначений характер східногалицької проблеми також впливав і той факт, що країни Антанти розглядали Польщу як засіб у боротьбі проти радянської Росії. О.Марітчак, зокрема, зазначав, що “Найвища Рада не занялася безпосередньо вирішенням східногалицької справи з причини інших важних питань, міжнародного значіння, які ставали на перешкоді розв’язці нашого питання”⁸. Польський уряд, своєю чергою, постійно підкреслював: “Тріумф більшовиків... матиме і для Англії дуже прикрі та небезпечні наслідки. Оскільки відкриє ворота більшовизму до Німеччини, до Угорщини і до всієї Європи”⁹.

Поширювана польським міністром закордонних справ інформація суттєво впливала на ставлення Антанти до ЗУНР. Польська делегація в Парижі вимагала зберегти “нерозривну єдність Східної Галичини з Польською державою”¹⁰. Її представники публікували меморандуми і заяви, в яких Східна Галичина поставала як історично польська територія, а галичани – як етнографічна група польського народу. Під впливом таких заяв європейська опінія схилилася до тези, що “руська більшість є малокультурна і неграмотна”, тому “сама не може творити власного життя”¹¹. Американський член союзної місії у Східній Галичині лейтенант Р.Фостер повідомляв у Вашингтон: “Український режим тримався, очевидно, лише на силі...”¹². На засіданні Паризької мирної конференції 18 червня 1919 р. міністр закордонних справ Англії А.Бальфур і державний секретар США Р.Лансінг стверджували, що східногалицьке населення “нездатне до самовизначення”¹³.

Таким чином, на Паризькій конференції Українська Народна Республіка не мала шансу на міжнародне визнання. Причинами цього були, по-перше, сепаратний

мир УНР з Німеччиною та іншими країнами Троїстого союзу; по-друге, розгляд України західними державами в контексті концепції встановлення політичної рівноваги в Європі як частини відродженої Російської імперії; по-третє, упередженість Заходу до Директорії як соціалістичного уряду; по-четверте, воєнна окупація українських земель іноземними арміями. Тож не дивно, що представників української делегації всього один раз запросили на нараду – 21 травня 1919 р., коли обговорювалося питання про польсько-українську війну в Східній Галичині¹⁴.

Неприхильне ставлення західних політиків до української проблеми посилював і той факт, що українська делегація на Паризькій конференції, яку очолював Г.Сидоренко, була позбавлена внутрішньої єдності. У доповіді французьких політиків відверто відзначалося, що в цій делегації “панує повна незгода між членами (є три табори... прихильники цілковитої незалежності, федералісти й галичани)... Своїми інтригами перед представниками держав Антанти аби принизити один одного, своїми протилежними заявами французам, англійцям й американцям вони викликали проти себе обвинувачення в нещирості та анархічності”¹⁵. Врешті, західноукраїнські представники В.Панейко та С.Томашівський розпочали в Парижі сепаратні переговори про створення окремої держави з українських земель, які раніше входили до Австро-Угорської імперії¹⁶. Такі дії почасти були зумовлені позицією країн Антанти, які заперечували “державну приналежність Східної Галичини до Української Народної Республіки і взагалі зв’язок між справою Східної Галичини і українським питанням”¹⁷.

25 червня 1919 р. на Паризькій конференції Найвища Рада Антанти прийняла постанову про надання польському урядові повноважень окупувати Східну Галичину до ріки Збруч. Польський уряд отримав право встановити у Східній Галичині цивільне управління під мандатом Антанти, яке повинно було забезпечити автономію цієї території, політичні, релігійні й особисті свободи громадян. Цей мандат мав діяти до часу самовизначення жителів Східної Галичини щодо їх політичної належності¹⁸. 28 червня 1919 р. був підписаний Версальський мир, у статті 87-й якого вказувалося, що кордони Другої Речі Посполитої будуть встановлені “в пізнішому терміні”. М.Лозинський, оцінюючи ухвалу Паризької конференції, підкреслював: “Найвища Рада признає, що Східна Галичина творить окрему державну територію, підмет міжнародного права”¹⁹.

Українські політики відреагували на це рішення цілою серією протестів. Так, у негайно опублікованому протесті української делегації в Парижі зазначалося: “Делегація Української Республіки, яка мала за ціль досягнути на Міровій Конференції визнання суверенності й незалежності Української Республіки, обнимаючої всі українські землі, заявляє, що український нарід не може прийняти того рішення та що він усіма способами оборонятиме незалежність і цілість своєї держави”²⁰. І хоча Генеральний Секретаріат 11 липня 1920 р. заповнив українську делегацію, що мешканці Східної Галичини реалізують право на державне самовизначення, у ноті делегації УНР від 15 липня вказувалося, що “Найвища Рада своїм рішенням з 25 червня віддала українське населення українського краю під панування його найбільшого ворога, який має тільки одну ціль: винищити український елемент, щоби сей край став дійсно польським”²¹. 23 липня Диктатор С.Петрушевич оголосив відозву “До всіх культурних народів і їх урядів”, у якій наводилися факти польського терору у містах і селах Східної Галичини²². 23 серпня 1919 р. з нотою протесту виступили галицькі делегати: “Проти всякого принципу справедливості і самовизначення українці, одні між народами Австро-Угорщини, не дістали ніякого задоволення з національного й політичного становища”²³. За повідомленнями преси, від української еміграції до Паризької конференції надійшло близько 400 телеграм, схвалених на мітингах, участь у яких взяли понад 400 тисяч осіб²⁴.

На початку липня 1919 р. підкомісія Найвищої Ради у польських справах розпочала підготовку проєкту статуту Східної Галичини, який був завершений 20 листопада і схвалений Найвищою Радою 8 грудня 1919 р. З точки зору українських

інтересів цей документ був кроком назад порівняно з рішенням Паризької конференції від 25 червня 1919 р., оскільки Польща отримала мандат на адміністрування у Східній Галичині на термін 25 років.

Згідно з першим розділом статуту, кордон Східної Галичини з Польщею мав проходити біля старого (за часів Австро-Угорщини) західного кордону Східної Галичини з тією різницею, що чотири повіти – Чесанівський, Ярославський, Перемишльський, Ліський, вилучалися з території Східної Галичини, тобто Найвища Рада не дотрималася етнографічного принципу. Згідно з другим розділом, у Східній Галичині повинен був діяти власний сейм, який би вирішував окремі питання внутрішнього життя краю. Третій розділ обумовлював представництво галицького населення в польському сеймі. Наступні чотири розділи стосувалися адміністративної організації Східної Галичини. Восьмий розділ регламентував внутрішнє життя краю до виборів польського сейму²⁵.

Делегація ЗУНР не брала участі у підготовці проекту та не була ознайомена з ухвалою Найвищої Ради. Поляки, своєю чергою, категорично виступили проти автономії Східної Галичини. 30 грудня польська делегація надіслала на ім'я Ж.-Б.Клемансо ноту з вимогою передати Східну Галичину Польщі назавжди. Характеризуючи польську позицію у східногалицькому питанні, М.Лозинський зазначав: “Польща домагалася, щоб Найвища Рада віддала їй Галичину без ніяких обмежень, на все, як частку польської держави”²⁶. Саме на вимогу польської сторони 22 грудня 1919 р. Рада голів делегацій ухвалила запропоновану Ж.-Б.Клемансо постанову: “Рішення, прийняте недавно в Парижі, за яким Польща отримує мандат на Східну Галичину на 25 років, повинно бути відкладене і має стати предметом нового розгляду...”²⁷.

Аналізуючи положення статуту, С.Томашівський зазначав: “Постанова про пізніше самоозначення людності зникла зовсім із трактату, польський мандат над Галичиною мав тривати цілу чверть століття, а заповіджена автономія показала зведеною до рудиментів (складових – Т.Г.-Д.) локальної самоуправи на кількох ледви полях публічного життя – загалом була се замаскована анексія краю Польщею”²⁸. Однак Паризька конференція все ж не визнала за Польщею прав на володіння східногалицькими землями, а лише надала їй тимчасовий мандат на управління краєм, міжнародно-правовий статус якого передбачалося вирішити у майбутньому. У статті “Міжнародне положення галицької справи (Політичний огляд за останні роки)” О.Марітчак стверджував: “Найвища Рада підкреслювала у своїх рішеннях кількакратно окреме міжнародне становище східно-галицької справи і признавала Східну Галичину окремою державно-правовою одиницею”²⁹.

З початком 1920 р. в урядових колах ЗУНР розглядалася ідея міжнародного визнання самостійності Східної Галичини на основі права націй на державне самовизначення. М.Лозинський стверджував: “Східна Галичина виступила як підмет міжнародного права аж тоді, коли відділилася від Австрії і проголосила свою державну самостійність як Західно-Українська Народна Республіка”³⁰. Аби з'ясувати позиції урядів західних держав у східногалицькому питанні, Є.Петрушевич у січні 1920 р. вирушив до Парижа і Лондона³¹.

Попри назагал неприхильне ставлення західних політиків до українського питання, рішучі вимоги польського уряду визнати право Другої Речі Посполитої на землі, що простягалися на захід від кордону 1772 р.³², все ж не знаходили однозначної підтримки серед світового співтовариства. Так, 27 березня 1920 р. австрійська газета “Arbeiter Zeitung” зазначала: “Польська вимога кордонів 1772 р. від радянської Росії розцінена як імперіалізм... Польща хоче повторити злочин поділу Польщі на українським народі”³³. Весною 1920 р. уряди Англії і США неодноразово заявляли, що “кордони Польщі не можуть будуватися коштом чужоземного елементу”³⁴. Така ж позиція відображена в інформаційному листку Віденського прес-бюро від 26 лютого 1920 р.: “В справі Східної Галичини Ллойд-Джордж хотів зробити з неї окрему державність під протекторатом Ліги Народів”³⁵. У газеті “Czas” від 8 лютого 1920 р. зазначалося, що

в Англії “не загасла думка накинути Східній Галичині автономію менш чи більш широкую”³⁶.

Неоднозначною була й позиція Чехословаччини, де діяло найчисельніше, хоча й офіційно не визнане, представництво ЗУНР. У грудні 1919 р. її президент Т.Масарик заявив польському послові в Парижі Л.Малчевському, що хоча Чехословаччина й не зацікавлена у встановленні безпосереднього кордону з Росією, все ж не прагне й надмірного посилення Польщі³⁷. Чехословацький уряд виділяв кошти для пресового концерну “Orbis Wergal” І.Вальдмана у Відні, який підтримував ідею незалежності Східної Галичини³⁸.

Чималу критику на Заході викликали й “українські проекти” Ю.Пілсудського. Польський посол у Лондоні повідомляв Міністерству закордонних справ Польщі, що англійський уряд вважає ідею федерації “або замаскованою анексією, або утопією”³⁹. Початок війни проти більшовицької Росії й перші успіхи польської армії укріпили міжнародний престиж Польщі, однак усе ще не забезпечили підтримки анексіоністських планів Бельведеру. Так, англійська газета “Manchester Guardian” у травні 1920 р. писала: “Польська армія пройшла вже територію, населену непольським населенням, удвічі більшу, ніж територія самої Польщі. Чи думає польський уряд утримати цю територію?”⁴⁰. Інша англійська газета “Times” у номері від 1 травня 1920 р. зазначала: “Ми сподіваємося, однак, що поляки не будуть засліплені своїм блискучим воєнним успіхом. Великі завдання стоять перед ними в межах їх власних кордонів”⁴¹.

Впливала на європейську опінію також інформація про справжню політику польської адміністрації на українських землях. Так, 5 травня 1920 р. в інформаційному листку українського прес-бюро у Відні зазначалося: “Польські війська, які зібрані в Галичині для боротьби з совітською Росією, влаштовують криваві погроми, грабують українське і жидівське населення. По українських селах поляки оточують церкви. Населення гониться на примусові роботи”⁴². Фінська газета “Uusisuomi” повідомляла про антипольські повстання на Волині й Поділлі та про їх придушення польською армією⁴³.

Польський уряд змушений був рахуватися з позицією західних країн, однак не мав наміру через це відмовлятися від своїх територіальних планів та намагався переконати світову громадськість у відсутності будь-яких “анексіоністських зазіхань” зі свого боку⁴⁴. 7 травня 1920 р. польське посольство у Вашингтоні повідомляло Міністерство закордонних справ Польщі: “Найближчим часом розпочнеться кампанія на тему про польський імперіалізм. Просимо щоденної інформації про Україну, підкреслюючи [нашу] повну нейтральність щодо внутрішніх справ України”⁴⁵.

На середину липня 1920 р. східногалицьке питання обговорювалося на конференції у Спа. Успішний контрнатуп радянського війська влітку 1920 р. і його просування на польській території підірвав міжнародний престиж Польщі. Так, чеський представник у Лондоні Веверка повідомляв, що Форейн Офіс “офіційно не приховує свого негативного ставлення до поляків”⁴⁶.

Дискусії навколо східногалицької проблеми на конференції у Спа ще раз засвідчили гостроту суперечностей в європейському політичному середовищі щодо її врегулювання. Противником польської політики у Східній Галичині виступив на конференції Д.Ллойд-Джордж, який назвав цю політику “ще однією помилкою”⁴⁷. Підтвердження цьому знаходимо у доповіді С.Патеки Міністерству закордонних справ Польщі від 6 липня 1920 р.: “Ллойд-Джордж двічі повертався до питання про Східну Галичину, стверджуючи, що наша політика щодо населення носить імперіалістичний характер”. Сам англійський прем'єр згодом згадував: “Галицька проблема завдавала нам безкінечної непримиренності. Але винуватцями цього постійного неспокою були не більшовики, а польська агресія”. Д.Ллойд-Джордж актуалізував на конференції питання про плебісцит у Східній Галичині⁴⁸.

З приводу тогочасної політики Великобританії у східногалицькому питанні часопис “Український Прапор” зазначав: “Англія веде політику супроти Польщі і в

справі Східної Галичини⁴⁹. Не змінили позицію західних держав і постійні запевнювання польської делегації, що українське населення краю нібито прихильно та навіть із симпатією сприйняло встановлення польської влади. Виступаючи на конференції в Спа, С.Габський був змушений визнати: “Ні Київ, ні кордони 1772 р. не можуть бути висунуті як мета нації”⁵⁰.

Проте, з іншого боку, уряди західних держав не поспішали визнавати суверенітет Східної Галичини. Це промовисто засвідчили вимоги, які Найвища Рада Антанти поставила перед польським урядом: Польща повинна була відступити за лінію, накреслену Найвищою Радою Антанти у грудні 1919 р., з тим, щоб більшовики зупинилися за 20 км на схід від цієї лінії; у Лондоні мала відбутися конференція за участю представників Польщі, Литви, Фінляндії, Латвії і Східної Галичини для укладення миру між Росією й цими державами⁵¹. На вимогу польських делегатів, представників Східної Галичини було вирішено запросити на Лондонську конференцію тільки “для викладу своїх умов”⁵².

Під тиском представників Антанти 10 липня 1920 р. польський прем'єр підписав договір, за яким уряд Польщі прийняв висунуті союзниками умови: він погодився з східною лінією кордону, визначеною декларацією Найвищої Ради Антанти, та зобов'язався прийняти будь-яке рішення Антанти щодо майбутнього статусу Східної Галичини. У договорі про Східну Галичину говорилося як про невизначену міжнародну проблему, спеціальне обговорення якої переносилося на Лондонську конференцію за участю галицьких представників. Аналізуючи рішення конференції у Спа, О.Марітчак стверджував: “У Спа признано Східну Галичину окремою державно-правною одиницею”⁵³.

11 липня 1920 р. міністр закордонних справ Великобританії в запрошенні уряду радянської Росії взяти участь у Лондонській конференції чітко окреслив східні кордони Польщі, які відповідали ухвалі Найвищої Ради від 8 грудня 1919 р. та проходили по лінії: Гродно – Валівка – Немирів – Брест-Литовськ – Дорочуськ – Устилуг, на схід від Грубешова, через Крилів і далі на захід від Рави-Руської, на схід від Перемишля до Карпат. Ці кордони пізніше отримали назву “лінія Керзона”.

Природно, що польські політики украй негативно зустріли вимоги Найвищої Ради Антанти. Звітуючи про поїздку в Спа, С.Габський зазначав: “Польща не може відмовитися ні від Львова, ні від Вільна”⁵⁴. Та одночасно він зауважував, що запропоновані Найвищою Радою Антанти умови не є для Польщі аж надто трагічними, оскільки в них не йдеться про відступ у Галичині далі тієї лінії, яку займатимуть польські війська на момент перемир'я. Таким чином, Східна Галичина у будь-якому випадку залишиться в межах Польщі.

Однак країни Антанти відстоювали рішення конференції у Спа. 26 липня 1920 р. неофіційний орган Міністерства закордонних справ Англії тижневик “The new Europe” писав, що Східна Галичина “за етнічним складом... не є польською територією”, а “її майбутнє залишається відкритим питанням”⁵⁵. Про загострення протиріч навколо східногалицької проблеми повідомляв польський посол у Парижі М.Замойський міністру закордонних справ Польщі С.Сапезі. Він зазначав, що належність Східної Галичини “до Польщі поставлена на міжнародній арені під сумнів... Я переконаний, що в цьому питанні ми змушені будемо рахуватися з необхідністю переглянути нашу українську політику”⁵⁶.

Оскільки конференція в Спа не врегулювала східногалицької проблеми, цілком закономірним було опублікування 15 липня 1920 р. ноти уряду ЗУНР до Найвищої Ради Антанти. У цьому документі відзначалося, що поляки “показали себе словні неспосібними до виконання наданою їм тимчасового мандату у Східній Галичині”. Тому уряд ЗУНР закликав Найвищу Раду Антанти визнати державну самостійність Східної Галичини, оскільки західноукраїнський уряд “не зрікся права на своє самовизначення”⁵⁷. Фактично з цього часу уряд ЗУНР офіційно висунув концепцію самостійності Східної Галичини як основи соборної незалежної України.

Хоча остаточне вирішення проблеми Східної Галичини переносилося на майбутнє, рішення конференції у Спа зміцнили спрямованість зовнішньополітичного курсу західноукраїнського уряду на відстоювання східногалицької державності. У цей час було підготовлено й опубліковано брошури “Економічні основи галицької державності” й “Основи самостійності галицької державності”, в яких стверджувалося, що “Східна Галичина має всі дані, щоби стати самостійною і нейтральною державою”⁵⁸.

Невдача на конференції в Спа спонукала уряд Польщі шукати інші шляхи для реалізації анексіоністських планів, зокрема на переговорах з радянською Росією. З цього приводу в огляді Міністерства закордонних справ УНР зазначалося: “На початок переговорів про розмир, а слідом за тим на переговори про мир з совітською Росією вплинули негативні висліди переговорів польського президента міністрів Габського з представниками Антанти на конференції в Спа і невідрадні становище, в якому внаслідок цього опинилася Польща”⁵⁹.

Таким чином, протягом 1919–1920 рр. східногалицьке питання належало до найбільш суперечливих об'єктів міжнародної політики. Невизначеність міжнародно-правового статусу Східної Галичини значною мірою впливала із протиріч у європейському політичному середовищі через економічні й політичні впливи в цьому регіоні, а також підтримки західними урядами Польщі як антибільшовицької сили. За міжнародними договорами того часу Східна Галичина не входила в етнічні й політичні кордони Польщі, а за її населенням визнавалося право на державне самовизначення. Польський уряд до середини 1920 р. намагався форсувати вирішення східногалицької проблеми на міжнародній арені, аби домогтися інкорпорації Східної Галичини до складу Другої Речі Посполитої. Однак за рішенням Паризької мирної конференції від 25 червня 1919 р. Польща отримала лише статус тимчасового військового окупанта Східної Галичини, суверенами якої визнавалися країни Антанти. Конференція у Спа перенесла визначення державно-правового статусу Східної Галичини на загальноєвропейський форум у Лондоні. Хоча Лондонська конференція й не була скликана, рішення у Спа засвідчили, що анексіоністські устремління Польщі щодо Східної Галичини не користуються однозначною підтримкою європейських урядів. Державно-правовий статус Східної Галичини напередодні радянсько-польських мирних переговорів залишався неврегульованою та актуальною міжнародною проблемою.

Перспективами дослідження східногалицького питання на міжнародній арені в даний період є вивчення місця Східної Галичини у зовнішньополітичних концепціях білої Росії, Чехословаччини, Румунії, Німеччини та інших європейських держав; участі делегатів ЗУНР на конференції у Спа; з'ясування позиції західноукраїнського уряду до ГСРР та ін.

1. Симоненко Р.Г. Почальний акт історичної драми (Україна в польсько-радянській війні) // Комуніст України. – 1991. – № 2. – С.69.
2. Мазепа І. Підстави нашого відродження, причини нашої бездержавності. – Мюнхен, 1946. – С.17 // Завада І. Ризький договір і Україна. – К.: Вид. центр “Просвіта”, 2000. – С.18-19.
3. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф.3696 – Міністерство іноземних справ Української Народної Республіки, оп.2, спр.176, арк.12.
4. Цит. за: Grothe Hugo. Staaten undölker nach dem Weltkrieg Ein Nachschlagebuch auf politisch-geographischer Grundlage // Завада І. Ризький договір і Україна. – К., 2000. – С.34.
5. ЦДАВО України, ф.3696, оп.1, спр.146, арк.85.
6. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1994. – С.244.
7. ЦДАВО України, ф.3696, оп.1, спр.148, арк.12.
8. Марітчак О. Міжнародне положення галицької справи (Політичний огляд за останні роки) // Український скиталець. – 1923. – № 2 (24). – С.17.
9. Szapiewski E. Koncepcje polityki zagranicznej konserwatystów polskich w latach 1918–1926. – Wrocław, 1988. – S.74.
10. Archiwum Akt Nowych (AAN), Delegacja Polska na konferencję Pokojową w Paryżu, sygn.6. k.25.
11. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – С.246.
12. Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). – К., 1996. – С.65.
13. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія / Відп. ред. О. Карпенко. – Івано-

- Франківськ, 2001. – С.442-443.
14. Павлюк О. Назв. праця. – С.51.
 15. Бортняк Н. Дипломатична діяльність Степана Томашівського // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Західно-Українська Народна Республіка. Вип.6 / Відп. ред. Ю.Ю.Сливка. – Львів, 2000. – С.119.
 16. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. Видання 2-е. – Нью-Йорк, 1970. – С.174-175.
 17. Там само. – С.151.
 18. Карпенко О.Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні 1918–1920. – Львів, 1964. – С.180.
 19. Лозинський М. Положення Східної Галичини зі становища міжнародного права // Календар тов-ва “Просвіта”, 1921. – Львів, 1920. – С.188.
 20. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – С.146.
 21. Там само. – С.145.
 22. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія / Відп. ред. О. Карпенко. – С.454.
 23. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – С.153.
 24. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія / Відп. ред. О. Карпенко. – С.449.
 25. Карпенко О.Ю. Назв. праця. – С.189, 242; Документи і матеріали по історії советско-польських отношений / Отв. ред.: И.Хренов, Т.Цесляк. – М., 1964. – Т.2. – С.395.
 26. Лозинський М. Справа Східної Галичини на Міровій конференції // Календар тов-ва “Просвіта”, 1921. – Львів, 1920. – С.137.
 27. AAN, Ambasada RP w Paryżu, sygn.151, k.70-71; Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – С.167.
 28. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.368 – Томашівський Степан – історик, оп.1, спр.136, арк.143 (зв).
 29. Марітчак О. Міжнародне положення галицької справи (Політичний огляд за останні роки) // Український скиталець. – 1923. – № 2 (24). – С.17.
 30. Лозинський М. Положення Східної Галичини зі становища міжнародного права // Календар тов-ва “Просвіта”, 1921. – С.185.
 31. Павлюк О. Назв. праця. – С.97.
 32. AAN, Ambasada RP w Paryżu, sygn.152, k.6.
 33. ЦДАВО України, ф.3696, оп.1, спр.144, арк.135.
 34. Там само, спр.143, арк.51.
 35. Там само, арк.70.
 36. Там само, спр.142, арк.37.
 37. Madajczyk D. Niemcy wobec wojny polsko-radzieckiej 1920 r. // Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. – Warszawa, 1991. – S.192.
 38. AAN, Ambasada RP w Widniu, sygn.253, k.41.
 39. Ibid. Ambasada RP w Paryżu, sygn.152, k.14.
 40. Федорович В. Як Анганта “помагала” Україні, 1919–1920 рр. // Вісті комбатанта. – 1990. – № 3. – С.266.
 41. Там само. – С.268.
 42. ЦДАВО України, ф.3696, оп.1, спр.142, арк.134.
 43. Там само, оп.2, спр.611, арк.9.
 44. Szarpiewski E. Op. cit. – S.74.
 45. Симоненко Р.Г. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (2-а половина 1919 – березень 1921). – К., 1965. – С.139.
 46. Там само. – С.175.
 47. Документи і матеріали по історії советско-польських отношений. – М., 1965. – Т.3. – С.140.
 48. Там само. – С.131.
 49. ЦДАВО України, ф.2 – Рада Народних Комісарів Української РСР, оп.1, спр.633, арк.33 (зв).
 50. Документи і матеріали по історії советско-польських отношений. – Т.3. – С.138.
 51. Там само. – С.145.
 52. Документи і матеріали по історії советско-польських отношений. – Т.3. – С.149.
 53. Марітчак О. Міжнародне положення галицької справи (Політичний огляд за останні роки) // Український скиталець. – 1923. – № 2 (24). – С.17.
 54. Документи і матеріали по історії советско-польських отношений. – Т.3. – С.152.
 55. ЦДАВО України, ф.3696, оп.2, спр.619, арк.17.
 56. AAN, Ambasada RP w Paryżu, sygn.144, k.142.
 57. ЦДАВО України, ф.2, оп.1, спр.633, арк.17.
 58. Павлюк О. Назв. праця. – С.99.
 59. ЦДАВО України, ф.3696, оп.2, спр.404, арк.9.

Олег ЖЕРНОКЛЕЄВ, Ігор РАЙКІВСЬКИЙ

ОСИП БЕЗПАЛКО: СТОРІНКИ ЖИТТЯ І ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

На сучасному етапі виникає необхідність відновлення історичної правди щодо багатьох українських діячів, які в радянські часи під тиском партійно-тоталітарного режиму були незаслужено забуті. До них належить відомий український політичний діяч, публіцист Осип Безпалко. Як соціал-демократ він брав активну участь в українському національному русі першої половини ХХ століття, особливо в період Української революції 1917-1920 рр., виступаючи як один із лідерів загальнонаціонального масштабу, член уряду УНР.

Постать О.Безпалка привертала увагу дослідників. Окремі епізоди та факти з його політичної біографії, зокрема згадки про участь у партійних з'їздах і конференціях Української соціал-демократичної партії (УСДП), позицію щодо актуальних питань суспільно-політичного і внутріпартійного життя знаходимо вже у працях його соратників по партії, які висвітлювали історію української соціал-демократії в Галичині та на Буковині в цілому¹, а також сучасників, активних діячів Української революції 1917-1920 рр.². Стислі біографічні нариси про О.Безпалка вміщені у довідкових виданнях з історії України³. Місце та роль його в українському національному відродженні на західноукраїнських землях, в розвитку робітничого руху, діяльності УСДП, участь в Українській революції та інші аспекти знайшли відображення в роботах радянських⁴, сучасних українських⁵ та окремих зарубіжних науковців⁶. Проте в сучасній вітчизняній історіографії фактично не створено цілісного і детального політичного портрету О.Безпалка. Тому на сьогодні важливим завданням є докладне висвітлення життя і діяльності цього відомого українського діяча.

Осип Безпалко народився 1881 р. у Чернівцях. Вже у гімназії познайомився із соціалістичними ідеями, встановив контакти з галицькими громадсько-політичними діячами, у тому числі з М.Павликом, В.Старосольським, Є.Косевичем, заснував перший на Буковині гурток української гімназійної молоді, став його головою⁷. Ще гімназистом виступив на вічах, організованих Русько-українською радикальною партією на Снятинщині. Внаслідок цього О.Безпалко потрапив під нагляд поліції, що разом зі скрутним матеріальним становищем робить його подальше навчання неможливим. 1900 р. він залишає гімназію і з 1901 р. працює у редакції часопису “Буковина”⁸. У 1903 р. стає народним вчителем у Вашківцях, ініціатором створення філій товариства “Січ” у багатьох буковинських селах, виступає проти місцевих поміщиків, за що його протягом півтора року чотири рази переводять з одного села в інше⁹. Невдовзі О.Безпалко переходить на роботу до робітничих організацій у Чернівцях, бере активну участь у соціал-демократичному русі на Буковині, стає лідером буковинської організації УСДП Галичини й Буковини.

Слід зауважити, що буковинська організація українських соціал-демократів була складовою частиною УСДП і ноді час однією з п'яти національних секцій Буковинської соціал-демократичної партії.

У 1906 р. О.Безпалко вперше взяв активну участь у роботі партійного з'їзду.

Осип Безпалко

На II з'їзді УСДП, що проходив у Львові 27-28 січня, він був присутній у складі дев'яти делегатів від Буковини і виступав щонайменше двічі: спочатку в дискусії з питання боротьби за загальне виборче право, а потім наприкінці з'їзду запропонував офіційно визнати утворену в 1905 р. окрему Єврейську соціал-демократичну партію Галичини. Оскільки останнє йшло врозріз із позицією керівництва австрійської та галицько-польської соціал-демократії, з'їзд відхилив його пропозицію¹⁰. На цьому з'їзді О.Безпалко вперше було обрано до керівного органу партії – Екзекутиви УСДП¹¹.

Умови громадсько-політичної праці на Буковині були тоді нелегкими. Спільний теоретичний орган українських соціал-демократів Галичини і Наддніпрянщини журнал “Наш голос” з цього приводу писав, що Буковина – це Австро-Угорщина в мініатюрі: поліетнічний регіон з п'ятьма національностями (українці, румуни, німці, поляки, євреї), де жодна з національних соціал-демократичних партій не може бути сильною наодинці, без співпраці з іншими національностями. Крім того, Буковина була “краєм анафальбетів (неписьменних. – Авт.) і злидарів”, що неабияк утруднювало політичну пропаганду й агітацію¹². Незважаючи на це, О.Безпалко, який мав посаду вчителя у Чернівцях, з головою поринув у активну партійно-політичну діяльність. З 1908 р. він видає і редагує двотижневу соціал-демократичну газету “Борба”, що стала органом УСДП на Буковині. Газета “була поставлена дуже малими матеріальними средствами і була звалена на плечі кількох товаришів”, стала результатом їхньої “мозольної” праці¹³. Видання “Борби” виявилось важкою справою, через брак матеріальних засобів газета виходила нерегулярно. “Купуюча сила наших робітників дуже слаба, бо страшне безробіття¹⁴”, – писав О.Безпалко В.Левинському в лютому 1908 р.

Окрім видавничої діяльності, О.Безпалко, як про це доносила владі дирекція поліції у Чернівцях, вів активну агітаційну роботу серед робітників, організував масові збори та мітинги, виступав на них українською мовою. Так, 14 липня 1907 р. на робітничих зборах у Чернівцях він виступив з доповіддю “Значення організації робітників”¹⁵. 19 лютого 1908 р. О.Безпалко мав доповідь “Християнські суспільники в світлі правди”, 4 жовтня того ж року доповідав про сеймову виборчу реформу¹⁶, а 11 жовтня виступив з доповіддю на тему “Робочий народ і буковинський сейм” на вічі у Чернівцях, скликаною спільно буковинськими організаціями УСДП та Української радикальної партії (УРП), висунувши вимогу загального і рівного виборчого права до крайового сейму, підтверджену в резолюціях віча¹⁷. 14 лютого 1909 р. О.Безпалко брав участь у багатонаціональному Буковинському крайовому з'їзді залізничників у Чернівцях, що проходив за участю гостей із Відня, Львова та інших міст¹⁸. 7 липня 1910 р. він виступав на зборах української студентської молоді у Чернівцях з приводу кривавих подій у Львівському університеті, підкреслюючи необхідність об'єднання поневолених націй у боротьбі за соціальні та національно-культурні права¹⁹. 13 лютого 1911 р. О.Безпалко виголосив доповідь на масових зборах робітників різних національностей, організованих соціал-демократами, про утиски громадянських прав з боку австрійського уряду²⁰.

Водночас О.Безпалко брав активну участь у внутріпартійному житті, розбудові соціал-демократичної організації на Буковині. 29-30 жовтня 1910 р. він був залучений у складі 35 делегатів до роботи крайової конференції Буковинської соціал-демократичної партії. На конференції О.Безпалко доповідав з питання організації й агітаційно-пропагандистської роботи, підкреслював, що, враховуючи багатонаціональний характер буковинського робітництва, його політична організація має бути інтернаціональною, однак агітація мусить вестися окремими національними групами. Звідси випливала необхідність утворення окремих партійних інституцій та національних агітаційних комітетів, що й було ухвалено конференцією²¹. 26-27 вересня 1911 р. у Робітничому домі в Чернівцях відбулася перша крайова конференція українських соціал-демократів Буковини за участю 50 делегатів з 26 населених пунктів регіону. На ній О.Безпалко

виступив з доповіддю про фахову і політичну організацію, в результаті чого було вирішено заснувати українське політичне товариство “Борба”, обрано його керівний орган (виділ), до складу якого увійшов і Безпалко²².

Як лідер буковинської організації українських соціал-демократів О.Безпалко був присутнім і виступав практично на всіх подальших з'їздах і конференціях УСДП Галичини й Буковини. Так, на III з'їзді партії 14-15 березня 1909 р. у Львові він доповідав з питання фахової організації сільськогосподарських робітників. У великому за обсягом виступі розкрив становище сільських пролетарів, вказав на потребу їх згуртування з метою боротьби за свої права й інтереси, докладно проаналізував статuti об'єднань сільських робітників Чехії, Нижньої Австрії та інших країв, вніс резолюцію, що передбачала заснування крайової філії австрійського союзу рільних і лісових робітників з метою організації економічної боротьби наймитів проти великих землевласників²³.

Поряд з С.Вітиком, М.Ганкевичем та деякими іншими провідниками УСДП О.Безпалко належав до кращих ораторів, агітаторів й організаторів партії. Так, під час виборчої кампанії до австрійського парламенту 1911 р. секретар партійної Екзекутиви В.Левинський повідомляв у листі М.Темницькому, що на округ його брата Володимира для допомоги у передвиборній боротьбі прибудуть “найліпші наші агітатори, між ними й Безпалко”²⁴. Сам О.Безпалко в ході цієї кампанії був висунутий УСДП кандидатом по округу Кіцмань – Садагура на Буковині і, хоч не став послом до парламенту, здобув понад 3 тис. голосів виборців. З цього приводу у звіті Буковинської соціал-демократичної партії керівництву австрійської соціал-демократії наголошувалося, що “цей успіх не варто недооцінювати”, оскільки він дає підстави для сподівань на майбутнє²⁵.

О.Безпалко не міг залишатися осторонь складних внутріпартійних процесів, зокрема гострої полеміки, а згодом і боротьби між “старими” засновниками і провідниками партії (“інтернаціоналістами”), які виступали за продовження тісної співпраці з польською соціал-демократією, за єдність профспілок тощо (С.Вітик, М.Ганкевич, Т.Мелень та ін.), та “молодим” крилом партії (“автономістами”), що прагнули належного забезпечення національних прав і потреб українців у всіх робітничих організаціях, звільнення УСДП з-під впливу польської соціал-демократії, створення масової бази для партії у вигляді українських фахових робітничих організацій (В.Левинський, В.Темницький, П.Буняк та ін.).

Ситуація в партії особливо загострилася після січневої 1911 р. конференції, ухвали якої, прийняті більшістю голосів під тиском “молодих”, фактично звинуватили Польську партію соціал-демократичну Галичини і Сілезії (ППСД) у націоналізмі, прагненні монополізувати галицький робітничий рух, перешкоджати у розвитку української соціал-демократії²⁶. Це питання знову виникло на IV з'їзді УСДП у грудні 1911 р. З метою ренаншу “старі” внесли резолюцію, що перекреслювала рішення січневої конференції, викликавши різкий протест з боку “автономістів”. У пошуках компромісу М.Ганкевич запропонував обрати спеціальну комісію для вироблення спільного проєкту резолюції. О.Безпалко як один із співголів з'їзду у своєму виступі під час дискусії закликав підтримати пропозицію Ганкевича. Однак “молоді” категорично відмовилися увійти до складу комісії і після того, як у ході голосування з незначною перевагою перемогла лінія “старих”²⁷, демонстративно залишили з'їзд. Це призвело до розколу УСДП і занепаду українського соціал-демократичного руху в Галичині у 1912-1913 рр.

Яку ж позицію у цей важливий для подальшого розвитку партії момент зайняв О.Безпалко і до якого крила в УСДП він належав? За віком, як і деякі провідники “старих”, наприклад Т.Мелень, він належав до молодого покоління в партії. Однак у списках за результатами поіменного голосування щодо резолюцій з'їзду, опублікованих органом “молодих” газетою “Вперед”, прізвища О.Безпалка не було²⁸. Найвірогідніше, що під час голосування він утримався.

За повідомленням газети “Діло”, після голосування у числі сецесіоністів із залу засідань вийшов і член президії з’їзду О.Безпалко, по суті, підтримавши позицію “молодих”²⁹. Однак це твердження спростовується співставленням з іншими джерелами. Зі стенограми засідання з’їзду, оприлюдненої газетою “Земля і воля”, яка після розколу стала органом “старих”, випливає, що Безпалко залишився в залі і мав доповідати з сьомого питання порядку денного – про організацію сільського пролетаріату й аграрні постулати партії, проте, враховуючи пізній час і неможливість нормально обговорити ці важливі проблеми, запропонував відкласти це питання³⁰. Тоді ж його у черговий раз було обрано до складу керівництва партії, фактично фракції “інтернаціоналістів”³¹.

Певне світло на позицію О.Безпалка може пролити його недатований лист до В.Левинського, написаний напередодні з’їзду, як видно зі змісту. Передбачаючи, що справа може закінчитися розколом, О.Безпалко як прибічник збереження єдності партії рекомендував В.Левинському при можливості взагалі зняти з порядку денного питання, обговорення якого могло принести “гострі сварки або розбиття”³². І далі, намагаючись переконати лідера опозиції всередині партії, він писав: “Бачиш, що й чехам, і німцям не удалось знайти дороги. Чого нам бабратися в сім, коли ми не стоїмо ще на ногах порядно... На кожний спосіб я за консолідацію сил”³³. На позицію О.Безпалка певною мірою вплинула і специфіка роботи на Буковині, коли в умовах багатонаціонального краю попри всі розбіжності та певну конкуренцію соціал-демократів різних національностей змушені були взаємодіяти.

Після остаточного розколу партії О.Безпалко з усією буковинською організацією рішуче солідаризувався з “молодим” напрямом в УСДП. У спеціальній заяві з цього приводу, опублікованій у “Борбі”, буковинські соціал-демократи відмовилися визнати з’їзд легітимним, а вину за розкол партії поклали на С.Вітика і Т.Меленя, які, на їх думку, “не бажали жодної злагоди і хотіли переперти свою волю проти волі майже всіх українських соціалістів”, і тому привели на з’їзд людей, що фактично не могли бути делегатами, створивши, таким чином, штучну більшість на користь “старих”³⁴. О.Безпалко заявив про свою відмову увійти до новообраного Екзекутивного комітету УСДП (фактично керівництва фракції “старих”) і у відкритому листі до ЕК закликав його зібрати новий партійний з’їзд для полагодження спору, забезпечивши при цьому справедливе представництво всіх місцевих організацій³⁵. Уже 7 грудня 1911 р. він разом з іншими “молодими” підписав звернення “До українських робітників”, у якому підкреслювалося, що діяльність національної фракції в УСДП ґрунтується, “з одного боку, на самостійності українського робітничого руху, на повній його автономії, а з другого – на міжнародній солідарності”³⁶.

Водночас О.Безпалко усвідомлював і можливі згубні наслідки розколу, тому став одним із перших та головних ініціаторів його подолання, закликаючи обидві сторони до пошуку порозуміння і компромісу, тоді як провідники кожної з них у запалі внутріпартійної боротьби ще прагнули повної перемоги над опонентами. Так, уже на початку 1912 р. він звернувся з листами до лідерів обох фракцій, зокрема до М.Ганкевича і В.Левинського, вів також переговори з представниками ППСД, переконуючи їх, що злука УСДП відповідає й інтересам польської соціал-демократії³⁷. Роз’яснюючи свою позицію соратнику по фракції В.Левинському, О.Безпалко писав, що “діло так треба вستی, щоби все було можливо злучити український пролетаріат в одно”, і сам він з останніх сил, незважаючи навіть на неприязнь з обох сторін, стоятиме “все і всюди за консолідацією нашої партії”. Цієї мети можна досягти, якщо здобувати довіру всіх українських робітників, а не спіймати на позицію виключно одного напрямку³⁸. Свого лідера підтримала і II крайова конференція українських соціал-демократів Буковини (31 березня 1912 р.), яка після доповіді О.Безпалка в окремій резолюції, ухваленій одногосно, висунула вимогу “якнайскорішого скликання обома спорядними

сторонами загальнопартійного конгресу в цілі поновного з’єдинення” партії³⁹. На цій конференції був присутній Володимир Винниченко як делегат Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) з Наддніпрянської України у складі Російської імперії⁴⁰. У результаті спільних зусиль, за посередництва представників УСДРП, зокрема Л.Юркевича-Рибалка, наприкінці 1913 – на початку 1914 рр. було знайдено компроміс між двома “гілками” УСДП, закріплений V (об’єднавчим) з’їздом партії 1-2 березня 1914 р.⁴¹.

Суспільно-політичні погляди О.Безпалка яскраво відобразилися в полеміці навколо ставлення партії до назріваючої Першої світової війни. В умовах кризи на Балканах і початку Балканських воєн у 1912 р. діячі “старого” напряму в УСДП, які пов’язували з війною надії на відрив України і Польщі від Росії, видали відозву, в якій вказувалося, що в разі війни повинен вибухнути революційний рух проти Російської імперії і призвести до її розвалу⁴². При цьому документ не містив протесту проти війни взагалі, як і проти агресивної політики центральних держав. Критикуючи таку позицію, очолювана О.Безпалком буковинська організація УСДП у зверненні “До українського робучого люду Галичини і Буковини!” відзначала, що фактично “з мирових демонстрацій польських і українських соціал-демократів, у яких вони лише заявляли своє становище в разі війни з Росією, витворилася демонстрація за війною”. Буковинські соціал-демократи попереджали, що пропаганда війни з метою здійснення ідеї незалежних України і Польщі є “авантюристичним шляхом”, який може призвести до протилежних наслідків – зміцнення європейської реакції⁴³.

Питання тактики партії щодо війни стало одним з основних на V з’їзді УСДП у березні 1914 р. Доповідач з цього питання М.Ганкевич фактично обґрунтував історичну необхідність війни проти Російської імперії на боці Австро-Угорщини з метою здобуття незалежної, демократичної української державності⁴⁴.

З критикою типово оборонських в цілому аргументів доповіді М.Ганкевича з позицій лівого крила європейської соціал-демократії виступив член президії з’їзду О.Безпалко. Він підкреслив, що опудало воєнної загрози використовується правлячими колами з обох боків кордону для відвернення уваги мас від внутрішньої боротьби, водночас різко засудив позицію присутнього на з’їзді Д.Донцова, характеризуючи його як одного з основних “агентів-провокаторів” воєнної кліки, що своєю пропагандою війни “підсичують воєнні забаганки обох держав”. Виходячи з того, що російський імперіалізм нічим не гірший, наприклад, від британського, який жорстоко гнобить народи Індії, Єгипту, Ірану та ряд інших, О.Безпалко висловив думку, що “освободження України, перетворення Росії в демократичну суспільність – се обов’язок пролетаріату Росії”. Про здійснення цього подбає сам внутрішній економічний розвиток країни, тому гаслом української соціал-демократії повинно бути: “проч з війною під кожним услів’ям а сконсолідування революційних сил проти всесвітньої буржуазної реакції”⁴⁵. У ході дискусії прихильники О.Безпалка запропонували проект резолюції, що засуджував імперіалістичну політику Росії й Австро-Угорщини та містив заклик до них: “З далека руки від визволення України”, яке здійснить сам український народ власними силами. Окремі делегати, змилувавши страхіття європейської війни, виступили проти неї як такої, що призведе до братовбивчої боротьби австрійських та російських українців⁴⁶.

Однак при голосуванні переважна більшість делегатів (проти всього 12, з них – вісім буковинців, по два з Галичини і Відня) підтримали висновки М.Ганкевича, таким чином, з’їзд ухвалив внесену ним резолюцію, яка відображала основні положення доповіді⁴⁷.

На початку Першої світової війни О.Безпалко виїхав до Відня⁴⁸, а редактована ним “Борба” була закрита російськими окупаційними властями⁴⁹. Доволі швидко його позиція щодо війни зазнала помітних змін, підтвердженням чого стала співпраця з Союзом визволення України (СВУ), робота в таборах для полонених⁵⁰, входження

разом з іншими представниками УСДП до складу Загальної Української Ради⁵¹. Відповідаючи на закиди Л.Юркевича-Рибалки у потуранні австро-німецькому імперіалізму, спрямовані проти СВУ і УСДП, О.Безпалко з деякими буковинськими соціал-демократами виступив у червні 1915 р. із заявою у пресі, яка значною мірою розкривала бачення ними сутності світової війни та її значення для українського народу. У заяві, автором якої, найвірогідніше, був сам О.Безпалко, наголошувалося, що гасло “Кожда соціалістична партія має ворога у власній державі” ... є передовсім для нас, українських соціал-демократів, не на часі”, оскільки “недооцінює ваги воєн у класових боротьбах”. Було сказано, що перспектива перебудови суспільних відносин внаслідок війни і загроза Галичині та Буковині як конституційним краям спонукає “з тою самою рішучістю стати проти ... найтяжчого ворога нашого класу і нашого народу, проти ненаситного, бруталного російського царату”. З огляду на вказівки “учителів соціалізму про національні змагання до самостійності і єдності своїх територій, – говорилося у заяві, – лучимось й ми з нашим цілим суспільством, з нашою буржуазією, оскільки її акції звернені в боротьбі з спільним ворогом”, однак “не виходячи при тім поза рами нашої політичної програми”⁵².

Після того, як у липні 1917 р. Австро-Угорщина повернула під свою владу Галичину, О.Безпалко включився у процеси відбудови партії, відновлення внутріпартійного життя в УСДП, розлагодженого важкими обставинами війни та еміграції. 5-6 серпня 1917 р. він у складі п'ятнадцяти членів партії був присутній і головував на першій за час війни конференції УСДП Галичини й Буковини. Після доповіді О.Безпалка про партійну пресу прийнято ухвалу, де вказувалося на “конечність віднови партійного органу”. У зв'язку з цим було обрано комітет, до складу якого увійшли О.Безпалко, В.Темницький та М.Ганкевич⁵³. Щоправда, втілити це рішення вдалося лише за півроку. У березні 1918 р. у Перемишлі почала виходити “Українська робітничка газета”, що створило передумови для відбудови партійних структур⁵⁴.

О.Безпалко взяв активну участь у державотворчих процесах на західноукраїнських землях після розпаду Австро-Угорської імперії. Він увійшов до складу семи делегатів УСДП (як представник буковинської організації) до Української національної ради (УНРади)⁵⁵, створеної в жовтні 1918 р., що виконувала функції політичного представництва українського народу під австрійською владою. На першому засіданні УНРади в ніч з 18 на 19 жовтня соціал-демократи виступили за негайне об'єднання українських земель Австро-Угорщини з Наддніпрянською Україною, в якій державотворчі змагання започаткувала створена весною 1917 р. Центральна Рада. Однак більшість в УНРаді, в основному націонал-демократи і радикали, проголосували за створення Української держави на етнічних землях Австро-Угорщини, мотивуючи своє рішення насамперед міжнародними обставинами. На з'їзді мужів довір'я зі всіх кінців Галичини і Буковини 19 жовтня 1918 р. соціал-демократи (у тому числі й О.Безпалко) залишили засідання на знак протесту проти рішення УНРади про створення західноукраїнської держави фактично під егідою австрійської корони⁵⁶. Однак УСДП підтримала Листопадову 1918 р. національно-демократичну революцію в Галичині, у результаті якої почалося формування органів державної влади Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР).

О.Безпалко разом з В.Темницьким, С.Вітиком й О.Устияновичем були найбільш активними діячами УСДП в УНРаді*, визначали політичну лінію партії. Після Акту злуки ЗУНР з Українською Народною Республікою (УНР) у січні 1919 р. УСДП перейшла в опозицію до урядових чинників Західної Облaсті (ЗО) УНР, виступала за створення єдиного соціалістичного уряду в Україні. “Український пролетаріят береться

* Усього в складі УНРади після довиборів, проведених у листопаді 1918 р., налічувалося півтора десятка соціал-демократів, або близько 10% від загальної кількості депутатів.

не тільки за національні ідеали, але також і за соціальні, маючи на перешкоді дрібну українську буржуазію, – стверджував О.Безпалко на робітничих зборах у Станіславі 16 березня 1919 р. – Наша влада, при допомозі пролетаріату, мусить будувати державу для пролетаріату, а не для польської шляхти, ... на соціалістичний лад”⁵⁷. Він закликав до боротьби “проти большевизму-бандитизму так з лівого боку, як і з правого боку, який витворюють у нас різні урядовці через хабарництво, марнотратність державного добра і надуживання своєї власти...”. “Коли наша влада йтиме по лінії інтересів народа, то нам не страшні будуть жодні вороги, бо цілий народ стане в обороні своєї держави”, – завершив виступ О.Безпалко під тривалі оплески присутніх⁵⁸.

Водночас УСДП підкреслювала безперспективність орієнтації політичного проводу ЗОУНР на “буржуазну” Антанту. О.Безпалко переконував на засіданні УНРади 26 березня 1919 р., що “у всіх державах Антанти прийде до голосу ще робітництво”. З іншого боку, “не можна легковажити собі большевиків. Все ж вони утворили сильну державу на півночі, з якою нам числитися треба. Рух сей – стихія”⁵⁹. УСДП закликала до підписання мирної угоди з більшовиками на засадах визнання незалежності УНР.

О.Безпалко став одним з ініціаторів утворення Селянсько-робітничого союзу (СРС) – легальної опозиційної до уряду ЗОУНР організації, що перебувала під переважаючим впливом соціал-демократів. На конференції повітових представників СРС 16 лютого 1919 р. у Станіславі, яка прийняла програму і статут Союзу, О.Безпалко проголосив важливу політичну доповідь. На його думку, політика держав Антанти, передусім Франції, була спрямована проти самостійності України. Однак не треба “впадати в розпуку і зневіру, бо ... почався сильний рух робітництва у Франції й Англії, який ... прийде до керми й іншим оком дивитимеся на наші змагання”. Підкреслювалося, що важке міжнародне становище України має вкрай негативний вплив на внутрішньополітичну ситуацію. Діяльність уряду ЗОУНР різко критикувалася, як “політування гуртка людей”, щоб “тільки оправдати своє вороже становище до злуки”. Це не дає змоги “створити сильної одноцільної державної власти”, з якою мусили б рахуватися західні держави. Однак доповідач переконував, що “як пролстар Франції й Англії має сказати своє рішуче слово, так і наші селяни і робітники скажуть...”⁶⁰.

На основі виступу О.Безпалка конференція СРС ухвалила резолюцію, в якій підтримала курс Директорії на проведення “реформ в напрямку початкової соціалістичної перебудови”. Резолюція засудила “завойовницьку політику російської совітської власти...”⁶¹. Прийнята на конференції програма СРС вимагала “з'єдинення без застереження, як рівні з рівними, всіх українських земель в одну соборну Українську Народню Республіку, з одним центральним правительством”. Водночас метою СРС було “перетворити дотеперішній капіталістично-бюрократичний лад на лад соціалістичний”⁶².

Політичний курс партії українських соціал-демократів визначила конференція УСДП 28-29 березня 1919 р. у Станіславі. У ній взяв активну участь О.Безпалко, виступив з доповіддю про тактику УСДП. За свідченням Л.Ганкевича, він заявив про дотримання УСДП “одноцільного фронту з іншими партіями”⁶³. Однак друковані матеріали конференції “з тактичних причин” не розкривають зміст його виступу. Можна припустити, що доповідач обстоював опозиційне ставлення до провідних галицько-українських партій – Української народно-трудова партії (УНТП) та Української радикальної партії на ґрунті парламентської демократії⁶⁴.

О.Безпалко доповідав ще з двох питань: “Вивласнення великої посілости” і “Наше шкільництво”. Зокрема, він закликав до конфіскації великої земельної власності без викупу. “Ми, соціал-демократи, стремимо до усуспільнення всіх средств продукції, – заявив О.Безпалко. – Земля має належати до тих, що обробляють її своїми руками...”. Справу обмеження приватної власності передбачалося передати на розв'язання майбутньому сеймові ЗОУНР. На думку О.Безпалка, конфісковані у поміщиків землі

мали бути безкоштовно передані селянам, причому без поділу “вивласненої землі”, для спільного землекористування⁶⁵. В останній на конференції доповіді О.Безпалко сказав про “потребу реорганізації шкільництва по думці сучасних соціальних реформ”, “в соціалістичному дусі”⁶⁶.

Отже, О.Безпалко взяв активну участь у визначенні політичного курсу УСДП на березневій конференції 1919 р. Учасники конференції розробили програму боротьби за прихід до влади лівих сил демократичним, парламентським шляхом. УСДП перебувала в опозиції до уряду ЗОУНР, виступала за негайне проведення соціалістичних реформ і підписання мирної угоди з урядом радянської Росії, в основі якої лежала б теза про незалежність УНР.

О.Безпалко відіграв важливу роль в організації та проведенні Селянсько-робітничого з'їзду 30-31 березня 1919 р. у Станіславі, що був скликаний керівництвом СРС за умов різкого загострення суспільно-політичної ситуації. На з'їзді ініціативу захопили соціал-демократи, за влучним висловом урядового органу газети “Република”, О.Безпалко грав “першу скрипку”⁶⁷. Він проголосив доповідь про політичне становище, в якій обстоював платформу конференції УСДП. “Побідниця Антанта хоче зробити собі з нас імперіялістичне знаряддя в своїх руках, запрягає несвідомі народи на Схід, щоби спинити похід соціалізму, – стверджував О.Безпалко. – Доки евангеліє соціалізму не запанує, не буде ладу ні спокою”. Доповідач виступив проти єврейських погромів, від яких страждало “бідне жидівське населення, а богачам навіть волос не спав з голови”. О.Безпалко переконував, що “большевизм на Україні нині-завтра зникне, а воля перейде в руки цілого народу”. На його думку, з'їзд СРС був “висловом волі мало – і безземельного селянства, останнім кивком правительству”, яке не мало довіря серед простого народу.

Водночас доповідач поставив нові вимоги, які не були відображені в резолюціях конференції УСДП. О.Безпалко запропонував доповнити УНРаду делегатами з'їзду СРС у зв'язку з відсутністю в ній заступників малоземельних, безземельних селян і робітників та неможливістю проведення виборів. “Це одиноким можливий шлях для доповнення Національної Ради, щоби в ній приблизно всі верстви нашого народу були заступлені, а в сім випадку передусім малоземельні і безземельні селяни і робітники”⁶⁸, – заявив О.Безпалко. Присутні підтримали його пропозицію і в політичній резолюції вимагали включення 61 делегата Селянсько-робітничого з'їзду до УНРади. Разом з тим учасники засідання засудили інтервенцію більшовиків проти УНР і звернулися до уряду радянської Росії із закликом негайно “припинити грабіжницьку війну..., пошанувати самостійність України...”. Бажаючи “увійти в тісні зносини з українським радянським правительством”, з'їзд заявив про делегування трьох представників СРС до Києва, який був захоплений тоді більшовиками⁶⁹.

Отже, на з'їзді СРС ліворадикальні, ультрареволюційні елементи опинилися в меншості, перемогла поміркована лінія соціал-демократів. 1-3 квітня 1919 р. на засіданнях УНРади соціал-демократи підтримали рішення про кооптацію представників СРС до парламенту. “Дивіться... не з формального боку, а з практичної сторони, – переконував О.Безпалко. – З'їзд був висловом того невдоволення, що є в народі. Поки те невдоволення виявляється в легальних формах, то треба йти йому назустріч, а не перти людей до актів розпуки”⁷⁰. Однак УНРада відхилила домагання з'їзду, мотивуючи тим, що делегати СРС не були обрані загальним голосуванням. Обурюючись на позицію більшості членів УНРади, лідери УСДП не наважилися на революційні дії, закликали “увесь трудовий нарід до заховання спокою і порядку в ЗОУНР”⁷¹. На останньому засіданні IV сесії УНРади 15 квітня 1919 р. О.Безпалко прямо заявив: “В нас не сміє бути партійної гегемонії. Ми, соціал-демократи, йдемо разом зі всіма партіями”⁷².

О.Безпалко взяв активну участь у процесі об'єднання галицької УСДП з ідейно

близькою партією в Наддніпрянській Україні – Українською соціал-демократичною робітничою партією. Головна управа УСДП ще в кінці листопада 1918 р. направила його до Києва для налагодження зв'язків з УСДРП⁷³. О.Безпалко разом з С.Вітиком та Р.Яросевичем були делеговані УСДП на VI конгрес УСДРП, що відбувся 10-12 січня 1919 р. у Києві і прийняв “Резолюцію про об'єднання українських соціал-демократичних партій Українських Народних Республік Східної і Західної”. У резолюції говорилося, що, виходячи з факту злуки УНР і ЗУНР, усунення нею державних кордонів, які “ставили між обома українськими соціал-демократіями великі перепони до спільної роботи”, конгрес “вважає необхідним негайне об'єднання” УСДРП і УСДП “у формі повного злиття”. Центральний комітет (ЦК) УСДРП отримав вказівку увійти “в найтісніші зносини” з УСДП колишньої Австро-Угорщини, питання про злуку партій поставити “на затвердження найближчого партійного конгресу”⁷⁴. О.Безпалко з Буковини і галичанин С.Вітик увійшли до складу об'єданого ЦК партії⁷⁵. Однак через несприятливі зовнішньополітичні обставини процес об'єднання двох “тілок” української соціал-демократії не був завершений.

Після окупації Галичини поляками О.Безпалко переїхав до Кам'янець-Подільського, що влітку 1919 р. став тимчасовою столицею Української держави, місцем перебування урядів УНР і ЗОУНР. Взаємини між обома українськими урядами все більше загострювалися на тлі загрозливої зовнішньополітичної ситуації. О.Безпалко разом з іншими лідерами УСДП підтримав діяльність Директорії. Він увійшов до складу соціалістичного уряду УНР на чолі з членом УСДРП Б.Мартосом, сформованого Директорією у квітні 1919 р., став міністром праці⁷⁶. О.Безпалко залишився у складі нового уряду УНР (на посаді міністра праці), очоленого в серпні 1919 р. наддніпрянським соціал-демократом І.Мазепою⁷⁷.

Наддніпрянські і галицькі політики по-різному бачили перспективи боротьби за українську державність восени 1919 р., коли українська армія була загнута в “трикутнику смерті” – між російськими білогвардійцями, більшовиками і поляками. Директорія й уряд УНР не визнавали С.Петрушевича диктатором (хоч це повноваження передала йому Національна Рада), виступали за укладення військово-політичного союзу з Польщею. Натомість С.Петрушевич, якого підтримували провідні українські партії Галичини – УНТП і УРП, був схильний йти на порозуміння з А.Денікіним. Партійно-політичне протиборство між наддніпрянцями і галичанами перейшло межі об'єктивності й етики. Як пізніше писав О.Доценко (старший ад'ютант головнокомандуючого військ УНР С.Петлюри), “боротьба за владу як наших, так і галичан створювала величезний матеріал “помийного характеру” для сторінок преси”⁷⁸.

В епіцентрі боротьби між наддніпрянськими і галицькими політичними партіями опинилася УСДП Галичини. Партія піддала різкій критиці політику урядових чинників ЗОУНР у газетах “Галицький голос” і “Боротьба”, що виходили в Кам'янці-Подільському. Важливу роль у міжпартійній боротьбі відіграв О.Безпалко, який пропагував свої погляди через газету “Боротьба” (з середини жовтня до 14 листопада 1919 р. вийшло дев'ять номерів). Офіційно стверджувалося, без конкретизації, що “її редагує колегія”, але вплив О.Безпалка на часопис не підлягає сумніву. За словами І.Мазепи, “фактичним редактором” “Боротьби” був член уряду УНР О.Безпалко⁷⁹. “Якби прийшлося розбирати статті “Боротьби”, органу міністра Безпалка, – писав його політичний опонент О.Назарук, – то майже все, що в ній пишеться, можна поділити на три пайки: І. Брехня. ІІ. Неусіттво. ІІІ. Лайка”⁸⁰. На його думку, О.Безпалко “був одним з головних героїв прямо базарної лайки на галицький уряд. Коли Вітик, що також крепко воював проти галицького уряду, бодай мав настільки такту, що не показувався у Петрушевича, то Безпалко з м'якими уклонами заходив до Петрушевича...”⁸¹. Затвердження О.Назарука було різке й категоричне, однак аналіз публікацій “Боротьби” давав для цього підстави.

Уже в першому номері газета “Боротьба” безапеляційно заявила: “День відродження галицького народу до самостійного державного життя був рівночасно днем державного злочину української буржуазії і її провідників в Галичині. Галицький нарід ... дістав провідників, яких з глибини душі ненавидів”⁸². Іншим разом стверджувалося, що “страшну ганьбу ... наніс Україні Петрушевич і ціла його компанія”⁸³, було сказано про нього, як про “хитку, амбітну одиницю”, яка стільки принесла “українському народови шкоди!”⁸⁴. Різкі висловлювання газети “Боротьба” викликали протест у керівних колах ЗОУНР. Командуючий УГА М.Тарнавський у жовтні 1919 р. надіслав голові Директорії С.Петлюрі телеграму, в якій домагався “вислідити редактора часопису “Боротьба” та авторів статей, звернених проти галицького правительства і ... командування”, “поставити їх під воєнний суд”. Однак уряд УНР на своєму засіданні 20 жовтня одностайно підтримав видавництво газети, хоч, правда, й засудив надто різку форму критики Є.Петрушевича⁸⁵.

Отже, О.Безпалко значною мірою несе відповідальність за непорозуміння між наддніпрянцями і галичанами, що в 1919 р. все більше поглиблювалося, хоч критичні обставини часу вимагали консолідації національно-державницьких сил⁸⁶. На Державній нараді 25 жовтня 1919 р. у Кам’янці-Подільському О.Безпалко вкотре виступив на підтримку уряду УНР. “Галицьке громадянство і армія тільки тоді сповнять свою історичну місію, – сказав він, – коли матимуть на оці цілу Україну, а не окремі її частини”⁸⁷. На його думку, повернутися “галичанам додому” можна було “тільки через Київ”⁸⁸. З особливою гостротою О.Безпалко піддав критиці діяльність Є.Петрушевича, відверто заявивши, що “диктатор, один чоловік, за долю народу абсолютно відповідати не може. ... Це аномальне явище мусить бути усунене”⁸⁹.

Остаточний розкол між урядами УНР і ЗУНР (останній повернув свою попередню назву. – *Авт.*) відбувся в листопаді 1919 р. Є.Петрушевич та його уряд, перебуваючи у Відні, захищав галицьку справу дипломатичними методами і сподівався на міжнародне визнання західноукраїнської держави. У свою чергу, уряд УНР пішов на союз із Польщею. Польсько-українська декларація від 2 грудня 1919 р., по суті, проголошувала компетенцію польського уряду на розв’язання східногалицької проблеми. 22 квітня 1920 р. С.Петлюра підписав з Ю.Пілуцьким Варшавську конвенцію, за якою для порятунку УНР та організації спільного походу проти більшовиків було визнано права Польщі на Західну Україну. На початку 1920 р. територія Наддніпрянщини опинилася під більшовицькою владою.

О.Безпалко як член уряду УНР пропагував необхідність мирної угоди між Україною і Польщею для продовження національно-визвольної боротьби. “Хочемо порозуміння з Польщею, бо маємо в цьому спільний інтерес, – стверджував він у січні 1920 р. – Польська окупація на Україні не може, очевидно, з’єднати собі симпатій українського народу і може тільки скріпити небезпеку більшовиків. Тільки Україна національна, Україна як незалежна держава може бути запорукою від більшовизму”⁹⁰. На його думку, “взаємовідносини між урядом УНР і Польщею ще не з’ясовані. Декларація 2 грудня (1919 р. – *Авт.*) – це тільки епізод, бо Польща не дала досі ніякої відповіді. В своїй внутрішній політиці ми мусимо працювати в напрямі якнайширшої консолідації українських сил”⁹¹. Очевидно, О.Безпалко сподівався, що польська сторона сприятиме справедливому вирішенню українського питання. На сторінках газети УСДП “Вперед” у Львові О.Безпалко пізніше виправдовував свою позицію тим, що “умов українсько-польської угоди я не знав. Знав лише, що Польща визнає самостійність України, не говорячи про Східну Галичину”⁹².

О.Безпалко вважав основною для української державності небезпеку з боку більшовицької Росії. “Большевицьке військо приносило Україні потрійне насильство, – вважав він. – 1. Нищило її окрему державну самостійність. 2. Вводило на Україну форми правління і господарки зовсім не відповідаючі економічному стану нашого

народу. 3. Самовільно розпоряджалося багатствами України”. “Ми боремося проти більшовиків ... тому, що вони стоять нам на дорозі до самостійного життя”⁹³, – підсумував О.Безпалко. Водночас він сподівався на можливість порозуміння між урядом незалежної України та російськими більшовиками, підкреслював, що “в правлячих сферах совітської Росії” вже невдовзі візьме “верх думка, що на Україні большевицька влада не удержиться..., недалекий вже час, коли й Москва поставиться до України як до самостійної державної одиниці...”⁹⁴. О.Безпалко разом з партійними товаришами В.Старосольським, Л.Ганкевичем, М.Ганкевичем та І.Квасницею взяв участь у конференції УСДП 23-26 лютого 1920 р. у Варшаві, що прийняла резолюцію, в якій домагалася негайного визнання “суверенності українського народу” з боку радянської Росії. Делегати підтримали діяльність уряду УНР і визнали потребу “тіснішого об’єднання соціалістичних партій” різних народів, що боролися за національну державність після повалення російського царизму⁹⁵.

Квітнева 1920 р. Варшавська угода призвела до остаточного розриву взаємин між УСДП і УСДРП – двома “тілками” української соціал-демократії. Зневіра в політику С.Петлюри, поразка національно-визвольних змагань і перебування урядів УНР і ЗУНР в еміграції стали причиною поступової зміни політичного курсу УСДП. В умовах тотального польського наступу проти українства в Галичині, а з іншого боку, – наявності української державності (хоча й ілюзорної) в особі Української Соціалістичної Радянської Республіки та проведення більшовиками політики “українізації” галицька УСДП почала орієнтуватися у вирішенні українського питання на радянську владу. Конференція УСДП 3-4 липня 1920 р. у Львові прийняла політичну резолюцію, в якій засудила плани “тих націоналістичних і шовіністичних кругів, які бажають будувати Українську державу на взір теперішніх капіталістично-імперіялістичних держав”⁹⁶. На відміну від УСДП, наддніпрянська УСДРП в еміграції закликала до продовження національно-визвольної боротьби проти більшовизму і вважала, що на Великій Україні встановлено окупаційний режим. За словами газети УСДРП “Соціалістична думка”, галицькі соціал-демократи помилково вважали “роботу московських сектантів, які розбивають пролетарські сили, відповідаючою інтересам робітництва”⁹⁷.

Постать О.Безпалка, західноукраїнського соціал-демократа, який підтримав ідейну платформу наддніпрянської УСДРП, знову опинилася в центрі міжпартійних суперечок. “Фактом є, що відносини між нами а ЦК є дуже напружені, – писав П.Буняк у листі до В.Старосольського 31 березня 1921 р. – Справа Безпалка, яку т. Мазепа дуже боронив, є майже завершенням нашого обостороннього напруження”⁹⁸. О.Безпалко як міністр праці увійшов до складу нового уряду УНР на чолі з В.Прокоповичем, сформованого у травні 1920 р.⁹⁹ Це було зроблено всупереч рішенню конференції УСДП 27-28 березня 1920 р. у Львові про необхідність розірвати “всяку політичну коаліцію і кооперацію з несоціалістичними елементами”¹⁰⁰. Інший представник УСДП в уряді І.Мазепа, заступник міністра закордонних справ В.Старосольський, вийшов з уряду 4 квітня 1920 р., ще до підписання Варшавської угоди¹⁰¹.

О.Безпалко був делегований ЦК УСДРП в Раду Республіки у Тарнові (Польща) – представницький орган УНР, що працював з лютого до серпня 1921 р.¹⁰² Головна управа УСДП у листі до Закордонної групи УСДРП 10 лютого 1921 р. заявляла, що О.Безпалко “бере участь в нарадах Ради Республіки в Тарнові без відома (УСДП. – *Авт.*) та без її мандату, а тим самим партія за його промови та його діяльність в Раді не бере ніякої відповідальності”¹⁰³. По суті, це була констатація того факту, що зв’язки між О.Безпалком і УСДП розірвалися. Обстоюючи політичну лінію ЦК УСДРП, О.Безпалко писав у листі до В.Старосольського 15 жовтня 1920 р.: “...Ви мали нагоду добре переконатися, що політичне становище нашого ЦК відповідало все дійсному стану на Україні і дійсним потребам пролетаріату українського і всесвітнього. Як виглядають тепер ті товариші, що або збільшевичилися або кляли ставку на

большевизм?” “Ми ідемо далі своєю непохитною лінією, – робив висновок О.Безпалко, – і думаємо тим прислужити не лише нашому народови, але й загальному поступови на Україні”¹⁰⁴.

Отже, Українська національно-демократична революція 1917-1920 рр. була періодом найбільш активної діяльності О.Безпалка, який став, без перебільшення, одним із лідерів української соціал-демократії та визвольних змагань українського народу. Будучи членом УСДП, О.Безпалко підтримував платформу ідейно близької наддніпрянської УСДРП і врешті-решт остаточно розійшовся з партією українських соціал-демократів Галичини, що на початку 1920-х років здійснила ліворадикальну еволюцію. Політична біографія О.Безпалка чітко відобразила напруженість у взаєминах між наддніпрянськими і галицькими лідерами в період Української революції.

Про подальшу діяльність О.Безпалка в еміграції відомо небагато. У кінці 1922 р. він разом з партійними товаришами І.Мазепою та О.Феденком виїхав до Чехо-Словаччини, де активно діяли українські емігрантські організації¹⁰⁵. Займався викладацькою діяльністю в Українській господарській академії у Подєбрадах¹⁰⁶. Брав участь у соціал-демократичному русі, зокрема був присутній разом з Б.Мартосом і Б.Матюшенком від УСДРП 12 серпня 1922 р. на конференції виконкому ПІІнтернаціоналу в Празі¹⁰⁷. О.Безпалко, О.Бочковський, І.Мазепа, Б. і М. Матюшенки та В.Старосольський підписали декларацію УСДРП 21 травня 1923 р., що була приурочена до відкриття гамбурзького конгресу Соціалістичного робітничого інтернаціоналу. У декларації висловлювався протест проти “безоглядного економічного визиску та жорстокого національного терору, який проводить російське деспотичне правительтво на Україні, в Грузії та в інших окупованих країнах...”. На думку авторів декларації, конгрес “мусить осудити цю політику якнайгостріше”. Крім того, було піддано критиці рішення Антанти від 14 березня 1923 р. щодо визнання польської окупації Східної Галичини¹⁰⁸.

О.Безпалко входив до Закордонної групи УСДРП під проводом І.Мазепа, П.Феденка та Б.Матюшенка, що прагнула чітко слідувати у своїй діяльності концепції демократичного соціалізму за зразком західноєвропейської соціал-демократії¹⁰⁹. “В цілому теза про примат демократії у боротьбі не тільки за безпосередні, але й перспективні завдання українського робітничого класу була альфою і омегою політичної платформи, на якій стояли І.Мазепа та його сподвижники”¹¹⁰, – стверджує вітчизняний дослідник В.Трощинський.

З часом О.Безпалко відійшов від активної політичної діяльності. Про причини цього довідуємося з листа до Миколи Ганкевича від 27 липня 1929 р. “Від якогось часу я мусів відійти від активної політики, бо еміграція не сприяє порозумінню і зближенню людей, а навпаки, – писав О.Безпалко. – Тому наступив між мною а Мазепою розрив... Я віддав ся цілком науковим дослідям літерат.[урного], істор.[ичного] і соц.[іологічного] характеру”¹¹¹.

Отже, О.Безпалко відіграв значну роль у становленні і розвитку соціал-демократичного руху в Західній Україні на початку ХХ ст., продовжив свою діяльність як соціал-демократ в еміграції у міжвоєнний період. Він брав активну участь у боротьбі за українську державність, був членом УНРади ЗУНР та уряду УНР в 1919-1920 рр. Політична біографія О.Безпалка, коли він опинився в епіцентрі протистояння між двома українськими урядами, засвідчила драматичний характер подій Української революції. Подальшого, більш детального вивчення заслуговують такі аспекти теми, як внесок О.Безпалка у формування ідейних засад і політичного курсу західноукраїнської “гілки” соціал-демократії, діяльність в еміграції тощо.

¹ Ганкевич Л. З минулого нашої партії (Матеріали до історії УСДП) // Календар “Вперед”: 1920. – Львів, 1920. – С.17-34; Левинський В. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині. – К., 1914 *та ін.*

² Винниченко В. Відродження нації. Част. III. – К. – Відень, 1920; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921. – Прага, 1942. – Т.II *та ін.*

³ Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Перевид. в Україні. – Львів, 1993. – Т.1. – С.107; Довідник з історії України (А – Я) / За заг. ред. І.Підкови, Р.Щуста. – К., 2001. – С.55.

⁴ Васюк Л.И. Революционное движение на Буковине в конце XIX – начале XX в. – Львов, 1990; Кукурудзяк М.І. Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці XIX – на початку XX століття. – Львів, 1982.

⁵ Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці, 1999; Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918-1929). – К. – Івано-Франківськ, 2002; Великочий В. Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР. – Івано-Франківськ, 2003; Жерноклєєв О. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899 – 1918). – К., 2000; Райківський І. Галицька соціал-демократія в Українській революції 1917-1920 років // Галичина. – 1998. – №1(2). – С.42-55 *та ін.*

⁶ Najdus W. Polska partia socjalno-demokratyczna Galicji i Śląska, 1890-1919. – Warszawa, 1983.

⁷ Наші кандидати. Тов. Осип Безпалко // Земля і воля. – 1911. – 11 червня.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Воля. – 1906. – 1 квітня.

¹¹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАУЛ), ф.146, оп.8, спр.574, арк.34.

¹² Наш голос. – 1910. – №2. – С.121.

¹³ Борба. – 1909. – №1. – С.17.

¹⁴ ЦДАУЛ, ф.387, оп.1, спр.38, арк.2.

¹⁵ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО), ф.3, оп.1, спр.9885, арк.3-3 зв.

¹⁶ Там само. ф.211, оп.1, спр.8999, арк.1-1 зв.

¹⁷ Там само. ф.3, оп.1, спр.10186, арк.1, 3-5 зв.

¹⁸ Борба. – 1909. – №1. – С.11-12.

¹⁹ Земля і воля. – 1910. – 23 липня.

²⁰ ДАЧО. ф.3, оп.1, спр.11120, арк.3-5.

²¹ Наш голос. – 1910. – №2. – С.121-122.

²² Борба. – 1911. – 12 листопада.

²³ Земля і воля. – 1909. – 4 квітня.

²⁴ ЦДАУЛ, ф.387, оп.1, спр.64, арк.27-28.

²⁵ Verein für Geschichte der Arbeiterbewegung, Wien, Archiv Sozialdemokratische Parteistellen, Kt. 140, M. “Bukowina”.

²⁶ Земля і воля. – 1911. – 5 лютого.

²⁷ Там само. – 30 грудня.

²⁸ Вперед. Однієївки Екзекутивного комітету УСДП. – Львів, 1911.

²⁹ Діло. – 1911. – 5 грудня.

³⁰ Земля і воля. – 1911. – 30 грудня.

³¹ Там само.

³² ЦДАУЛ, ф.387, оп.1, спр.39, арк.24.

³³ Там само.

³⁴ Борба. – 1911. – 15 грудня.

³⁵ Вперед. Однієївки Екзекутивного Комітету УСДП.

³⁶ Там само.

³⁷ ЦДАУЛ, ф.309, оп.1, спр.2258, арк.і1-11 зв.; ф.387, оп.1, спр.38, арк.15.

³⁸ Там само, спр.39, арк.18.

³⁹ Борба. – 1912. – 15 квітня.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Див.: Жерноклєєв О. Ниви. праця. – С.112-113.

⁴² Залізничник. – 1912. – 15 листопада.

⁴³ Борба. – 1912. – 14 грудня.

⁴⁴ Там само. – 1914. – 18 березня; Діло. – 1914. – 19 (6) березня.

⁴⁵ Борба. – 1914. – 18 березня.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Наша партія в часі війни // Українська робітничка газета. – 1918. – 23 березня.

⁴⁹ Васюк Л.И. Назв. праця. – С.70.

⁵⁰ Чернецький А. Спомини з мого життя. – К., 2001. – С.44.

⁵¹ Наша партія в часі війни // Українська робітничка газета. – 1918. – 23 березня.

⁵² Робітничий прапор. – 1915. – № 2. – С.15-16.

⁵³ ЦДАУЛ, ф.360, оп.1, спр.53, арк.12 зв.

⁵⁴ Жерноклєєв О. Назв. праця. – С.131-132.

- ⁵⁵ Діло. – 1918. – 22 жовтня.
⁵⁶ Ярославин С. Визвольна боротьба на західно-українських землях у 1918-1923 рр. – Філадельфія, 1956. – С.86.
⁵⁷ Робітничі збори // Республіканець. – 1919. – 20 березня.
⁵⁸ Там само.
⁵⁹ Република. – 1919. – 28 березня.
⁶⁰ Республіканець. – 1919. – 22 лютого.
⁶¹ Там само.
⁶² Республіканець. – 1919. – 6 березня, 9 березня.
⁶³ Ганкевич Л. З минулого нашої партії (Матеріяли до історії УСДП) // Календар “Вперед”: 1920. – С.32.
⁶⁴ Звіт з Партійної Конференції Української Соціал-Демократичної Партії Зах. Обл. УНР, яка відбулася дня 28 і 29 марта 1919 р. в Станіславові. – Дрогобич, 1919. – С.8, 9.
⁶⁵ Там само. – С.10.
⁶⁶ Там само. – С.14.
⁶⁷ Република. – 1919. – 5 квітня.
⁶⁸ Республіканець. – 1919. – 3 квітня.
⁶⁹ Там само. – 3 квітня, 6 квітня.
⁷⁰ Република. – 1919. – 3 квітня.
⁷¹ Республіканець. – 1919. – 6 квітня.
⁷² Република. – 1919. – 17 квітня.
⁷³ Вперед. – 1918. – 29 листопада.
⁷⁴ Робітнича газета. – 1919. – 16 січня.
⁷⁵ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С.261.
⁷⁶ Винниченко В. Назв. праця. Част.ІІІ. – С.289, 290.
⁷⁷ Вперед. – 1919. – 25 жовтня.
⁷⁸ Доценко О. Літопис української революції. Матеріяли й документи до історії української революції. 1917-1922. – К.-Львів, 1923. – Т.ІІ, кн.4. – С.78.
⁷⁹ Мазепа І. Назв. праця. – Т.ІІ. – С.114.
⁸⁰ Назарук О. Рік на Великій Україні. Спомини з української революції. – Відень, 1920. – С.255.
⁸¹ Там само. – С.200.
⁸² Шляхами Державного злочину // Боротьба. – 1919. – 12 жовтня.
⁸³ До оборони Республіки // Там само. – 14 листопада.
⁸⁴ Там само. – 17 жовтня.
⁸⁵ Мазепа І. Назв. праця. – Т.ІІ. – С.113, 114.
⁸⁶ Ярославин С. Назв. праця. – С.108.
⁸⁷ Доценко О. Назв. праця. – Т.ІІ, кн.4. – С.135.
⁸⁸ Боротьба. – 1919. – 1 листопада.
⁸⁹ Державна нарада // Робітнича газета. – 1919. – 31 жовтня.
⁹⁰ Україна і Польща // Вперед. – 1920. – 24 січня.
⁹¹ Мазепа І. Назв. праця. – Т.ІІ. – С.190.
⁹² Безпалко О. Проти злоби // Вперед. – 1920. – 8 серпня.
⁹³ Доценко О. Літопис української революції. Матеріяли й документи до історії української революції. 1917-1922. – Тарнів-Львів, 1924. – Т.ІІ, кн.5. – С.122.
⁹⁴ Українська справа під сучасну хвилину // Вперед. – 1920. – 29 січня.
⁹⁵ Вперед. – 1920. – 2 березня, 12 березня.
⁹⁶ Земля і воля. – 1920. – 11 липня.
⁹⁷ Соціалістична думка. – 1921. – 17 липня.
⁹⁸ ЦДІАУЛ, ф.360, оп.1, спр.489, арк.5.
⁹⁹ Нагаєвський І. Назв. праця. – С.332.
¹⁰⁰ Вперед. – 1920. – 30 березня.
¹⁰¹ Słowo polskie. – 1920. – 26 kwietnia.
¹⁰² Вперед. – 1921. – 24 березня.
¹⁰³ Голос соціаліста. Неперіодичне видання Закордонної Групи УСДРП. Збірник І. – К. – Прага – Львів, 1924. – С.4.
¹⁰⁴ ЦДІАУЛ, ф.360, оп.1, спр.482, арк.1 зв.
¹⁰⁵ Голос соціаліста. Збірник І. – С.82.
¹⁰⁶ ЦДІАУЛ, ф.360, оп.1, спр.482, арк.3.
¹⁰⁷ Соціалістична думка. – 1922. – 5 вересня.
¹⁰⁸ Троицький В.І. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – С.140.
¹⁰⁹ Там само. – С.133.
¹¹⁰ Там само. – С.135.
¹¹¹ ЦДІАУЛ, ф.309, оп.1, спр.2258, прк.7.

Максим ГОН

“КОМУНІСТИЧНИЙ” ФАКТОР УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИХ ВЗАЄМИН У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1935-1939 рр.)

У широкому діапазоні компонентів, що визначали сутність українсько-єврейських взаємин міжвоєнного періоду, помітне місце займає політичний аспект. Його детермінантом стало обвинувачення євреїв у симпатіях до ліворадикальних ідей, що в умовах другої половини 1930-х рр. було однією з причин загострення взаємин двох націй. З'ясування причин цього явища сприяє повнішій реконструкції українсько-єврейських взаємостосунків напередодні Другої світової війни.

Означена проблема, як і діалог двох націй у другій половині 1930-х рр. у Західній Україні загалом, залишається актуальною. Опубліковані останніми роками праці Я.Хонігсмана та М.Шестопаля торкаються, але не розкривають її. Так, Я.Хонігсман обмежується загальними міркуваннями про ставлення до євреїв Організації українських націоналістів (ОУН)¹, а дослідження М.Шестопаля не охоплює просторів Західної України². Однак рецепція образу єврея-комуніста у суспільно-політичному житті на українських землях, що протягом міжвоєнного періоду перебували у складі Польщі, його значення у діалозі двох націй залишаються поза увагою науковців.

Важливим завданням є з'ясування причин формування однієї з конфліктних площин українсько-єврейських взаємин, аналіз сутності монохромно-лівацького образу євреїв у громадсько-політичних настроях титульної нації, єврейської візії антикомуністичної акції, методів реалізації останньої та наслідків її проведення у контексті формування взаємостосунків двох націй у Західній Україні.

Прагнення до державної соборності та національної єдності зумовили перманентні рефлексії суспільно-політичних процесів в УСРР у громадсько-політичному житті титульної нації Західної України. Проявом їх було радянофільство у Галичині та прокомуністичні симпатії на північно-західних українських землях. Такій дихотомії у громадсько-політичних настроях сприяв світогляд українців Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя, які, за оцінкою сучасника, “тут (у Польщі. – *Авт.*) бачили чужий, там (на Великій Україні. – *Авт.*) – свій світ”³. Тим часом завдяки міцним національно-державницьким ідеями, що панували в Галичині, комуністи у цьому регіоні опинилися обабіч національного табору, хоч в останньому протягом другої половини 1920-х рр. і спостерігалися симпатії до УСРР.

Зі зникненням радянофільських симпатій у середовищі галицьких державників, яке супроводжувалося переоцінкою світоглядних цінностей громадськості на північно-західних українських землях, прибічники комуністичних ідей у Західній Україні все частіше асоціювалися з інонаціональним середовищем, найчастіше – з євреями.

Суспільно-політичні процеси в УСРР, зокрема згорання українізації, репресії другої половини 1930-х рр., особливо голодомор 1932-1933 рр., призвели до зростання антикомуністичних настроїв серед титульної нації Західної України. Вихід її представників з лав Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), стверджує Я.Грицак, призвів до того, що у 1930-х вона зберегла впливи лише серед польського та єврейського населення⁴.

Особливо гостре неприйняття комунізму виявили партії правого крила українського національного табору, які у спектрі причин “європейського розкладу і кризи” нагоме місце відводили ігноруванню національними ідеалами⁵. Для них каталізатором протиставлення політичному лівацтву виступали не лише реалії в УСРР, а й сама парадигма комунізму. Як стверджував М.Сціборський, соціалізм і комунізм не тільки ширечили субстанцію нації, а й спробиували замінити її “бездержавно-інтернаціональною організацією суспільства й космополітичною нівеляцією всього людства”⁶.

В умовах категоричного неприйняття комуністичних ідей у суспільно-політичному житті Західної України окреслилася нова тенденція: з одного боку, обвинувачення євреїв у схильності до комуністичних ідеалів, а з іншого – нав'язування

лівацького “ізму” українству. У другій половині 1930-х рр. такі твердження стали аксіоматичними. Так, орган Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) часопис “Свобода” неодноразово стверджував, що саме євреї є головною опорою комунізму. Восени 1936 р. він заявляв: “Жиди є найревнішими і майже виключними пропагаторами комунізму...”⁷. Інший часопис – “Авангард”, що представляв праворадикальні сили, у 1938 р. розмірковував над тим, що “марксизм – жидівський по своїй суті...”⁸.

На фоні поразки національної революції 1917-1920 рр. такі твердження сприяли формуванню в українському середовищі негативного образу євреїв. Зокрема, вони стали передумовою звинувачення євреїв у сприянні встановленню радянської влади в Україні. Здебільшого таке трактування ролі євреїв у час боротьби за державність призводило до постулювання тези, за якою вони діяли у спілці з російськими імперськими силами. При цьому найрадикальніші кола покликалися на відомі ідеї щодо претензій єврейства на світове панування. Тижневик “Авангард” з цього приводу писав, що “жидівська пропаганда світового перевороту (“світової революції”) має на цілі дати жидам владу над цілим світом...”⁹.

Докори євреям були різного характеру. Так, згідно з міркуваннями І. Вірлія, московські плани державного будівництва мали за мету призвести до утворення такої держави, “де не буде “ні пана, ні хлопа”, крім ... московського й жидівського володаря”¹⁰. При цьому євреї зображувалися вишуканими пропагандистами-обманцями, які свідомо приховували правду про єство комунізму. Після поразки українського державотворення 1917-1920 рр., стверджується в одній із книжок з посиланням на свідчення очевидця, “почалася комуністична агітація. Приходили жиди і говорили. давали читати. Так усе вам гарно малювали, що часом аж за серце хватало...”¹¹.

У другій половині 1930-х рр. громадсько-політичні часописи звертали велику увагу на національний склад радянського керівництва. Загальну тенденцію у цьому питанні відображають назви публікацій: “В СССР знову сприятлива кон'юнктура для жидів”, “Хто такі червоні володарі в СССР” тощо¹². Часто-густо періодичні видання вдаються до персоніфікації керівного складу СРСР, а в окремих випадках – до статистичних узагальнень. Так, “Свобода” у 1936 р. стверджує, що “... разом у верхівці державної адміністрації (СРСР. – *Авт.*) є 58 жидів, 5 москалів, 2 латишів, 2 невідомого походження (можливо, що також жиди) і 1 грузин. Крім цього, вся верхівка у СССР складається бодай у 60 відсотках зі жидів”¹³.

Водночас українська преса приділяла особливу увагу керівництву радянської України. Оцінка євреїв-представників влади категорична і співзвучна з наслідками їхньої діяльності. Так, за твердженням С. Барана, постать другого секретаря ЦК КП(б)У М. Хатаевича “... згадується нині в українському селі за Збручем як ім'я викладника незнаного в історії поневолення і нечуваного визиску тільки з ненавистю і прокльonom”¹⁴.

Значна кількість євреїв у владних структурах викликала невдоволення у Західній Україні. Ось типове його відображення: “Жиди в усіх урядах. Вони голови сілрад, кооперацій, колгоспів. Вони в школі (училищі) і в міліції. Вони всякі секретарі, голови, командири, комісарі, прокуратори... Де не оглянешся – всюди вони, паршиві. І то не що-небудь – а начальство! Власть!”¹⁵

Аналіз національного складу влади у радянській Україні доповнюється появою нових образів, що почасти відображають суспільно-політичні процеси у радянській республіці. Так, виникає образ “жиди” та “москаля”-чекіста, оцінка репресій та їх наслідків набувають національного забарвлення: “...Українська інтелігенція вимордована по підвалах чека, а на її місце посаджені “правдиві пролетарі” – жиди”¹⁶. Варіації таких сюжетів численні. Їх висвітлювали як українські часописи, так і пропагандистська література. Прикладом широкій гами докорів, які адресувалися євреям, та їх оцінки українством є книга з красномовною назвою: “В червоному царстві сатани...”¹⁷

Суспільно-політичні тенденції в українському національному таборі 1930-х рр. засвідчили, що згорання політики коренізації в УСРР, особливо голодомор, стали тим рубіконом, який означив радикалізацію ставлення державницьких українських сил до євреїв. Її виявом стало піднесення і навіть гіперболізація образу єврея-комуніста. Ця

тема отримала додатковий імпульс у час розгортання антикомуністичної акції у Західній Україні. Вона стала відповіддю національних сил на ухвали VII конгресу Комінтерну (Москва, липень-серпень 1935 р.), які передбачали активізацію діяльності комуністів у закордонних країнах з метою прискорення в них революційних виступів і встановлення диктатури пролетаріату. Реалізація постанов Комінтерну за ухвалою ЦК УНДО від 10 жовтня 1936 р. на українських землях у складі Польщі призвела до активізації діяльності радикалів і переслідувала мету “розложити український національний організм та зробити його мало відпорним на большевицькі заті”¹⁸.

Реалізаторами постанов Комінтерну були, очевидно, й українці. З висновків, зафіксованих у згаданій ухвалі ЦК УНДО, відомо, що наступ комуністів здійснювався шляхом проникнення їх у легальні організації, які формувалися за національним принципом. Незважаючи на це, серед векторів антикомуністичної акції визначився антиєврейський. Це є наслідком, з одного боку, членства євреїв у КПЗУ, а з іншого – результатом вже усталеного стереотипу, який міцно пов'язав політичне лівацтво й інтернаціоналізм з єврейською нацією.

Засобами реалізації наступу проти політичного лівацтва стали передусім численні публікації у пресі, що розкривали іманентне єство комунізму, та продукування суголосної пропагандистської літератури. При цьому, визнаючи факт членства у комуністичній партії частини польської інтелігенції та сільської української молоді, суспільні наголоси розставлено у такий спосіб: “Назагал можемо ствердити, що головною в них (організаціях комуністів. – *Авт.*) людською силою є майже вся жидівська молодь по наших містах і містечках, яка є якщо не активним, то прихильним комуністичному елементом...”¹⁹ Звідси й висновки на кшталт: “Тільки сліпі можуть не бачити, куди і в чий інтерес веде московсько-жидівська КПЗУ”²⁰.

Більш радикальні ідеї презентували націоналістичні кола. Вони не лише протиставлялися комуністам з інонаціонального середовища, а й оголошували тих українців, які виявляли симпатії до лівих ідеалів, “наймитами жидівства”²¹. У цьому контексті показові виступи часопису “Авангард” проти радикальної партії. Для нього “Громадський голос” – “правовірний жидівський часопис жидівської партії, кермованої жидами з Амстердаму...”²².

Тенденції висвітлення єврейського фактору в житті українства під час проведення антикомуністичної акції мають здебільшого негативну оцінку. Проте в публікаціях часописів визначилося ніби два підходи: один – категоричний, безапеляційний, навіть кон'юнктурний, інший – відображав суспільні реалії. Другий з них був представлений у часописі “Нова доба”. З одного боку, часопис вказував на анклав, у яких популяризувалася комуністична ідея (“Кермуючими й організаційними центрами комуністів є міста і містечка”), окреслював ідейно-політичні імпульси, що випромінювали міста і села: “З неукраїнських міських осередків ішла на села комуністична пропаганда; з українських – протидіюче національне проміння”. З іншого боку, часопис не вдався до огульних обвинувачень, визначав об'єктивні передумови проникнення в українське середовище альтернативи національній ідеї. “Отже, – стверджувала “Нова доба”, – брак національного освідомлення й господарські злидні є тим ґрунтом, на якому легко приймається й розростається специфічний (на думку часопису, не ідейний, а передусім приманливо-соціальний. – *Авт.*) волинський комунізм”²³.

Протягом 1936 р. час від часу звучать голоси націонал-лібералів, які розширюють “національну гаму” кривдників українства. Ундівська “Свобода” розмірковує над тим, “чи ж вони (росіянин Постишев і поляк Косіор. – *Авт.*) будуть журитися, що український нарід стогне в ярмі голодний і обдертий?...”²⁴ Навесні наступного року С. Баран, даючи негативну оцінку ролі євреїв у суспільно-політичному житті радянської України, водночас піднімає питання про те, чи лише євреї завинили перед українством, і дає на нього відповідь: “Чи Сталіни й Антонови й Постишеви – це жиди? Чи ославлений д-р Загурський, австрійський воєнний суддя і виконавець всяких засудів – жид?!”²⁵

Образ ворожого українству єврея-комуніста (як визискувача, одного з винуватців голодомору, нищення української культури) відображає найтипівіші обвинувачення з боку учасників антикомуністичної акції. Водночас поряд із пропагандистсько-публіцистичними методами, які визначали її організаційну стратегію, в акції визначилися й інші – перенесення опозиційних щодо євреїв настроїв у практичну площину. Цей дискурс пов'язаний з діяльністю ОУН.

Оскільки ОУН діяла конспіративними методами, визначити її тактику в період проведення антикомуністичної кампанії складно. Частково це питання висвітлюють матеріали слідчих органів Польщі. У травні 1935 р. вони, скажімо, оперують інформацією щодо підготовки крайовою езекутивною ОУН розпорядження про розгортання боротьби з комуністами. При цьому, стверджується у службовому листуванні силових структур, члени організації мали сприяти виявленню поліцією комуністів як української, так і єврейської національності²⁶. В іншому повідомленні (30 жовтня 1936 р.), що надійшло до Львівського воеводського управління із Станіслава, стверджується: “В змісті вказівок крайова езекутива (ОУН. – *Авт.*) ділить євреїв на “євреїв” і “євреїв-комуністів”. До перших наказується застосовувати тільки економічний бойкот, натомість щодо “євреїв-комуністів”, то наказує боротися з ними з усією енергією, не відмовляючись від терору...”²⁷.

Слід зауважити, що обидва документи створені лише на підставі донесень інформаторів, які можуть бути і не достовірними. Проте інше джерело – матеріали судових засідань у справах членів ОУН – дає можливість, з одного боку, постулювати те, що вищенаведені розпорядження могли мати місце, а з другого – дозволяє застосувати принцип констатації.

На судовому засіданні 16 грудня 1937 р. у Рівному відзначалося, що “на одній із збірок провідників (очевидно, Костопільщини. – *Авт.*), що відбулася в другій половині липня 1936 р., вирішено, що жида є шкідливий для української нації, треба їх позбутися, а найліпшим способом, який доведе до цього, буде палення жидівських домів, склепів і т.п. Речинець підпалів визначено на п'ятницю 24 липня 1936 р. на 21 годину. Дійсно, в означеній порі зі всіх сторін Костопільщини небосклін зажеврив від цілого ряду лун з пожеж...”²⁸. Про масштаб проведеної акції, що охопила містечко Костопіль, села Деражно, Берестовець, Ставок, Диксин, свідчить кількість жертв: просто неба опинилися понад 100 єврейських родин²⁹. Привертає увагу те, що близько 25 підсудних членів ОУН заперечили організацію акції керівництвом та обґрунтували підпали “як один з відтинків боротьби з комунізмом”³⁰.

Таким чином, методи реалізації антикомуністичної акції у Західній Україні диверсифікувалися: поряд із публіцистичним з'явився й інший – силовий. За висновками національного відділу МВС Польщі, антикомуністична акція призвела “...до ряду випадків активних власне антиєврейських виступів”³¹.

Антикомуністична акція проілюструвала факт встановлення в українській громадській думці образу єврея-комуніста як ворожого українству. Таке бачення мало вагомні наслідки. У західноукраїнському соціумі створився своєрідний суспільний феномен. Державницькі сили титульної нації ніби не помічали, що протягом першого міжвоєнного десятиліття комуністичні елементи в середовищі єврейського партійно-політичного представництва Західної України були маргінальні, а провідну роль відігравали центристи (партія “Загальних сіоністів”). Із кризою сіонізму на міжнародній арені суспільні домінанти в єврейському таборі дещо скоригувалися. Лише у середині 1930-х років на фоні зростання антисемітизму в Європі, ескалації міжнародних відносин у Польщі посилювалися позиції Бунду. Проте і в той час він був лише однією з численних єврейських партій, що діяли в Західній Україні.

Ігнорування цим фактом, оперування узагальненим образом єврея-комуніста, який, до того ж, мав не західноукраїнське походження, а був принесений у цей регіон з Великої України, витворило делікатну ситуацію. Євреї Західної України стали заручниками відповідальності за дії тих одновірців, що опинилися на керівних посадах в партійних та державних органах радянської України і з якими західноукраїнська партійно-політична думка пов'язувала трагедію титульної нації 1930-х рр. Мова йде

про політику колективної (загальнонаціональної) відповідальності, яку застосовано до євреїв.

Звичайно, немає підстав вважати, що серед євреїв Західної України не було прибічників крайнолівих ідеалів. Вони були, як були і ті, хто вів боротьбу з поширенням комуністичної ідеології. Ворожими крайнолівим були не тільки сіоністи-ортодокси (партія “Мізрахі”) чи центристи (“Загальні сіоністи”), а й лівоцентристи. Так, представник “Хітахдут-Поалей-Ціон” З.Герінг закликав однопартійців у Станіславі вести боротьбу з пропагандою комуністичних ідей серед єврейської молоді, стверджував, що єврей-комуніст є зрадником єврейського народу³². Громадськість не оминало і те, що “соціалістичне” господарювання призвело до економічного знищення 2 млн. єврейських купців і ремісників (у середині 1930-х рр. 45 % безробітних у СРСР, за даними З.Герінга, були євреями). Привід для роздумів давали й реалії з інших сфер суспільного життя. Скажімо, кількість усіх єврейських періодичних видань, що виходили у той час в Росії, була меншою, ніж варшавських часописів “Гайнт” чи “Момент”³³.

Подібні міркування в українських часописах висвітлювалися зрідка. Роздуми над тим, що “відношення Сталіна до жидівського елементу є доволі загадочне”, а в Москві й Ленінграді не чути єврейської мови тощо³⁴, губилися в загальному річищі тверджень про те, що СРСР, отже, й Україна, стали своєрідним раєм для євреїв.

Розкриття суспільно-політичних реалій у радянській Україні другої половини 1930-х рр. означене схематизацією подій. Чимало положень, якими керувалися тоді, діаметрально розходиться з висновками сучасних учених. Оцінюючи суспільно-політичні процеси на Великій Україні, В.Литвин стверджує: “Посилення з кінця 20-х рр. тоталітарного режиму в СРСР мало для євреїв такі самі згубні наслідки, як і для українців. Не обійшли українських євреїв голодомор, великий терор 1930-х років. Єврейська національна інтелігенція (до речі, не раз звинувачена в блокуванні з українськими націоналістами) винищувалася сталінським режимом не менш завзято, аніж українська”³⁵. Натомість, за висновками дописувача “Нового часу” Д.Купчака, щодо настроїв українства другої половини 1930-х рр. у Західній Україні “думка про Совіти, як про жидівський рай дуже розповсюджена”³⁶.

Схематизація, ретушування суспільних контроверсій у єврейському середовищі виявилися типовими для багатьох українських часописів. Їх не уникло навіть таке авторитетне видання, як “Діло”³⁷. У 1937 р. відомий галицький сіоніст Л.Гальперн окреслив своє бачення позиції української сторони в такий спосіб: помилкове покладання відповідальності за прокомуністичну наставленість окремих представників євреїв на усю націю³⁸. Цю думку розвивали й інші політики та публіцисти. Так, кореспондент часопису “Гайнт” М.Кляйнбаум стверджував, що українська громадсько-політична думка ігнорує факт політичної стратифікації євреїв, “мішають справу жидівських агітаторів з жидівською метрикою”, і з таких позицій аналізував проблему взаємин двох націй³⁹.

Оперування узагальненими категоріями, зокрема образом єврея-комуніста, який застосовано до всієї єгнічної групи в Західній Україні, було не байдужим для євреїв, тому не сприяло досягненню компромісу двох націй. Більше того, антикомуністична акція, один із векторів якої безпосередньо спрямовано проти євреїв, означила нові тенденції у взаємостосунках двох націй: якщо раніше конфліктною площиною виступала царина економіки, то підтепер вона включала й царину політики⁴⁰.

Новим явищем у діалозі двох націй стало і застосування силових методів боротьби з євреями. Проте реакція української ліберально-демократичної преси, яка виступила проти використання насилля, дала свої позитивні результати. У липні 1937 р. посол-сіоніст Г.Розмарін констатував, що “освідомлююча праця українських провідників увінчалася успіхом. Українські маси не дали запрягти себе до антисемітського воза. Прийшла значна поправа по містах і містечках Східної Галичини; у всякому разі прийшло до значного відпруження у взаєминах між жидами і українським населенням”⁴¹. У той час, виходячи зі становища, в якому опинилися дві нації в результаті наступу польських реакційних сил, кореспондент “Гайнту” писав: “Має рацію, має цілковиту рацію “Діло”, пишучи про євреїв та українців у пануючих умовах як про

природних союзників¹⁴².

Отже, формування серед української громадськості образу єврея-комуніста стало результатом, з одного боку, негативної оцінки ролі євреїв у суспільно-політичному житті радянської України і відбувалося на фоні голодомору 1932-1933 рр. та зміцнення тоталітаризму в СРСР, а з іншого – результатом членства євреїв у КПЗУ. Діяльність останньої кваліфікувалася українськими державниками як ворожа національним інтересам, що поряд із черговою спробою комуністів зміцнити свої позиції в Західній Україні стало однією з передумов їхнього протиставлення прибічникам ліворадикальної ідеології. Вибравши форми активної протидії, антикомуністична акція виявила факт усталення серед української громадськості монохромного (“комуністичного”) образу євреїв. У час її проведення відповідальність за трагедію радянського українства покладено на всіх євреїв, у тому числі й на західноукраїнських. Використаний громадсько-політичними часописами такий підхід, оперування образом єврея-комуніста у пропагандистській літературі спричинили усталення звуженого, хибного та однобокого образу єврейської нації серед громадськості Західної України. Ситуацію ускладнили силові методи боротьби, застосовані членами ОУН у час проведення антикомуністичної акції. Обидва фактори негативно відбилися на українсько-єврейських відносинах. Налагодження діалогу між представниками двох націй на початку 1937 р. визначило прагнення їхніх національно-демократичних сил до взаєморозуміння. Однак карикатурний і ворожий титульний нації образ єврея-комуніста використовувався українськими партіями правого крила і в подальший час.

¹ Хонигеман Я. Катастрофа єврейства Західної України. – Львів, 1998. – С. 76.

² Шестопал М. Євреї на Україні (Історична довідка). – К., 1999. – С. 121-149.

³ Новий час. – 1933. – 3 серпня. – С. 1.

⁴ Грицак Я.І. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 2000. – С. 196-197.

⁵ Шлях нації. – 1935. – Ч. 1. – С. 5.

⁶ Сціборський М. Націократія. – Париж, 1935. – С. 73.

⁷ Свобода. – 1936. – 18 жовтня. – С. 12.

⁸ Авангард. – 1938. – 29 травня. – С. 1.

⁹ Там само. – 27 лютого. – С. 1.

¹⁰ Вірлий І. За могутність! – Львів, 1936. – С. 23.

¹¹ К.П. В червоному царстві сатани. Оповідання двох втікачів з большевицького пекла. – Львів, 1937. – С. 8.

¹² Новий час. – 1937. – 29 червня. – С. 5; Свобода. – 1936. – 18 жовтня. – С. 12.

¹³ Свобода. – 1936. – 18 жовтня. – С. 12.

¹⁴ Діло. – 1937. – 1 травня. – С. 10.

¹⁵ К.П. В червоному царстві сатани. – С. 25-26.

¹⁶ Воїн П. Соціалне. – Львів, 1936. – С. 23.

¹⁷ К.П. В червоному царстві сатани. – 60 с.

¹⁸ Свобода. – 1936. – 18 жовтня. – С. 4.

¹⁹ Новий час. – 1936. – 26 червня. – С. 2.

²⁰ Там само. – 29 червня. – С. 4.

²¹ Авангард. – 1938. – 16 січня. – С. 2.

²² Там само. – 30 січня. – С. 4.

²³ Нова доба. – 1936. – 5 квітня. – С. 2.

²⁴ Свобода. – 1936. – 18 жовтня. – С. 7.

²⁵ Діло. – 1937. – 1 травня. – С. 10.

²⁶ Державний архів Волинської області, ф. 1, оп. 2, спр. 5305, арк. 31.

²⁷ ДАВО, ф. 46, оп. 9-а, спр. 532, арк. 40.

²⁸ Новий час. – 1937. – 19 грудня. – С. 9.

²⁹ Нова доба. – 1936. – 9 серпня. – С. 4; 16 серпня. – С. 1.

³⁰ Новий час. – 1937. – 22 грудня. – С. 7.

³¹ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za III kwartał 1936 r. – Warszawa, 1936. – S. 4-5.

³² Державний архів Івано-Франківської області, ф. 69, оп. 1, спр. 362, арк. 106-107.

³³ Там само, арк. 107.

³⁴ Новий час. – 1936. – 24 серпня. – С. 3.

³⁵ Литвин В. Історія місії народу-месії // Джонсон П. Історія євреїв. – К., 2000. – С. 700.

³⁶ Новий час. – 1936. – 24 серпня. – С. 3.

³⁷ Там само. – 1937. – 2 липня. – С. 3.

³⁸ Biuletyn polsko-ukraiński. – 1937. – № 29. – S. 331.

³⁹ Новий час. – 1937. – 2 липня. – С. 3.

⁴⁰ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za III kwartał 1936 r. – S. 4.

⁴¹ Новий час. – 1937. – 2 липня. – С. 3.

⁴² Biuletyn polsko-ukraiński. – 1937. – № 27. – S. 304.

Олександр ЛИСЕНКО

ДОБРОЧИННІСТЬ ЯК ВИЯВ НАЦІОНАЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

З прадавніх часів українська побутова традиція відзначалася різними формами взаємодопомоги та співпраці. Одна з них – “толока”, тобто добровільна участь сусідів у будівельних та інших господарських роботах в односельців, зберігається у деяких українських селах і донині. Такі звичні колись і поодинокі тепер форми взаємної підтримки людей перейшли у площину “масштабних акцій”, ініційованих різними фондами. Здебільшого ці заходи орієнтовані на формування відповідного іміджу або політичного реноме певних осіб і насправді камуфлюють рекламну кампанію. Чистий дух співчуття і взаємовиручки, що становить основу благодійності, з масового явища перетворився на індивідуальне, причому притаманне представникам незаможних верств населення. Цей факт лише на перший погляд здається парадоксальним, адже у сучасних розвинених країнах саме заможні категорії суспільства є основними учасниками доброчинного руху.

Радянська доба, позначена “зрівнялівкою” та більшовицькою матрицею, з якої ліпилися всі форми соціальної солідарності, період “первісного накопичення капіталу”, який тривав дотепер, з його відразливою дволикою фізіономією всепоглинаючого молоха й доброзичливого, щедрого джентльмена водночас, вихолостили в українському суспільстві цей іманентний йому елемент громадського співжиття. Та у вітчизняній історії було чимало прикладів того, як в екстремальних, найбільш несприятливих умовах, люди, які не мали особливих статків, ділилися останнім шматком хліба з нужденними.

Принципова важливість цього питання вбачається у тому, що не лише деякі зарубіжні й вітчизняні науковці обстоюють тезу про відсутність в українців здатності до самоорганізації, узгоджених дій індивідів у ім'я спільної мети, а, отже, спроможності самостійно збудувати власну державу.

Насправді українці володіли цими якостями так само, як і всі інші народи Центральної, Південної та Східної Європи, хоча спосіб їх реалізації залежав від специфічних рис історичного розвитку України, позначеного тривалими періодами бездержавності та зовнішньої експансії. Спробуємо спроектувати візію на це питання через призму доброчинства у період Другої світової війни.

Маючи статус національної меншини, населення західноукраїнського регіону постійно відчувало соціально-економічний, етно-конфесійний тиск і в умовах конкуренції змушене було вживати контрзаходів, які набували форм кооперації та консолідації на національній основі. У міжвоєнний період цей рух проходив під гаслом: “Свій до свого, кожен по своє”. Традиційно побожні мешканці краю органічно сприймали необхідність допомагати один одному у скрутний час, оскільки це логічно випливало з християнських постулатів.

Ще Іоанн Хреститель на питання перших християн, що їм робити, відповідав: “У кого дві одежі, той віддай не їмущому, і в кого є їжа, роби те саме”. А відомий російський мислитель С.Л. Франк писав, що “чим більш конкретна моральна діяльність людини, чим більше вона рахується з конкретними потребами живих людей і зосереджена на нинішньому дні, чим більше, коротше кажучи, вона просякнута не відстороненими принципами, а живим почуттям любовної допомоги людям, тим ближча до підпорядкування своєї зовнішньої діяльності духовному завданню свого життя”¹.

Екзистенційні умови війни поставили кожному людину перед необхідністю свідомого вибору позиції, від якої залежала її доля. Зіткнення двох тоталітарних режимів,

наявність таких воюючих сторін, як Українська Повстанська Армія, Армія Крайова, різноманітних збройних формувань створило у західноукраїнському регіоні надзвичайно напружену ситуацію і не залишило індиферентним жодного його мешканця.

Випробування, які випали на долю народу України у цей час, важко виміряти за будь-якою шкалою. Трагізм ситуації посилювала та обставина, що український народ був фактично розколотий на кілька частин, а український політикум національної орієнтації так і не зміг подолати різницю у поглядах на шляхи відродження суверенної державності. На цьому невідрадному тлі як феномен надпартійного, аполітичного порядку виявилось відвічне прагнення солідарності та готовність українців прийти на допомогу ближньому.

Ні радянська влада, ні гітлерівський окупаційний режим не заохочували до добротності. Перші старанно підтримували міф про соціальну захищеність та добробут громадян, а другі прагнули всіма наявними засобами витягти з України все, що можливо: сільськогосподарське збіжжя, сировину, промислові товари, харчові продукти. Сумнозвісною всепроникністю відзначалася і податкова система більшовиків. Тому будь-який обіг товарів і продукції поза контролем обох тоталітарних систем вважався небажаним і здебільшого всіляко присківався.

Ситуація дещо змінилася після того, як німецько-радянська війна перейшла у затяжну фазу. Майже вся територія України стала зоною окупації. Однак існували відчутні відмінності у політиці окупаційної влади в різних територіально-адміністративних утвореннях: Рейхскомісаріаті “Україна”, “Трансністрії”, Генеральному Губернаторстві (з дистриктом “Галичина” включно). Порівняно з іншими зонами окупації, уряд Генерального Губернаторства на чолі з Г. Франком відзначався деякою поміркованістю щодо українців. І хоча політична діяльність принципово виключалася на всій окупованій території, у Генеральному Губернаторстві відкривалися можливості для доволі широкої суспільної роботи. Цим скористалися різні громадські та релігійні об’єднання, а також самостійницькі сили, що дуже швидко змушені були перейти у підпілля. Обидві ОУН – і мельниківська, і бандерівська – скористалися нагодою для розгортання організаційної мережі, делегуючи своїх членів до легальних інституцій.

Серед новопосталих харитативних організацій слід назвати Українську національну раду у Сяноці, а також українські комітети у Новому Санчі, Криниці, Горлицях, Коросні, Дуклі, Жмигороді, Балигороді, Динові на Лемківщині, комітети у Перемишлі, Белзі, Лежайську, Переворську, Український національний комітет у Ярославлі (Посяння), Центральний Холмський комітет, комітети у Білгороді, Терногороді, Томашові, Замості, Грубершові, Холмі, Володаві, Красноставі, Білій Підляській (Холмщина). Аналогічні за призначенням і функціями об’єднання восени 1939 р. розпочали роботу у Ряшеві, Кракові, Любліні, Варшаві. Український комітет допомоги біженцям і полоненим у Кракові (УДК) очолив о. д-р Павло Хрущ, а з жовтня – д-р В. Горбів, відомий діяч ОУН. Оскільки Краків став адміністративним центром Генерального Губернаторства, він перетворився одночасно на осередок нової української політичної еміграції. Внаслідок цього й УДК почав з часом виконувати функції координаційного центру українського громадсько-політичного життя². Комітет допомагав усім, кого війна зірвала з насиджених місць і позбавила засобів до існування.

Найбільш активною українською силою у суспільному житті Генерального Губернаторства стала ОУН, очолювана тут полковником Р. Сушком. Щоб створити орган з широкою компетенцією, який би репрезентував інтереси українства, Р. Сушко та О.Бойдуник підготували проект, з яким у листопаді 1939 р. ознайомився Г. Франк. Отримавши його принципову згоду (але не офіційну санкцію), Р. Сушко у кінці місяця скликав збори відомих діячів громадсько-політичного, церковного, наукового, культурно-освітнього життя, які обговорили і схвалили статут Українського Національного Об’єднання (його прототипом стало УНО в Німеччині). Про наступний розвиток подій

В.Кубійович (з літа 1940 р. він заступив В. Глібовицького на посаді голови централі УНО) писав: “Ми жили під німецькою владою. Українська політична проблема тоді в Берліні не існувала, тут, у Генеральній Губернії українців толерували і робили їм деякі поступки. Влада не затвердила статуту УНО, і лише влітку 1940 року, врешті, оформлено нашу організацію як централю Українських Допомогових Комітетів (УДК) Український Центральний Комітет (УЦК). Це була зовсім незадовільна форма така сама, як її мали поляки і жиди, але в цих вузьких рамках ми мали далеко більшу свободу рухів, ніж ті дві етнічні групи. Крім цього, ми дістали дозвіл на творення Українських освітніх товариств (УОТ), які заступали колишні читальні “Просвіти”, їх централю становив відділ культурної праці в УЦК.

... Цілком інакше було в Галичині. Губернатор Галичини доктор Вехтер бачив українську політичну проблему і шукав можливостей українсько-німецького співжиття, при чому він не звертав уваги на своїх зверхників у Кракові. Відповідно й роля Українського Центрального Комітету на території Галичини була значно більша, ніж у Кракові”³.

Ще одним важливим аспектом діяльності УЦК були стосунки з Організацією українських націоналістів. В. Кубійович з цього приводу зазначав: “УЦК був загальною і єдиною громадською легальною і непартійною установою і тим самим мав обслуговувати всіх українців та притягати їх до співпраці. У практиці я мусів зважати на дійсність, тобто на силу різних установ і організацій, у першу чергу, на ОУН. Я очолив громадську централю на пропозицію полк. Сушка (але без ніякого зобов’язання), і більшість членів проводу УЦК належали до ОУН. У перші місяці діяльність ОУН і його членство була на різних відтинках українського суспільного життя дуже позитивна: їм була притаманна велика жертвовність, ідейність, активність, любов до праці та бойовитість. Але з часом видно було і слабкі сторони: мале фахове знання, невелике політичне вироблення, брак витривалості і послідовності в праці, нахил до нелегалітності там, де її не треба було, нерозуміння специфічних відносин у терені. Українські комітети часто поставали з ініціативи ОУН, а вже завжди при її співдії. З часом, коли праця в комітетах вимагала більше фаховості, вони часто не могли впоратися зі своїми обов’язками, їх треба було замінити фахівцями, що спричинило невдоволення. Чимало націоналістів, які працювали в системі УЦК, виконували рівночасно свої функції в ОУН; вони автоматично підлягали своїм диспозиційним осередкам: політичному – ОУН і громадському – УЦК; поставали конфлікти, які не були корисні для праці на окраїнах. Попри це, моя співпраця з ОУН (чи її представником полк. Сушком) була назагал гармонійна, так само з членами ОУН, які були членами проводу УЦК”⁴.

Серед перших справ, які вдалося налагодити (окрім допомоги біженцям), була організація українського видавництва, у якому випускали шкільні підручники, книги, газету “Краківські вісті”, кілька журналів.

Наближення війни з СРСР зробило керівництво Генерального Губернаторства ще більш чутливим до українських домагань. У квітні 1941 р. члени проводу ОУН В.Кубійович, В. Глібовицький і А. Мілянчик зустрілися з Г. Франком і подали йому меморіал, у якому викладалося бачення “українського питання”, “публічно-правного становища української групи в Генеральній Губернії, українська етнографічна територія, обсади постів в адміністрації, самоуправі тощо українцями, церковні, культурні, господарчі справи, проблеми молоді (вимоги окремої організації) і суспільної опіки”. Попри всі попередні обіцянки Г. Франк своїми наступними кроками дезавував домовленості, намагаючись зіпхнути УЦК на периферію суспільного життя.

Та навіть за цих умов УЦК виправдав пов’язані з ним сподівання.

Згідно зі Статутом УЦК (§ 3) його діяльність спрямовувалася у двох напрямках: 1) організація загальної суспільної опіки; 2) співпраця із закордонними організаціями за

посередництвом німецького Червоного Хреста. У § 21 “Ділового Правильника” сформульовано такі завдання УЦК: вжиття невідкладної допомоги втікачам, біженцям; організація сиротинців та опікунства для дітей-сиріт; налагодження харчування бідного населення у народних кухнях; забезпечення безробітних родин та родин військовополонених і т. ін.⁵ Кошти, необхідні для реалізації харитативних проєктів, надходили за рахунок членських внесків, грошових і речових пожертв, а також комунальних і державних субвенцій.

Структурно УЦК навесні 1941 р. складався з 26 українських допомогових комітетів (УДК), 33 районних делегатур і близько 980 мужів довір'я, які діяли у чотирьох областях: Краківській, Люблінській, Варшавській, Радомській.

До початку німецько-радянської війни УЦК не лише відлагодив механізм функціонування всіх своїх ланок, а й встиг досить багато зробити у царині сприяння всім, хто цього найбільше потребував. Якщо на початковому етапі головна увага зосереджувалася на допомозі біженцям, інвалідам, хворим, безробітним, то надалі сфера діяльності значно розширилася. Поряд з відродженням кооперативного руху, налагодженням роботи товариства “Сільський господар”, ремісничого та промислового виробництва у містах місцеві ланки Комітету спрямували зусилля на організацію дитячих і юнацьких закладів – “захистів”, сиротинців, дитсадків, інтернатів, бурс для дітей з незаможних родин; охорону здоров'я всіх верств населення; забезпечення робочими місцями тих, хто цього потребував; налагодження додаткового харчування найменш забезпечених категорій місцевих мешканців тощо. Протягом 1940–1941 адміністративного року було організовано 29 українських захистів, 9 бурс-інтернатів, 475 дитсадків, у яких діти харчувалися, виховувалися, навчалися, а учні ще й отримували грошову допомогу та стипендії. Понад 17 тис. родин (68872 осіб) одержали додаткові харчові картки, які давали право на придбання товарів у повітових кооперативних союзах та сільських кооперативних крамницях. Узимку 1940–1941 рр. в містах діяло 11 кухонь, які видавали щоденно по 1000 обідів. У цей складний час проведено акцію “Зимова допомога” під гаслом “Брат – братові”, що супроводжувалася збиранням речей і грошей для тих, хто особливо потерпав від незгод воєнної доби⁶.

З осені 1940 р. УЦК приступив до матеріальної підтримки українських студентів, які навчалися у вузах Чехії та Німеччини. У листопаді при УЦК сформовано Комітет допомоги українському студентству (КоДУС)*, який спеціально займався цими питаннями⁷.

Напад Німеччини на Радянський Союз започаткував новий етап у діяльності УЦК. 17 липня 1941 р. Галичину приєднано до Генерального Губернаторства, а 1 серпня тут утворено нову адміністративно-територіальну одиницю – дистрикт “Галичина”. Український політикум майже одноставно засудив ці дії Берліна, але щось змінити не міг.

За цих умов діяльність УЦК поширювалася на територію Львівщини, Станіславщини, Дрогобиччини, Тернопільщини (без північних районів). Тут швидко утворилися структури, апробовані протягом 1939–1941 рр.

Лише після початку війни з СРСР нацистські лідери розкрили свої справжні наміри щодо України. Безапеляційне ігнорування українських домагань національної державності, небачений розмах терору і геноциду, нищівна експлуатація сировинних, матеріальних і людських ресурсів вже незабаром позбавили пронімецьких ілюзій значну частину українців. Однак і за цих обставин керівництво УЦК вважало не лише за можливе, а й за необхідне продовжувати діяльність, усвідомлюючи неминучість співпраці з окупаційною адміністрацією. При можливості дотримуючись принципу аполітичності, що став головною умовою існування даної інституції, УЦК посилив

* У 1942 р. КоДУС перенесено з Кракова до Львова, з 1945 р. він відбув на еміграцію

харитативну роботу. Нагальну потребу у такій громадській установі засвідчили наступні події.

Війна зруйнувала звичайний життєвий уклад галичан, до межі ускладнила і без того непрості умови існування.

Найбільш вразливою категорією населення у роки війни стали діти. Тотальна мобілізація чоловіків до різних регулярних і нерегулярних збройних формувань позбавила мільйони родин головного годувальника, до межі загострила соціальні ризики. Сотні тисяч дітей залишилися сиротами і напівсиротами. Саме цей контингент став головним об'єктом добродійних акцій української громадськості.

На початку серпня 1941 р. з ініціативи громадськості Львова взяла початок “Українська допомогова акція”, завдання якої організатори вбачали у матеріальному, санітарному і моральному сприянні сиротам, бездомним, інвалідам, біженцям, військовополоненим, безробітним, хворим. У кожному районному й обласному центрі створювалися станиці, а на місцях – низові ланки, які опікувалися вказаними категоріями населення.

На початку кожного року визначалося кілька пріоритетних завдань, на розв'язання яких націлювалися громадські об'єднання.

Початок 1942 р. ознаменувався ініціативою під гаслом “В кожному селі – дитячий садок”. Незважаючи на всі труднощі, у деяких місцях з'явилися обнадійливі результати. Уже до 20 березня 1942 р. 254 громади зі 103 сіл Сяноцького округу зібрали 107 467 злотих, які склали бюджет даної акції. А всього близько 200 сіл округу виявили бажання мати дошкільні дитячі заклади на громадських засадах⁸.

Організатори акції мали за мету забезпечити догляд і виховання найменших членів української спільноти, а також їх посилене харчування. Для вихованців 4 дитсадків у Станіславі спеціальна комісія на чолі з о. проф. Микитком виділяла 185 обідів щоденно. Для цього у дошкільні установи передавали борошно, м'ясо, картоплю, цукор, крупи⁹. До кінця серпня 1942 р. у Станіславі діяло 15 сезонних садочків, а до кінця вересня у них утримувалося близько 900 дітей. Під наглядом міської управи і за участю відділу суспільної опіки УОК* у місті створено дитячі ясла для 35 осіб¹⁰. Через рік, у квітні 1943 р., на території Генерального Губернаторства діяло 2210 сезонних і 233 постійних дитячих садків, у яких налічувалося 30 тисяч вихованців¹¹.

Особливих зусиль і душевної теплоти вимагали діти, які втратили батьків. Для них створювалися громадські установи, що існували за рахунок коштів і харчів, зібраних серед населення. Досить часто патрунували такі заклади і виконували функції вихователів греко-католицькі священники, ченці і черниці ордену ЧСВВ та інших чернечих орденів. Справжньою материнською любов'ю і увагою оточили 30 хлопчиків-сиріт у Золочеві сестри-василіянки. Окрім місцевих дітей, у сиротинці виховувалися діти радянських громадян, арештованих, вивезених чи розстріляних сталінськими каральними органами¹². “Захоронку” для дітей у Тисмениці, Микулиничках, Отинії, Делятині Станіславського округу вели кваліфіковані виховательки з чину сестер-служебниць¹³.

Карпатський регіон завжди вважався зоною ризикованого землеробства, що негативно позначилося на забезпеченні населення харчовими продуктами. Весна 1942 р. виявилася особливо несприятливою і переважна частина людності гірських районів опинилася перед загрозою голоду. Першочерговим завданням громадськості Західної України стало врятування найменш захищених від недоїдання і хвороб – дітей. Зразком виконання громадського обов'язку і самодіяльності стало переселення 25 тисяч дітей з Лемківщини, Бойківщини, Гуцульщини, Покуття та інших гірських районів на Поділля. Там їх розселили у місцевих родин, де вони відпочивали і

* УОК – Український окружний комітет

харчувалися. У кінці літа зміцнілі і загартовані діти повернулися до рідних домівок¹⁴. У серпні 1942 р. делегатура УЦК в Жидачеві отримала листа такого змісту: “Ми, підписані діти з Жидачева, складаємо оцим найкращу подяку... на руки Голови о. Декана П. Чеху та за те, що подбали про нас і вислали нас на золоте Поділля. Ми дуже раді і вдоволені, бо добре нам тут поводиться, а що найважливіше – не терпимо голоду, за те вдячні будемо через ціле наше життя”. Лист підписали 53 дитини¹⁵.

Найгострішою проблемою упродовж всього періоду окупації залишалося забезпечення населення продуктами. Німецька влада виділяла незначні кошти і ліміти на придбання продуктових товарів, однак це покривало мізерну частину реальних потреб.

Ситуацію ускладнювали несприятливі кліматичні умови. Ранньою весною 1942 р. у гірських та підгірських районах Карпат почалися великі повені. Щоб зрятувати населення, яке особливо потерпало від браку харчів, відділ суспільної опіки УОК Станіславщини, окрім акції переселення, оперативно організував роботу харчівень і народних кухонь. Усього в окрузі діяло 102 кухні-харчівні, де отримували обіди 29729 осіб: у Надвірній – 15 таких закладів (5738 осіб), Делятині – 16 (6477 осіб), Солотвині – 13 (2580 осіб), Богородчанах – 19 (3594), Галичі – 9 (2580 осіб), Станіславському повіті – 28 (7839), Станіславі – 2 (900 осіб). Зібраних і закуплених продуктів вистачило на час від квітня до липня 1942 р., а в окружному центрі кухні діяли круглодобово¹⁶.

Батьківський комітет у Станіславі ініціював створення кухонь для молоді, що доїжджала чи доходила до шкіл з околиць, зокрема для 434 учнів (за 0,5 злотих), які могли взяти обід з двох страв¹⁷. Відділ суспільної опіки Коломийського УОК зібрав списки голодуючих з 33 сіл округу й організував розподіл борошна за допомогою місцевих делегатів і мужів довір'я¹⁸.

22 шкільні кухні обслуговували учнів з усіх 24 сіл Солотвинської делегатури. Крім того, у Солотвині працювали кухні для службовців (20 осіб), шкільної молоді (50 дітей), вихованців захоронки (10 дітей). 227 учнів і 30 малюків з бідуєчих родин годувала шкільна кухня у Мовчанці, 130 дітей в Узені і 70 школярів у Драгомирчанах діставали гарячі другі сніданки. У с. Крехівці кухня, відкрита у лютому 1943 р., готувала обіди для 150 учнів, 30 дошкільнят, 30 громадян отримували обіди з однієї страви, причому бідніші з них – безплатно. У Богородчанах з червня 1943 р. всі харчівні працювали для дитсадків. Кухню у постійно діючому садку вели сетри-службівниці¹⁹.

Нацистська окупаційна адміністрація методично грабувала природні багатства України, будь-якими методами домагаючись здачі сільськогосподарської продукції. Коли розпорядження властей не виконувалися, вони вдавалися до жорстких санкцій. Так, у кінці 1942 р., який виявився одним з найбільш “голодних”, уряд харчування і сільського господарства при окружному старостві у Станіславі оголосив, що 20 господарств з різних сіл за невиконання наказу про здачу збіжжя та відсутність належної кількості робітників, призначених для виїзду до Рейху, втратили право на користування землею, інвентарем та будинками, а їх майно передано “пильним і добросовісним господарям”²⁰. Досить часто тих, хто не зміг здати визначену норму харчів та збіжжя, били або ж ув'язнювали.

Аби відвести від населення загрозу покарань, представники УЦК і товариства “Сільський господар” відстоювали інтереси селян перед владою, допомагали їм краще організувати лісо- і землекористування, ініціювали відкриття спеціальних сільськогосподарських шкіл та курсів за громадський рахунок, пропагували ефективні форми господарювання, здійснювали адресну допомогу тим родинам, які були неспроможні витримати лютають тягар.

Попри всі труднощі війни український люд жив не лише єдиним “хлібом насущним”. Свідченням усвідомлення національних інтересів, стратегії розвитку і

поступу української спільноти у регіоні став рух, спрямований на допомогу студіюючій молоді та шкільництву. “Молодь, що вчиться тепер по вищих школах, – це майбутня провідна верства народу, це його інтелігенція (священики, лікарі, адвокати, судді, інженери і т.д.), – писав автор передовиці у часописі “Голос Прикарпаття”. – Справа молоді, що вчиться тепер по військових школах, не є виключною справою їх найближчих родин, хоч вони, звичайно, в першу чергу зобов'язані нести тягар, зв'язаний з удержанням її по містах. Однак той тягар дуже часто перевищує її спроможність і молодий студент чи студентка мусить перервати науку або продовжує її не раз серед надмірно важких умовин”. У кінці статті пропонувалося зібрати 1 млн. злотих для сприяння студентам²¹.

За рядками цифр часто губляться живі імпульси сердець, що поєднують різних – далеких і незнайомих – людей в одну спільність – народ. Для юнаків і дівчат, які в роки воєнного лихоліття могли набувати знань і професійних навичок, однаково цінними і дорогими були 25 злотих доктора О.Коссака з Коломиї і 912 злотих, переданих до фонду “Українського студентства” учасниками футбольного матчу між командами “Скала” (Стрий) і “Зелеміль” (Сколе), 700 злотих від концерту солістки Львівської опери Черних та 592 злотих 60 грошів від “свяченого”, організованого жіночою секцією та осередками Українського освітнього товариства у Трускавці²². Ланцогова реакція благодійництва охопила всі верстви населення. Для прикладу, українські поліцисти Станіслава під командуванням полковника Т.Банаха склали 400 злотих на солодощі під ялинку для міського сирітського будинку. Натомість вихованці цього закладу під час Різдвяної коляди збрали 700 злотих, передавши їх на потреби студентства. А хіба не виявом справжньої турботи про знедолених стало відкриття школи для сліпих дітей 5-18 років та організація 3-річної школи столярних робіт для глухонімих юнаків 14-25 років у Львові?²³ Завдяки зібраним коштам КоДУС призначив восени 1942 р. 171 стипендію для студентів на загальну суму 42490 злотих²⁴.

Зусиллями громадськості підтримувалася діяльність навчально-виховних закладів усіх рівнів. На кінець 1942 р. у Генеральному Губернаторстві налічувалося 1962 дитячих садки, 2 фахові школи, 76 сільськогосподарських шкіл, 27 технічних шкіл для хлопців та 12 для дівчат, 42 торгівельних та 8 господарських шкіл для дівчат, 12 гімназій, 4 семінарії, багато фахових курсів (деякі з правами вищих навчальних закладів)²⁵.

Одним з напрямів благодійних зусиль громадськості краю стала опіка над військовополоненими. Унаслідок німецько-польської війни у німецькі табори потрапили 86 тис. військовослужбовців польської армії української національності. Значна їх частина походила з герців, що увійшли до складу Генерального Губернаторства. Інтерпеляції УЦК протягом 1939 – 1940 рр. до німецьких властей мали за вислід санкцію на звільнення полонених на підставі індивідуальних клопотань їх родин за наявності відповідних документів, завірених місцевими органами самоврядування, УДК чи делегатури. Через деякий час командування вермахту дало дозвіл на звільнення усіх полонених українців за загальними списками, однак велика їх кількість не змогла повернутися додому, оскільки була затримана в Німеччині як цивільна робоча сила²⁶.

Аналогічна ситуація виникла з початком німецько-радянської війни. Сотні тисяч полонених червоноармійців розміщувалися у непристосованих таборах на території України, у тому числі і західного регіону. Радянське керівництво, навіть не усвідомлюючи своєї провини, звинувачувало полонених у зраді і слабкодухості та відмовлялося будь-яким чином захищати інтереси цього “шлаку війни”. У поєднанні з брутальним ставленням до радянських військовополонених з боку нацистського керівництва і командування німецьких та союзних збройних сил дана обставина прирікала мільйони військових бранців на неминучу загибель. Сотні тисяч червоноармійців гинули на етапах і в таборах від ран, голоду, холоду і хвороб. На порятунок знедолених спрямувала свої

зусилля галицька громадськість. Стихійні вияви милосердя у вигляді переховування втікачів, передачі харчів та одягу у колони полонених та попередні місця утримання змінилися систематичними й організованими заходами, спрямованими на врятування приречених на повільне вимирання бранців.

З перших місяців німецько-радянської війни на заклик УЦК до окружних комітетів і делегату почали надходити тисячі пакунків, які розподілялися серед таборів. Ініціатива надходила не лише згори, а й знизу. Так, мешканці с. Колодіївка на Станіславщині зібрали 50 злотих для полонених і закликали своїх сусідів підтримати почин. Зусиллям повітової делегатури у Надвірній зібрано близько 200 харчових продуктів. Учасники академії на честь О.Бесараб у с. Підпечари склали 600 злотих²⁷.

Воєнна доба примхливо переплітала життя і смерть, радісні і трагічні події. Але і в радості, і в печалі люди не забували про тих, хто потрапив у скруту. Гості, запрошені на весілля родиною Савченків (с. Ясминиця), склали для військовополонених 501 злотий, родиною Лучків (с. Драгомирчани) – 195 злотих, родиною Ковалів – 432,5 злотих, подружжям Цяцоків – 225 злотих²⁸. У фонд Українського Червоного Хреста на Станіславщині, який взяв на себе основний тягар турботи про військових бранців, надійшло 12,95 злотих від о. прелата Русина, 65 злотих від о. Григорчука з Раківчика, 32,3 злотих від греко-католицької громади с. Мишин. Жителі с. Толуків передали полоненим 137 кг сухарів, 55 кг часнику, 0,5 кг сухофруктів, 40 кг квасолі, 1,5 кг ячмінної крупи, 2,5 кг гороху, 7 кг солонини, 0,5 кг смальцю, 16 сорочок, інший одяг. Релігійна громада с. Борців на Львівщині заколядувала 747 злотих, призначивши їх полоненим радянським воїнам²⁹.

Кошти на потреби Українського Червоного Хреста (УЧХ) й військовополонених надходили від багатьох громадських інституцій, підприємств і установ. На початку 1942 р. на рахунок банку “Покутський союз” (Коломия) перераховано 250 зл. від читальні “Просвіти” у с. Камінка Велика, 50 зл. від осередку “Жіночої Служби України” (с. Кути), 64 зл. добровільних датків за оголошення у газеті “Воля Покуття”³⁰, 160 зл. від делегатури УОК у Жаб’є, 86 зл. від управи і членів товариства “Сільський господар” (с. Цуцулин).

Перекладаючи тягар утримання військових бранців на українську громадськість, німецьке командування дозволило надсилати до таборів харчові посилки вагою до 6 кг. Користуючись цією нагодою, населення Західної України організовано збирало продукти харчування і предмети першої необхідності, які передавали військовополоненим³¹. Так, у Жовкві при Українському повітовому комітеті створено “Комісію допомоги полоненим українцям”, що вже з перших днів розпочала збір та комплектування посилок для полонених³². У Коломийському окрузі пожертви учнів шкіл, членів кооперативів, читальні “Просвіти”, “Сільського господаря”, делегатури, окремих (інколи анонімних) осіб склали 6 тис. 319,4 зл., окрім того, було зібрано багато одягу, сухарів, овочів, сухофруктів тощо, які призначалися для полонених червоноармійців³³.

Матеріальну і моральну підтримку військовополоненим надавали мешканці не лише Галичини, а й інших регіонів Західної України, зокрема Волині, Західного Поділля та інших.

У таборах Проскурова і на Раковім загинуло 25 тис. полонених (щодня помирало близько 150 осіб). Місцеві мешканці ще до організації відділку Українського Червоного Хреста самотужки організували велику допомогую акцію, яка дозволила вижити багатьом бранцям різних національностей³⁴. У селах Великий Житин і Городище (поблизу Рівного) під час Різдвяної Коляди зібрано для УЧХ 2047 крб., до чого спричинився місцевий панотець прот. Ненадкевич. Молодь містечка Мізоч під час колядок зібрала 1135 крб., понад 100 буханців хліба, багато інших продуктів, які передали полоненим. У с. Рясники Гошанського району церковний хор під керівництвом вчителя

Ю. Сеницького колядував на допомогу військовополоненим, зібравши з цією метою 2651 крб.³⁵

Коли німецьке командування санкціонувало звільнення і переведення на цивільні роботи колишніх червоноармійців, які походили із західноукраїнських теренів, УЦК організував збирання запитів на них від родичів та оформлення необхідних для звільнення в’язнів документів. Не забували і про вихідців з інших регіонів України: лише через санітарну станцію Станіславського комітету допомоги до літа 1942 р. пройшло 3547 полонених з Наддніпрянщини та 500 переселенців³⁶. Отже, цілеспрямовані заходи української громадськості врятували життя багатьом співвітчизникам, які потрапили у полон.

Цілий комплекс соціально-економічних і морально-психологічних проблем створила політика окупаційної влади у сфері використання трудових ресурсів зайнятих територій. На початку квітня 1943 р. лише з Галичини добровільно чи примусово виїхало на роботу у Німеччину близько 300 тис. осіб.

Гітлерівська адміністрація охоче переклала на українські організації турботу про родини “остарбайтерів”. Виділені урядом Генерального Губернаторства мізерні кошти для амортизації соціальних наслідків тотального залучення трудових ресурсів краю в економіку Німеччини не могли істотно вплинути на ситуацію. Місцеві органи самоуправління, співпрацюючи з громадським активом, брали на облік такі сім’ї, надавали їм допомогу в обробітку землі, інших господарських роботах, підтримували матеріально і морально. Результативно у цьому напрямі діяли громадські об’єднання Рівненщини, а також Коломийське Українське освітнє товариство на чолі з о. прелатом Русиним, який налагодив виплату грошової допомоги родинам “остарбайтерів”, особливо потерпілим від війни³⁷.

Аби не поривався живий зв’язок українських “остарбайтерів” з батьківщиною і родинами, організована громадськість допомагала надсилати їм привітання і подарунки на Різдвяні і Великодні свята, переправляла бібліотечки.

За списками, надісланими соціальному референту УЦК у Львові, на Великдень всі працюючі в Німеччині галичани отримали зібрані краями пакунки³⁸. 1130 таких подарунків підготувала повітова жіноча секція Станіслава. А всього Станіславський округ надіслав до Рейху 2320 святкових пакунків для земляків, які працювали на чужині³⁹.

Жовтень 1943 р. УЦК оголосив “місяцем книжки для робітників у Німеччині”. Члени УОТ купували різні видання у книгарні “Просвіти”, зокрема “Червону калину”, “Місіонер”, “Дніпро”, “Для всіх”, а також тогочасні “За народ”, “Альманах” та інші. Кожна книга супроводжувала дарчим написом жертводавця⁴⁰.

Будь-яка добродійна акція західноукраїнської громадськості вимагала копіткої роз’яснювальної роботи серед широких мас. Слід мати на увазі, що значна частина мешканців регіону була неписьменною чи малограмотною, а також ту обставину, що війна до краю загострила зубожіння і без того не дуже заможного люду. Кожен шматочок хліба чи копійка не були зайвими і в селі, і в місті. Тим більшим є гуманітарний вимір збіркових акцій з добродійною метою.

Попри всі ці випробування, що випали на долю українського народу у роки війни, він в основній своїй масі виявив здатність до консолідації, жертвовності і взаємодопомоги. Надскладні обставини ставили людей перед вибором, і християнське сумління підказувало, як чинити у тій чи іншій ситуації, виявляючись сильнішим від природного інстинкту самозбереження.

Великої мужності, а то й самозречення, вимагало переховування червоноармійців, підпільників, втікачів з полону і в’язниць. На особливу небезпеку наражалися ті, хто надавав притулок євреям. Незважаючи на інфікованість антисемітизмом значної частини українського населення (цей факт, на жаль, важко

спростувати), багато людей виявляли свою громадську і християнську позицію, допомагаючи єврейським родинам уникати розправ. Зразок поведінки подавали духовні лідери краю, зокрема православне і греко-католицьке духовенство. Послідовним противником розв'язаного нацистами геноциду виступав першоієрарх УГКЦ митрополит А. Шептицький. Викриваючи зловісну природу гітлерівського “нового порядку”, він у листі до Папи Римського Пія XII писав: “Найпершими жертвами стають євреї. Число замордованих в нашому краї євреїв напевне вже перевищило двісті тисяч. По мірі просування армії на схід число жертв зростає. В Києві протягом кількох днів закатували до ста тридцяти тисяч чоловіків, жінок та дітей. Всі малі містечка України були свідками подібних масакр... Спочатку... влада старалася заслонити свої дії документами, які б свідчили, що авторами цих вбивств є місцеві люди чи поліція. З часом почали вбивати євреїв на вулицях, на очах населення і без тіні сорому”⁴¹. 21 листопада 1942 р. митрополит оприлюднив листа до духовенства і вірних “Не вбивай”, а 10 серпня 1943 р. – “Пастирський лист до духовенства і вірних”, у яких засуджувалися будь-які вбивства, терор і насильство. 1942 року А. Шептицький надіслав листа до Гімmlера, де висловив протест проти нищення євреїв і втягнення українців у дані акції. Владика не обмежувався словами: у приміщенні митрополичої бібліотеки та підвалі церкви знайшла притулок група євреїв, у тому числі син львівського рабина Левіна й рабина Д.Кагане, який втік з Янівського табору, а в 1944 р. став головним рабином Війська Польського у званні полковника. У помешканні А.Шептицького переховувалася родина аптекаря Йосипа Подошина. За свідченнями того ж Д. Кагане, митрополит врятував від загибелі від 300 до 400 єврейських дітей. Близько 500 віруючих допомагали своєму архієпископу у цій благородній справі. А ченці різних орденів переховували у перемишлянських лісах з допомогою місцевих лісників 1,7 тис. осіб єврейської національності⁴².

Подібним шляхом діяло багато простих людей в усіх куточках України. У кінці 1941 р. карателі оточили м. Болехів (Станіславщина) і почали вивозити єврейське населення на станцію. При цьому було оприлюднено наказ про покарання тих, хто переховуватиме євреїв. Однак залякати вдалося далеко не всіх. Поляк Лівандовський переховував у своїй квартирі двох місцевих євреїв, так само, як і українка Серлячка, що мешкала по вул. Коперника, 14. Брати Когуті (Болехів) переховували 17 осіб єврейської національності. Єврейським співвітчизникам намагалися врятувати життя брати Микола і Степан Кулалі (с. Гозіїв). Усі вони – українці, поляки, євреї – були виявлені і розстріляні гітлерівцями у Болехівському лісі і на території соляного заводу⁴³.

Таких невідомих і ще не визнаних “праведників світу”, які повинні посісти гідне місце в історії нашого народу, було багато по містах і селах України.

Друга світова війна стала випробуванням на здатність цивільного населення засобами самоорганізації пом'якшити згубний вплив збройного конфлікту на функціонування суспільного організму. За умов, коли різні політичні режими залишалися чужими, а то й ворожими корінним інтересам українського народу, це дало змогу вберегти його від деградації, втрати національної, соціокультурної самоідентифікації, фізичного знищення і незворотного підриву генофонду.

Широкий розмах громадського солідаризму, особливо на західноукраїнських теренах, засвідчив наявність значного творчого потенціалу української людності, її волю до спротиву вкрай несприятливим обставинам, спроможність акумулювати сили і виробляти адекватну лінію поведінки в екстремальних ситуаціях.

Створення неполітичних громадських інституцій, розгортання їх діяльності на значній території, функціональна багатоманітність та ефективність спростовують твердження про атрофію в українців суспільно-державницьких рефлексів та імпульсів, аморфність і нерозвиненість самодіяльних форм співжиття.

Більше того, пізнаючи у добротинному русі на окупованій території України

окремі елементи європейських впливів, необхідно констатувати наявність унікальних виявів самоорганізації, іманентних саме західноукраїнському соціуму у період війни.

¹ Франк С.Л. Духовные основы общества. – М., 1992. – С.214-215.

² Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. – Чикаго, 1975. – С. 51-55.

³ Володимир Кубійович. Мені – 85. – Мюнхен, 1985. – С. 91, 92.

⁴ Там само. – С.94, 94.

⁵ Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. – С. 100–101.

⁶ Там само. – С.164–170.

⁷ Голос Підкарпаття. – 1942. – 1 листопада.

⁸ Воля Покуття. – 1942. – 7 січня.

⁹ Там само. – 1943. – 31 січня.

¹⁰ Там само. – 4 квітня.

¹¹ Дзюбина Степан, о. митрат. І ствердимо діло рук наших. (Спогади). – Варшава, 1995. – С.68.

¹² Воля Покуття. – 1942. – 1 листопада.

¹³ Голос Підкарпаття. – 1942. – 20 вересня.

¹⁴ Там само. – 30 серпня.

¹⁵ Воля Покуття. – 1942. – 7 січня.

¹⁶ Голос Підкарпаття. – 1943. – 17 січня.

¹⁷ Там само. – 12 березня.

¹⁸ Воля Покуття. – 1943. – 27 червня.

¹⁹ Там само. – 3 січня.

²⁰ Там само. – 1942. – 18 жовтня.

²¹ Там само. – 18 січня.

²² Там само. – 24 січня.

²³ Голос Підкарпаття. – 1942. – 22 листопада.

²⁴ Там само. – 27 червня.

²⁵ Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. – С.174, 175.

²⁶ Воля Покуття. – 1943. – 28 березня.

²⁷ Голос Підкарпаття. – 1942. – 14 березня.

²⁸ Воля Покуття. – 1942. – 18 січня, 22 лютого.

²⁹ Там само. – 29 січня.

³⁰ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВ України), ф.3833, оп.1, спр.69, арк.13.

³¹ Волинь. – 1942. – 1 лютого.

³² Воля Покуття. – 1942. – 17 травня.

³³ ЦДАВОВ України, ф.3833, оп.1, спр.69, арк.13 зв.

³⁴ Волинь. – 1942. – 15 січня.

³⁵ Голос Підкарпаття. – 1942. – 2 серпня.

³⁶ Воля Покуття. – 1943. – 17 жовтня.

³⁷ Голос Підкарпаття. – 1943. – 28 березня.

³⁸ Воля Покуття. – 1943. – 30 травня.

³⁹ Там само. – 1942. – 10 жовтня.

⁴⁰ Кіцера О. Наш митрополит // Матеріали конференції, присвяченої життю та діяльності Митрополита Андрія Шептицького. – Львів, 1994. – С.14, 15.

⁴¹ Коваль М. В. Україна: 1939–1945. Маловідомі й непрочитані сторінки історії. – К., 1995. – С. 103.

⁴² Державний архів Івано-Франківської області, ф. Р-98, оп.1с, спр.5, арк.2, 11 зв., 13 зв.

Олександр МАРУЩЕНКО

ВОЛИНСЬКА ТРАГЕДІЯ 1943 РОКУ В СУЧАСНІЙ
УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Характерною ознакою і помітною особливістю сучасного етапу розвитку української історичної науки є суттєва активізація дослідження вітчизняними науковцями стану доволі непростих українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, місця і ролі у них Організації українських націоналістів, Української повстанської армії, польських політичних інституцій та збройних формувань. Об'єктивне і неупереджене вивчення та осмислення цих актуальних у науковому і суспільно-політичному сенсі проблем – на цьому наголошується у спільній заяві Президентів України і Республіки Польща “До порозуміння і єднання” від 21 травня 1997 р.¹ – необхідні для остаточного подолання складної українсько-польської історичної спадщини, негативного потенціалу, який накопичувався упродовж багатьох століть в історичній пам'яті та свідомості українців і поляків, упередженості і недовір'я між ними, а також заради утвердження історичної правди і справедливості, дружніх і партнерських відносин між обома країнами і народами, не затьмарених тінями минулого.

Історія українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, яка стала кульмінаційною подією українсько-польських конфліктів у ХХ столітті², не може досліджуватися і без урахування діяльності ОУН і УПА, трагічного протистояння між УПА й Армією Крайовою на західноукраїнських землях, зокрема у 1943 – 1944 рр. на Волині. Вони викликали і продовжують викликати значний суспільний резонанс, контроверсійні оцінки і тлумачення у вітчизняній і польській історіографії, громадсько-політичному житті обох держав і народів, заважаючи гармонійному розвитку добросусідських стосунків між ними.

Разом з тим, драматичний українсько-польський конфлікт 40-х рр. ХХ ст. становить важливий аспект історії власне ОУН і УПА, і без його висвітлення вона буде неповною. Дана обставина робить дослідження ролі і місця ОУН та УПА в українсько-польському протистоянні, боротьбі проти репрезентованого Армією Крайовою польського підпілля, з'ясування причин, перебігу, мотивації учасників конфлікту, зокрема волинського, справою вкрай актуальною, нарізною і необхідною. Адже події 60-річної давності залишатимуться джерелом взаємних образ, кривд і звинувачень у всіляких гріхах доти, доки про них не буде сказано всієї правди і доки українська та польська сторони не зрозуміють їх глибинної сутності, не вироблять спільних чи близьких підходів до оцінок минулого, не наблизяться до такого його розуміння, яке найбільше відповідає історичній істині, буде вільним від стереотипів і враховуватиме різні погляди та позиції³. На цьому акцентовано увагу і в згаданій спільній Заяві Президентів Л. Кучми і А. Квасневського. Такий підхід, а також те, що за домовленістю між президентами складні питання спільної історії виведені зі сфери політики і передані на розгляд вченим, матиме велике значення для досягнення взаємопорозуміння українського і польського народів, відновлення історичної правди, у тому числі і про діяльність ОУН і УПА; дозволить виокремити осмислення непростих українсько-польських взаємин із застарілих емоційних і односторонніх оцінок, покінчити, нарешті, з історичними фальсифікаціями, перекрученнями, тенденційним доббором фактів та надмірною політизацією проблеми нашого спільного минулого, які культивують у польському суспільстві негативний образ українця і ворожість до українського народу⁴.

За останнє десятиліття українські науковці, отримавши доступ до раніше невідомих та недосяжних вітчизняних і зарубіжних архівних та історіографічних джерел, спрямували свої зусилля та увагу на дослідження історії українсько-польських відносин 30-40-х рр. ХХ ст., на публікацію і введення до наукового обігу нових документів і фактологічного матеріалу, з'ясування причин, перебігу і наслідків трагічних подій, що мали місце в історії обох народів, тривалого в часі українсько-польського протистояння, яке з особливою силою вибухнуло у роки Другої світової війни і часто переростало у збройні конфлікти з багатотисячними людськими жертвами⁵.

У цьому контексті слід зазначити, що за роки, які минули після проголошення державної незалежності України, новітня українська історіографія збагатилася цілою низкою серйозних документальних і мемуарних видань, збірників матеріалів, опублікованих за підсумками робіт авторитетних і представницьких всеукраїнських і міжнародних, зокрема спільних українсько-польських наукових конференцій і семінарів,

першими монографічними дослідженнями і великою кількістю статей, кандидатськими і докторськими дисертаціями, рецензіями, довідково-бібліографічними виданнями, що є яскравим свідченням започаткування національної історіографії українсько-польських відносин у роки Другої світової війни як окремого і самостійного науково-дослідницького напрямку⁶.

Характеризуючи сучасний стан дослідження українсько-польських відносин часів Другої світової війни, слід зазначити, що публікації, які з'явилися в незалежній Україні, базувалися донедавна переважно на джерельній базі вітчизняних архівів та опублікованих зарубіжних документах. При цьому українсько-польський конфлікт посідає у них далеко не першорядне місце, а відомості про українсько-польське протистояння, за словами С. Макарчука, є фрагментарними⁷. І. Льюшин пояснює таку ситуацію насамперед використанням документів українського або радянського походження і зазначає при цьому, що у стратегічних планах українських націоналістів боротьби з польською АК відводилася роль третього фронту, а тому в матеріалах ОУН-УПА вона не знайшла такого відображення, як у документації польських підпільних структур, для яких боротьба з українським самостійницьким рухом на західноукраїнських землях фактично посіла перше місце⁸. Відтак з проблематики українсько-польських взаємин воєнної доби опубліковано лише кілька монографічних досліджень, а основну частину напрацьованих становлять тексти доповідей та повідомлень у збірниках матеріалів наукових конференцій та “круглих столів”, статті у різноманітних періодичних виданнях (фахових наукових журналах, вісниках і збірниках праць тощо), а також збірки документів, підготовлені спільними зусиллями науковців двох країн. Тільки останнім часом, у 2000 – 2003 рр., вийшли ґрунтовні монографії і чимало статей київського історика І. Льюшина, які стали апробацією його докторської дисертації, безпосередньо присвячені українсько-польському конфлікту часів Другої світової війни, волинським подіям, спираються також на значний і потужний корпус польських архівних та історіографічних джерел⁹ і викликали широкий резонанс та полеміку у наукових колах, зокрема між їх автором і В. Сергійчуком¹⁰, який також активно займається дослідженням причин і перебігу польсько-українського протистояння 40-х рр. ХХ ст. і підготував на цю тему декілька цікавих праць¹¹. Усе це робить актуальним узагальнення і систематизацію існуючого вже досить помітного історіографічного доробку.

Метою і завданням пропонованої статті є спроба охарактеризувати стан досліджень сучасними вітчизняними науковцями такого доволі складного аспекту двосторонніх відносин, як українсько-польський конфлікт часів Другої світової війни, кульмінацією якого стали трагічні події на Волині у 1943 – 1944 рр. Він не претендує на вичерпність і повноту, але нині, у 60-ту річницю тих подій, є нарізним та необхідним і певною мірою відображатиме головні напрями і основні тенденції розвитку новітньої української історіографії цієї важливої і гостроактуальної проблеми, дозволить узагальнити і типологізувати наукові позиції, погляди, оцінки, поширені у сучасній вітчизняній історіографії.

Помітний внесок у дослідження різноманітних аспектів цього питання, його наукове, концептуально-методологічне і фактологічне осмислення та узагальнення зробили К. Бондаренко, Г. Бухало, О. Буцько, М. Вегеш, С. Віднянський, О. Гайдай, М. Гетьманчук, Т. Гонтар, Я. Грицак, Б. Гудь, Т. Гунчак, Я. Дашкевич, В. Дзьобак, Л. Зашкільняк, С. Івашук, Я. Ісаєвич, І. Льюшин, А. Кентій, Ю. Киричук, І. Козловський, К. Кондратюк, В. Косич, С. Кульчицький, В. Кучер, М. Кучерпа, О. Лисенко, В. Литвин, М. Литвин, Ю. Макар, С. Макарчук, А. Павлишин, І. Патриляк, А. Руккас, А. Русначенко, В. Сергійчук, Ю. Сливка, С. Ткачов, В. Трофимович, Б. Хаварівський, В. Ханас, І. Цепенда, Ю. Шаповал, М. Швагуляк та інші українські історики.

Велике значення для організації та диверсифікації досліджень українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, місця і ролі ОУН і УПА в українсько-польському протистоянні, їх кадрового і матеріального забезпечення та апробації має діяльність створених у 1997 р. Урядової комісії і робочої групи Інституту історії України НАН України з вивчення діяльності ОУН-УПА, а також робочої групи експертів для проведення додаткових наукових досліджень трагічних подій на Волині у 1943 – 1944 рр., сформованої у 2003 р. при апараті Ради національної безпеки і оборони України за дорученням Президента України.

Проблеми історії українсько-польських відносин у ХХ ст., зокрема у роки Другої світової війни, плідно і результативно досліджують нині вчені академічних інститутів

історії України, українознавства, української археографії та джерелознавства, політичних і етнічнонаціональних досліджень, Київського, Львівського, Волинського університетів, Київського славистичного університету, Центру досліджень визвольного руху у Львові та інших наукових і навчальних закладів та установ. У Волинському державному університеті ім. Л. Українки протягом 1998-2000 рр. розроблялася держбюджетна тема “Українсько-польські відносини на Волині (20-40 роки ХХ ст.)”¹².

Важливу роль у зачаткуванні, динамізації і поглибленні досліджень вітчизняними істориками різноманітних аспектів українсько-польських відносин і взаємного протистояння у роки Другої світової війни відіграв цілий ряд всеукраїнських та міжнародних наукових конференцій. Вони проводилися, зокрема, на такі теми: “Волинь у Другій світовій війні та перші повоєнні роки” (Луцьк, квітень 1995 р.), “Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті” (Івано-Франківськ, листопад 1996 р.), “Україна-Польща: вчора, сьогодні, завтра” (Люблін, червень 1997 р.), “Поляки й українці: 1918-1956 рр.” (Санок, листопад 1997 р.), “Українсько-польські відносини в ХХ столітті: державність, суспільство, культура” (Тернопіль, квітень 1999 р.), “Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин” (Київ, травень 2000 р.) тощо.

Свідченням активізації уваги науковців до волинської проблематики, прагнень досліджувати її дедалі глибше, у контексті сучасних євроінтеграційних процесів та демократичних перетворень в Україні стало проведення у 2003 р. цілої низки представницьких міжнародних наукових форумів, серед яких увагу науковців, широкої громадськості, органів масової інформації привернула організована Інститутом історії України НАН України та Інститутом історії Польської Академії наук за підтримки Верховної Ради України міжнародна наукова конференція “Українці і поляки в роки Другої світової війни: внутрішній та міжнародний аспекти взаємин” (Київ, 20-21 березня 2003 р.), міжнародна конференція “Українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг та наслідки”, проведена у Волинському університеті (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.), українсько-польський експертно-журналістський форум “Події на Волині: як жити з цим тягарем?” в Національному університеті “Острозька академія” (Острог, 11-12 квітня 2003 р.). Помітний резонанс одержали також проведені 12 травня 2003 р. у Львові Історико-філософською секцією НТШ і Центром досліджень визвольного руху наукова конференція “Третій фронт у Західній Україні: 1939-1947 роки”, яку її організатори вважають чи не першою спробою об’єктивного погляду на складну проблему з минулого народів-сусідів¹³, та науково-практична конференція “Польське зазіхання на Волинь і українське право на оборону в роки Другої світової війни”, ініційована Конгресом Українських Націоналістів (Київ, 8 липня 2003 р.)¹⁴.

У зв’язку з цим слід зауважити, що у вступній редакційній статті до другого випуску збірника “Український визвольний рух”, виданого львівським Центром досліджень визвольного руху, при аналізі роботи деяких конференцій висловлена думка про здійснення українськими науковцями досліджень у напрямі, заданому польськими істориками, обмеження українсько-польського конфлікту територіально і хронологічно, постановку питання “хто” і “як”, а не “чому”, втручання політики в історію, що було лейтмотивом майже всіх заходів, які ставили собі за мету суто науковий аналіз проблеми¹⁵. Це робить актуальною публікацію матеріалів конференцій і введення відповідної інформації в науковий обіг, що дозволить кожному досліднику і всім бажаючим скласти загальне уявлення з порушених на них питань.

Вагомий внесок у становлення і розвиток сучасної вітчизняної історіографії проблеми зробили міжнародні наукові семінари “Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни”, які працювали у 1996-2001 рр. по чергово у Луцьку і Варшаві та об’єднали провідних українських і польських істориків. Головне завдання семінарів, зазначає І. Ільошин, полягало у пошуку спільних підходів до оцінки минулого, у визначенні тих питань, з яких позиції українських і польських фахівців співпадають, а з яких є помітні розходження, що потребують подальших досліджень¹⁶. Важливе джерелознавче та історіографічне значення мають наукові збірники “Україна-Польща: важкі питання”, що побачили світ за результатами засідань семінарів¹⁷ і видання яких триває, а також публікація деяких документів і матеріалів усіх десяти семінарів, зокрема протоколів узгоджень і розбіжностей сторін, розміщених у журналі “Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Серія “Історичні науки”¹⁸.

Історіографічні оцінки семінарів і наукових збірників “Україна-Польща: важкі питання”, їх громадсько-політичного і наукового значення зроблені у статтях

Л. Баженова, Р. Грицьківа, С. Заброварного, В. Колесника, М. Кучерепа, В. Макара. У них відзначено, що українсько-польські семінари істориків вже стали певною епохою у співробітництві науковців обох країн, а томи серії “Україна-Польща: важкі питання” з огляду на їх фактологічну і методологічну цінність є оригінальним виданням, здійсненим на високому науковому рівні, яке не має аналогів у світі. Це видання було першою спробою комплексного дослідження українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, виступає їх справжньою сучасною енциклопедією і свідчить про пошук консенсусу у вирішенні складних питань спільної історії і взаємин обох народів¹⁹.

З цього приводу слід відзначити думку І. Ільошина під час роботи українсько-польських семінарів істориків про зближення позицій фахівців обох країн у багатьох спірних питаннях, насамперед стосовно оцінки УПА і АК як рівноправних національно-визвольних рухів двох сусідніх народів, що в умовах окупації намагалися відтворити свою державність, ролі Німеччини та СРСР у використанні та розпалюванні українсько-польського антагонізму, а також розуміння обома сторонами його причин. До питань, які далі зумовлюють розбіжності і непорозуміння, різні інтерпретації, тлумачення й оцінки, І. Ільошин відносить, зокрема, трактування характеру і мотивів українсько-німецької та польсько-радянської співпраці у роки війни, оцінку форм і методів боротьби проти поляків на Волині і в Східній Галичині, застосованих ОУН (СД) і командуванням УПА з метою виключення будь-якої можливості повернення цих етнічних українських земель до складу післявоєнної Польської держави, інші мотиви вжитих українськими націоналістами радикальних заходів²⁰.

Перші в умовах незалежності України спроби об’єктивного аналізу вітчизняної радянської та сучасної історіографії українсько-польських відносин на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни, а також відповідної літератури української діаспори, були здійснені вінницькими істориками С. Калитком, В. Лацибою, Ю. Попом, киянином І. Ільошином, волинським дослідником І. Кічиєм²¹.

Проаналізувавши фундаментальні колективні та деякі індивідуальні монографії українських істориків радянського часу, вінницькі автори справедливо констатували, що в історіографії взаємини між українським та польським населенням, протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни пов’язувалися насамперед з темою стійкої боротьби слов’янських народів проти німецької агресії, єдності трудящих різних національностей у війні з фашизмом, критикою і “викриттям” ОУН та її збройних формувань як безпосередньої агентури німецьких спецслужб, виконавців директив окупаційної влади, а також із засудженням діяльності українських та польських націоналістичних організацій, спрямованої на розпалювання міжетнічних конфліктів. На думку вінницьких науковців, радянська історіографія розглядала українсько-польське протистояння насамперед як спровоковану німецькими окупантами та їх агентурою акцію, спрямовану на збереження окупаційного режиму²².

Ознайомлення з працями дослідників української діаспори дало можливість С. Калитку дійти висновків про більш детальний аналіз ними вказаної проблеми і пошук глибинних причин польсько-українського конфлікту передусім у польській політиці на західноукраїнських землях, спрямованій на спольщення українського населення, про розгляд конфлікту як кульмінації протистояння українського населення польській експансії на цих теренах і спровокованість політикою польської правлячої еліти збройної боротьби частини українського суспільства, що мала негативні наслідки для обох народів²³.

Історіографічний аналіз праць деяких сучасних українських істориків (Я. Грицак, М. Коваль, О. Лисенко, І. Муковський, В. Сергійчук) дав підстави С. Калитку, В. Лацибі, Ю. Попу зробити висновок про те, що, попри певну розбіжність у поглядах, сучасні українські дослідники розглядають відносини між українцями та поляками у Західній Україні під час Другої світової війни у контексті польсько-українських взаємин, що склалися тут протягом тривалого часу, як прояв давнього польсько-українського антагонізму і суперечності з питання про державну належність краю. У вітчизняній історіографії, вказують автори, відсутня героїзація подій, не схвалюються методи збройної боротьби і терору для вирішення складних міжнародних проблем, однак постійно відзначається негитивність наслідків збройної боротьби для обох народів. Вони роблять загальний висновок про те, що осмислення розглядуваного питання свідчить про прагнення українського суспільства визнати свою частку вини за трагічні події минулого з метою досягнення порозуміння між обома народами і державами у нинішній період розбудови добросусідських відносин²⁴.

Погоджуючись загалом із висновками вінницьких дослідників, відзначимо, що

поза їх аналізом залишилася значна кількість історіографічних джерел, які з різних причин були недоступні авторам або з'явилися після публікації їх статей.

Привертає увагу змістовна стаття І. Ільюшина про вивчення вітчизняною і зарубіжною історіографіями українсько-польського протистояння в Західній Україні у 1939–1945 рр., ролі і місця у ньому Армії Крайової, а також розділ “Історіографія проблеми і ступінь її вивчення” у його монографії “Волинська трагедія 1943–1944 рр.”²⁵. Аналіз вказаної проблеми дозволив І. Ільюшину зробити висновки про заборону цієї тематики в радянській історіографії у зв'язку із замовчуванням внеску в антигітлерівську боротьбу українського і польського незалежницького рухів, успадкування сучасною вітчизняною історіографією значною мірою спотвореної картини їх діяльності і досить загального уявлення про причини взаємного протистояння, вплив діаспорної історіографії та її оцінок українсько-польських відносин 40-х рр. ХХ ст. на вітчизняну і поширеність їх трактування нею у цілковитій відповідності до інтерпретації цих взаємин українською діаспорною літературою. Слушним є висновок автора і про те, що передумовою для з'ясування справжньої картини українсько-польських відносин в роки Другої світової війни є об'єктивне і неупереджене вивчення й усвідомлення мотивів дій учасників українсько-польського конфлікту та обставин, у яких їм довелося діяти, а не прагнення довести злочинність чиєїсь ідеології та практики²⁶.

Стаття І. Кічія містить роздуми про книгу А. Семенюка “На тему українсько-польських відносин: критичні зауваження”, що вийшла у 1996 р. у Міннеаполісі (США) і є, на думку рецензента, “надзвичайно цінним дослідженням” українсько-польських відносин 20–40-х рр. ХХ ст., у якому на численних документальних матеріалах, спогадах учасників об'єктивно і у контексті тогочасних подій прослідковуються причини зародження конфлікту між українцями і поляками, починаючи з міжвоєнного періоду і до завершення Другої світової війни²⁷.

Висвітлення процесів становлення вітчизняної історіографії українсько-польських відносин у роки Другої світової війни буде неповним без розгляду деяких публікацій джерелознавчого характеру, що містять важливу і корисну архівну та документальну інформацію. У статтях Я. Дашкевича, О. Дзюбана, Р. Кутового, М. Литвина проаналізовані відповідні джерела з Українського архіву у Варшаві, документи Українського центрального комітету у Національному архіві Канади в Оттаві, що мають, на думку Я. Дашкевича, “велетенську цінність” як історичне джерело²⁸; польські документи про національно-визвольну боротьбу українського народу 1941–1945 рр., матеріали німецької окупаційної влади з фондів Державного архіву Волинської області про українсько-польський конфлікт на Волині у роки німецько-радянської війни, документи Армії Крайової, що висвітлюють військово-політичне протистояння на заході України у 40-х рр. ХХ ст.²⁹ А І. Ільюшин зробив ґрунтовний, комплексний аналіз багатой і різноманітної джерельної бази дослідження збройного протистояння УПА і АК у Західній Україні в 1939–1945 рр.³⁰, зокрема українського, польського, радянського і німецького походження.

Уважне вивчення вітчизняних і зарубіжних архівних фондів спонукало українських науковців до суттєвих, принципових висновків концептуального характеру, що сприятимуть дослідженню українсько-польських відносин періоду Другої світової війни, у тому числі і волинських подій, на засадах об'єктивності, виваженості та неупередженості. М. Литвин відзначав зокрема спрощення донедавна вітчизняною, діаспорною і польською історіографіями збройних суперечок і національних орієнтацій різних політичних сил на західних землях України у воєнний час 1940-х рр., використання “науковими” опонентами переважно джерел своїх симпатиків та ігнорування документів протилежних сторін³¹.

Важливе значення має також висновок Ю. Киричука про необхідність вивчення існуючої вже істотної польської документації з проблеми, яку “важко обходити... загальними зауваженнями про “чужі інтриги”, як це роблять деякі українські автори (П. Мірчук, Л. Шанковський)”, та введення в науковий обіг ще не надрукованих основних документів українських націоналістичних груп й організації, а також суб'єктивних свідчень про українсько-польську боротьбу 1940-х рр.³²

Важкими та змістовними є і висновки І. Ільюшина про помилковість при аналізі причин і перебігу українсько-польського конфлікту спиратися лише на документи ОУН-УПА, спогади їх діячів або на матеріали АК і представництва еміграційного уряду в окупованій Польщі (Делегатури). Він переконаний у неможливості об'єктивного аналізу сутності і причин українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни,

волинських подій без ознайомлення з усім комплексом архівних джерел, передусім польських, без залучення німецьких і радянських документів, які, на думку І. Ільюшина, містять оцінку того протистояння, найбільш наближену до історичної істини, а також публікації всіх архівних матеріалів як в Україні, так і за її межами, незалежно від того, подобатиметься комусь їхній зміст чи ні³³. Слід врахувати також і зауваження І. Ільюшина про необхідність критичної оцінки документів, усвідомлення того, коли, за яких обставин і де вони були підготовлені, проведення порівняльного аналізу інформації з джерел і наукових досліджень, зокрема українського та польського походження; погляду на події очима їх головних суб'єктів і основних воюючих сторін шляхом використання і співставлення українських, польських, радянських і німецьких документів³⁴. Заслуговує також на увагу і підтримку думка І. Ільюшина про те, що “саме неупереджений аналіз документів дозволить розставити правильні акценти у загальній картині українсько-польського міжнаціонального конфлікту часів Другої світової війни і з'ясувати міру відповідальності за його розв'язання кожної із задіяних в ньому сторін: німецької, радянської, але насамперед українського та польського військово-політичних проводів”³⁵.

Наукове дослідження історії українсько-польських відносин у роки Другої світової війни важко здійснювати і без ознайомлення зі здобутками і напрацюваннями польської історіографії, яка має давні багаторічні традиції і неоднозначні, суперечливі результати.

У цьому зв'язку значний науковий інтерес становлять україномовна історіографічна публікація польського історика Г. Мотики, статті і рецензії вітчизняних науковців Р. Грицьківа, І. Ільюшина, І. Марчука, І. Патриляка, І. Цепенди, М. Швагуляка³⁶.

Г. Мотика аналізує історіографію часів комуністичної Польщі про польсько-українські взаємовідносини у 1939–1956 рр. і, демонструючи виважений підхід, доходить висновку про неможливість ведення у той час об'єктивних досліджень з цієї проблеми. На його думку, спільними особливостями публікацій тієї доби були “обминання одних і непропорційне акцентування інших фактів”, замовчування фактів антинімецької боротьби і довготривалого антирадянського опору у 1944–1954 рр. з боку УПА, які поляки могли б сприйняти позитивно, акцентування уваги на всіх випадках німецько-української співпраці і жорстоких вбивствах поляків³⁷.

Значний інтерес викликають змістовна стаття І. Цепенди, присвячена дослідженню сучасними польськими істориками вибраних проблем українсько-польського протистояння 1943–1947 рр., і зроблені ним висновки про одностороннє засудження польською історіографією в роки існування Польської Народної Республіки боротьби ОУН-УПА як проявів бандитизму, панування у той час загальних пропагандистських підходів до проблеми, насиченість наукових праць значним фактографічним матеріалом, зокрема про ті аспекти діяльності ОУН-УПА, які у радянській історіографії ніколи не знаходили свого відображення. У цьому контексті І. Цепенда згадує відому монографію А. Щесняка і В. Шоти “Дорога в нікуди”, автори якої, прагнучи висвітлити злочинність ОУН-УПА, “не могли оминати окремі правдиві факти з організаційної та бойової діяльності ОУН-УПА в Польщі”, що спростовували погляди на них, як на “жменю кримінальних елементів”, а свідчили скоріше на користь ОУН-УПА як організованої збройної сили з конкретними цілями і навіть співдією з польським підпіллям у боротьбі з комуністичним режимом³⁸.

Аналіз історіографічного етапу, що розпочався з кінця 1980-х рр. і відкрив “повноцінну можливість” досліджувати проблему, дав І. Цепенді підстави для висновків про поляриність польської історіографії у її оцінці та існування не тільки протилежних думок, а й декількох історичних шкіл, протиріччя між якими не зводяться виключно до тлумачення окремих фактів і подій, а торкаються насамперед причинно-наслідкових зв'язків; про наявність численних, тісно переплетених між собою дослідницьких відгалужень, зокрема щодо питань українсько-польського конфлікту на Волині, кількості жертв серед польського населення, протистояння та спільних дій польського та українського підпілля, трактування й оцінок операції “Вісла” як наслідку трагічних волинських подій³⁹ тощо.

Осмилення сучасного стану дослідження проблеми спонукало іншого вітчизняного історика І. Ільюшина до висновків про існування в польській історіографії двох груп, течій істориків – “ревізіоністів”, які прагнуть до перегляду негативного образу українця, що сформувався у Польщі впродовж десятиліть, і “традиціоналістів”, серед яких є чимало безпосередніх учасників подій і які відтворюють діяльність польського підпілля насамперед на території Волині й Східної Галичини, тенденційно підходять до

висвітлення українсько-польського конфлікту, звинувачують у його розв'язанні лише ОУН-УПА, замовчують або применшують провину польської сторони⁴⁰.

Спроба синтезувати позиції польських істориків обох груп з найбільш дискусійних проблем українсько-польського протистояння 1943–1944 рр. зумовила точку зору І. Ільюшина про визнання всіма польськими науковцями “злочинними” дій формувань УПА на Волині й у Східній Галичині проти місцевого польського цивільного населення, про існування між ними різниці у поглядах, яку І. Ільюшин вбачає тільки в одному: “ревізіоністи” метою ОУН і УПА вважають лише усунення поляків з етнічних українських земель, звертають увагу на помилкову національну політику польської влади стосовно української меншини у міжвоєнний період і можливість німецьких та радянських провокаційних дій, тоді як “традиціоналісти” впевнені у проведенні українськими повстанцями “геноциду щодо польськості”, викликаного характером ідеології ОУН та її співпрацею з нацистами⁴¹. На думку І. Ільюшина, більшість польських науковців визнає і наявність антиукраїнських акцій формувань АК, які також носили іноді відверто злочинний характер і пояснюються частиною польських істориків тим, що з точки зору людської психології вони були цілком зрозумілими у тій ситуації, як і намагання поляків спертися на підтримку німців або радянських партизанів⁴².

Подальші дослідження історіографії українсько-польських відносин у роки Другої світової війни є малопродуктивними і без врахування напрацьованих наукового співробітника Центру досліджень визвольного руху у Львові Р. Грицьківа, який у своїй ґрунтовній, концептуально-аналітичній статті про польську історіографію українсько-польського конфлікту комплексно проаналізував доробок історичної науки сусідньої країни та її окремих представників, визначив основні етапи вивчення цієї проблеми, виявив й узагальнив провідні тенденції і напрями дослідження теми у Польщі упродовж останніх десятиріч. Привертають увагу висновки Р. Грицьківа про початок саме у Польщі професійного вивчення українсько-польського конфлікту, наявність у сучасній польській історіографії відповідно до політичної орієнтації істориків “ліберально-демократичного” і “націоналістичного” напрямів, що сформувалися у процесі тривалого дослідження проблеми і засвідчують діалектичність і політичну актуальність її вивчення у сучасній Польщі. Для першого напрямку характерними є, за оцінками Р. Грицьківа, інтерес саме до проблеми українсько-польського протистояння, постановка насамперед наукових завдань, зокрема визначення і дослідження всіх факторів міжнаціонального конфлікту у Західній Україні, трактування антипольської діяльності УПА як спроби вигнання поляків із західноукраїнських земель. Представники другого напрямку, на думку цього дослідника, зосереджують свою увагу на проблемі антипольського терору УПА, зображують її діяльність як злочин проти цивільного польського населення, підкріплюючи свої заяви програмою ОУН(Б), де нібито йшлося про винищення всіх поляків Західної України⁴³.

Аналіз стану дослідження основних проблем українсько-польського збройного протистояння 40-х рр. ХХ ст. в польській історіографії Р. Грицьківа підсумовує, відзначаючи національно заангажований підхід польських науковців і трактування конфлікту як епізоду суто польської історії, зосередженість уваги на антипольському терорі УПА та вимоги до українців засудити його, відсунення на задній план питання про антиукраїнську діяльність польського підпілля, моралізаторський, емоційно забарвлений стиль подання матеріалу, використання джерел сумнівного походження і достовірності (спогади, свідчення очевидців, твори художньої літератури тощо), вироблення альтернативних методик дослідження проблеми⁴⁴.

Викликає інтерес змістовна рецензія І. Марчука⁴⁵ на двотомну працю В. і Є. Семашків, що була опублікована у Варшаві 2000 року під гучною назвою “Геноцид українських націоналістів щодо польської людності Волині 1939–1945 рр.” і яка, на думку не лише її авторів, а й всіх без винятку польських науковців, на сьогоднішній день є “найважливішим доказом злочинів, скоєних... ОУН і... УПА проти польського цивільного населення в роки Другої світової війни”, а, отже, і головним аргументом польської сторони у полеміці з українськими істориками⁴⁶.

Об’єктивний аналіз цієї праці, яка донедавна вважалася найґрунтовнішою роботою в галузі дослідження українсько-польського конфлікту, дав І. Марчуку підстави для висновків про штучність визначених авторами хронологічних рамок книги і масштабні маніпулювання ними, штучне розширення масштабів і меж конфлікту на Волині у 1943–1944 рр. до масштабів Другої світової війни, велику сумнівність у достовірності багатьох свідчень, цитованих у монографії, і використаної джерельної бази; ігнорування

кримінальної злочинності та приписування всіх злочинів проти поляків “українським націоналістам”; про велику кількість фактологічних помилок та хибних тверджень, що свідчать про абсолютну необізнаність та непоінформованість авторів про націоналістичне підпілля на Волині і ставлять під сумнів концепцію авторів у цілому, роблять її штучною і упередженою⁴⁷. На думку І. Марчука, поява цієї книги показує, що серед постраждалих у міжетнічному конфлікті польська сторона бачить тільки себе, а її автори не спромоглися чітко виділити причини протистояння, проаналізувати політичну і військову ситуацію на Волині протягом Другої світової війни, але сміливо, однозначно і прямолінійно твердять про геноцид польського населення регіону. І. Марчук вважає, що книга В. і Є. Семашків належить до досить сумнівних, а подекуди і сфальшованих історичних праць⁴⁸.

М. Швагуляк та І. Патриляк присвятили свої ґрунтовні рецензії фундаментальній монографії авторитетного польського історика Р. Тожецького з проблематики українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, що вийшла 1993 року у Варшаві. М. Швагуляк називає її значним кроком у дослідженні проблеми, взятої у широкому контексті її передумов, зв’язків і наслідків, де авторські оцінки зазнали помітної модифікації у бік більшої об’єктивності⁴⁹. І. Патриляк звертає увагу на прагнення Р. Тожецького максимально об’єктивно розібратися в усіх складних і багатогранних аспектах польсько-українських та українсько-німецьких відносин у 20–40-х рр. ХХ ст., на послідовне дотримання ним у дослідженні українсько-польських взаємин принципів історизму й об’єктивності, що робить публікації Р. Тожецького вагомим внеском у сучасну європейську історіографію⁵⁰.

Високу оцінку науковому доробку Р. Тожецького дає також І. Ільюшин, характеризуючи польського вченого як найвидатнішого дослідника українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, праці якого стали класичним прикладом об’єктивного і добре документально обґрунтованого аналізу причин і сутності протиборства між УПА і АК і без яких важко уявити сьогодні появу новітніх робіт на цю тему⁵¹.

Осміслення вітчизняними істориками польської історіографії проблеми свідчить про вагомість доробку польських коле; які однак представили лише власне і далеко не повне її бачення, про значне випередження польською стороною української в опрацюванні теми, про необхідність критичного ставлення до відтвореної у дослідженнях польських авторів картини конфлікту і ґрунтовного вивчення цієї проблеми з українського боку⁵².

Важливе наукове значення для розуміння особливостей розвитку українсько-польських відносин в історичній ретроспективі і на сучасному етапі, природи і причин взаємних конфліктів, конфронтацій і протистоянь мають праці Я. Дашкевича, І. Лисяка-Рудницького, А. Павлишина⁵³, в яких містяться глибокі, концептуальні оцінки і висновки історіософського та історико-політологічного характеру, аналізуються шляхи подолання обоюсторонніх стереотипів і упереджень, перешкод у нормалізації відносин між обома народами.

Я. Дашкевич, “найвидатніший з-поміж сучасних українських знавців проблематики міжнаціональних стосунків”⁵⁴, докладно зупиняється на характері та принципах взаємин між польським і українським народами, польській політично-державній доктрині, яку відносить до найконсервативніших і найреакційніших у світі та вважає антиукраїнською, ашахронічною, заміфологізованою, негнучкою, нереалістичною, ідеологічно настановленою, побудованою на фальшивих передумовах, сформованою на “історичних” принах, а не на реальному аналізі становища, що динамічно змінювалося⁵⁵. У цьому зв’язку Я. Дашкевич переконаний: “Найвно вважати, що їх (польсько-українських відносин – О.М.) характер залежав від підкореного українського народу. Такі події ХХ ст., як окупація Східної Галичини і Західної Волині, недотримання ухвал Ради послів про автономію Галичини, економічна експлуатація в межах Польщі “Б”, культурна і освітня дискримінація, протиправні дії типу пацифікацій, табору в Березі Картузькій, руйнування церков на Холмщині, дискримінація в парцеляційній політиці, стимулювання осадництва, намагання відділити від єдиної української нації лемків, гуцулів, “старорусинів”, ходоцькову шляхту, глузування з національної гідності українців – все це разом та ще чимало іншого могло довести лише до того, до чого довело: до різкого загострення польсько-українських взаємин, які вилилися в трагічні події 1942–1944 рр.”⁵⁶.

“Один з найвизначніших предстанників української історіографії в діаспорі”⁵⁷ І. Лисяк-Рудницький у статті “Польсько-українські стосунки: тягар історії”, вперше

опублікованій в Україні у 1994 р. у його збірнику "Історичні есе"⁵⁸, робить висновки про визначальний вплив спадщини ранньоновітньої і новітньої доби, від XVI до XIX ст., на форму польсько-українських взаємовідносин також і у XX ст., про відсутність у минулому задовільних, міцних підвалин у польсько-українських політичних взаєминах, про катастрофічні наслідки польсько-українських конфліктів для історичних долей обох народів, а також про те, що польсько-український конфлікт був насправді головною причиною втрати національної самостійності і Україною, Польщею в двох різних епохах – у XVII і в XX ст.⁵⁹

Для вивчення різних аспектів українсько-польських відносин 1940-х рр. методологічно цінними є зауваження І. Лисяка-Рудницького в іншій його публікації "Націоналізм і тоталітаризм (Відповідь М. Прокопові)"⁶⁰ про неприпустимість при оцінці сутності будь-якої суспільно-політичної формації обмежуватися лише її офіційними документами декларативного характеру, які не дають повної картини дійсності; про обов'язкове врахування таких визначальних факторів, як тип політичної культури, духовний клімат даної формації, її організаційна структура, методи і практика діяльності; про необхідність критичного ставлення до праць еміграційних мемуаристів і публіцистів, в яких "часто знаходимо більше патріотичної мітотворчості та партійної апологетики, ніж об'єктивної, неприкрашеної історичної правди", а також критичної перевірки історичного досвіду, яку І. Лисяк-Рудницький характеризує як "конечну передумову прогресу політичної думки та росту національної самосвідомості"⁶¹.

А. Павлишин, міркуючи над генезою польсько-українських конфліктів у XX ст. і аналізуючи період 1943–1947 рр., його характерною особливістю слушно вважає відсутність легальних національних центрів влади, златних повною мірою контролювати терен конфлікту⁶². Привертають увагу думки А. Павлишина про необхідність врахування поза контекстом історичних подій і психологічної складової конфліктних ситуацій в українсько-польських відносинах, які слід завжди враховувати, "розгрібаючи гори фальшувань, напівправд і маніпуляцій"⁶³. З цього приводу А. Павлишин зазначає: "Через вищий рівень освіченості, наявність широкого кола кадрів адміністраторів та військовиків поляки були значно краще організовані, а, отже, діяли цілеспрямовано, у рамках певних механізмів. Українці при всіх конфліктах втрачали насамперед нечисленну еліту, що одразу відгукувалося розростанням сектора хаосу"⁶⁴.

Оцінюючи статті Я. Дашкевича, І. Лисяка-Рудницького, А. Павлишина, слід відзначити, що вони, поза сумнівом, є вагомими історіографічними джерелами, без яких неможливе поглиблене вивчення історії та історіографії українсько-польських відносин.

Досліджуючи вказану проблему, слід зазначити, що трагічні події 1943–1944 рр. на Волині – українська спроба примусового виселення польського населення та пов'язані з цим винищувальні акції проти нього⁶⁵ – це справді драматичний і вкрай сумний епізод в історії українсько-польських відносин середини XX ст. У силу цілого ряду обставин, зазначає Ю. Сливка, вони були приречені на різке загострення, у центрі якого опинилися збройні формування обох народів – УПА і АК, а жертвами – тисячі українців та поляків. Власне тому волинський конфлікт і має бути об'єктом концептуального наукового осмислення, насамперед з точки зору з'ясування справжніх причин його виникнення та трагічних наслідків для українського і польського народів⁶⁶.

У вітчизняній історіографії цей аспект двосторонніх відносин тривалий час з об'єктивних і суб'єктивних причин не був об'єктом комплексного наукового дослідження. У зв'язку з цим українські історики опинилися у нерівному становищі із своїми польськими колегами, які мають різноманітні і численні публікації з цієї проблеми, загалом з польською історіографією, де існують, за наведеними вище оцінками І. Цепенди, декілька історичних шкіл⁶⁷, що зумовлює, на думку Ю. Сливки, переважно оборонний характер виступів і праць вітчизняних науковців⁶⁸.

Аналіз історіографічної ситуації свідчить, що українські автори більше не уникають цієї складної теми, яка замовчувалася у радянські і навіть у пострадянські часи⁶⁹. Незважаючи на появу останнім часом в Україні і Польщі ґрунтовних розвідок про волинські події 1943–1944 рр., з певністю можна констатувати, зазначає І. Льюшин, що ця проблема ще не винюна повністю і чимало її аспектів потребують подальших досліджень⁷⁰. У цьому контексті найважливішими завданнями українських істориків, як і польських, їх моральним обов'язком залишається, за словами академіка НАН України В. Литвина, надання суспільству об'єктивної, науково вивіреної інформації щодо "волинської проблеми", розстановка правильних акцентів⁷¹.

Зрозуміло, що у центрі дискусій вітчизняних науковців знаходиться питання про

причини, передумови і джерела українсько-польського конфлікту в цілому і трагічних волинських подій зокрема.

Слід зазначити, що погляди української та польської сторін у цьому плані суттєво розрізняються. За словами директора Бюро національної безпеки Республіки Польща М. Сівєца, поляки розглядають ці події як проведену у 1943–1944 рр. на землях Західної України (Волинь, Східна Галичина) організовану збройну акцію ОУН-УПА, що була спрямована проти її польських мешканців і поглинула десятки тисяч невинних людей. Вони зазначають, що ці події мали характер планової акції викорінення "польського елементу" на тих землях із застосуванням систематичної екстермінації польського населення⁷². Значна частина польської громадськості впевнена у тому, що причиною виникнення конфлікту була діяльність українських націоналістів, насамперед УПА, які і здійснили "ґеноцид польської людності Волині в 1939–1947 роках". Саме за таким сценарієм, зауважує Ю. Сливка, у Польщі задалегідь розпочалося відзначення 60-річчя трагічних подій на Волині 1943–1944 рр. та мобілізовані для цього засоби масової інформації, різні громадські організації та державні структури⁷³.

Частина українських авторів вважає, що волинська трагедія була викликана масовими вбивствами українців (насамперед політично впливових) польськими боївками на Холмщині, що українсько-польський антагонізм у 1941–1944 рр. був зумовлений польським шовінізмом, заявами польського підпілля про створення після війни "сильної Польщі в побільшених кордонах" (Л. Шанковський), що конфлікт спричинили не українці, а польська сторона, зокрема польська влада, яка хотіла будувати на українських землях Польщу (В. Кук)⁷⁴.

Важливо зауважити, що чимало дослідників в Україні, торкаючись проблем українсько-польського протистояння, бажають уникати однобічності, спекуляцій, прагнуть зрозуміти весь комплекс причин, що викликали волинську трагедію, – територіальних, політичних, етнічних, соціальних, мілітарних, враховуючи дії таких структур, як УПА і АК⁷⁵. За оцінками Я. Грицака, у подіях на Волині навесні – влітку 1943 р. простежується вплив кількох факторів: "макрівійни" між нацистською та радянською державно-військовими надпотугами, "мікрівійни" між польським, українським і радянським підпіллям, малої громадянської війни між різними групами в українському підпіллі (протистояння між бандерівцями, бульбівцями і мельниківцями чи конкуренція за владу у новопосталій УПА між галицькою та волинською групами), селянської війни за землю, елементарного бандитського шумовіння, а також винищення нацистами волинських євреїв, яке, не маючи значного впливу на волинську різню 1943 р., призвело до страшного знецінення людського життя у свідомості багатьох волинян⁷⁶.

На думку Л. Зашкільняка, збройні конфлікти між двома народами у 1942–1944 рр. на теренах Волині і Галичини, ґасла ОУН(б) щодо „очищення” терену від неукраїнського населення були зумовлені невдачею у досягненні порозуміння між поляками і українцями, втручанням німецьких та радянських чинників, екстремальними умовами війни і міжнаціональної конфронтації, деморалізацією суспільства, прагненням української сторони послабити у себе в тилу „польський чинник” і не допустити повторення програшної для українців ситуації 1918–1919 рр.⁷⁷

У цьому контексті заслуговує на увагу думка А. Кентія про причини збройних дій ОУН-УПА проти поляків, до яких він відносить насамперед військово-політичні обставини: спрямовану переважно проти Берліна і Москви „двофронтну” боротьбу ОУН-УПА, появу у стратегії українського визвольного руху навесні 1943 р. „третього” фронту – проти польської меншини на теренах Волині – Полісся, а згодом у Галичині; намагання розв'язати польське питання таким способом, щоб не дозволити німцям і більшовикам використати „польський фактор” проти українського визвольного руху; прагнення УПА зберегти своє запілля як базу визвольного руху та витіснити з контрольованої території всі ворожі чинники: німецьку адміністрацію, червоних партизанів, поляків⁷⁸.

Вітчизняні дослідники загалом погоджуються з тим, що в основі українсько-польського антагонізму воєнного часу знаходився територіальний чинник⁷⁹. Саме справа території, впевнений Л. Зашкільняк, стала тим наріжним каменем, на якому українсько-польські стосунки зазнали вирішальної поразки з далекосяжними наслідками для обох сторін⁸⁰. Ю. Сливка переконаний, що головною причиною міжнаціонального українсько-польського конфлікту періоду Другої світової війни була, безумовно, проблема східних кордонів Польщі, а, отже, доля Східної Галичини та Західної України⁸¹. На думку І. Льюшина, однією з головних причин конфлікту стала впевненість поляків, які високо цінували власний, дійсно значний економічний і культурний внесок у розвиток

західноукраїнських земель, сподівалися на його міжнародне визнання, у поверненні цих земель Польщі після переможної війни “західних альянтів”⁸². Г. Стародубець у зв’язку з цим констатує: „Поляки не приховували своїх намірів зберегти землі Західної України в складі Польської держави. Польське населення цих теренів вважало їх частиною Речі Посполитої... Для українців, які проживали на території Західної України, вона була Україною. Відповідно влада тут мусила бути українською. Будь-яка інша – німецька, радянська чи польська – однаковою мірою вважалась окупаційною. Тому боротьба проти неї велась під прапором національного визволення”⁸³.

До важливих факторів породження і стимулювання українсько-польського протистояння сучасними вітчизняними істориками віднесені ще такі: антиукраїнська денационалізаційна політика польської влади на українських етнічних землях; кривди, заподіяні українцям у 20–30-х рр. Польською державою та відповідне негативне ставлення українців до поляків; взаємна ненависть як загальна риса в українсько-польських відносинах на всіх територіях зі змішаним населенням напередодні вирішальних для обох народів подій; різне суб’єктивно-об’єктивне сприйняття українців і поляків міжнародними чинниками внаслідок належності західних українців до Польської держави при відсутності Української; протилежні орієнтації визвольних рухів двох націй на зовнішні чинники під час боротьби за визволення своїх країн; безкомпромісна позиція польського еміграційного уряду, аківського підпілля і волинсько-галицьких поляків у територіальному питанні і неспроможність провідних польських політичних сил відмовитись від претензій на західноукраїнські землі і побачити в західних українцях рівноправних партнерів; співпраця польського населення Волині і Східної Галичини з радянськими партизанами, підрозділами Червоної Армії, оперативно-чекістськими групами НКВС, яких українські повстанці вважали своїми основними ворогами; участь поляків у складі німецьких допоміжних формувань, а також окупаційних адміністративних органах в антиукраїнських акціях; прагнення лідерів українського підпілля бачити Західну Україну моноетнічним краєм, нейтралізувати можливого потенційного претендента на встановлення своєї влади у регіонах спільного проживання українців і поляків ще до обговорення питань територіальної належності спірних земель на передбачуваній післявоєнній міжнародній конференції; негативні стереотипи щодо українців та поляків, зокрема ставлення поляків до українців як до меншовагартісної нації, що формувалися століттями і міцно утвердилися у свідомості значної частини двох народів⁸⁴. У цьому контексті не викликає заперечень важливий висновок Ю.Сливки про зумовленість великих масштабів і жахливих наслідків міжнародного конфлікту психологічною підготовленістю українського та польського загалу до участі в ньому, а також про те, що у період Другої світової війни українці та поляки виявилися заручниками вкрай складних міжнародних взаємин, які формувалися протягом століть і були успадковані поколіннями ХХ ст.⁸⁵

Окремими дослідниками при аналізі причин виникнення українсько-польського протистояння підкреслювалася негативна роль у ньому інтегрального націоналізму обох сторін – української та польської (І.Льошин, Я.Пеленський, І.Цепенда)⁸⁶, висловлювалася думка про агресивне ставлення до польської національної меншини з боку носіїв ідеології українського інтегрального націоналізму (І.Патриляк)⁸⁷ і вороже, зумовлене ідеологією ОУН, відношення українського самостійницького руху до поляків (Г.Стародубець)⁸⁸. Стосовно цього слід зазначити, що прийнята ОУН(б) ідеологія інтегрального націоналізму розглядається як причина екстермінації (випорощення) польського населення на західноукраїнських землях і більшістю сучасних польських дослідників. Це підтверджується також матеріалами міжнародного семінару українських і польських істориків, виступами окремих польських науковців, зокрема В. Філяра⁸⁹.

З протилежного боку виступив С.Заброварний, заявивши, що “сама ідеологія (націоналізм, тоталітаризм) ще сама в собі не може бути безпосередньою причиною конфлікту”, підтвердивши складність цього аспекту проблеми, контроверсійність поглядів на неї у сучасній вітчизняній історіографії⁹⁰.

Аналіз численних вітчизняних історіографічних джерел переконує, що у питанні про причини і джерела волинських подій сучасні українські історики не погоджуються з їх розглядом виключно у вузьких історичних рамках 1943–1944 рр., вважають некоректним і неадекватним виділення цього епізоду українсько-польського протистояння із загального контексту подій Другої світової війни і складних відносин між нашими народами протягом тривалого історичного часу, особливо ХХ століття⁹¹. Ю.Сливка цілком справедливо критикує такий підхід за його неспроможність з’ясувати витоки

того чи іншого конфлікту, визначити справжні причини виникнення та мотиви й цілі його організаторів та учасників⁹². А на думку В. Трофимовича, у такому випадку зникне зміст і сенс українського національного руху, і він виявиться вилученим із контексту складних взаємин між українцями, поляками, німцями і більшовиками у цей період⁹³. Слушною і обгрунтованою є точка зору А. Кентія, переконаного у тому, що правильно зрозуміти характер українсько-польського протистояння у 1941–1945 рр. на українських етнографічних землях можливо лише при наявності чіткого усвідомлення того, що згадане явище головним чином породжено Другою світовою війною, причинами, які її викликали, планами воюючих сторін⁹⁴.

Тому в сучасній науковій історіографії поширюється і стає, на наш погляд, домінуючим підхід до розгляду трагічних подій на Волині 1943–1944 рр. як складової частини загального міжнародного українсько-польського конфлікту, що стався за часів Другої світової війни на території спільного проживання українців і поляків (Волинь, Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, Надсяння та Лемківщина), і який з наукової точки зору доречно розглядати у комплексі з подібними за багатьма показниками подіями у вищезазначених регіонах і у контексті всієї попередньої історії українсько-польських відносин⁹⁵. Як зауважує заступник секретаря Ради національної безпеки і оборони України, доктор політичних наук, професор В.Гошовська, джерела польсько-українського конфлікту під час Другої світової війни коріняться у нашому спільному минулому. Вони є наслідком давніх обопільних упереджень, взаємних кривд та непорозумінь, і при аналізі причин їх виникнення слід враховувати загальний деморалізуючий вплив найжорстокішої в історії людства Другої світової війни, викликані нею відхід від норм моралі, гуманізму, християнської етики, соціальної поведінки великої кількості людей, а також безкомпромісність позицій польського уряду та керівництва ОУН у територіальному питанні, що було історичною реальністю і зумовило у сукупності з вищесказаним кривавий та злочинний характер конфлікту⁹⁶. Отже, зазначає В. Трофимович, відповідальність за цю трагедію історично є більш широкою і її не можна покладати, наприклад, виключно на ОУН і УПА, як неправильно виокремлювати лише так звані злочини ОУН і УПА⁹⁷.

(Закінчення в наступному номері)

¹ Спільна заява Президентів України і Республіки Польща “До порозуміння і єднання” // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1997. – № 1/2. – С. 5–7.

² Зашкільняк Л. Україна і Польща у ХХ столітті: міжконфронтацією і союзом // Міжнародний Науковий Конгрес “Українська історична наука на порозі ХХІ століття”. Чернівці. 16–18 травня 2000 р. Доповіді і повідомлення. – Чернівці, 2001. – Т. 1. – С. 68.

³ Льошин І.І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – К., 2000. – С. 4, 5, 10.

⁴ Ковалевський З. Польська демократична громадськість мусить знати правду про Українську Повстанчу Армію // Україна. Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 76; Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. – К., 2002. – С. 98; Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки. – Львів, 2003. – С. 5.

⁵ Сливка Ю. Назв. праця. – С. 28.

⁶ Див.: Здіорук С.І., Гриневич Л.В., Здіорук О.І. Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945–1998 рр.). – К., 1999; Лисенко О.Є., Марушенко О.В. Організація Українських Націоналістів та Українська Повстанська Армія: бібліографічний покажчик дублікацій 1998–2002 років. – К., 2002; Іх же. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії: бібліографічний покажчик. – К. – Івано-Франківськ, 2003.

⁷ Макаруч С. Втрати населення на Волині в 1941–1947 рр. // Україна-Польща: важкі питання. Т. 5. – Варшава, 2001. – С. 299.

⁸ Льошин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні 1939–1945 рр. в світлі вітчизняної та зарубіжної історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 6. – К., 2002. – С. 90.

⁹ Льошин І.І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. – К., 2003; його ж. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни...; його ж. Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939–1945 рр.): Автореферат дис... д-ра іст. наук. – К., 2003; його ж. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К., 2001.

¹⁰ Льошин І.І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. – С. 13–16, 252–254; Сергійчук В. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. – К., 2003. – С. 69–71.

¹¹ Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. – К., 2003; його ж. Трагедія Волині...

¹² Колесник В., Кучерепа М. З історії українсько-польських наукових взаємин (1994–2003) //

Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 13. Ч. 2. – К., 2003. – С. 96.

¹³ В'ятрович В. Центр досліджень визвольного руху: мета та завдання // Український визвольний рух. Збірник 1. – Львів, 2003. – С. 8.

¹⁴ Бондарук Л. Відновлюючи історичну правду // Шлях Перемоги. – 2003. – Ч. 29. – С. 1, 6; Грицьків Р. Наукова конференція у Львові “Третій фронт у Західній Україні: 1939 – 1947 роки” // Український визвольний рух. Збірник 1. – С. 204 – 207.

¹⁵ Від редакції // Там само. Зошит 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – Львів, 2003. – С. 5, 6.

¹⁶ Ільющин І.І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 8.

¹⁷ Україна-Польща: важкі питання. Т. 1 – 5. – Варшава, 1998 – 2001.

¹⁸ Документи і матеріали міжнародних наукових семінарів “Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни” // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Серія “Історичні науки”. – Луцьк, 2000. – № 11. – С. 123 – 158.

¹⁹ Баженов Л. Важкі питання українсько-польського діалогу істориків (1991 – 2002 рр.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2002. – Вип. 2. – С. 127 – 132; Грицьків Р. Історіографічне значення матеріалів міжнародних семінарів “Україна – Польща: важкі питання” у дослідженні історії Української Повстанської Армії періоду Другої світової війни // Український визвольний рух. Збірник 1. – С. 190 – 203; Заброварний С. Діалог по лінії Варшава – Луцьк // Український альманах. – Варшава, 2002. – С. 122 – 130; Колесник В., Кучерета М. Назв. праця. – С. 95 – 104; Макар В. Україна – Польща: важкі питання // Історико-політичні проблеми сучасного світу. Т. 8. – Чернівці, 2001. – С. 75 – 80; Український історик. – 2001. – Т. 38. – Ч. 1 – 4. – С. 239 – 244.

²⁰ Ільющин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні... – С. 91.

²¹ Калитко С.Л., Лациба В.П. Сучасна українська історіографія про українсько-польські відносини в Західній Україні в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. Вип. 6. – К., 2002. – С. 66 – 68; Калитко С.Л. Українська діаспора про українсько-польські відносини в Західній Україні в роки Другої світової війни // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Хмельницький, 1999. – С. 382 – 383; Його ж. Українська історіографія українсько-польських взаємин на західноукраїнських землях в роки Другої світової війни // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія Історія. – Вінниця, 2001. – Вип. 3. – С. 242 – 247; Кічий І. Роздуми про книгу Антона Семенюка “На тему українсько-польських відносин: критичні зауваження” // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки. Вип. 3. – Луцьк, 1998. – С. 154 – 157; Поп Ю.І., Калитко С.Л., Лациба В.П. Українська радянська та сучасна історіографія українсько-польського міжнародного конфлікту в роки Другої світової війни // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 7 (9). – С. 682 – 687.

²² Калитко С.Л., Лациба В.П. Назв. праця. – С. 66; Калитко С.Л. Українська історіографія українсько-польських взаємин... – С. 243 – 244; Поп Ю.І., Калитко С.Л., Лациба В.П. Назв. праця. – С. 682 – 683.

²³ Калитко С.Л. Українська історіографія українсько-польських взаємин... – С. 244.

²⁴ Калитко С.Л., Лациба В.П. Назв. праця. – С. 66 – 68; Калитко С.Л. Українська історіографія українсько-польських взаємин... – С. 244 – 246; Поп Ю.І., Калитко С.Л., Лациба В.П. Назв. праця. – С. 683 – 686.

²⁵ Ільющин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні... – С. 90 – 101; Його ж. Назв. праця. – С. 6 – 61.

²⁶ Ільющин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні... – С. 90, 96; Його ж. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 27.

²⁷ Кічий І. Назв. праця. – С. 157.

²⁸ Дашкевич Я. Документи Українського центрального комітету в Національному архіві Канади про польсько-українські стосунки 1941 – 1944 рр. // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. Вип. 2 (1995 – 1997 рр.). – Львів, 1999. – С. 158.

²⁹ Дашкевич Я. Документи та матеріали про польсько-українські стосунки у 1940-х рр. в Українському архіві (Варшава) // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. Вип. 2 (1995 – 1997 рр.). – С. 155 – 156; Його ж. Документи Українського центрального комітету в Національному архіві Канади про польсько-українські стосунки 1941 – 1944 рр. // Там само. – С. 157 – 159; Дзюбан О. Національно-визвольна боротьба українського народу 1941 – 1945 рр. у світлі польських документів // Там само. – С. 182 – 193; Кутювий Р. Українсько-польський конфлікт на Волині (1941 – 1945) в документах німецької окупаційної влади // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки. Вип. 3. – Луцьк, 1998. – С. 68 – 73; Литвин М. Документи Армії Крайової про військово-політичні протистояння на Заході України у роки Другої світової війни // Україна в минулому. – К. – Львів, 1995. – Вип. 7. – С. 129 – 151.

³⁰ Ільющин І.І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 62 – 81; Його ж. Джерела дослідження збройного протистояння Української повстанської армії і Армії Крайової в Західній Україні (1939 – 1945 рр.) // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 13. Ч. 1. – К., 2003. – С. 343 – 359.

³¹ Литвин М. Назв. праця. – С. 129.

³² Киричук Ю. Українсько-польське збройне протистояння у 1942 – 1943 рр. // Схід. – 2000. – № 1. – С. 48 – 49.

³³ Ільющин І.І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 11, 14, 209; Його ж. Джерела дослідження збройного протистояння... – С. 343 – 359; Його ж. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни... – С. 53; Його ж. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни... – С. 121.

³⁴ Ільющин І.І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 45, 47; Його ж. Джерела дослідження збройного протистояння... – С. 343, 347, 348.

³⁵ Ільющин І.І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 27 – 28.

³⁶ Мотика Г. Історіографія Народної Польщі про польсько-українські взаємовідносини в 1939 – 1956 рр. // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. Ч. 2: XX століття. – Одеса – Київ – Львів, 1999. – С. 85 – 90; Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // Український визвольний рух. Зошит 2. – С. 148 – 170; Ільющин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні... – С. 90 – 101; Марчук І. Рец. на: Semaszko W., Semaszko E. Ludobojstwo dokonane przez nacjonalistow ukrainskich na ludnosci polskiej Wolynia 1939 – 1945. – Warszawa, 2000. – Т. I. – S. 1 – 1000; Т. II. – S. 1001 – 1440 // Український визвольний рух. Зошит 2. – С. 171 – 180; Його ж. Хто ж спровокував конфлікт? // Визвольний шлях. – 2003. – Кн. 5. – С. 118 – 127; Патриляк І. Нетрадиційний погляд на українсько-польські взаємини: (Torzecki R. Polacy i Ukraincy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993, 339 s.) // Молода нація. – 2001. – № 1. – С. 184 – 193; Цепенда І.С. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943 – 1947 років в оцінках сучасних польських істориків // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 7(9). – С. 693 – 700; Швагуляк М. Рец. на: Torzecki R. Polacy i Ukraincy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993 // Україна модерна. – 1996. – № 1. – С. 193 – 198.

³⁷ Мотика Г. Назв. праця. – С. 86, 87.

³⁸ Цепенда І.С. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння... – С. 693.

³⁹ Там само. – С. 693 – 694, 699.

⁴⁰ Ільющин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні... – С. 96, 97; Його ж. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 57; Його ж. Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939 – 1945 рр.): Автореферат дис... д-ра іст. наук. – С. 12.

⁴¹ Ільющин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні... – С. 97.

⁴² Там само.

⁴³ Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // Український визвольний рух. Зошит 2. – С. 158, 168, 169.

⁴⁴ Там само. – С. 169, 170.

⁴⁵ Див.: Марчук І. Рец. на: Semaszko W., Semaszko E. Ludobojstwo dokonane przez nacjonalistow ukrainskich na ludnosci polskiej Wolynia 1939 – 1945...; Його ж. Хто ж спровокував конфлікт?...

⁴⁶ Ільющин І.І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 42.

⁴⁷ Марчук І. Хто ж спровокував конфлікт? – С. 118 – 127.

⁴⁸ Там само. – С. 126.

⁴⁹ Швагуляк М. Назв. праця. – С. 193, 197.

⁵⁰ Патриляк І. Назв. праця. – С. 184, 185.

⁵¹ Ільющин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні... – С. 96 – 97.

⁵² Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // Український визвольний рух. Зошит 2. – С. 169, 170; Швагуляк М. Хроніка подій в Західній Україні у 1939 – 1945 рр. // Україна-Польща: важкі питання. Т. 5. – Варшава, 2001. – С. 24.

⁵³ Дашкевич Я. Для кого дорога до нікуди? (Нотатки на полях збірника про польсько-українські взаємини) // Україна і Польща між минулим і майбутнім. – Львів, 1991. – С. 214-230; Його ж. Для кого дорога до нікуди? Про польсько-українські відносини в минулому та сучасному // Україна. Наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26-27. – С. 53-73; Його ж. Фальсифікація новітньої історії українського народу в сучасній Польщі // Національно-визвольна боротьба 20-50-х років ХХ ст. в Україні: Збірник матеріалів Першої міжнародної наукової конференції. Львів, 25-26 червня 1991 р. – Київ-Львів, 1993. – С. 109-119; Його ж. Фальсифікація новітньої історії українського народу в сучасній Польщі: (Товариство кресов'яків та їх діяльність) // Український час. – 1991. – № 1. – С. 15-19; Його ж. Шляхи подолання стереотипів: (Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків: українська точка зору) // Дашкевич Я. Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. – К., 1993. – С. 126-133; Його ж. Шляхи подолання упереджень: (Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – К., 1993. – С. 23-29; Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тугар історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т.1. – К., 1994. – С. 83 – 110; Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у ХХ столітті // “Г”: Незалежний культурологічний часопис. – Львів, 1997. – Ч. 10. – С. 114 – 135.

⁵⁴ Павлишин А. Назв. праця. – С. 122.

⁵⁵ Дашкевич Я. Шляхи подолання стереотипів... – С. 126 – 130.

⁵⁶ Там само. – С. 130.

⁵⁷ Ільющин І.І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 35.

⁵⁸ Лисяк-Рудницький І. Назв. праця.

⁵⁹ Там само. – С. 83 – 84.

- ⁶⁰ Лисяк-Рудницький І. Назв. праця // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т.2. – К., 1994. – С. 489 – 496.
- ⁶¹ Там само. – С. 489, 490, 495, 496.
- ⁶² Павлишин А. Назв. праця. – С. 131.
- ⁶³ Там само. – С. 135.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ Киричук Ю. Назв. праця. – С. 48.
- ⁶⁶ Сливка Ю. Назв. праця. – С. 5, 7.
- ⁶⁷ Цепенда І.С. Назв. праця. – С. 699.
- ⁶⁸ Сливка Ю. Назв. праця. – С. 43.
- ⁶⁹ Литвин В. Назв. праця. – С. 108.
- ⁷⁰ Ільющин І. Ким і як приймалося рішення про проведення антипольської акції на Волині в 1943 р.? Документи свідчать // Український альманах. – Варшава, 2003. – С. 167.
- ⁷¹ Литвин В. Назв. праця. – С. 98, 101, 108.
- ⁷² Сівец М. Свієсть кожного підкаже потрібні слова // День. – 2003. – 15 березня.
- ⁷³ Сливка Ю. Назв. праця. – С. 42 – 43.
- ⁷⁴ Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942 – 1943 рр. – К., 1999. – С. 223; Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. 1917 – 1995. – Львів, 1996. – С. 553 – 562; Поляки самі собі виховали ворогів: (Інтерв'ю В. Кука) // Шлях Перемоги. – 2003. – № 16. – С. 9.
- ⁷⁵ Бондаренко К. Трагедія Волині: погляд через десятиліття // Дзеркало тижня. – 2003. – № 6. – С. 1, 3; Шаповал Ю. Чи подолано “волинський синдром”? // День. – 2003. – 15 березня.
- ⁷⁶ Грицак Я. Наше і дуже наше горе // Критика. – 2003. – Число 69 – 70. – С. 14.
- ⁷⁷ Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 79.
- ⁷⁸ Кентій А.В. Стратегія і тактика українських націоналістів (осінь 1941 – літо 1944 рр.) // Проблема ОУН-УПА: Попередня історична довідка. – К., 2000. – С. 87, 88.
- ⁷⁹ Литвин В. Назв. праця. – С. 112.
- ⁸⁰ Зашкільняк Л. Назв. праця. – С. 80.
- ⁸¹ Сливка Ю. Назв. праця. – С. 47.
- ⁸² Ільющин І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 248.
- ⁸³ Стародубець Г.М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941 – 1943 рр.). – Тернопіль, 2002. – С. 114.
- ⁸⁴ Деревінський В. Українсько-польські відносини у першій половині 40-х рр. // Україна і Польща в ХХ столітті: Проблеми і перспективи взаємовідносин. – К. – Краків, 2002. – С. 158; Ільющин І.І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА (1939 – 1945 рр.) // Укр. іст. журн. – 2002. – № 3. – С. 98, 101; Патриляк І. Деякі аспекти співпраці українського та польського антирадянського підпілля на території Закарпаття у 1945 – 1946 рр. // Україна і Польща в ХХ столітті. – С. 169; Сливка Ю. Назв. праця. – С. 48; Стародубець Г.М. Назв. праця. – С. 114 та ін.
- ⁸⁵ Сливка Ю. Назв. праця. – С. 48.
- ⁸⁶ Ільющин І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 38, 196; “Круглий стіл”: Українсько-польські стосунки (30 – 40-і роки ХХ ст.): Проблема оцінки причин і характеру конфліктів та пошуку шляхів порозуміння // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”). – Львів, 1998. – С. 104; Цепенда І.С. Суспільно-політична ситуація на Волині в 1943 – 1944 роках // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2001. – № 5. – С. 168.
- ⁸⁷ Патриляк І. Деякі аспекти співпраці... – С. 169.
- ⁸⁸ Стародубець Г.М. Назв. праця. – С. 87.
- ⁸⁹ Філяр В. Хронологія подій на Волині в 1939 – 1944 рр. // Україна-Польща: важкі питання. Т. 5. – С. 42.
- ⁹⁰ Заброварний С. Назв. праця. – С. 128.
- ⁹¹ Ісаєвич Я. З хроніки трагічного протистояння. Замість передмови // Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943 – 1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. – Львів, 2003. – С. 4; Сливка Ю. Назв. праця. – С. 5.
- ⁹² Сливка Ю. Назв. праця. – С. 5 – 6.
- ⁹³ Трофимович В. Примирення не можна приурочити до певної дати // День. – 2003. – 16 квітня.
- ⁹⁴ Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942 – 1943 рр. – С. 236.
- ⁹⁵ Ільющин І.І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН-УПА... – С. 94 – 104; Його ж. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 167, 248; Його ж. До питання про Волинську трагедію 1943 – 1944 рр. // Укр. іст. журн. – 2003. – № 3. – С. 122; Його ж. Національно-визвольні прагнення українських та польських самостійницьких сил в часі Другої світової війни // Там само. – 2003. – № 1. – С. 82 – 96.
- ⁹⁶ Гошовська В. “Нам”ятеги минуле зарили майбутнього”. До 60-ї річниці трагічних подій на Волині у 1943 – 1944 рр. // День. – 2003. – 22 квітня.
- ⁹⁷ Див.: Трофимович В. Назв. праця.

Михайло СЕНЬКІВ

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКЕ СЕЛО: ЕТАПИ ТА МЕТОДИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ 1944-1952 рр.

Упродовж тривалого часу радянська історіографія фальсифікувала процес колективізації села, зокрема, західноукраїнського. За часів незалежності України вийшли публікації О. Ленартовича, Ю. Киричука, А. Русниченка, В. Когути та інших, у яких об'єктивно, але фрагментарно розглядається це питання¹. Повного висвітлення вказана тема ще не отримала в українській історіографії, зокрема, не розкрито етапи та методи колективізації західноукраїнського села у повоєнний період.

У 40-х – на початку 50-х рр. ХХ століття тоталітарний режим здійснював насильницьку колективізацію західноукраїнського села. Вона проводилася сталінськими методами, переважно за допомогою терору, штучного розпалювання соціально-майнової ненависті, а також провокацій та облудної демагогії. Умовно можна виділити три основні етапи колективізації. Перший припадає на роки становлення радянської влади (1940 – 1 пол. 1941 рр.) та її відновлення (1944 – 1946 рр.), коли закладалися політичні передумови колективізації, виникали колгоспи. Другий – перехід до суцільної колективізації, початок масового відчуження селянина від власності, розгортання терору проти національно-визвольного руху, насамперед, депортаційно-переселенської політики (1947 – 1948 рр.). Третій – завершення суцільної колективізації, утвердження колгоспного ладу, перетворення селянина-господаря у новітнього кріпака, знищення соціально-економічної бази національно-визвольного руху (1949 – 1952 рр.).

Перші колгоспи у західноукраїнському селі організовувалися ще в 1940 – 1941 рр., а після війни відновлювалися. У 1944 р. їх нараховувалося 38, зокрема у Тернопільській області – 35, Львівській – 1, Рівненській – 1, Чернівецькій – 1². У наступному році було створено 13 колгоспів у Волинській області, 1 – у Дрогобицькій, 5 – у Станіславській³. 1 січня 1946 р. у західному регіоні зафіксовано 107 колгоспів – невеличких господарств, що становили 0,24 відсотка селянських дворів⁴. Вони виникали здебільшого на базі колишніх фільварків, а членами їх ставали наймити і найбідніші селяни⁵.

Частина бідняків через відсутність реманенту і тяглової сили не могли самостійно вести власне господарство. Тому вони були готові об'єднатися у сильнішу структуру, яка б узяла на себе організаційно-виробничі турботи, відповідальність за результати господарювання та забезпечила прожитковий мінімум.

Однак більшість селян не підтримувала ідеї колгоспного ладу. Це пояснюється тим, що, по-перше, у західноукраїнському селі була вкорінена психологія власника⁶. Важко уявити, щоб селяни, які протягом багатьох віків мріяли про землю і виїжджали в пошуках кращого життя до США, Канади, Австралії, Аргентини, Бразилії, поспішали віддати її та вступити до колгоспу. Вони прагнули одержати від нової влади землю у приватну власність і вільно на ній господарювати. По-друге, ще свіжими були спомини про колективізацію на Західній Україні у довоєнний період, коли відбувався масовий терор, депортація населення до Сибіру, Казахстану та в інші віддалені райони СРСР⁷. По-третє, у 1946 – 1947 рр. Східну Україну охопив голод. З Наддніпрянщини у Галичину, де не було голоду, переміщалися люди у пошуках харчів. Кращих “агітаторів” проти колгоспного ладу годі було шукати⁸. По-четверте, загопи УПА і підпілля ОУН чинили відчайдушний опір колгоспному ладу⁹.

Колективізація західноукраїнського села ускладнювалася і тим, що існувала велика роздрібненість у землекористуванні, зберігалася черезсмузжя. Зокрема, на Буковині 160 тис. господарств мали 1,5 млн. земельних наділів, які часто були віддалені від сіл на десятки кілометрів¹⁰. У селі Уніж Городенківського району Станіславської

області на одне господарство припадало у середньому 12 клаптикових ділянок¹¹. Подібна картина простежувалася в усьому регіоні. Ще однією особливістю західноукраїнського села була наявність великої кількості хутірських господарств. Так, лише на Волині нараховувалося 167 тис. хуторів¹².

Більшовицька влада прагнула розколоти селянство за класовими ознаками, створити “актив” для проведення колективізації у східних регіонах України. На західноукраїнських землях у той час не було такого соціального розшарування населення, як на Наддніпрянщині. Тут бракувало заможного селянства, щоб після ліквідації поміщиків вести політику на основі ворожнечі між наймитами, середняками і куркулями. Західноукраїнське село було, в основному, бідняцько-середняцьким, не створювалися організації на зразок комнезамів, а земельні громади не мали чітко означеного соціального характеру.

Про небажання селян вступати у колгоспи свідчать й інші факти. Серед незначної групи колгоспів, які були створені у 1944 – 1945 рр., існували також “паперові господарства”. Зокрема, в Милятинському районі Львівської області під виглядом колгоспу ім. Сталіна фактично існувало підсобне господарство машинно-тракторної станції МТС. У Радеківському районі цієї ж області у колгоспі ім. Хрущова з 35 членів на МТС, на млині, пивоварні та інших підприємствах і організаціях працювало 32. Оскільки селяни не хотіли вступати до колгоспів, то районна влада для “справної цифри” створювала фіктивні колгоспи¹³. Щоб економічно утримати такі господарства і не допустити їх розвал, практикувалися примусові роботи селян-одноосібників. У 1946 р. в колгоспах ім. Кірова Яворівського району, ім. Жукова Немирівського, ім. Ів.Франка Олеського, ім. Молотова Сокальського районів Львівської області майже всі польові роботи виконували працівники МТС і залучені сільрадами одноосібники¹⁴.

Завдавши поразки основним силам ОУН-УПА, тоталітарний режим з літа 1947 р. приступив до здійснення суцільної колективізації. До кінця 1947 р. планувалося повністю відновити діяльність колгоспів, що існували у довоєнний період. Практично це означало збільшити їх кількість майже вдвіть. Виконання цього рішення зумовило форсування колективізації. Так, із 49 колгоспів Дрогобицької області, створених у 1947 р., 35 виникло у жовтні-грудні. Із 216 колгоспів, які діяли на початку 1948 р. у Львівській області, 163 були організовані в осінньо-зимовий період. У Станіславській області за десять місяців 1947 р. було створено 28 нових колгоспів, з яких 20 сформувалися після червня¹⁵.

Водночас прискорювалася організація колгоспів у селах, де раніше їх не було. До середини листопада 1947 р. на Волині утворено 41 колгосп, а в кінці цього ж року у Львівській області нараховувалося 122 нових колгоспи. З'явилися окремі колективізовані села. У кінці 1947 р. в Тернопільській області було 36 таких сіл, на початку 1948 р. у Львівській – 27, а в Чернівецькій – 29¹⁶.

До кінця 1948 р. у Волинській області було колективізовано 71,2 відсотків селянських господарств, Дрогобицькій – 67,0, Чернівецькій – 77,3, Закарпатській – 46,0, Львівській – 33,0, Тернопільській – 34,0, Станіславській – 17,0¹⁷.

Різні темпи колективізації зумовлювалися певними причинами. У Дрогобицькій області, де процес відчуження селянина від приватної власності відбувався у гострій боротьбі, були сконцентровані значні репресивні сили. Структури НКВС (МВС) і НКДБ (МДБ) діяли вкрай жорстоко. Щодо Закарпатської і Чернівецької областей, то в них опір ОУН-УПА був слабший. Ще під час війни оунівське підпілля було дезорганізовано румунськими й угорськими окупаційними силами, які хотіли позбутися політичних конкурентів. На Буковині боївки ОУН-УПА діяли переважно в селах на межі з Тернопільською і Станіславською областями. На Закарпаття були перекинуті три загони УПА (“Змеюки”, “Довбуша”, “Грозного”) із Дрогобицької і Станіславської областей, однак вони не змогли організувати широкого спротиву. Особлива ситуація склалася у Волинській області. Тут у роки війни поширився радянський підпільний та партизанський

рух, спрямований проти німців й українського визвольного руху. Водночас сюди були кинуті численні репресивні сили, які розкрутили небачений маховик каральних акцій. Відтак це ослабило на Волині опір УПА та підпілля ОУН.

1949 р. став переломним у ході колективізації для Львівської, Тернопільської, Рівненської та Станіславської областей. Розпочався новий процес організації колгоспів. Перш за все, це пов'язувалося із поступовим послабленням національно-визвольної боротьби. До цього часу було частково знищено, частково депортовано селян, які підтримували ідею самостійності, тому звужилася соціальна база національно-визвольної боротьби, яка мала антиколгоспну спрямованість.

30-31 березня 1949 р. на міжобласній нараді у Львові Микита Хрущов звинувачував організації Львівської, Станіславської, Тернопільської і Рівненської областей за повільні темпи колективізації і вимагав до кінця року її завершити¹⁸.

За допомогою репресивно-каральних органів до кінця 1949 р. у західному регіоні України було організовано понад 6 тис. колгоспів, що становило 61 відсоток селянських господарств, зокрема у Чернівецькій – 90,1, Волинській – 91,1, Дрогобицькій – 84,4, Закарпатській – 65,9, Рівненській – 67,3, Тернопільській – 64,2, Львівській – 50,1, Станіславській – 37,6¹⁹.

Селян залучали до колгоспів грубими, насильницькими методами: податковим пресом, погрожуванням, залякуванням, шантажем, провокаціями, вивезенням у Сибір і навіть убивствами. У Волинській області за перше півріччя 1947 р. лише офіційно зареєстровано 34 випадки порушення законності під час організації колгоспів (побиття громадян, вилучення у них майна, погроза зброєю)²⁰. Насправді їх було значно більше.

Під гаслом боротьби проти куркулів розпочалося масове відчуження селянина від власності та перетворення його в наймита. Термін “куркуль” політизувався, тому розкуркулюванню підлягали селяни будь-якої категорії як носії приватновласницької ідеології.

Саме з 1947 р. поряд з позаекономічним примусом посилювався податковий прес як головний засіб знищення селянина – самостійного господаря. З червня 1947 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову “Про порядок заготівлі сільськогосподарської продукції в куркульських господарствах Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Рівненської, Волинської і Чернівецької областей”. Постанова збільшувала на 50 відсотків норми поставок сільськогосподарської продукції, а термін її здачі скорочувався на 1-3 місяці²¹.

Місцеві органи влади проводили перереєстрацію так званих куркульських господарств. До куркульських зараховувалися господарства, які під час німецької окупації використовували постійних або сезонних найманих робітників та сільськогосподарську техніку, мали прибутки від млина, маслوبيйки тощо, здавали в оренду землю²².

Насправді самочинно визначали куркулів працівники НКВС, голови сільських рад, секретарі партійних осередків, сільські активісти. Тут певною мірою виявлялося свавілля партійно-радянського апарату та абсолютна незахищеність селянина. За офіційними даними, 1 серпня 1947 р. у західних областях України нараховувалося 16374 так званих куркульських господарства, зокрема, у Волинській області – 3941, Дрогобицькій – 1419, Львівській – 2126, Рівненській – 2235, Станіславській – 1645, Тернопільській – 2209, Чернівецькій – 877, Закарпатській – 1920²³.

Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 23 серпня 1947 р. “Про оподаткування сільських господарств західних областей УРСР” на господарства з прибутком 10 тис. крб. у рік встановлювалися надбавки до податку у розмірі 50 відсотків, з прибутком до 15 тис. – 75 відсотків, більше 15 тис. – 100 відсотків²⁴.

У 1947 р. норма зернопоставок з одноосібника зросла на 25 відсотків, картоплі – на 100, молока – на 70, м'яса, шерсті – на 300. За несплату податку все майно селянина, за винятком житлового будинку, одягу та предметів побуту,

конфіскували. Деякі селяни, щоб уникнути сплати великих податків, які накладалися на їх господарство, вступали у колгоспи. Так, заможний власник с. Біляшів Ковельського району Волинської області Т. Антонюк довідавшись, що має сплатити дві тисячі крб. податку, подав заяву до колгоспу²⁵.

Економічний тиск держави на селянські господарства щороку посилювався. 1949 р. у Волинській області одноосібні господарства величиною до 2-х га землі зобов'язані були здати з кожного гектара 273 кг зерна, величиною 2-5 га – 377 кг зерна, 5-7 га – 468 кг, більше 7 – 559 кг. Норми поставок могли змінюватися місцевими органами влади у бік підвищення до 50 відсотків²⁶. Унаслідок такої економічної політики більшість індивідуальних господарств зuboжили.

У кожному районі формувалися групи партійно-радянського активу та органів МВС і МДБ, які роз'їжджали по селах для примусового створення колгоспів. У с. Самушин Заставнівського району Чернівецької області лейтенант МДБ Ведерніков залякував селян: “Якщо завтра не подаш заяви до колгоспу, то я тебе заарештую”²⁷. У с. Іспась Вижницького району уповноважений райкому партії погрожував селянам депортацією до Сибіру²⁸. Унаслідок шантажу було колективізоване с. Топорівка Заставнівського району Чернівецької області. Улітку 1947 р. було заарештовано 80 селян. Перед ними поставили вимогу: тюрма або колгосп. Залякані селяни, всупереч своїй волі, подали заяви до колгоспу. Таким методом колективізували понад 3 тис. господарств у Топорівці²⁹.

У багатьох селах інспіровані ініціативні групи самостійно оголошували про створення колгоспів. Владні структури вимагали від селян подати заяви про вступ до колгоспу. Якщо селяни протестували, то представники влади одразу ж приймали рішення вислати їх у Сибір: “Залізничну станцію. Начальника. негайно приготуйте кілька вагонів для відправки в Сибір куркулів, підкуркульників та бандопосібників із сім'ями. Відправку розпочнемо сьогодні увечері”. Рятуючи своє життя, селяни подавали заяви про вступ до колгоспу³⁰.

Масові безчинства чинила група партійно-радянського активу на чолі із завідувачем парткабінету райвиконкому Будком, організуючи влітку 1948 р. колгоспи у Колківському районі Волинської області. Активісти діяли випробуванням більшовицьким методом. Над селянами, які відмовлялися вступати до колгоспу, проводили езекуції, зокрема, піднімали до стелі, а потім кидали на підлогу або підставлену лаву, закладали на голови відра, б'ючи зверху палицею та інше³¹. У деяких селах людей кидали у крижану воду, вимагаючи підписання заяви про вступ до колгоспу³². Господарів били, замикали у підвалах, льохах, морили голодом, щоб примусити їх вступити до колгоспу³³.

У с. Кукуріки Головнянського району цієї ж області заснуванням колгоспу займалася група радянсько-партійного активу у складі 19 чоловік на чолі із секретарем райкому партії, яка подібними методами переконували селян у перевагах колгоспного ладу³⁴.

Колгоспи створювалися здебільшого насильно уповноваженими органами влади, які приїжджали з району і оголошували про виникнення колгоспу та вимагали від селян заяв про вступ до нього, а також передання землі і худоби колгоспу. У багатьох випадках селяни ставали колгоспниками, навіть не підозрюючи цього. Так у с. Дядківці Рівненської області заяву про вступ до колгоспу Є. Марафічука підготували місцеві активісти, стверджуючи, що це зробила його донька. Селянин скаржився, вимагав повернути відібрану у нього озимину. Відповідь голови райвиконкому була однозначною – “відмовити”³⁵.

Подекуди створювалися фіктивні колгоспи. У селах Майдан та Зелений Дуб Мизоцького району Рівненської області земля, коні, реманент не були усупільнені. Кожен селянин самостійно сів і збирав урожай на своїй ділянці. Встановлений план хлібоздачі місцеві органи влади розподіляли серед селян. Подібна ситуація склалася і

в с. Княже Золочівського району Львівської області³⁶. У с. Луч Лисятинський Стрийського району Дрогобицької області 1949 р. було створено колгосп, до якого вступило 28 господарств (із 110). Районні організації включили його до списку сіл суцільної колективізації і встановили розмір здачі насіння на кожне господарство, однак багато селян чинили опір, оскільки не вважали себе колгоспниками³⁷.

У гострому протиборстві проходила колективізація с. Ямниця Станіславської області, що пояснювалося тим, що у міжвоєнний період тут діяли осередок оунівського підпілля, українські товариства “Сільський господар”, “Просвіта”, “Січ” та “Сокіл”. В 1935 р. у селі вибухнуло повстання, і селяни утримували владу упродовж місяця³⁸. Відтак зі Станіслава у Ямницю було скеровано 60 чоловік партійно-господарського активу та 8 енкаведистів. Влада заарештувала 14 учасників оунівського підпілля, виселила 39 сімей і тільки після цього 4 грудня 1949 р. був організований колгосп із 470 селянських господарств³⁹.

У с. Надітичі Миколаївського району Дрогобицької області селяни неодноразово переховувалися від представників влади, унеможлилювали створення колгоспу. Тому партійно-радянський актив приїхав у село з уже готовим списком колгоспників, земля і реманент яких насильно передавалися до колгоспу⁴⁰. У колгоспі “Новий шлях” Судово-Вишнянського району Дрогобицької області за списком нараховувалося 140 господарств, але жодної заяви від селян до правління колгоспу не надходило⁴¹.

Провокативну діяльність здійснювали спецгрупи МДБ, що видавали себе за підрозділи УПА, і завданням яких було виявлення співчуття і підтримки до оунівського підпілля через місцевих селян. Такі випадки траплялися, наприклад, у с. Свидник Турківського району Дрогобицької області⁴², у с. Грицьки Дубровицького району Рівненської області⁴³, у с. Підвисоцьке цього ж району⁴⁴, на хуторі Загребля Здолбунівського району Рівненської області⁴⁵.

Радянські карально-репресивні загони знищували хутори, мешканці яких найбільш послідовно виступали проти колективізації та допомагали повстанцям. Так, у 1946 р. війська МВС проводили акцію щодо об'єднання у десяти районах Волинської області 326 хуторів, у яких проживало 2175 чоловік. Ліквідація хуторів особливо активізувалася на завершальному етапі колективізації. Улітку 1950 р. радянська влада приступила до знищення 70 тис. хуторів⁴⁷.

Протягом 1950 – 1952 рр. було виселено 91226 власників хутірських господарств, з яких 69245 відправлено у західні області, 21581 – у південні регіони України⁴⁸, а деяких депортовано у Сибір. Руїнування хуторів активізувалося після чергової постанови ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР “Про виселення господарств з хуторів у західних, Ізмаїльській, Чернівецькій і Закарпатській областях УРСР” від 4 липня 1952 р., яка зобов'язувала місцеві органи влади до 1 жовтня 1952 р. “знести” ще 51350 дворів⁴⁹.

Ліквідація власних господарств зумовила депортацію селян у віддалені регіони СРСР (Сибір, Крайню Північ, Казахстан)⁵⁰. Перша хвиля депортацій припала на жовтень 1947 р., а друга – на кінець 1948 р., що було пов'язано з переходом до суцільної колективізації. Це більшої масштабності ця акція набирає з 1949 р. у зв'язку з проведенням масової депортації “куркулів”.

18 серпня 1950 р. Рада Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У ухвалили виселити 1200 господарів Чернівецької та Закарпатської областей за межі Української РСР з конфіскацією належного їм майна⁵¹. Це пояснювалося тим, що із 152 тис. селянських господарств, які залишилися поза колгоспами, частина завдавала шкоди колгоспам, зокрема їхньому організаційному зміцненню⁵².

Уся ідеологічна машина сталінського режиму була спрямована на встановлення колективної форми господарювання. Так, з метою пропаганди колгоспного ладу у 1948 р. були організовані поїздки 2-х тис. західноукраїнських хліборобів у східні райони України, де завчасно добирали для показу найкращі колгоспи, які не завжди відображали загальний стан сільського господарства⁵³. З агітаційними цілями у західні регіони

відряджалися селяни Східної України – М. Озерний, О. Хобта, М. Лисенко, А. Парамузіна, К. Твердохліб та багато інших⁵⁴. З цією метою проводилися численні мітинги, наради, семінари, конференції, лекції, використовували радіо, кіно, пресу⁵⁵.

Незважаючи на широко розгорнуту пропагандистську кампанію, саме завдання насильницьким методом до початку 1950 р. суцільну колективізацію, в основному, завершили Волинська і Чернівецька області, де у колгоспи було об'єднано відповідно 91,1 і 90,1 відсотка селянських господарств. У Станіславській області цей показник становив 36,6 відсотка, Львівській – 50,1, Тернопільській – 64,2, Закарпатській – 65,9, Рівненській – 67,3 і в Дрогобицькій – 84,4 відсотка⁵⁶.

У січні 1950 р. делегація членів Політбюро ЦК КП(б)У на чолі з М.Хрушовим побувала у деяких селах Станіславської області і поставила завдання завершити колективізацію на Прикарпатті до початку посівного періоду, хоча на початок 1949 р. рівень колективізації у Станіславській області становив 17 відсотків⁵⁷.

У західні області продовжували прибувати партійні кадри з інших регіонів України. Так, на Станіславщину було скеровано 3500 комуністів зі східних районів України на чолі з секретарями обкомів з Харківської і Сумської областей⁵⁸. Унаслідок цього на початку 1951 р. у західному регіоні було колективізовано 95,2 відсотки селянських дворів⁵⁹.

Таким чином, для створення економічної бази тоталітарного режиму та придушення національно-визвольного руху компартія намагалася за допомогою карально-репресивних органів утвердити колгоспний лад. Після знищення основних сил УПА та підпілля ОУН 1947 – 1948 рр. у західноукраїнському селі розпочалася суцільна колективізація, яка до початку 50-х років, в основному, була завершена. На догоду сталінській доктрині соціалізму була здійснена “революційна перебудова” західноукраїнського села – знищено селянина-годувальника, господаря землі.

1. Ленартович О. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944-1950 рр. – Луцьк, 1998; Киричук Ю. Нариси історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ ст. – Львів, 2000; Кентій А. Українська повстанська армія в 1942 – 1943 рр. – К., 1999; Його ж. Українська повстанська армія в 1944 – 1945 рр. – К., 1999; Його ж. Нариси боротьби ОУН-УПА в 1946-1956 рр. – К., 1999; Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 50-х роках. – К., 2002.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 30, спр. 2162, арк. 3.
3. Там само.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 27, оп. 17, спр. 6516, арк. 27 зв.; спр. 6595, арк. 33.
5. Там само, ф. 2, оп. 7, спр. 1834, арк. 97.
6. Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Львів, 1999. – С.101, 131.
7. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. – Т.1. – Львів, 1996. – С.55-156.
8. Мірчук П. Історія УПА. – Львів, 1991. – С. 174; Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні у 1946-1947 рр. // Укр. іст. журн. – К., 1990. – №8. – С.27.
9. Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942-1952. Документи і матеріали. – Львів, 1991. – С.178, 181, 183, 185, 186, 187; Західноукраїнське село: Насильницька колективізація – 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст. – Львів, 2002. – С. 155-168.
10. Історія Української РСР. – Т.8, кн.1. – К., 1979. – С.81.
11. Івасюга М.К. Нариси колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. – К., 1962. – С.17.
12. Ленартович О. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944 – 1950 рр. – Луцьк, 1998. – С.49.
13. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Згадка на сумні роковини. – К., 1990. – С. 8.
14. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф.П. 5001, оп. 7, спр. 22, арк. 33; спр. 25, арк. 12; ф.П. 3, оп. 1, спр. 587, арк. 32; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 75, спр. 74, арк. 58.
15. ДАЛО, ф.П. 5001, оп. 8, спр. 154, арк. 131; ф.П. 3, оп. 2, спр. 330, арк. 181; ф.Р. 221, оп. 2, спр. 272, арк. 126; Державний архів Івано-Франківської області, ф.П. 1, оп. 2, спр. 107, арк. 55.
16. Державний архів Тернопільської області, ф.Р. 1833, оп. 1, спр. 545, арк. 11; ДАЛО, ф.П. 3, оп. 2, спр. 330, арк. 183; Державний архів Чернівецької області, ф.П. 1, оп. 2, спр. 720, арк. 65.
17. ЦДАВО України, ф.27, оп.17, спр. 6713, арк.13; ЦДАГО України, ф.1, оп. 30, спр. 2162, арк.19.
18. Масловский В.И. В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классової борьбы на селе в

период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939-1950 рр. – Львов, 1984. – С. 139.

19. ЦДАГО України, ф.1, оп. 76, спр. 56, арк.232.
20. Шаповал Ю.І. Назв. праця. – С. 346.
21. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К., 1947. – № 12. – С. 11, 12.
22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 453, арк. 3.
23. Там само, оп. 76, спр. 57, арк. 47.
24. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К., 1947. – № 17. – С. 2-5.
25. ЦДАГО України, ф.1, оп.75, спр.75, арк.13-14, 86; Сушик І. Волинське село у перше повосне десятиріччя (1944-1953) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. – Дрогобич, 2002. – С. 480.
26. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф.П. 6, оп. 1, спр. 257, арк. 41.
27. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944 – 1953 роках. Нові документи і матеріали. – К., 1998. – С. 656.
28. Там само.
29. Там само.
30. Сеньків М.В. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40 – 50-х рр. ХХ ст. – Львів, 2002. – С.132.
31. ДАВО, ф.1, оп.2, спр.127, арк.71.
32. Там само, арк. 91.
33. Державний архів Рівненської області, ф.Р. 204, оп. 2, спр. 320, арк.16.
34. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Назв. праця. – С.18; ЦДАВО України, ф. 27, оп. 17, спр. 6645, арк. 21, 22.
35. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Назв. праця. – С. 17.
36. Сеньків М. Назв. праця. – С. 134.
37. Архів автора. Спогади Юлії Сеньків; ЦДАГО України, ф.1, оп. 23, спр. 5172, арк. 15.
38. Сергійчук В. Назв. праця. – С.748.
39. Там само. – С.752-754.
40. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30-50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект). – Луцьк, 1995. – С.124.
41. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Назв. праця. – С.18.
42. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. 1939-1953. Т.1. – К., 1995. – С.709; Літопис УПА. Т. 16. – Торонто, 1987. – С. 150; Андрусак М. Брати грому. – Коломия, 2001. – С. 281, 293.
43. Докладная записка о фактах грубого нарушения советской законности в деятельности т.н. спецгрупп МГБ // Літопис Червоної Калини. – 1993. – №3-4. – С.55-57.
44. Там само.
45. Там само.
46. ДАВО, ф.П. 6, оп. 6, спр. 112 а, арк. 1-78.
47. ЦДАГО України, ф.1, оп. 145, спр. 1068, арк. 3-9.
48. Там само, спр. 1666, арк. 21.
49. Там само.
50. Там само, оп. 46, спр. 3202, арк. 18; ДАВО, ф.П. 1, оп. 1, спр. 120, арк. 71; ДАЛО, ф.П. 3, оп. 2, спр.330, арк. 4; ф. Р. 1805, оп. 1, спр. 13, арк. 65.
51. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 719, арк. 153.
52. Там само, арк. 156.
53. ДАЛО, ф.П. 5001, оп. 10, спр. 1, арк. 275.
54. Вільна Україна. – Львів, 1949. – 26 лютого.
55. Сергійчук В. Назв. праця. – С. 647.
56. ЦДАВО України, ф. 27, оп.17, спр. 6713, арк.13; ЦДАГО України, ф.1, оп. 30, спр. 2162, арк.19.
57. Там само.
58. Столяренко В.П., Сас І.Х. Діяльність парторганізацій в період колективізації західноукраїнського села (1947-1950 рр.) // Укр. іст. журн. – К., 1963. – №5. – С. 75.
59. Сеньків М. Назв. праця. – С. 145.

ДОКУМЕНТИ ДО МАРТИРОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Микола КУГУТЯК

Пам'яті жертв трагічних подій у Перемишлі
і Синевідську вижному восени 1914 року

Немає нічого захищеного, що не
виявиться, ні таємного, що воно
не пізнається, і не вийде наяв".
Євангелія від Св. Луки, 8, 16.

Історичний шлях українського народу у ХХ столітті був позначений героїчними злетами національно-визвольного руху, піднесенням культури, економіки, спробами відродження власної державності. Водночас у минулому столітті українцям довелося зазнати нечуваного досі за масштабами насильства, жорстокого терору, голодоморів, тотального воєнного спустошення.

За цими трагічними сторінками нашого недавнього минулого відійшла на другий план історична доля українства у роки Першої світової війни. У результаті сьогодні навіть поінформований читач має приблизну уяву про масштаби тодішньої трагедії українського народу. Дослідження цієї теми залишається ще завданням істориків.

Знайдені матеріали про злочини, скоєні австрійсько-польською адміністрацією восени 1914 року у Перемишлі і Синевідську вижному, свідчать про те, що український народ був відданий на поталу молоху війни. Опубліковані нижче матеріали про дві трагічні події відкривають завісу великого мартирологу українців, доля яких стала розмінною монетою складних етнополітичних відносин в краї в умовах воєнного часу.

З початку Першої світової війни українство в Галичині стало об'єктом жакливого терору з боку військових і місцевої польської адміністрації. До цього спричинила вдумана історія про „руську зраду”. Суть її полягала в тому, що представники москвофільської течії, яка існувала у Галичині ще з середини ХІХ століття, у боротьбі проти польського засилля орієнтувалися на царську Росію. На початку ХХ століття москвофіли втратили свої позиції. У Галичині набрав силу український національний рух. У боротьбі проти нього польська адміністрація використовувала москвофілів.

Війна ще більше загострила етнополітичне протистояння у Галичині. Поразка австро-угорської армії на початку війни вивела проблему москвофільства на перший план. Шукаючи виправдання поразці на фронті, військові та адміністративні чинники звинуватили українське населення у державній зраді, підтримці Росії, отожднюючи всіх галицьких українців з москвофілами. Підставою для цього став факт створення у серпні 1914 р. москвофілами у Києві "Карпато-руського освободительного комітета". Крім того, москвофіли допомогли штабові Південно-західного фронту видати книжку "Современная Галиция", у якій було подано тенденційні відомості про українські установи, політичні партії, греко-католицьку церкву та їх діячів.

В умовах відступу австрійської армії місцева польська адміністрація вкотре використала галицьке москвофільство з метою знищення українства. Історія про "руську зраду" була вигідна і для військових. Їх настрої висловив генерал Калошварі: "Перш ніж починати війну з Росією, слід було перевішати все русинське населення"¹. Комендант міста Перемишля генерал Кусманек в одному зі своїх рапортів у Відень писав: "Якщо хоча б один рутенець залишиться в Перемишлі, то я не поручуся за цю фортецю"². Командуючий австро-угорською армією східного напрямку ерцгерцог Фрідріх заявив, що Галицька битва програна у зв'язку із "запроданством і зрадою" місцевого населення³.

Розпочаті австрійськими воєнно-польськими судами процеси над москвофілами за державну зраду з вини польської крайової адміністрації були поширені на українську

інтелігенцію, селян, які не мали нічого спільного з москвофілами, були свідомими українцями. У листі до Євгена Олесницького 22 серпня 1914 р. митрополит Андрей Шептицький у зв'язку з цим писав: "Проти нас ведуть акцію ті, що підтримували москвофільство в краї, а тепер арештують наших найкращих і невинних людей; про увязнених москвофілів говорять, що це внаслідок доносів українців. Водночас переконують військові структури, що українці і москвофіли в однаковій мірі не заслуговують на довіря. В цьому безголовому замішанні готують українцям винищення. Коритовський діє хитро супроти українців, і тому він небезпечний"⁴. Звинувачуючи місцеву польську адміністрацію в організації репресій проти українського духовенства, митрополит у листі до Президії Намісництва вказував: "Деякі органи адміністративної влади мстяться на зовсім невинних священиках і представляють влади військовій як небезпечних русофілів людей, яким не можна нічого закинути, до яких, однак, мають, може, лиш особистий жаль, і то часом за совісне сповнювання обов'язків священичих і за поборюване польсько націоналістичних шовіністичних [напрямів] партії, що донедавна була представительною російської орієнтації поміж польським населенням краю і голосно попарала русофільство поміж руским населенням"⁵.

Сотні українців, звинувачених у "зраді", було розстріляно, повішено, тисячі кинуті у концентраційні табори. 15 вересня 1914 р. сталася жаклива трагедія у Перемишлі, де угорські солдати шаблями порубали 44 українців, звинувачених у мнимому москвофільстві. Обставини їх загибелі, прізвища жертв подано у документі № 1. Два наступні матеріали проливають світло на обставини страти 19 жовтня 1914 р. 11 українських селян у Синевідську вижному, де військово-польовий суд 55 дивізії інфантерії під керівництвом Станіслава Загурського на основі неправдивого доносу визнав винними селян у "державній зраді". Одинадцять чоловік було повішено у той же день. Найвищий трибунал краєвої оборони у Відні 18 квітня 1918 р. визнав усіх страчених невинними.

Зі статті адвоката Антіна Гарасиміва дізнаємося, що 12 лютого 1919 р. український суд ЗУНР, а 2 січня 1920 р. польський окружний суд у Стрию звільнили від покарання Дмитра Фединишина (батька якого було повішено) за вбивство 3 листопада 1918 р. лжесвідка. Тим самим, прямо чи опосередковано було визнано необґрунтованість вироку смерті одинадцятьом українським селянам, винесеного головою військово-польового суду С. Загурським. Однак С. Загурський, який у роки війни здійснив біля 100 судових процесів проти українців з вироками смерті, не був покараний. Газета "Свобода" за 14 грудня 1924 р. у статті "Кат українського народу" писала, що Загурський, "кат і "вешатель" українських селян", голова "Зв'язку оброньцув Львова", і нині "він ходить собі по Львову, є адвокатом і впорядчиком ріжних "патріотичних" свят".

Представники українського політичного проводу в особі Головної Української Ради, послали до австрійського парламенту докладали зусиль до того, щоб припинити терор і репресії. Однак це давало лише часткові результати. І це при тому, що десятки тисяч галицьких українців воювали і гинули на фронтах у складі австро-угорської армії, захищаючи Австрію.

З приходом російських військ у Галичину почалась нова хвиля репресій, арештів і виселень "підозрілих" українських діячів- "мазепинців". Тих, які не потрапили до Талергофу (австрійський концентраційний табір – М.К.) за "москвофільство", вивозили до Сибіру за "австрофільство". Тільки через київські тюрми перевезено до Сибіру понад 12 тисяч чоловік, серед них багато греко-католицьких священиків. 19 вересня 1914 р. було заарештовано митрополита Андрея Шептицького і вивезено до монастирської тюрми у Суздалі, де він перебував до 1917 р. "Поголовно висилано українських священиків, – писав Михайло Грушевський, – або всю інтелігенцію, цілі маси свідомих селян і міщан. Все те самим нелюдським способом хапали в чім застали, арештували, волочили по в'язницях і етапами висилали в Сибір без ріжниць, жінок, дітей, старців, хорих і калік. Скільки таким способом забрано і знищено людей, се переходить

всяку ймовірність”⁶.

Мартирологія масових жертв українства у ХХ столітті, започаткована подіями Першої світової війни, потребує спеціального системного вивчення. Ця проблема постає як окремий напрям історичних досліджень, які мали б спиратися на державну підтримку, оскільки вона має моральні, історичні і політико-правові аспекти. Давно назріло створення державної структури на зразок польського Інституту національної пам’яті. Обов’язок сучасників встановити історичну правду, віддати шану пам’яті жертвам злочинів проти українського народу.

Величезні людські втрати, понесені українцями у ХХ столітті, були зумовлені значною мірою відсутністю власної державності. Трагічні події 90-річної давності постають у національній пам’яті суворим уроком і застереженням на майбутнє.

1 Москвофільство: документи і матеріали. Вступна стаття, коментарі та добірка документів Олексія Сухого. – Львів, 2001. – С. 63.

2 Дмоховський Р. Памяти 46 мучеників // Український вістник. – 1921. – 15 вересня.

3 Москвофільство: документи і матеріали. Вступна стаття, коментарі та добірка документів Олексія Сухого. – С. 63.

4 Там само. – С. 62.

5 Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944. Том 2. Церква і суспільне питання. Книга 2. Листування. – Львів, 1999. – С.608 – 609.

6 Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Нью-Йорк, 1990. – С. 529.

№ 1

Памяти 46 мучеників. В 7-літню річницю їх смерті.

Якраз минає сім літ, коли то в княжім Перемиському городі скоїлась подія, на спомин котрої стинається кров в жилах – подія, яку літописець мартирології українського народу серед кривавих сліз запише як одну з найстрашніших трагедій світової війни, а яка в ХХ століттю, століттю культури і поступу не має собі рівної.

Реєструючи з цілою докладністю факти, які від часу вибуху світової війни мали місце в Перемишлі і в околиці, котрих був я будьто наочним свідком, будьто довідався про них від віродостойних осіб, бажаю одним з тих сумних споминів поділитися з ширшим кругом нашого громадянства.

Та подія свідчить наглядно про те, яке було положення українського народу в австро-угорській державі в часі вибуху світової війни і якої опіки дізнавав зі сторони тодішньої влади сей народ, котрого сини якраз клали голови в обороні тої держави.

Світова війна, котра розторошила стільки безцінних дібр, кинула свій меч на судейську вагу і спричинила перевагу брутальної сили над правом.

Военне пересунення компетенції – і знищення всяких основ справили, що мілітаризм, котрий накинув людности своє пятно, арогував собі тогу Теміди, котрої не умів носити і в котрої складках повертався нездарно, пристосовуючи методи насильства до річей, котрі є противні поняттю насильства. Кодифікатором права остався меч, ще вогкий від перелитої крови.

В памятниках роду людства пострахом і мірилом глибокого упадку моральности все жити і страшити буде та юстіція панів авдіторів з часів світової війни, котрі похід армії значили лісом шибениць, лотрівських юстіфікацій, а цей заник права відчув болочо український народ, через історичний розвій витручений з нормальної дороги, не маючий меча ні кріса до розпорядимости, а призначений шукати охорони своєї вільности життя і майна в тінях Теміди.

З касарень, з військових будинків виходили розпорядки генералів, вирок

авдіторів в роді таких звірів в людськїм тілі, як добре відомий українському народови д-р Станіслав Загурскі, суперечні з законом, вирокі, які на віки будуть ганьбою культури.

І не для викликання якогось ефекту пишу я ті слова, але подія з дня 15 вересня 1914 р. потвердить слушність моїх слів.

На 46 людей, підозрілих о мнїме москвофільство, арештованих і експортованих жандармами, напали мадярські жовніри і на протязі пів години вирубали всіх до ноги – крім двох селян, які майже чудом спаслися від смерті.

Було то в часі відвороту австрійської армії з під Городка, коли Москалі вже заняли Львів.

Цілий Перемишль був переповнений військами всяких родів зброї. Львівською вулицею маширували приспіненим кроком жовніри, сотки возів з трену, гармати, ранені на возах, – все те представляло хаос, котрого я не годен описати. Як скажені гнали автомобілі з вищими офіцерами, генералами, а на лицах їх маловався переляк, і ми всі догадувалися, що там сталося щось недоброго.

Жиди позамикали склепи, бо Мадяре як скажені уганяли голодні і грабували, де попало.

Як я пізнійше довідався, Москалям не снилося навіть гонити за розбитою австрійською армією, вони змучені спочивали коло Городка, хоч – як сказав мені пізнійше один з вищих австрійських офіцерів – могли вони тоді без стрілу взяти славну перемиську твердиню.

Власне з цього дня вийшов я з хати коло години 5-ої і на вулиці Словацкого побачив магістратський віз, повний порубаних людей. Переляканий запитав я візника, що се має означати, а він мені сказав, що на вулиці Семірацкого зарубали Мадяри кількадесят „хлопів”. Я скорим кроком поспішив на вул. Семірацкого і моїм очам представився страшний вид кільканацяти трупів змасакрованих з відрубаними руками, ногами, розбитими черепами, що лежали на вулиці. В хвилі, коли я прийшов, ладовано трупи на другий віз. Ціла вулиця полита кровю, сусідні камениці обризкані рівнож кровю і кусниками мозку, а довокола місця катастрофи бачив я всяку міську голоту, котра з вдоволенням робила ріжні уваги на тему убийства „зрадників”.

Пригноблений тим страшним видом, подибав я в товпі лично мені знаного майора авдітора Др. Щурана (Чеха), котрий онімільий з перестрашу під адресою Мадярів слів проклони. Я разом з ним опустив це місце, на котрім Мадяре показали своє геройство над 46 безборонними людьми.

Др. Щуран сказав мені, що десь від когось чув, що Мадяре тому замордували тих хлопів, бо в ескортованих пізнали тих, що на них стріляли і двох чи трьох жовнірів убили. Розуміється, була це байка, котру і в своїй реляції до Прокуратурії державної повторив Комісаріят поліції, бо в тих сторонах з яких походили убиті, не було жадного війська і не було жадних боїв.

Виїхавши на другий день по випадку до Відня, розказав я ту подію Д-ру Костеві Левицькому, а він передав її до відома президентови міністрів Штіркови, котрий сказав: „nicht möglich” („не можливо”) і нічого в цій справі не зарадив.

Зараз по доконанім морді зробив Комісаріят поліції донесення до Державної Прокуратурії в Перемишлі, а Команда кріпости долучила спис назвиск помордованих, затитулований: „Ausweiss über verdächt ge Russophile, welche im Falle der Annäherung des Feindes, de österr.- ungarische Armee zu verraten im Stande sind” (“Документ про підозру проти русофілів, які у випадку наближення ворога зрадять австро-угорську армію”).

⁶Виказ цей обіймає слїдуючі назвиска: 1) Андрій Павловський, 2) Петро Пилип, 3) Михайло Бохонок з Нанової, 4) Василь Ліпінський з Рудаки, 5) Петро Коваль, 6) Іван Панцьо, 7) Федько Лисейко, 8) Михайло Чубара з Стебника, 9) Прокіп Шимоняк, 10) Андрій Плювак з Юречкової, 11) Стефан Микита з Штайнфельс, 12) Андрій Машак із Смільниці, 13) Никола Жолдак з Мілотович, 14) Ілько Артим, 15) Стефан Кузьмінський, 16) Андрій Маркевич, 17) Стефан Борсук, 18) Григорій Мельничук, 19) Дмитро Васевич, 20) Іван Галушак, 21) Андрій Тимінський, 22) Атанас Гбур, 23) Андрій Процик, 24)

Дмитро Кузьмінський, 25) Станислав Артим, 26) Никола Кузьмінський, 27) Никола Сивий, 28) Михайло Сокальський, 29) Іван Маркевич з Гронзьової, 30) Василь Божило, 31) Іван Махник, 32) Федько Лиско, 33) Гринько Бодак, 34) Катерина Бандрівська, 35) Никола Мусит, 36) Станислав Пологонський, 37) Марія Мохнацька, донька пароха з Войткової, 38) Федько Судор, 39) Федько Божило, 40) Федько Сливак, 41) Михайло Дроздовський, 42) Іван Судор, 43) Никола Божило, 44) Андрій Божило, 45) Атанас Мартинишин з Новосілець.

Державна Прокуратура в Перемишлі застановила без жадних дальших доходжень цілу справу з огляду, “що справці того морду є незнані”.

Аж в три роки пізніше, на інтерпеляцію посла д-ра Загайкевича зарядив військовий Суд доходження в цій справі, а дотичні акти мали заголовок: “Erhebungen über Anfrage des Abgeordneten Dr Zahajkiewicz und Genossen, betreffende Niedermetzelung von 46 Ukrainern in Przemyśl” (“Порушення питання депутатом Др Загайкевичем і товаришами щодо замордування 46 українців у Перемишлі”).

Доходження в тій справі не увінчалися жадним успіхом і не довели до жадного висліду. А що мене в своїй інтерпеляції д-р Загайкевич покликав на свідка, проте слухано і мене в цій справі. В тих доходженнях вказав я на генерала Кусманека яко співвинного в справі того злочину і подиктував до протоколу мої зінання, котрі закінчив отсими словами: „Zur Entrüstung aller ehrlichen Leute, wurden die Täter dieses schauderhaften Mordes nicht verhaftet, obwohl deren Verhaftung sehr leicht möglich war, weil magyarische Soldaten mit Blut befleckten Säbeln durch die Strassen schwärmten und sich vor Passanten gepalirt haben, dass die viele Verräter ermordeten. – Der damalige Festungskommandant general Kusmanek hat nichts angeordnet um die Mörder sofort zu verhaften, – General Kusmanek als ihm der Mörder durch Polizeidirektor Benoit gemeldet wurde, hat die Angelegenheit kurz und bindig erledigt: Geschieht den Verrätern Recht!” (“До відчаю всіх чесних людей, виконавці позорного вбивства не були заарештовані, хоч дуже легко вони могли бути притягнуті до відповідальності, тому що мадярські солдати йшли по вулиці з шаблями залитими кров’ю, якими рубали людей і їх бачили перехожі. Колишній командант фортеці генерал Кусманек не дав розпорядження про арешт вбивць. Генерал Кусманек був повідомлений про вбивство директором поліції Бенойтом, але справу швидко закрили: зрадникам по заслугах!”). Коли вже згадую про генерала Кусманека, того славного перемиського героя, котрий так геніально полагодив справу цього страшного злочину, мушу згадати про цього пана кількома словами. Цей пан генерал крайне ворожо відносився до Українців; власноручно затвердив кільканадцять присудів смерті (між котрими то ростилами перше місце займає справа Гриця Галуна з Дусовець, батька 7 дітей, розстріляного на підставі нествердженого, ложного жидівського доносу). – З його поручення арештовано бп. о. Архідіякона Мирона Подолинського і держано безпідставно 48 годин в тюрмі, з його приказу мав бп. еп. Константин Чехович опустити Перемишль, він то в однім із своїх рапортів до Відня писав: “Wenn nur ein Ruthene in Przemyśl bleibt, so bürge ich für die Festung nicht” (“Якщо хоча б один рутенець залишиться в Перемишлі, то я не поручуся за що фортецю”). От як небезпечні були для Австрії Українці!

Хто був інформатором генерала Кусманека щодо Українців, котрий прибув з Відня в Галичину і ледви 3 місяці був в Перемишлі, я не знаю (але ми знаємо! примітка Род.). – Одно певне, що генерал Кусманек з такими злочинними інформаціями щодо Українців не приїхав до Галичини.

Випадок спричинив, що той морд знайшов епізод в суді, а карна розправа деццю вияснила справу того морду.

В році 1916 одержав я до переведення карну розправу Марії Коваль о злочин обману. Марію Коваль, жену замордованого Мадярами 15 вересня 1914, Петра Коваль з Стебника, обжалувала перемиська Прокуратура за те, що за свого мужа Петра неправно побрала з державної каси 2.185 К титулом причинку мимо того, що знала, що її мужа убито в Перемишлі дня 15 вересня 1914.

Перед Трибуналом, котрого я був председателем, станула женщина о гарних

чертах лица, помарніла з болю і по відчитанню їй акту обжаловання боронилася дослівно так:

“Я в нічім не винна. Мого мужа Петра покликано в серпні 1914 до війська в Перемишлі. Він був там через 2 неділі, опісля вернув до хати і сказав, що прийшов на відпустку і казав мені, що в Перемишлі казав йому капітан іти до дому, а як буде потрібний, то його покличуть.

Дня 14 вересня рано коло год. 4 прийшов жандарм до хати, ми ще всі спали і казав мому чоловікові іти з собою на постерунок. Чоловік попросився зі мною і дітьми, взяв кусник хліба і так він, як і я, були пересвідчені, що жандарм забрав його до війська.

Що опісля з моїм мужем сталося, я не знала. Аж в липні 1916 року довідалася я, що його в Перемишлі убито. Я не розуміюся на війні, я думала, що в місті була якась війна, в котрій його убито. Я брала сей причинок в тім переконанню, що він мені належиться, хоч вже муж не жие, тим більше, що лишилося 5 дрібних сиріток”.

Дословні зінання вдовиці, котру державна Прокуратура якби на глум всяким почуванням переслідує актом обжаловання о обман.

Трибунал по короткій нараді увільнив обжаловану від вини і кари, мотивуючи увільняючий вирок блудом по стороні обжалованої, в якій вона знаходилася, побираючи причинок за помершого мужа.

Увільнена цілком рівнодушно приняла увільняючий вирок.

Державна Прокуратура покликала до розправи як свідка Стефана Борсука, одного з тих, які в чудесний спосіб спаслися від смерті дня 15 вересня 1914.

Покликаний приїхав до розправи з італійського фронту.

Ось як він після протоколу розправи представляє подію з дня 15 вересня: “Мене з іншими людьми забрали жандарми дня 14 вересня з хати. Для чого мене взяли і де мали нас повести, я, ані ніхто з моїх товаришів, не знав. Я питав по дорозі жандарма, де мене має приказ повести, але жандарм сказав, що не знає, має приказ від команданта припровадити мене на постерунок. Я цілу дорогу роздумував, за що мене беруть жандарми, бо я в нічім не почувався до вини. На постерунку застав я багато арештованих людей. Люди ті були з поблизьких сіл, між іншими був також Петро Коваль, котрий сказав мені, що його беруть до війська. Опісля пігнали нас жандарми на залізницю до Кросченка і ми залізницею відіхали рано 15 вересня в напрямі Перемишля. На станції в Бакончицях під Перемишлем казали нам висісти і туг доперва довідалися ми, що ми є “москвофілами” і за то нас арештовано.

Коли нас ведено в Перемишлі якоюсь вулицею – зачало збиратися коло нас більше людей, котрі на нас кидали каміннями, кричали, називали нас зрадниками, опльовували нас і били по лиці. Я сам від якогось Жида дістав 2 рази по лиці. Ніхто з жандармів нас не боронив. Так поступаючи, натрапили ми на стоячих в купі жовнірів. Хтось з товпи запитав жандарма Лангзама, що то за люде. Я чув, як він сказав якесь слово по-німецьки, однак я того слова не розумів. На питання, де нас ведуть, зробив Лангзам такий рух рукою – що я зрозумів, що нас будуть вішати. Я дуже того перелякався. За малу хвилину кинулися на нас жовніри з витягненими шаблями і зачали рубанину. Я бачив, як бризкала кров, як люде один за другим падали, я бачив якусь панянку, про котру мені люде казали, що то донька егомосця з Войткової, як клякнула, зложила руки так як до молитви, а в цій хвилині якийсь жовнір рубнув її шаблею по голові, бризнула кров, і вона впала мертва. Ми всі зачали втікати в якусь уличку. За нами зачали стріляти, і я дістав стріл в руку і впав, а коли дальше інших рубали, причім був страшний зойк і крик, я підсунувся під якогось забитого і так перележав. Опісля забрано мене до шпиталю і я тепер служу при війську і є в польовій кухні на італійським фронті. За що нас арештовано і за що убито моїх товаришів, я не знаю. Рішучо стверджую, що між нами був Петро Коваль з Стебника, я його лично знав”.

* * *

Українська громада в Перемишлі бажала вшанувати пам'ять мучеників здвигненням величавого пам'ятника на місці вічного спочинку помордованих.

Помордованих як "зрадників" похоронено в якімсь рові на цвинтарі. Тлінні останки мали бути ексгумовані і перенесені на найкраще місце цвинтаря, на що прибічна Рада тодішнього правительственного комісаря Ляшковского дала дозвіл, а навіть жертвувала значнійшу грошеву квоту на кошти пам'ятника. Українська суспільність зложила в короткім часі кільканайцять тисяч корон і комітет мав приступити до здвигнення прекрасного пам'ятника, проєкту арт. малярки п. Олени Кульницької, однак листопадові випадки 1918 р. стали на перепоні виконанню тої гарно обдуманой гадки. Зложений на ту ціль фонд передано секції самаританської помочі Українського Горожанського Комітету в Перемишлі для полонених в Пикуличах в цілі ратовання живих трупів від смерті.

Кров невинно помордованих, яку ще нині можна бачити на одній з камениць при вул. Семірацкого, кличе о пімсту до неба. Австрія разом з Мадярщиною, мимо того, що на короткий час перед покінченням війни на своїх емблемах виписала: "Indivisibiliter ac inseperabiliter", скандально провалилася. І те саме жде кожного, що по-звірськи знущується над українським народом на українській землі.

На підставі актів і документів я з можливою докладністю представив цю страшну однуку в своїм роді подію, щоби дати хоч слабкий начерк тих мук, які переходив наш нарід в часі світової війни, а котрий може і не сподівався, які ще муки і терпіння ждуть його в будуччині і що в морі сліз і крові буде куватися його краща доля.

Роман Дмоховський.

Український вістник. – 1921. – 14, 15 вересня.

№ 2

Епільог узаконеного варварства.

Дня 2 січня 1920 р. відбулася в окружнім Суді в Стрию перед зміцненим трибуналом (звичайний трибунал складається з 4, зміцнений з 6 суддів) розправа проти Дмитра Федінішина, 23 літнього молодця з Синевідська вижного, обвиненого о злочин морду доконаного дня 3 листопада 1918 р. через застрілення Семка Мусика, мешканця Синевідська вижного.

Обвиненого, що перебув 4 місяці в слідчій в'язниці, по переведенню розправи, переслуханню свідків через прокураторію і оборону покликаних і по промові прокуратора і оборонця дра Гарасимова – увільнено від обжалування і випущено на волю.

Та розправа була епільогом страшних днів 18 і 19 жовтня 1914 р., які перебуло Синевідсько в. Події з тих днів, то одна з найстрашніших картин мартирології нашого народу, то Голгофта з шибеницями і стричками, на яких гірський легіт гойдає конаючі в судорогах смерті тіла безвинних жертв мучеників українського народу, а серед них кровожадна постать австрійського військового судді-звіра др. Станіслава Загурского.

Деякі критики "Гайдамаків" Шевченка взяли йому за зле, що в тій поемі як предмет мистецтва – поезії діврав таких страшних подій – пречорних красок, що не надаються до поезії, бо вони, мовляв, понижують саме мистецтво.

Я не поет і не критик, не вдаюся в це, чи ті критики мають рацію; подаючи нашій суспільности оден правдивий епізод страждання нашого народу, хочу, щоб і "не сонним снились" муки, які наш нарід переносив та ще переносить.

Нехай це буде матеріалом для майбутнього історика.

Тому то засуд (вирок) з 18/X. 1914 подаю в дословнім переводі з німецького оригіналу на українську мову.

Ціс. і Кор. Суд 55 дивізії інф. G. Z.K. 1/14.

В імени Ціс. величности цісаря!

Ціс. і кор. полевий Суд 55 див. інф. як Суд доразний по переведенню в Синевідсько в. дня 18/X. 1914 під предсідництвом ротмістра Густава Куна і під кермою

поручника авдітора др. Станіслава (von) Загурского в присутности фельдвєбля Людвіга Унтершіца, як писара, і капітана авд. Йосифа Бартельмуса як обжаловуючого, обжалованих: Михайла Ковалья, Федора Будза, Данила Будза, Николи Будза, Николи Юрца (?), Николи Костишина, Стефана Гриба, Николи Джуса, Петра Джуса, Адама Струка, Павла Гриба, Антона Ковалья, Івана Ковалья, Петра Ковалья, Івана Матеїшина, Федора Федінішина, Яця Тишовницького і Николи Масного і поручника Стефана (von) Баранського як оборонця – головної розправи проти названих обжалованих о злочин проти сили воєнної держави по мисли § 327 військ. зак. кар. на піднесене устне обжаловання і поставлене через обжаловуючого внесення на покарання після § 444 в. пр. к. одноголосно вирішив:

1. Михайло Коваль з Синевідська в. 64 літ, гр. кат. жонатий, отець 9 дітей, господар, некараний;
2. Федор Будз, ур. в Син. в. 47 літ віку, гр. кат. жонатий, отець 4 дітей, господар, некараний;
3. Стефан Гриб з Син. в. 26 літ віку, гр. кат. жонатий, господар, бездітний некараний;
4. Никола Джус з Син. в. 39 літ в. гр. кат. жонатий, господар, отець 4 дітей, некараний;
5. Петро Джус з Син. в. 35 літ в. гр. кат. жонатий, господар, отець 3 дітей, некараний;
6. Адам Струк з Син. в. 28 літ в. гр. кат., вільний, рільник, некараний;
7. Антін Коваль з Син. в. 64 літ в. гр. кат. жонатий, господар, отець 6 дітей, некараний;
8. Петро Коваль з Син. в. 62 літ віку гр. кат. бездітний, господар, некараний;
9. Іван Матеїшин з Син. в. 44 літ гр. к. бездітний, господар, некараний;
10. Федір Федінішин з С. в. 44 літ в. гр. кат., жонатий, 6 дітей, господар, караний 6-денним арештом з перест. з §. 411 з. к. (бійка. – Прим. автора);
11. Яць Тишовницький з С. в. 30 л. в. гр. кат. жонатий, 5 дітей, гром. поліціант, некараний

винні:

що в послідних двох тижнях вересня р. 1914 і в перших двох тижнях жовтня 1914 в часі війни австро-угорської монархії і царства російського, отже, у воєнних часах запускалися в порозуміння з ворогом, щоби тим ціс. австр. воєнній силі шкодити, а ворогови користи придбати.

Через те I – II сталися винними злочину проти сили воєнної держави після §. 327 в.з.к. і за те зістали по мисли §. 444 в. пр. к. з а с у д ж е н і н а с м е р т ь ч е р е з с т р и ч о к (durch den Strang).

При тім вирішено, що засуджений Стефан Гриб перший, Адам Струк другий, Іван Матеїшин третій, Петро Коваль четвертий, Никола Джус пятий, Яць Тишовницький шестий, Антін Коваль семий, Федір Федінішин восьмий, Данило Будз девятий, Петро Джус десятий, а Михайло Коваль як одинайцятий мають понести кару смерті.

12. Данило Будз з С. в. 44 літ.

13. Никола Будз з С. в. 49 літ.

14. Никола Юрца з С. 52 л.

15. Никола Костишин з С. в. 18 л.

16. Павло Гриб з С. в. 59 л.

17. Іван Коваль з С. в. 47 л.

18. Никола Масний з С. в. 26 л.

зістають від внесеного проти них обжаловання о злочин проти сили воєнної держави нарочито через те доконаний, що в послідних двох тижнях жовтня 1914 під час війни між Австр. угор. монархією і Росією, отже, у воєнних часах в порозумінно з ворогом запускалися і через те ціс. австр. воєнній силі шкоду або користь ворогови принесли – увільнені.

Доконавши того побідносно діла, морду безвинних людей, найліпших горожан

Австрії, бо Синевідсько вижне на скрізь українське село, що дало Австрії багато жовнірів, синів невинно повішених і кілька десятків укр. стрільців, – австрійське військо ще таки ввечері 19/Х. 1914 зайняло Стрий. Але побите Москалями під Стриєм, уже 22/Х. 1914 відступило в безладі знов аж до Синевідська. Перший удирав, розуміється, п. генерал Гофман із своїм штабом і судом, та опинився аж в Сколім. Незадовго мадярсько-румунська дивізія генерала Гофмана мусіла удирати аж на Бескид, заслонюючись при відвороті нашими українськими стрільцями, що своїми грудьми заслонювали катів свого народу.

Москалі зайняли знов Синевідсько, а довідавшись про страшну подію, уладили нещасливим мученикам християнський похорон, в яким взяли участь військові частини і цивільні влади зі Стрия. Добуто подушених з ями під шибеницями і поховано їх на цвинтарі при великій здвизі ридаючого народу.

Падлюка донощик свідок Семко Мусик, що був так дуже “wehrpflichtig”, та його побратим Сливка не пішли боронити Австрії, вони лишилися в Синевідську. Москалі аж тепер арештували їх і вивезли в Росію. В маю 1915 Москалі, уступаючи з околиць Стрия, виводили з собою, крім арештованих “мазепинців”, також молодих хлопців, щоби їм унеможливити службу в австр. армії.

Між іншими зловили вони і вивезли 19-літнього Дмитра Фединишина, сина Федора Фединишина, що був як восьмий мученик повішений в С. Парубчак опинився в Києві, а випущений на волю, якийсь час заробляв на свій прожиток як робітник.

В зимі з 1915 на 1916 заложено в Києві “Народню Торговлю”. Фединишин, досить інтелігентний хлопець вступив за помічника в магазині (склепі) “Народньої Торговлі” при вулиці Володимирській, де завідуючим начальником був п. Іван Лисенко, його краян (також вивезений Москалями) з Любінець, що віддалені від Синевідська яких 8 км.

В маю 1918 р. отримав від австр. консуля в Києві подорожний документ і в перших днях червня приїхав до родини, бо – мовляв – “я найстарший син, полишив хору матір (вона по страшній катастрофі була збожеволіла) хотів би конче заопікуватися нещасливою родиною”. Та не довго опікувався, бо вже з кінцем червня був змушений йти на оборону Австрії, що так замучила невинно його батька.

Служив в Пикуличах при війську, а на вістку про загибель Австрії приїхав 2.XI.1918 до Син. Ту утворилася вже місцева влада, що поставила варту коло величезних магазинів, що їх опустило австр. військо. Він дістав приказ пильнувати магазинів з дня 2 на 3 падолиста.

Коло 12 год. дня 3.XI. вертав зі служби додому, та по дорозі зустрів велику товпу людей, що ішли до Мусика, чув крики з товпи, щоби його убити.

Тут починається ділання психології товпи.

Фединишин, що мав на собі набитий кріс чотирма набоями, пішов з товпою. Навинувся Семко Мусик, його зараз таки обскочили люде і повели на місце знаних шибениць.

В тім місці станув він, звернувся до товпи і спитав, чого від нього хочуть?

Тихо! Товпа ожидає... Нараз Фединишин здимає кріс, гукнув вистріл... Мусик валиться на землю, своєю гаспидською кров'ю опосочує лобне місце... Фединишин до лежачого дає ще 3 вистріли... більше патронів не має, та і не потрібно... окаянний Юда вже не встане, він вже небіщик, товпа мовчки розходить до своїх домівок. Фединишин пішов до свого вуйка, котрого домівка була ближче, як Фединишина. Там ляг він зараз спати і заснув, а пробудившись за дві години вчув від людей, що він зробив; пішов на вечірню в церкву, по вечірні додому.

Для пояснення належить додати, що Мусик в літі 1918, в часі, коли Фединишин служив при війську повернув до Син. Та не досить того, він і тоді так само, як і в часі трачання тих 11-и мучеників, а й потім, поки австр. війська були в селі, поводився визиваючо і грозив, що має ще понотованих 50-80 людей і як тільки схоче – всі повиснуть!

Як чорною була душа того вирода, видно вже з того, що він донощик,

інсценізатор і лжесвідок, що погубив тільки людей, мав безличність вертати з Росії в село, яке все ще було вкрите сумом, в яким рідні помордованих були обняті розпукою – з його причини! Він же ж і свою жінку і свого брата притягнув до лжесвідощтва...

Кілька тижнів по убиттю Мусика, українська жандармерія арештувала Фединишина і передала його полевому суду в Стрию з австрійською допискою від себе, що він небезпечний чоловік.

Фед. сидів в тюрмі аж до розправи, що 12/II. 1919 перед тим судом відбулася. І тоді боронив його Др. Гарасимів.

По переслуханню свідків і вислуханню опінії знавців лікарів, які прислухувалися розправі і вирішили, що Фед. попав в афект і не був свідомий свого вчинку, суд його увільнив.

Та не кінець на тім!

В часі пролomu укр. армії Фед. лежав дома хорий... він лишився в Син.

В серпні 1919 арештований за те саме польською жандармерією, обвинений о злочин морду на ново, бо ж присуд укр. полевих судів у Поляків не важні. Пересидів знову той найліпший син свого замученого батька понад 4 місяці аж до розправи в тюрмі.

При розправі боронився, себто заподав таке:

Мусика арештували були Москалі, а на його прошення пустили додому з тим, щоби за день чи за два повернув. Мусик не вертав, а Москалі чіпали вїта, чіпали радних, що мовляв вони знають, де є той австрійський салдат, та не хотять його видати; грозили репресіями.

Хитрі синевідські бойки укривали Мусика, а перед Москалями вдавали, що за ним пошукують, та не годні знайти.

Мусик таким робом переховався.

Але як лиш прийшли Австрійці, він доніс і посвідчив, що за ним питали, а промовчав, що самі йому помагали укриватися, а Москалям лиш баки забивали.

В неділю 18 жовтня 1914 поарештовано людей і запроторено в якусь пивницю. Між ними був і батько Фединишина. Рознеслася чутка, що їх будуть судити. 18-літній Дмитро Фединишин побіг там, де сидів його батько, хотів з ним видітися, але пости його не пустили.

Аж рознеслася чутка... засуджені на смерть. На другий день певні вже вісти, що будуть їх тратити.

Фед. побіг знову до арешту, видів як їх – його батька – виводили позв'язуваних по двох до купи. Не втерпів, крикнув: Тату! Тато оглянувся, хотів щось сказати, але пост. гримнув його кільбою, він лиш рукою махнув, пішов на смерть.

Фед. пішов за ними, дивився, як вішали, люде плакали, поховані по стрихах, на дахах.

Був, поки не повис його тато, тоді побіг до дому сказати мамі, що тата вже нема, застав плач дітей, маму непритомну, збожеволіла, довгий час була помішана, тепер вже ніби здорова, але часом вертає помішання.

Був задеревілий, не пригадує собі, що робив до вечора, але опісля ще дома і цілий час в Києві не міг спати, мав все привиди шибениць і тата, що висить.

Свідки потвердили його зізнання. Два його товариші, що служили з ним в Пикуличах, оден з них, що і його батька казнили, був з ним і у Києві – вони заявили, що він ночами не спав, жалувався, що смерть батька – погана шибениця не дає йому спокою. Ех, той Мусик, той Мусик! – говорив він.

Свідки, а між ними 70-літній ветеран-патріот п. Антін Заревич, що був кальканацький літ вїтом попередником бідного Михайла Ковалю, чоловік заможний і загально шанований – видали найкраще свідощтво обвиненому, був хлопцем спокійним, працюючим, батько його господар і запопадливий купець, найстаршого сина дуже любив, на нього в господарці вже здавався, бо сам рідко перебував дома, торгував по світі.

А який був Мусик? Мусик обманював людей, фалшував векслі, сидів за це в криміналі; а чи був з ким у купецькій спілці (бо в Син. всі купці в спілках), не був, бо хто ж би з таким чоловіком заходив в спілку?

З чого ж він жив? Ошукував, циганив та і жив з таких “фіглів”, а дорібок в його був кримінал, в яким кілька разів сидів.

І цей Мусик був для п. Загурського віродостойним свідком!

Цю віродостойність виказала поновлена розправа проти небіщиків через Найв. Трибунал краювої оборони (Oberster Landwehrgerichtshof) у Відні дня 18.IV.1918 переведена, бо цей суд всіх тих безвинно потрачених увільнив (freigesprochen).

Тільки моральної сатисфакції для родин!

Та не минула сатисфакція і ката Загурського, бо коли у віденським парламента знялася буча проти Загурського, військові влади авансували його на капітана!!!

По переслуханню свідків, – вертаю до розправи з дня 2 січня 1920 р. – подали свою опінію знавці-лікарі, що цілій розправі уважно прислухувалися, повіт фізик Др Малачинський і міський лікар Др Чарнецький.

Вони вирішили, що Фед. в хвилі стріляння до Мусика був в стані афекту, в яким не міг собі здати справи із свого вчинку, а тим менше із наслідків його.

Він є чоловіком нормальним, але через смерть батька і дальші переживання був знервований і більш, як звичайні люде, вразливий. До доведення його до афекту причинилася в значній мірі також психологія товпи, що голосно домагалася смерти на Мусика.

До сповнення вчинку причинилося і те, що Фед. якраз мав тоді кріс і то наяржений.

На основі того висліду розправи, трибунал, котрому проводив знаний із свого такту старший радник Маєр, увільнив Фединашина від обжаловання.

Цей страшний образок є лиш каплею в морі горя і знущання, яке переніс наш нарід в часі цієї війни; величезні, тисячні гекатомби жертв, та видно, того ще замало.

Д-р Антін Гарасимів

Громадська думка. – 1920. – 2, 5, 6, 7 лютого.

№ 3

Кат українського народу.

В хвилі, коли всі держави світа переслідують і потягають до відповідальности усіх тих, що під покришкою війни управляли бандитизм і кровю безвинних жертв вмивали свої руки, по Львові ходить собі безпечно, а навіть є головою “Звйонзку оброньцуду Львова” славний кат і “вешатель” українських селян під час світової війни д-р Станіслав Загурскі. Він то, будучи австрійським військовим суддею, видав і виконав 100 засудів смерті, переважно на галицьких селян, запідозрених в “шпіонажі”. Говорять про це вимовно документи з тих часів.

На чому опиралася “слухність” його засудів і зараз же таки переведених езекуцій, можуть послужити ті всі випадки, як з 18 жовтня 1914 р. в Синовідську вижньому, де Загурскі на основі устного доносу одного чоловіка повісив 11 найкращих селян в громаді; в осени 1914 р. в Мункачи казав Загурскі повісити трьох українських втікачів з Галичини. Потім відбувся над ними суд в Стрию, який визнав їх невинними, але вже по смерті. А таких засудів видав і виконав Загурскі цілу сотню.

І нині він ходить собі по Львові, є адвокатом і впорядчиком ріжних “патріотичних” свят.

Свобода. – 1924. – 14 грудня.

Микола ЛЕСЮК

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В ГАЛИЧИНІ В УМОВАХ АВСТРІЙСЬКОГО РЕЖИМУ

У мовознавчій літературі були окремі спроби висвітлити питання про становлення та формування української літературної мови в Галичині¹, але монографічного опису про це досі ще немає. Між тим, ця проблема викликає значний інтерес.

Сталося так, що Україна впродовж багатьох століть не мала своєї державності, тому не могла розвивати й національну літературну мову. Центральна та Східна Україна у 1654 р. була віддана Б.Хмельницьким Росії, а що стосується Галичини, то вона від 1340 до 1772 року була під польською владою. У час панування феодальної Польщі українських шкіл тут не було; могутня українська культура, яка дивувала Європу ще в період Галицько-Волинського князівства, поступово згасала, українську мову, яка в Литовській державі була мовою двору, науки, суду, права, дипломатії, з часом вилучили з офіційного вжитку; вона стала мовою „хлопів“ і, за словами Йосипа Лозинського, „з високого становища була загнана під селянську стріху“². Української інтелігенції в той час фактично не було. Українська шляхта, якщо й отримувала освіту, то відразу ж під тиском обставин переходила на польський бік і переставала вважати себе українською.

З приєднанням Галичини до Австрії цісарський режим робив деякі спроби, щоб полегшити долю українських галичан, обмежити панування польських магнатів, дати хоча б якусь освіту селянам, міщанам і особливо духовенству, яке являло собою єдиний більш-менш освічений прошарок серед галичан. У селах Галичини відкривалися однокласні, трикласні або чотирикласні народні школи для селян і міщан. У 1783 р. з дозволу цісаря Йосифа II була відкрита духовна семінарія з українською мовою викладання у Львові. У цьому ж році був відкритий Львівський університет. На жаль, викладання в ньому велося латинською та німецькою мовами, і тому він був недосяжним для вихідців з українських сіл. Правда, через чотири роки був відкритий так званий „Руський інститут“ („Studium Ruthenum“) – філософсько-богословський заклад для українців, який заповнив гостру нестачу священиків на селі. За час свого існування (до 1808 р.) він підготував біля 500 духовних наставників³ для сільських парохій, які, однак, мали нижчий офіційний статус, ніж вихованці університетських (латинських) студій. І все ж це була сильна, дуже потрібна і дуже вчасна культурно-просвітня допомога, це була сила, що засвітила перші промені просвіти в Галичині, що розігнала дрімучу темряву в душах і оселях галицьких селян.

Однак після смерті цісаря Йосифа II (1790 р.) українське відродження поступово почало згасати. Австрійська влада жонглювала настроями людей – давала можливість підніматися в національно-культурному житті то одній, то іншій народності. Якщо, на її думку, дещо підносилося польська народність, то для стримування давали можливість піднятися українцям, якщо піднімалася українська – її придушували за допомогою польської шляхти.

Від 1808 р. на довгих сорок років завмерла українська мова у Львівському університеті, у більшості сіл Галичини українських учителів узагалі не було. У таких несприятливих умовах навряд чи можна було думати про розвиток української науки, просвіти, культури, мови, про будь-які прояви національно-культурного життя.

Така ситуація викликала незадоволення людей, провокувала українську інтелігенцію на радикальні дії. У цей час серед греко-католицького духовенства виділяються люди, які бачили необхідність широкого просвітництва народу, розуміли

важливість збереження народної мови як основного засобу цього просвітництва та національного відродження української Галичини.

Серед прогресивного галицького духовенства активною суспільною позицією вирізнявся священик, крилошанин з Перемишля Іван Могильницький. Він закінчив Львівський університет, був досить освіченою людиною свого часу, знав кілька європейських мов. Крім чисто духовних функцій, він виконував ще обов'язки головного наглядача над школами Перемишльської єпархії.

За його ініціативою був відкритий дяко-учительський інститут, він став ініціатором та автором листів єпископа М. Левицького до президії губернії про запровадження української мови в народних школах. Але зробити це було нелегко. Чиновники з губерньського керівництва відповідали, що в Галичині живуть, мовляв, не одні „русини“, тобто українці, але й поляки. Зважаючи на це, довелось б тримати двох учителів – польського та українського. В усному спілкуванні нехай, мовляв, користуються собі українською мовою, але в письмовій формі не можна, бо немає такої мови, вона ніде не вживається, нею не видаються царські укази (від 40-х рр., до речі, укази видавалися й українською мовою), та у цьому, мовляв, немає ніякої потреби, бо галицький „хлоп“ дуже добре розуміє й польську мову. Крім того, простим людям було б нелегко засвоїти тяжку та громіздку кирилицю, тому нехай краще використовують при вивченні української мови латинські (читай: польські) букви.

І. Могильницький виступив також ініціатором створення в Перемишлі просвітницького товариства, яке ставило за мету видання підручників, книг релігійного та світського змісту українською мовою (правда, цьому товариству не дали можливості розгорнути свою діяльність). Та він увійшов в історію України не тільки як ініціатор перших організаційно оформлених проявів національно-культурного життя в Галичині⁴, але і як видатний учений, з-під пера якого вийшло немало наукових праць і навчальних посібників.

У 1829 р. в газеті „Czasopismo naukowe księgozbioru imienia Ossolińskich“ була надрукована стаття І. Могильницького „Rozprawa o języku guskim“ – скорочений переклад його більшої праці – „Въдомость о Рускомъ языкѣ“, яка повинна була, очевидно, стати передмовою або вступною частиною до його ж „Граматики языка словено-русского“.

„Rozprawa o języku guskim“ мала великий резонанс, адже її автор першим намілювався заявити про самостійність української мови, що в своїй праці досить переконливо й довів. Червоною ниткою через усю роботу проходить думка про те, що український народ – це відгалуження „слов'янщини“, рівне з іншими, тільки, на жаль, українську мову мало знають і по-різному називають. З гіркою іронією автор зазначає, що, перераховуючи слов'янські мови, Богуміл Лінде у передмові до свого словника польської мови, а Йозеф Добровський у своїй „Institutiones linguae Slavicae“ „забули“ назвати українську мову як мову, рівну з іншими слов'янськими мовами. Інші вчені, зазначає І. Могильницький, ототожнюють українську мову зі старослов'янською, з великоруською, або з польською, деякі вважають її мішаниною цих трьох мов, виключають її з ряду „освічених“, упорядкованих мов як мову дикую, необтесану тощо.

Розвиткові української літературної мови в Галичині, без сумніву, сприяла б „ГраMATика языка словено-русского“, написана І. Могильницьким українською книжковою мовою, але вона не була надрукована і побачила світ тільки в 1910 р. завдяки професорові М. Вознякові. Важливо підкреслити ставлення І. Могильницького до української літературної мови. Услід за М. Смотрицьким, М. Ломоносовим, Й. Добровським він уважав, що писемна, літературна мова повинна відрізнитися від простої народної мови, тобто дотримуватися теорії про два стилі. Ця проблема була предметом тривалих дискусій між галицькими вченими упродовж цілого XIX ст. Якби І. Могильницький був своєчасно висловився на користь народної мови, то, можливо, вона значно раніше

перейшла б у літературну. Однак І. Могильницький не міг однозначно стати на бік простої народної мови, як не могли цього зробити й інші галицькі вчені. Справа в тому, що на території східної Галичини функціонували в той час, як функціонують і тепер, кілька українських говорів, зокрема: гуцульський, лемківський, бойківський, покутський та наддністрянський. Стати на бік народної мови означало стати на бік одного з цих говорів на шкоду іншим. Цей факт був головним козирем у руках противників народної мови майже упродовж усієї другої половини XIX століття.

Багато років дискутувалося також питання стосовно старослов'янської мови. Її прихильники стверджували, що немає ніякої потреби запроваджувати в літературу народно-розмовну мову, бо вже є готова, опрацьована, кодифікована й канонізована староцерковнослов'янська мова, яку добре розуміють, мовляв, усі галичани. На церковнослов'янську мову накладалася й охоронна функція, тобто її використовували як засіб захисту від полонізаційних процесів. Ось навколо цих питань і проводилися дискусії упродовж майже цілого XIX століття.

Помітною працею з проблем української мови була українська граMATика Йосифа Левицького, написана німецькою мовою та видана в 1834 р. Автор знайомив європейського читача з особливостями української мови, однак у книзі була представлена не справжня українська мова, якою розмовляли українці, а сурогат, мішанина старослов'янських, українських, великоруських і польських слів. Й. Левицький був твердим прихильником старослов'янської мови та етимологічного принципу правопису, він усе життя обстоював написання *ъ* у кінці слів після твердих приголосних, дуже різко та непримиренно нападав на прихильників фонетичного правопису. Ці погляди він обстоював у всіх своїх наступних статтях, які були опубліковані в українсько-, польсько- та німецькомовних галицьких часописах.

Подією великої культурологічної ваги був вихід у світ у 1837 р. літературного альманаху „Русалка Днѣстровая“, створеного „Руською трійцею“, до якої увійшли майбутні богослови, тоді ще студенти Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич. Щоб обійти сувору галицьку цензуру, молоді люди вирішили видати свій альманах у Будапешті. Однак цензуру обійти їм не вдалося, бо „Русалку Дністрову“ заборонили ввозити в Галичину. Причина заборони пов'язана з тим, що написаний альманах був простою народною українською мовою з використанням фонетичного принципу письма та „гражданського“ шрифту. Це сприймалося як виклик усталеній системі та могло, на думку цензури, підірвати високий авторитет церковнослов'янської мови з її етимологічним правописом і кириличною азбукою.

Немає сумніву, що „Русалка Днѣстровая“ була б змінила цю закоренілу систему, але не зробила цього з двох причин: по-перше, майже весь тираж її був вилучений та на 11 років запроторений до цензорських казематів, а, по-друге, її головний автор та ініціатор Маркіян Шашкевич у 1841 р. після тяжкої хвороби помер. Його друзі фактично зрадили почату справу. І. Вагилевич перестав писати українською мовою і писав тільки польською, а Я. Головацький, хоч і був 18 років завідувачем кафедри української словесності у Львівському університеті, перейшов на бік москвофілів і всіляко застосовував в українському письмі не українську народну мову, а так зване „язичіє“ – суміш кількох мов, а пізніше взагалі перейшов на великоруську мову.

Однак це зовсім не означає, що в Галичині на той час не було кому відстоювати народну мову. Серед них особливо виділявся священик Йосиф Лозинський, учений та публіцист, який написав ще в 1833 р. польською мовою граMATику української мови. З різних причин він видав її аж у 1846 р., і залишається тільки шкодувати, що вона не вийшла в тридцять роки. Ця граMATика була орієнтована на народну українську мову, на фонетичний правопис і, підтримана сильним авторитетом „Русалки Дністрової“, могла б унести зміни в культурне життя Галичини.

Й. Лозинський активно виступав у галицькій пресі, захищаючи народну

українську мову, виступаючи проти використання в українській літературі старослов'янської мови та етимологічного принципу письма.

У всіх своїх публікаціях він послідовно підкреслював, що мова, якою користуються більше 15 млн. людей, повинна піднятися до рівня літературної. Менш численні поляки, чехи, серби та інші народи зуміли цивілізувати свої мови, чому ж це не можуть зробити українці? Щоб досягти певного рівня цивілізації, слід вивчати та розвивати ту мову, якою розмовляє народ, яка живе в його устах. На жаль, не всі хочуть це розуміти. Одні готові накинути на народ пута старослов'янщини, інші хочуть отримати літературну мову шляхом злиття своєї мови з сусідніми. Хіба потрібно кидати свою мову та хапатися за мертву старослов'янську, яка не зрозуміла для українців, а її граматичні форми надто далекі від народних? Й. Лозинський різко виступав і проти „язичія“, що стало панівним у Галичині в другій половині XIX століття. Навіщо створювати якусь нову „амалгаму“, ні до чого не здатну, для народу не зрозумілу? – писав він з пристрасстю⁵.

Й. Лозинський мав, звичайно, послідовників, які підтримували його. Дуже розумні та емоційні статті на захист української народної мови писали сільські священники Теодор Лисяк і Теофан Глинський, письменник Микола Устиянович (у 60-х роках услід за Я. Головацьким перейшов на московфільські позиції), редактор української газети „Вѣстник“, яка видавалася у Відні, Юліан Вислобоцький, працівник Міністерства освіти Григорій Шашкевич та інші, часто анонімні автори публікацій.

Однак протилежна сторона, так званий „Погодінський кружок“, починаючи з другої половини 50-х років, стала значно переважати. Очолював московфільський рух відомий історик Денис Зубрицький, який досить зневажливо ставився до української мови, називаючи її мовою черні, мовою „простолюдина пасічника Грицька“, „пастуха Панька“⁶ і т.п. Коли йому запропонували очолити редакцію першої української газети в 1848 р., він відмовився, визнавши, що за все життя „едва двѣ или три строки писалъ на Малорусском нарѣчїи“⁷. Писав він свої праці німецькою, польською та, як він уважав, великоруською мовою, хоча в дійсності великоруської мови досконало не знав. Спиралися московфіли й на висловлювання іншого досить відомого галицького історика – Антона Петрушевича, який стверджував, що мова, якою користується Москва, – це мова давньоукраїнських писемних пам'яток, і якщо ми відмовимося від цієї мови, то відмовимося від своєї історії, від своєї історичної спадщини⁸. Як ерудований історик, він не хотів узяти до уваги той факт, що давні кийівські писемні пам'ятки були написані мовою, яка сформувалася під великим впливом і за зразком старослов'янської мови, а не розмовною мовою автохтонного населення Києва. Тому всі прихильники цієї ідеї намагалися запровадити в галицьких виданнях великоруську мову. Іван Франко назвав їх „твердорусами“, найбільш активними серед яких були, крім названих, Северин Шехович (видавав газету „Лада“, а потім „Сьмейную бібліотеку“ мовою, круто замішаною на великоруській), письменники Іван Наумович, Іван Гушалевиц, Михайло Малиновський, редактори та видавці Іван Раковський, Богдан Дідицький, Іван, а потім і Яків Головацькі, закарпатські письменники Олександр Духнович, Микола Нодь, а від 60-х років і Микола Устиянович, Антін Могильницький та інші.

І все ж боротьба за літературну мову на народній основі не припинялася. Ще члени „Руської трійці“ вважали, що за основу української літературної мови необхідно взяти говори, які побутують між Коломиєю та Чортковом, тобто покутський та наддністрянський. Фактично, в західному варіанті української літературної мови ці два говори якраз і представлені найяскравіше, хоча, безумовно, в ньому можна знайти риси й інших говорів, які функціонують у західних областях України.

На початку 60-х років, після смерті Тараса Шевченка, в Галичині зароджується на противагу московфільському руху народівців, які обстоювали народну мову. У 1863 р. виходить брошура М. Лаврівського „Кілька слів на часі!“, яка була написана

фонетичним правописом і народною мовою та яка закликала надавати перевагу українській народній мові, „зовсім зблизитися до люду, писати його мовою і ладом“⁹.

Визначною подією в культурному житті Галичини була поява на початку 60-х років граматика української мови Михайла Осадци, яка була тоді, безперечно, прогресивним явищем. Хоч автор і дотримувався етимологічного принципу письма, хоч сама мова викладу матеріалу носить печать книжної мови і недалеко відійшла від московфільського язичія, „Грамматика руского языка“ Михайла Осадци була світлим променем у мовному мороці, який сяяли в цей час у Галичині московфіли; автор продемонстрував у ній справжню українську мову, в основному правильно й об'єктивно описав її фонетичні та граматичні особливості. Грамматика, без сумніву, внесла вагомий внесок у розвиток української літературної мови і граматичної думки в Галичині. Пізніше виходить ще цілий ряд подібних публікацій.

У таборі народівців, які обстоювали народну мову, найбільш активними були син Маркіяна Шашкевича Володимир, Ксенофонт Климкович, Федір Заревич, Даниїл (Данило) Танячкевич, Михайло Осадца, Юліан Лаврівський, Іван Жуківський, Степан Качала, Анатоль Вахнянин, Михайло Глинський та деякі інші.

Рух і вплив народівців посилювався з відкриттям 8 грудня 1868 р. товариства „Просвіта“, яке залучало у свої лави широкі верстви населення Галичини та в першу чергу – інтелігенцію. „Просвіта“ ставила своєю метою широке просвітництво народу, видання книг загальнонародною українською мовою. Можливо, що це товариство було створено на противагу науковому товариству „Магица“, яке під керівництвом Я. Головацького скотилося на московфільські позиції.

Могутню підтримку українська мова одержала зі сторони нового завідувача кафедри української словесності Львівського університету (після Я. Головацького) Омеляна Огоновського. Як філолог у широкому розумінні слова він залишив після себе значний науковий спадок. Однією з найважливіших його праць була граматика української мови, написана для європейського читача німецькою мовою під назвою „Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache“ (1880), яка давала досить яскраву й правильну характеристику української мови, фонетичних і граматичних особливостей її діалектів. У книзі він зіставляє українську мову з великоруською, розкриває основні риси української мови, показує її переваги над російською. Учений розробив новий проєкт правопису, побудований на фонетичному принципі та народній мові. У 1889 році він видав граматика української мови для середніх шкіл, у якій уперше використав цілий ряд мовознавчих термінів, що вживаються і в наш час. Уже тоді О. Огоновський побачив і правильно оцінив велику загрозу українській мові з боку московфілів і великоруської мови, її великий і негативний вплив на формування української літературної мови.

Боротьба за народну мову проходила з перемінним успіхом. Разом з московфільськими виданнями („Слово“, редаговане Б. Дідицьким, та ін.) існували видання народівські („Вечерниці“, „Мета“, „Нива“, „Русалка“). У 1886 р. вийшов „Малоруско-німецький словар“ Євгена Желехівського, виданий фонетичним правописом, який отримав назву „желехівка“. Цей правопис з невеликими змінами використовувався в Галичині до 1939 року, багато правил, застосованих у ньому, увійшли до загальноукраїнського правопису. Однак офіційно фонетичний правопис, розроблений Є. Желехівським, був затверджений у Галичині тільки в 1895 році, і в цьому відіграв визначну роль інший видатний учений, багаторічний завідувач кафедри україністики Чернівецького університету, професор Степан Смаль-Стоцький. Він гаряче підтримав правопис Є. Желехівського і застосував його в своїй граматичній української мови, що вийшла в 1893 р. Ще від 1886 р. С. Смаль-Стоцький зі своїм колегою Ф. Гартнером почали домагатися у властей Буковини дозволу на впровадження фонетичного правопису в систему шкільної освіти. Кілька років тривала їх боротьба з прихильниками

„етимології“, і все ж перемога була досягнута. Вони зуміли довести різним комісіям, що історико-етимологічний правопис, який перед цим запропонував М. Осадца, є нещастям для школи, непослідовний і важкий для засвоєння, а правопис Є. Желехівського практичний і простий.

Розвиток і формування української літературної мови в Галичині неможливо уявити собі без активної участі в цьому процесі видатного українського письменника Івана Франка.

Перші прозаїчні твори письменника також були написані під потужним впливом москвофілів та культивованої ними російсько-старослов'янсько-української мови зі влучною назвою „язичіє“. І. Франко згадував пізніше, що, будучи ще студентом, він втягнувся в мовні дискусії, але, на щастя, дуже швидко зрозумів, що літературну мову необхідно будувати на основі української народної мови. Те, що „в моїх ранніх віршах мова не завжди чиста, – писав І. Франко, – це ще тим легше зрозуміти, що я особисто переходив деякі етапи розвитку (а хто ж у Галичині їх не переходив на той час!), де панувало прагнення приглушувати почуття живої, чистої народної мови... На мені в мініатюрі повторилося те, що у великій мірі бачимо на усій галицько-руській літературі: школа, граматики та мовні суперечки прибили й збаламутили чистоту народної мови“¹⁰.

Своїм творчим доробком у поезії, художній прозі, публіцистиці та в наукових дослідженнях І. Франко збагатив українську літературну мову, сміливо впроваджуючи до неї як народну лексику своєї рідної наддністрянської говірки, так і лексику, запозичену з „освічених“ європейських мов. Багато слів було створено або „викувано“ ним самим¹¹.

Коли москвофільський рух було в якійсь мірі подолано й перемогли народовські орієнтації, почалися дискусії галицьких учених з ученими Східної України. Після відміни у підмосковній Україні Емського указу від 1876 року про заборону української мови (на початку ХХ століття) українські вчені та письменники взялися за її кодифікацію та нормалізацію. Це привело до суттєвих суперечок, бо писемна практика, традиції, тенденції у мовних питаннях на Заході та Сході України були різні. Дискусії стосувалися в основному питання про лексичне збагачення мови та правопис.

Перша мовна суперечка виникла в 1891 р. Східноукраїнські письменники не могли сприйняти галицько-українську мову, бо, незважаючи на її народний характер, вона була ще густо всяяна багатьма елементами „язичія“. Тому навіть ті, хто досить прихильно ставився до Галичини, хто раніше, коли українська мова в Україні була заборонена, дуже часто звертався за допомогою галичан і друкував свої твори в Галичині, висловлювалися проти галицького варіанта української літературної мови. Так, ще в 1863 р. М. Костомаров у листі до О. Кониського писав: „А що про Червону Русь пишете, так вона не єдиним правописом одрізнялася од нас, але й мовою, нехай вона до нас прихляється, а не ми до неї. Самі розумні русини так говорять“. Вони, мовляв, повинні взяти за основу своєї літературної мови літературу і мову, яка вже є на Україні¹².

Аналогічні думки висловлював і Пантелеймон Куліш. Підтримуючи з Галичиною дуже активні творчі зв'язки, він у той же час досить гостро виступав проти „галицької“ мови. Він зазначав, що галичани, відстоюючи свої мовні особливості, виявляють вузькість своєї тенденції. Українські письменники хочуть, щоб їх читали і в Україні, і в Галичині, і їх, мовляв, будуть читати в Галичині навіть тоді, коли вони не приймуть „нічогісінько з вашого [Галицького – М. Л.] смаку; а вас тільки тоді читатимуть на Україні, коли ви приймете смак український, піднявшись вище головаччини, дідиччини і всієї нової галичанщини. Ваша словесність буде наслідком самої бібліографії поти, поки Галичина не зіллється духом своїм з Україною в одно тіло“¹³.

Проте причиною дискусії послужила критична стаття Бориса Грінченка, надрукована у „Правді“ (ІХ, 1891 р.) під назвою „Галицькі вірші“, в якій він звинувачував

галицьких письменників у надмірному вживанні полонізмів тощо. Його підтримав А. Кримський, М. Школиченко, В. Самійленко. Різку відповідь на цю статтю дав І. Франко, якого підтримали Н. Кокорудз, І. Верхратський (Лосун) та ін.

Східноукраїнські письменники висували такі звинувачення-аргументи:

1. Галичина не може претендувати на створення української літературної мови, бо вона складає лише малу частину України. Не може бути мови галицько-української, як не може бути мови херсонсько-української.

2. Створена в Галичині книжна мова – це макаронічне „язичіє“, незрозуміле більшості українського народу.

3. Ця мова відійшла від мови творів українських письменників І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка.

Таким чином, вважали вони, є всі підстави стверджувати й вимагати, щоб літературна мова була побудована на основі східних українських говорів. Б. Грінченко, проте, робив деякі поступки, заявляючи, що ми, мовляв, „не сперечаємось і думаємо, що й ми мусимо, може, дечим поступитися нашим галицьким братам. Але ж ми маємо право сподіватися насамперед сього спочатку від галичан, бо не в галичан, а в нас були Квітка, Гулак-Артемівський, Марко Вовчок, Стороженко й інші“¹⁴.

Б. Грінченко, звичайно, не мав рації, стверджуючи, що Галичина не може претендувати на провідну роль у створенні літературної мови, як не може на неї претендувати, наприклад, Буковина, Херсонщина, Київщина, Полтавщина. Порівнювати їх не можна. Адже жодна з цих частин України не мала своїх власних культурно-історичних традицій у створенні української культури, а Галичина все це мала, тому цілком могла претендувати на керівну роль у створенні української літературної мови. На Великій Україні Емським указом українська мова була заборонена і в зв'язку з цим вона не вживалася в офіційній сфері. Рідко нею послуговувалася інтелігенція і в побуті. У Галичині ж українською мовою, як відзначав І. Кокорудз, і вітали цесаря, і виголошували промови в сеймі, і викладали навчальні предмети в гімназіях, і писали листи та наукові праці, тобто використовували її „як в простій хаті, так і в найелегантнішій сальоні“¹⁵.

Б. Грінченко не міг не брати до уваги ці аргументи, тому віддавав належне й галичанам. Він писав, що можна у вузькому колі сперечатися про важливі речі, але це ніяк не завадить нам іти разом до однієї мети, і такі люди, як І. Франко, все ж таки будуть сидіти „на покутті в українській хаті“. „І коли б трапилося так, – зазначав він, – що нас, українців-русинів з Росії, яким... випадком змушено не писати так, як ми пишемо, то ми й хвилини не вагаючись – почали б писати такою мовою, якою тепер пишуть автори тих галицьких віршів, знаючи добре, що хоча вона й не зовсім відповідає нашим смакам та звичкам, але все ж вони нам – своє, рідне“¹⁶. Він заявляв також, що не можна забувати, що „за кордоном існує 3 мільйони наших земляків, які не перетворилися ні на ляхів, ні на німців, а живуть українським життям і склали вже літературну мову. Нехай ця мова і шкандибає, але вона існує і її треба мати на увазі“¹⁷.

Хоча мовні суперечки між представниками західної та східної традиції не припинялися, після 1905 р. вони розгорілися з новою силою. На цей раз їх спровокував український письменник Іван Нечуй-Левицький, який дуже різко критикував галичан за їх мову, виступав проти „обгаличанення“ української літературної мови. Свою думку він висловлював у багатьох листах до різних діячів української культури. У 1907 р. він написав статтю „Сьогочасна часописна мова на Україні“, в 1912 р. – „Криве дзеркало української мови“. Він звинувачував у цій статті Михайла Грушевського, який нібито намагається шляхом „обгаличанення“ української мови з'єднати галичан з наддніпрянцями, він, мовляв, „вирішив нахрапом упроводити галицьку книжну мову і чудернацький правопис в українську писемність“¹⁸.

До цієї дискусії були залучені А. Кримський, М. Грушевський, І. Стешенко,

І. Франко, Б. Грінченко, В. Гнатюк, М. Левицький, М. Пачовський та ін. Так, М. Грушевський був категорично проти ігнорування галицького варіанта літературної мови. „Ігнорувати цю культурну мову, вироблену такою тяжкою працею кількох поколінь, відкинути і спустити на дно і пробувати незалежно від тієї „галицької“ мови створювати нову культурну мову з народних українських говорів наддністрянських чи лівобережних, як дехто хоче тепер, – це був би вчинок страшно шкідливий, помилковий, небезпечний для всього нашого національного поступу. І ті, ... що осуджують, цураються, паплюжать, дискредитують цю культурну мову, роблять погану послугу українству...“¹⁹.

М. Грушевський виступав проти тих, хто сперечався за дрібниці – як писати постфікс *ся*, скільки крапок ставити над *і* та ін. Головне, на його думку, – працювати. Розумні люди самі зрозуміють, що до чого. „Селяни не діти, щоб турбуватися якимись крапками над *і* чи тим, як писати *житте* чи *життя*“²⁰. До речі, М. Грушевський пропонував писати в називному відмінку саме форму *житте*, завдяки чому була б ліквідована омонімія форм називного та родового відмінків однини та називного множини (*життя*). Він закликав до єднання усіх частин України, йти „дорогою взаємних поступок і толерантності“, не звертаючи уваги на діалектологічні та культурно-історичні відмінності між частинами великої української землі, „не кидатися, як бик на червону хустину, на кожну мовну чи орфографічну відмінність“ тільки тому, що „у нас не використовують, у нас не розуміють“. Не треба чіплятися за те, що „ділить і роз'єднує... а берегти те, що об'єднує“, і це зміцнювати та розвивати²¹.

Треба відзначити, що М. Грушевський, який стояв у багатьох питаннях на боці галичан, викликав злобу й у шовіністично налаштованих російських учених. Навіть сучасні російські діячі не можуть простити йому його українського патріотизму. Дуже різко атакує його у книзі „Украинский сепаратизм в России“ її редактор Михайло Смолін, звинувачуючи М. Грушевського в тому, що це він, мовляв, назвав малоросів українцями, а Малоросію Україною, що це на його совісті лежить великий внесок у винахід особливого „українського язика“, що „на изобретение своего украинского языка самостийники положили сил не менее, чем на искажение русской истории“²².

Досить помітною фігурою у процесі становлення й формування української літературної мови в Галичині в кінці XIX – початку XX століття був видатний український вчений Володимир Гнатюк. Навіть перелік його мовознавчих статей свідчить про те, що він не був байдужим до питань кодифікації мови: „В справі нашої літературної мови“, „В справі нашої народної мови“, „В справі української правописи“, „Чи можливе тепер у нас уодностайнене літературної мови й правописи?“, „Чи розрізняти в нашій правописі тверде і м'яке і?“, „Як писати займенник *ся* при дієсловах“ та ін. Він відстоював правопис Євгена Желехівського, вважаючи його досить прогресивним, таким, що відображає народну вимову, тобто фонетичний принцип і водночас забезпечує зв'язок з етимологією слова.

Новий політичний поділ України після перемоги більшовицького режиму призупинив мовні дискусії. Розбіжності були в якійсь мірі улагоджені в 1927 р. з прийняттям консенсусного зведення орфографічних правил у Харкові. Західноукраїнські вчені й письменники користувалися ним (з елементами „желехівки“) до 1939 року, але у східній частині України він був скасований та заборонений у 1933 р. як буржуазно-націоналістичний. Використовувався він тільки в українській діаспорі.

Як бачимо, упродовж цілого XIX століття в Галичині точилася боротьба за українську літературну мову. Заради справедливості треба відзначити, що цісарський режим, якщо особливо не сприяв, то й не заважав галичанам-українцям розвивати свою мову і культуру. Якщо виникали якісь проблеми в цих питаннях, то пов'язані вони були або з протидією польського чиновництва, або зі внутрішніми незгодами між самими галичанам, тобто між прихильниками москвофільства та народовських ідей. І якщо українська літературна мова в Галичині ще на кінець XIX ст., на думку деяких східноукраїнських письменників і вчених, не досягла високих кондицій, вона все ж

послужила добрим і міцним фундаментом для становлення і стабілізації сучасної української літературної мови. Якби австрійсько-цісарський режим видавав циркуляр за циркуляром про заборону української мови, як це робив російський царат на Сході України, хто-зна, чи була б нині Україна україномовною...

Саме в Галичині східноукраїнські письменники мали можливість друкувати свої твори, коли діяв Емський указ, саме завдяки Галичині сучасна українська літературна мова увійшла в життя українців як єдина національна державна мова. Одночасно збереглися в своїй питомій автентичності й народні говори, особливо в західній частині України, які активно функціонують у народному побуті. Можливо, тому збереглися дотепер і розбіжності між галицькою та східноукраїнською писемними традиціями. Інститут української мови Національної Академії Наук, який очолює В. Німчук, робить спроби їх усунути, що видно з нового „проекту“ орфографічного довідника, проте повного консенсусу, повного задоволення амбіцій сторін, напевне, навряд чи вдасться досягти.

¹ Див.: Лев В. Боротьба за українську літературну мову в Галичині та за характер її // Збірник на пошану Івана Мірчука (1891-1961). – Мюнхен – Нью-Йорк – Париж – Вінніпег, 1974. – С.67–86; Бідер І. Українська мова в Габсбурзькій монархії (1772-1918) // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С.24–29; Лесюк М. Боротьба за українську літературну мову в Галичині (середина XIX ст.) // Вісник Харківського університету. – № 491. – Серія філологія. – Харків, 2000. – С.185–189.

² Див.: *Grammatyka języka ruskiego (malo-ruskiego) napisana przez ks. Józefa Lozińskiego*. – Przemyśl, 1846. – S.XX–XXI.

³ Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. – Івано-Франківськ, 1993. – С.14.

⁴ Див. Панько Т.І. До проблеми формування й уніфікації української мови // Мовознавство. – 1990. – № 1. – С.10.

⁵ О образованю языка руского через свящ. Іос.Лозиньского. – Перемишль, 1849. – С.6–7.

⁶ Історія древняго Галичско-Русского княжества. Сочинение Дениса Зубрицкаго, часть первая. – Львов, 1852. – С.141.

⁷ Цит. за: Возняк М. З зарання української преси в Галичині // Записки Наукового Товариства ім.Т.Шевченка. – Т.СХІ. – Львів, 1912. – С.143.

⁸ Нѣ сколько словъ Николая Устияновича въ отвѣтъ на статью Г.Костецкого // Слово. – 1861. – Ч.6. – 1861. – 11 лютого. – С.25.

⁹ Цит. за: Огоновский О. Історія літератури руской. – Кн.ІІ. – Вып.1. – Львів, 1888. – С.69.

¹⁰ Франко І. З вершин і низин. Переднє слово // Франко Іван. Твори у 50-ти томах. – Т.1. – К., 1976. – С.20.

¹¹ Див. детальніше про роль І.Франка у розвитку української літературної мови в статтях: Смоль-Стоцький С. Франко і українська літературна мова // Літературно-науковий вісник. – Т.ХС. – Книжка VI. – Львів, 1926. – С.131–142; Лев В. Участь І.Франка в творбі української літературної мови // Записки НТШ. – Т.СXLVI. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1957. – С.125–132; Грещук В. Поетична творчість Івана Франка і розвиток лексики української літературної мови кінця XIX – початку XX ст. // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин. – Львів, 1998. – С.686–690; Лесюк М. „Язычіє“ в художніх творах Івана Франка // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин. – Львів, 1998. – С.727–733 та ін.

¹² Цит. за: Чапленко В. Українська літературна мова, її виникнення й розвиток (XVII ст. – 1917 р.). – Нью-Йорк, 1955. – С.195.

¹³ Дорошенко В. Галичина й Велика Україна // Календар-альманах „Дніпро“ – Львів, 1924. – С.11.

¹⁴ Чапленко В. Українська літературна мова, її виникнення й розвиток. – С.197.

¹⁵ Там само. – С.198.

¹⁶ Там само. – С.199.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. – С.272.

¹⁹ Цит. за: Грушевський М. Статті, спогади, документи і коментарі // Записки НТШ. – Т.СХСVII. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1978. – С.43.

²⁰ Там само. – С.50.

²¹ Там само. – С.53.

²² Смолін М. „Украинский туман должен рассеяться, и русское солнце взойдет“ // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. – Москва, 1998. – С.12.

Наталія ВІВЧАРИК

ОСОБЛИВОСТІ ПОЕТИЧНОЇ ТВОРЧОСТІ ГРИГОРА ЛУЖНИЦЬКОГО

Літературна група християнського спрямування “Логос” виникла у Львові наприкінці 1922 року. В той час у багатьох країнах уже діяли подібні організації (приміром, у Відні існувало товариство “Logos”). Журнал “Поступ”, пишучи про львівське художнє об’єднання, припускав, що “може воно на взір віденського піднялося, би перевести в життя піддану думку, бо серед хмар і тьми, що з усюди валом надтягають на нашу землю, конечно треба світла... , котрого ніщо не перемаже”¹. “Логосівці” та часопис, навколо якого вони об’єдналися, творили свій літературний текст, що вписувався у західноукраїнське мистецьке русло – збереження національної та культурної ідентичності.

Письменники, які входили до літературного угруповання, відводили релігії консолідуючу роль. Новостворена група “проголосила своїми програмними положеннями принципи християнської моралі як протидію атеїзму”², – зауважує Микола Ільницький. “Логосівці” поставили перед собою завдання формувати світогляд українця-християнина, полемізувати з ідеологічними супротивниками, організувати власні видавництва, друкувати і розповсюджувати релігійну літературу, брати участь у християнському русі, вивести українців із духовної ізоляції.

Зв’язок між творчістю письменників католицького напрямку і релігією є незаперечним. Тогочасна ідеологія не розглядала релігійність як один із принципів художнього мислення письменників, тому діяльність “логосівців” замовчувалася. Проте, опираючись на дослідження етнопсихологів, науковці доходять висновку, що християнський світогляд може бути основою образної системи письменників³.

Члени “Логосу” не тлумачили католицизм як окремішне політико-конфесійне явище. Вони йшли за етимологією слова “католицький”, яке означало вселенський, такий, що відповідає загальній істині вчення про Ісуса Христа, канонам і догмам монотеїстичної релігії.

Наймолодшим і найбільш всестороннім письменником серед “логосівців” Теофіл Коструба називає Григора Лужницького (Меріяма), який виявив себе неординарним поетом, прозаїком, драматургом, публіцистом, театрознавцем, істориком церкви, перекладачем⁴. Письменник належав до патріотично налаштованої еліти, був причетним до розвитку багатьох літературних, театральних осередків у Галичині. Ще навчаючись у гімназії, Григор Лужницький став засновником Марійської дружини та співредактором-кореспондентом студентського журналу “Поступ”. У 1921 р. він ініціював створення товариства католицьких письменників “Логос”.

Початком творчої діяльності Г. Лужницького стала поезія. До неї він ставився з великою відповідальністю. Свідченням цього є думки, висловлені ним у статті “Епілепсія умів на маргінесі футуристичної поезії”. Автор писав, що “настрій, який охоплює душу людську, при першому зіткненні з твором мистецтва, це внутрішнє богослуження – *innere Gottesdienst*, як казали німецькі романтики”, або релігійна сторона мистецтва. Кожний твір мистецтва “має якийсь таємничий наказ”, “післанництво до душ”, завдяки цьому в людини виробляється тонкий смак, вона “прилагоджується до приходу самого Бога”, виробляються “божественні інстинкти”⁵. Та оскільки мистецтво ще не заспокоїло духовної істоти людини, процес пошуків є оправданим. Поезія, згідно з поглядами Г. Лужницького, повинна містити послання до душі. Відтак поетична спадщина письменника стала першою спробою реалізації ідей постійних божественних пошуків.

Поетичний доробок Григора Лужницького невеликий: збірка віршів “Вечірні

смуток”, близько двадцяти поезій, що були надруковані у різних журналах протягом 1920-1930 років (найбільше публікацій містив часопис “Поступ”, деякі твори передруковані у журналі “Терем” за 1984 р.), пісні, які письменник увів у свої музичні комедії, та надрукована лірика і поеми, що зберігаються в архіві автора.

Олег Купчинський стверджує, що для кращого пізнання поезії Г. Лужницького потрібно ознайомитися з його естетичними поглядами та мистецько-філософським світоглядом, а на поетичну творчість письменника “значний вплив мали “молодомузівці” та Микола Євшан⁶. На деяку подібність філософсько-естетичних засад “Логосу” і “Молодої Музи” вказує і Ярослав Грицьков’ян, який вважає, що на творчість “логосівців” мала вплив доктрина символізму, модерністські тенденції⁷. Такої ж думки дотримується і Богдан Романенчук⁸.

З приводу використання “логосівцями” різних типів художнього мислення, Г. Лужницький у статті “Нарис сучасної галицької поезії” писав, що у мистецькій практиці їхнє угруповання керувалося принципами символізму, творило лірику з пошуками вічної Правди та поезію смутку⁹. Творчість “логосівців” становила амплітуду коливань між тим, що нове, модерне, і тим, що ідейно корисне.

Щодо впливів Миколи Євшана, то слід зауважити, що поряд із гаслами “чистої краси”, “мистецтва для мистецтва”, критик дотримувався думки, що у поневолених народів творчість може сприяти поєднанню мрії і дійсності, вплітатися в “колесо життя”, об’єднувати всіх єдиним поривом¹⁰. Він вважав, що кожний мистецький твір має у собі якийсь таємний наказ, поклик, якесь послання.

Г. Лужницький, як і Микола Євшан, хотів утвердити в літературі філософічність думки, викоринити побутовість. Дослідники відзначали прагнення письменника передати психологічні переживання і вказували на сліди його навчання у таких поетів, як Петро Карманський, Микола Філяньський. У намаганнях Г. Лужницького відтворити внутрішній стан простежується певна схожість із “молодомузівцями”, які прагнули утвердити принцип зображення крізь призму людської душі, а їх символізм, як і в письменника-“логосівця”, “переходить у містицизм, у спрямування до чогось таємничого, надчуттєвого і неземного”¹¹.

Теофіл Коструба відзначав, що у поезіях Г. Лужницького “бачиться щось мовби декаданські настрої”¹². Мотив самотності, туги, терпіння домінує у збірці “Вечірні смутки” (1924). На це вказує навіть назва книги, яку письменник надрукував під псевдонімом Меріяма. Збірка стала відображенням роздумів письменника над проблемою місця людини у світі, спробою заглиблення у внутрішнє буття. Поезії сповнені роздумами про недосконалість, смертність людини:

*Все гомін радісних пісень
спочив у домовині...*

*Скотився білий цвіт з вишень –
І завтра знову буде день,
такий самий, як нині.*

“І завтра знову буде день...”

У творчості Г. Лужницького простежуються есхатологічні мотиви, основою яких є духовні і фізичні виміри. Вічним є тільки Бог, а життя людини, природи – лише певний момент цієї вічності. У його ліриці можна простежити три точки часового виміру: минуле, сучасне і майбутнє. Вони є структурними елементами реального хронологічного виміру. Буття набуває трансцендентних ознак, відтак це піднімає проблему його автентичності. У поезії показано різні прояви буття: “буття в собі”, “буття для інших”, “буття для себе”. Останнє є недосконалим.

На життєві орієнтири письменника вказує поезія “Сумнів”. Тут відчутне трансцендентне сприйняття світу. Його видимий зміст постає як несправжній,

примарний, тимчасовий, він є дорогою випробування:

*Яруги, скелі, рухи рук ловимі,
Що спинюють мій хід і душу тягнуть вниз,
І погляди очей жахливі, нездержимі,
І скарги, голоси, притишені, беззримі,
Без сліз.*

“Сумнів”

Шлях до абсолюту є важким, адже людина живе у світі примарних ідеалів, вона як “блудний син-скиталець”. Таким чином, витворюється інтертекст, що відкриває перед читачем Біблія. У реципієнта важка дорога крізь “терня болотисте” асоціюється з хресною дорогою Ісуса. Водночас життя людини нагадує євангельську притчу про блудного сина: Бог чекає на кожного грішника, але треба пройти дорогу покаяння.

Використання біблійного матеріалу, специфічне осмислення євангельських образів характерне для творчості “логосівців”. Завдяки цьому знакові образи набувають розширено-символічних значень і перетворюються у своєрідні “концепти” буття, які сприяють декодуванню поетичного тексту у релігійному ключі. Це узагальнений, параболічний образ поезії. У вірші виявляється містичне прагнення індивіда до єдності з Абсолютом. Воно допомагає вирватися з потоку профанного часу. Хоча людська природа є немічною і грішною, ліричний герой твору, усвідомлюючи свої провини, твердить: “І чашу горя з власних рук я п’ю...”¹³.

Мікрообраз чаші не випадковий. Він викликає підтекстові євангельські ремінісценції. Ісус, молячись на Оливній горі перед розп’яттям, просив у Отця, щоб відвернув від нього, якщо це можливо, чашу страждань. Чужим серед людей, серед грішного світу відчуває себе ліричний герой. Щоб досягти Абсолюту, потрібно увійти у вимір сакрального, а життєві клопоти, недосконалість тісно пов’язують людину з профанним, колективним, безсвідомим. Сакральне і профанне, існуючі у певних зонах, творять циклічність. Останнє проявляє себе у “світовій темряві”¹⁴.

Смерть у поезії “Сумнів” є точкою зіткнення двох площин: профанної і сакральної, перехід з одного часового виміру в інший, від хаосу до впорядкованості. Діади і протилежності характерні для буття людини. Ангитеза знайшла свій вияв у уявленнях про полярність людської природи. В оцінці ліричним героєм смерті домінує не трагедійний кінець, а прямування до абсолюту. Сакральне виступає символом істинного життя, яке не підвладне часу. Християнські символи вказують на трансвременність буття, входження у вимір “наскрізного”. Вони слугують своєрідним опертям у пошуку сутнісного, актуалізують біблійний контекст. Запитальна конструкція (“Я – сам один?”), якою закінчується вірш, передає спосіб думання, пошук питомих істин.

Ціннісне осердя поетичних творів Г. Лужницького становлять глибокі роздуми про призначення людини на землі. Письменник часто вдається до творення дихотомій земного і небесного, тимчасового і вічного. У просторовій, часовій площинах це символізує хрест, який поєднує парадигматичну та синтагматичну вісь, вертикальний та горизонтальний просторові виміри. Хрест як символ має надзвичайно глибоку історію: завдяки “своєї геніальній простоті й універсальності, цей символ може означувати буквально все: життя, смерть і безсмертя, ... Бога-вседержителя і бога земного, вертикаль і горизонталь, взаємопроникнення часу та простору”, – відзначає Анатолій Ткаченко¹⁵. Проте творення того чи іншого образу залежить від вибору домінат:

*У шовку, багрі хрест горів,
болючим зором вниз глядів,
в тишу гробів...*

“На чорних раменах хреста...”

Образ світу у цій поезії витворюється через мікрообраз роздоріжжя, відгомони якого знаходимо у міфології та фольклорі, зокрема в казках. Відбувається поділ на

праве – ліве, горизонтальне – вертикальне. Цей простір “хрестоподібний”, ускладнений перешкодами (гори, яри, ріки), постійними перепадами (підйом, падіння, крутий поворот). Вибір робить душа. Вона вибирає сутнісне, відкидаючи несправжнє, дочасне:

*Іде у тінях піль, ланів
моя душа...
Іде самотна і сумна...
На роздоріжжю двох шляхів,
під тихим взором згаслих снів
Схилилася вона
на чорні рамена хреста...*

“На чорних раменах хреста...”

Мікрообраз роздоріжжя знаходимо в інших віршах:

*І тихо вниз схилилась голова,
урвався сміх...
На роздоріжжю плакала душа.
... йшов сніг...*

“Уривок”

“Роздоріжжя” існує і в емоційному, душевному світі людини. Воно є символом необхідності світопізнання і самопізнання. Г. Лужницький “гостро відчуває екзистенціальну самотність людини та абсурдність людського буття”, – стверджує Леонід Рудницький¹⁶.

Філософське осмислення буття Г. Лужницьким часто пов’язане з певними відтінками та кольоровими гамами. Життя людини письменник називає сірою тінню. Цей образ є наскрізним. Тінь – це щось без субстанції, неживе, незважаючи на те, що переміщується у просторі, дещо несправжнє, несподівано з’являється і раптово зникає. Людина, яка не пізнала істини, а відтак не знайшла сенсу життя, – тінь, “сліпа істота”. Епітет “сліпий” вказує на постать блукаючу, недохотворену. У зв’язку з кольористикою знову виринає мотив смерті, яка Григором Лужницьким розглядається у глобальних вимірах. Образ “сірої тіні” стає центральним. Поет вказує на абсурдність земного буття. Епітет “сліпий” окреслює природу людини:

*Я – сміх! Я скаменілий сміх
сліпих істот...
Котрі скитаються бліді
і падають на груди землі,
несучи скарги для Висот –
Я – сміх сліпих істот...
“Я – тінь...”*

У даному випадку лексема “Висоти” осмислюється як власна назва. Вона може асоціюватися з Абсолютом, Богом, який залишається непізнаним “сліпими істотами”. Поет, якщо не розуміє, то хоча би відчуває більше. “Емоцію” у даному випадку може бути значно ефективнішим, аніж “рацію”. Такі настрої письменника літературознавці пов’язують із тим, що у молоді роки поет зазнав впливів естетики декадансу та символізму, і відзначають, що у збірці “Вечірні смутки” домінуючими є настрої туги, болю суму і терпіння. Багато поезій письменника побудовані у вигляді спогадів. Деякі твори нагадують вірші-медитації.

Григор Лужницький займався і перекладацькою діяльністю. Твори, які письменник вибирав для перекладів, стилістично і настроєво близькі до його оригінальних поезій:

*Я – б покликав тебе – та не вмю назвать,
Я – б по тебе післав – та боюся післать,
Я – б до тебе пішов – та незнаний цей шлях,
Якби стежку знайшов – то б стемніло в очах.*

Т.Сологубь. Переклав Меріям¹⁷

Критики по-різному відгукувалися на поетичну спадщину Г. Лужницького. Але навіть Василь Бобинський, який називав вірші письменника виливанням “струйкою жалів” “Самозакоханої душеньки”, до їх позитивів все ж відносив дбайливість автора про культуру слова¹⁸. Поезії Г. Лужницького музичні, зі строгою поетичною формою, багатою і насиченою кольоровою гамою. Вони “віддзеркалюють світогляд автора, його візії минулого, сучасного й майбутнього”¹⁹. Сприйняття часових вимірів, простору пов’язане з релігійними поглядами письменника. Він шукав той божественний стан, у якому час не існує, а панує тільки сучасне – вічне. Для цього поет часто вдавався до узагальнень, на які вказують ключові образи, що сприяли “самозростанню” змісту завдяки поєднанню конкретного і символічного. Ключові образи стали виразниками концептів буття, увібрали в себе сенсожиттєві значення. На думку літературознавців, лірика Григора Лужницького вирізнялася з-поміж поетичних творів інших “логосівців” найбільшою зрілістю з ідейного та естетичного поглядів²⁰. Поезію цього автора можна вважати філософською (“філософська лірика засадово завжди роздум, ланка умовиводів, що відводять до певного висновку”²¹).

Хоча поезія була тільки раннім етапом творчого шляху Григора Лужницького, вона стала для письменника засобом самоаналізу, пізнання, усвідомлення завдань, покладених на нього як на митця, громадянина, а відтак перехідною ланкою до подальшої творчості.

1. Поступ. Студентський вісник. – Львів, 1925. – Ч. 1-2. – С. 29.
2. Ільницький М. Від “Молодої Музи” до “Празької школи”. – Львів, 1995. – С. 111.
3. Рудницький Л. Поезія Григора Меріама-Лужницького // Записки НТШ. Праці філологічної секції. – Т. ССХХІХ. – Львів, 1995. – С. 155.
4. Коструба Т. Огляд української літератури в 1918-1938 рр. // Життя і слово. – 1948. – Ч. 2. – С. 121.
5. Поступ. Студентський вісник. – Львів, 1925. – Ч. 1-2. – С. 242.
6. Збірник праць і матеріалів на пошану Григорія Лужницького (1903-1990) // Записки НТШ. Праці філологічної секції. – Т. ССХІІ. – Львів-Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1996. – С. 242.
7. Грицков’ян Я. Українські католицькі письменники міжвоєнного двадцятиліття: група “Логос” // Записки НТШ. Праці філософської секції. – Т. ССХХІХ. – Львів, 1995. – С. 174.
8. Збірник праць і матеріалів на пошану Григорія Лужницького (1903-1990) // Записки НТШ. Праці філологічної секції. – Т. ССХІІ. – С. 242.
9. Лужницький Г. Нарис сучасної галицької поезії // Терем. – Вворен-Мічиган, 1984. – Ч. 9. – С. 61.
10. Євшан М. Суспільний і артистичний елемент в творчості // Літературно-науковий вісник. – 1911. – Т. 53. – С. 550.
11. Франко І. Збір. творів у 50 т. – Т. 29. – К., 1981. – С. 121.
12. Коструба Т. Огляд української літератури в 1918-1938 рр. // Життя і слово. – 1948. – Ч. 2. – С. 121.
13. Слово Благовісту. Українська релігійна поезія // Упорядник і автор передмови Т.Салига. – Львів, 1999. – С. 358.
14. Там само. – С. 358.
15. Біблія і культура. – Чернівці, 2000. – Вип. 1. – С. 127.
16. Рудницький Л. Поезія Григора Меріама-Лужницького // Записки НТШ. Праці філологічної секції. – Т. ССХХІХ. – С. 155.
17. Поступ. Студентський вісник. – Львів, 1925. – Ч. 1-2. – С. 262.
18. Бобинський В. Гість із ночі. Поезія. Прим. Публіцистика. Літературна критика. Переклади. – К., 1990. – С. 461-462.
19. Рудницький Л. Поезія Григора Меріама-Лужницького // Записки НТШ. Праці філологічної секції. – Т. ССХХІХ. – С. 163.
20. Ільницький М. Драма без катарсису. Сторінки літературного життя Львова першої половини ХХ століття. – Львів, 1999. – С. 16.
21. Соловей Е. Українська філософська лірика. – К., 1999. – С. 12.

Михайло ГНАТЮК

НАРОДНЕ МИСТЕЦТВО ПОКУТТЯ І ГУЦУЛЬЩИНИ У СВІТЛИНАХ ЮЛІАНА ДОРОША

Незворотність процесів, пов’язаних з урбанізацією територій і середовища, у якому живемо сьогодні, очевидна. Сучасні модерні реконструкції споруд створюють зручності та приносять вигоди їх мешканцям. Водночас гострою стала проблема збереження і відтворення традиційного предметно-просторового середовища (інтер’єру, одягу, художніх ремесел тощо), оскільки відходять у забуття цілі пласти художньо-матеріальної культури, її духовне підґрунтя. У цьому контексті особливу увагу привертає творчість Юліана Дороша як фотолітописця етнографічної спадщини галицьких українців.

Гуцульщина, мабуть, чи не найбільше з усіх етнографічних регіонів висвітлювалася в літературі і мистецтві. Зокрема, життєво-творчий шлях Ю. Дороша досліджували Ярина Полотнюк¹, Алла Коба², Микола Савельєв³. Важливі свідчення з біографії відомого фотографа подав син, мистецтвознавець Андрій Дорош⁴. Однак у цілому народне мистецтво Покуття і Гуцульщини у світлинах Ю. Дороша не знайшло належного висвітлення.

Ю. Дорош народився 9 червня 1909 р. у м. Жидачеві на Львівщині у сім’ї митника. У зв’язку зі службовими обов’язками батька сім’я часто переїжджала, тому Ю. Дорош дитинство провів у с. Копичинцях на Тернопільщині, юність – у Станіславі, де закінчив українську гімназію. Проживаючи у Станіславі, він цікавився технікою, вперше брав до рук фотокамеру. Як більшість свідомих юнаків того часу, молодий гімназист вступив до “Пласту” – організації національно-патріотичного спрямування. З 1928 року він фотографує різні урочистості, життя пластових таборів, фестини, портрети приятелів.

Значний вплив на професійне спрямування, світобачення Ю. Дороша мали двоюрідні брати Крушельницькі, у яких проживав Ю. Дорош, навчаючись на юридичному факультеті Львівського університету. У родині письменника Антона Крушельницького він зустрічався з поетами, журналістами, художниками-авангардистами, які гуртувалися навколо часопису “Нові шляхи”, зокрема, з теоретиком мистецтва В. Ласовським – одним із перших пропагандистів сюрреалізму в Галичині, поетом Я. Бурковським, архітектором О. Нагірним та ін.

У Львові 9 листопада 1930 р. в залі готелю “Народна гостиниця” відбулися установчі збори новоствореного Українського фотографічного товариства (УФОТО). Названа спілка працювала вельми активно, організовувала виставки, де Ю. Дорош представляв кращі роботи “Книга Старого Завіту”, “Натюрморт”, “Дністрові мряки”, “Раковецький замок”, “Вечірнє небо”, типові львівські мотиви “Автобусна зупинка”, “Сутінки” тощо. На цей час уже було зафіксовано на плівку великодні забори молоді біля церкви у селах Раковець і Семенівка на Городенківщині, моменти щоденної праці покутян у господарстві, на полі. Окрему мистецьку спадщину становлять кадри, зняті на весіллях: танець з молодістю, весільний похід, хлопець з дівчиною, танці на весіллі, молоді біля церкви, молода з першою дружкою та ін. Члени товариства УФОТО у

Фото 1. Городенківський район
с. Острівець.

Прийшли в гості

1933 р. взяли участь у “Виставці Світового Поступу” в Чикаго (США), на якій Ю. Дорош показав роботу “Віальниця”, що в майбутньому стала найвідомішою з його робіт. Навчаючись в університеті, молодий фотограф також співпрацює в українському фотожурналі “Світло і тінь” та інших краєзнавчих та етнографічних часописах, першим у Східній Галичині видає “Підручник фотоаатора”.

Усе складалося для нього добре, проте з від'їздом у 30-х рр. родини Крушельницьких до Харкова (невдовзі були репресовані, вислані на Соловки) у нього з'явилися проблеми з проживанням і працевлаштуванням. Подібна доля спіткала і

Фото 2. Городенківський район
с. Семенівка.
Дружка

його приятеля Анатолія Коса (у майбутньому відомого композитора А. Кос-Анатольського), який зібрав гроші на акордеон і подався на заробітки в оркестранти. Приятелі Ю. Дороша запропонували йому роботу фотографа і перекладача в науковому “Товаристві прихильників Гуцульщини” з Варшави, яке щороку проводило збір етнографічного матеріалу в Карпатах. Саме матеріали, зібрані під час роботи у Товаристві, склали основу виставки “Наша Батьківщина у світліні” (1935 р.), підготовленої Українським фотографічним товариством. 150 фотографій з Гуцульщини і Покуття принесли визнання автору, який удостоївся на виставці першого місця і протягом усього подальшого життя зберіг звання майстра етнографічної фотографії.

Крім фотовиставок, важливе місце у житті Юліана Дороша посів кінематограф. Він зняв фільм про похорони командуючого УГА генерала Мирона Тарнавського, за що його ім'я занесено до “Історії українського кіно”, виданої у США. У селі Раковець на Городенківщині зняв рекламний фільм “До добра і краси”, замовником якого були товариства “Центросоюз” і “Маслосоюз”.

Крім фотовиставок, важливе місце у житті Юліана Дороша посів кінематограф. Він зняв фільм про похорони командуючого УГА генерала Мирона Тарнавського, за що його ім'я занесено до “Історії українського кіно”, виданої у США. У селі Раковець на Городенківщині зняв рекламний фільм “До добра і краси”, замовником якого були товариства “Центросоюз” і “Маслосоюз”.

У 1939 р. Ю. Дорош разом з О. Довженком і В. Софронівим-Левицьким подорожував Карпатами (Косів, Кути, Криворівня). У Жаб'є (нині - смт. Верховина) знімали гуцульське весілля з подружньою парою, кіньми, пістолями і стрільбою. Ю. Дорош дивувався доброю організацією праці серед гірського населення. Тоді ж одружився зі Стефанією Хоркавою, з якою прожив усе подальше життя.

Роки війни були для нього непродуктивними, він заледве зробив декілька сімейних фото. Проте з 1946 року починається новий період у житті майстра, який відзначився

рядом творчих здобутків. Він влаштується фотографом у Львівському історичному музеї, працює на кафедрі історії техніки Львівського політехнічного інституту, одним із перших у Львові опановує техніку кольорової фотографії. У 1956 р. за пропозицією І. Крип'якевича при відділі археології Інституту суспільних наук АН УРСР Ю. Дорош організував фотолабораторію, у якій друкували ілюстрації до путівників, альбомів, книжок (“Історичні проходи по Львову” та ін.). За підтримкою колег з Музею етнографії художнього промислу (МЕХП) відкриває першу персональну виставку етнографічного фото. Ю. Дороша залучають до роботи над серією художніх альбомів, що виходили до Декади українського мистецтва у Москві, мистецтвознавці А. Будзан, К. Матейко, С. Сидорович (“Тканини і вишивки” та “Вбрання”), І. Гургула (“Народне мистецтво західних областей України”) та ін.

У 1972 р. в Івано-Франківському краєзнавчому музеї відбулася третя персональна виставка творів Ю. Дороша, повторена через рік у Велеснівському меморіальному музеї В. Гнатюка на Тернопільщині. Ю. Дорош тривалий час співпрацював з науковим персоналом Львівського музею українського мистецтва (ЛМУМ), зокрема з О. Яремою, з яким займався фотофіксацією церков та народної меморіальної кам'яної скульптури.

Фото 3. Косівський район, с. Космач.
“Княгиня” з друзками після шлюбу виходить
з церкви

Природньо-кліматичні умови Покуття сприяли розвитку народного мистецтва – вишивки, ткацтва, ковальства, стельмахарства, що привертало увагу талановитого фотографа. Він задокументував на кадрах унікальні зразки художньо-матеріальної культури, побуту, звичаїв та обрядів у краї, багатому історичними пам'ятками, скупченням стародавніх поселень, могильників, городищ, кам'яних замків, окремі з яких сьогодні залишилися тільки на фотознімках.

На фотографіях Ю. Дороша спостерігаємо багато спільного у побудові жителів, одязі, звичаях гуцулів, бойків, покутян, водночас кожна етнографічна група, навіть окреме село мають свої специфічні художні і конструктивні особливості. Так, житла і церкви гуцулів, бойків побудовані з дерева, тоді як покутські помешкання – це здебільшого мащені хати з клецьків, вальків, сирівки, основу яких становить дерев'яний (дубовий) каркас. На Прикарпатті, зокрема на Покутті, споруджували церкви з дерева, що за конструкцією були подібні на гуцульські. Такі пам'ятки були зафіксовані Ю. Дорошем у Коломиї, Воронові, Нижневі, Уніжі та в інших місцях, чимало з них зазнали руйнування і сьогодні збереглися лише на фотографіях.

Як видно з фотографій Ю. Дороша, для жителів Покуття обох статей характерний тип вбрання – крій сардаків і переміток для нареченої, виготовлений із м'яких конопляних, вовняних тканин домашнього виробництва. В околицях Обертину і Чортівця жінки та чоловіки носили просто скроєні чорні сардаки без капюшонів, які з боків знизу мали клини. Яскраво мальовниче вбрання гуцулів відрізняється від одягу мешканців покутських низин кроєм штанів, переміток і запасок у жінок, простотою сардаків. Зимовим одягом був білий довгий (нижче колін) кожух, виправлений з баранячої шкіри з вузьким чорним коміром, на швах вишитий зеленими або червоними нитками. Подібні кожухи і сьогодні носять літні люди в селах покутської зони Придністров'я. Чоловіки взимку носили білі сукняні штани (холошні), а влітку – гачі (портянки) власного виробництва. Штани стягували у поясі очкурором і заправляли у

чоботи, пошиті на дубельтовій підшві із халявами під коліном. Поверх штанів чоловіки, парубки носили довгу, до колін, білу полотняну сорочку (кошулю), стягнуту ремінним пасом (чересом). Сорочки мали вузький комір, мережаний (вишитий) різними візерунками або гаптований біля пазухи кольоровими шовковими нитками у парубків. Влітку голову прикривав солом'яний капелюх з широкими полами, а взимку – клепаня (висока шапка з молодого барана). Капелюхи одягали переважно у святкові дні, до церкви, на танці. Вони були оздоблені плетеною смужкою орнаменту з пацьорок (часто це були гердани, які дарували парубкам дівчата), а також шнурками з вовняними китицями, купленими шовковими бендами, затикані пір'ям з качурів, пав, кучерями (кендзьорами).

Незамінною частиною чоловічого вбрання на Покутті є чотирикутна вовняна торбина (дзьобенка), завішена через праве плече. Жінки (молодиці і дівчата) на свята одягали сорочку, верхня частина якої до пояса була з тонкого полотна, а від пояса до п'ят – з грубшого (нижня частина називалася підтичкою). На місці коміра пришивали різнокольорові пацьорки, особливо у дівчат. Рукави святкових сорочок мали вишиті на плечах різнокольоровими нитками візерунки шириною близько 10 см., їх характер залежав від основної ідеї автора. Інколи рукави бувають вишиті цілком одним (темно-червоним) кольором або кількома: червоним, жовтим, зеленим (с. Гарасимів, Чортовець, Підвербці). У будні дні до сорочки замість спідниці одягали фартух з фарбованої вовни з чорною серединою, тканий на домашньому верстаті. Його називають ще опинкою, фотою і заперізують поясом, тканною крайкою. Маленький фартушок, часом зібраний у складки, що спадає аж до стоп поверх фоти, називається запаска. На великі свята заможні жінки одягали спідницю чи рантухи з голубого купленого сукна. До них, як і до опинки, прив'язували вузькі запаски, кольорові хустки, що звисали до колін.

Заміжні жінки мали обрізане волосся, яке ховали під обруч чи валик, сплетені з вовни з чепцем. Від чепця звисали червоні бавниці. Усе це прикривала зав'язана довга хустка з білого лляного полотна – перемітка. Два кінці перемітки різної довжини, гаптовані чи оздоблені вишивкою, звисали до половини плечей. Убрання дівчат відрізнялося від одягу заміжніх жінок тим, що волосся перших було заплетене у коси з кольоровими шнурками, які спадали на плечі; коси підтримує сплетена з дрібненьких пацьорок тасьма, або червона стрічка чи вовняна гарасівка. Голову (особливо чоло) прикривав гердан, а в коси затикали квіти. На шию вішали кільканадцять рядів пацьорок, а заможні жінки – дукати тощо. Аналізуючи фотографії Ю. Дороша, слід зауважити, що в першій половині ХХ ст. на Покутті вишиті тканини, вироби зі шкіри відзначалися вишуканим колоритом, структурною побудовою композиції форм і прадавними орнаментальними мотивами. У кадри потрапили унікальні покутські типи людей, одягнені у місцеве вбрання у селах Топорівці, Острівець, Ясенів Пільний, Незвисько, Лука, Гарасимів та ін. (фото 1, 2). У с. Семенівка в 1950-60-х роках були зняті світлини, на яких зафіксовано мочення конопель у мочилі, тіпання конопель на терлиці, процес прядіння, повісмо, виготовлення силіанки (гердану), дівчину в опинці, коровай, благословення молодої, молоду в рантусі, молодого з боярами. Більшість цих робіт пізніше було показано на персональних виставках, надруковано у монографічних виданнях.

Особливе місце у творчості Ю. Дороша займає фотографування весільних звичаїв та обрядів, важливими елементами яких є калачі, деревце, запросини, віншування, шлюб, пропій тощо (фото 3). Здавна українське весілля було одним із найбільш бажаних, хвилюючих родинних свят, з яким пов'язували не тільки шлюб молодих, а й поєднання двох родів. Це була масштабна, надзвичайно відповідальна подія, у якій брало участь чимало людей, виступаючи у ролі старост, сватів, коровайниць, свах, світилок, дружок, боярів, музик, куховарок, запрошених родичів, сусідів і просто “запорожців”⁷⁷. У гуцульських селах Красноплілі, Криворівні, Космачі, Яворові, Річці, Вербівці та містах Косові, Верховині Ю. Дорош фотографував весільні

обряди, народних умільців за роботою, архітектуру тощо.

На фотографіях, знятих на весіллі у селі Раковець 1932 р., зафіксовано молоді пари у народному вбранні, що танцюють коломийку. Однак воно завзято, з характером її танцювали парубки і поважні газди, відображаючи образний світ рухів, ритмів, строїв, розкриваючи характер душі народу, демонструючи виконавську культуру.

У другій половині ХІХ ст. коломийка складалася з трьох частин, а саме: “коломийки”, “передка” і заключної частини “згори”⁷⁸.

Окремі її елементи були помітні на весіллях у 1970-х роках. Посеред подвір'я чи стодоли на лаві сиділи музики (скрипаль, цимбаліст) і під акомпанемент наспівували короткі коломийкові куплети.

*Ой заграй ми, музиченьку,
Най я потанцюю.
Як ми когут яйце знесе,
То вам подарую.*

*Не умію ні косити,
Ані копи класти.
Лише з гаю зазираю,
Де дівчину вкрати.*

Навколо них, у колі, рухалися переважно вправо і заводили танець парубки. На оклик (Параско, ходи, Гафіє, ходи) дівчата, що стояли під хатою чи біля плоту, одна за одною ставали у пари з парубками і рухалися з ними по колу кілька кругів. Далі парубок обіймав дівчину, а вона клала свої руки йому на плечі, рухаючись жвавіше. Пари крутилися на місці або рухалися вперед, притупували, дотримуючись такту. Далі музики переставали грати, а дівчата відходили у сторони на кілька хвилин. На фотографії Ю. Дороша (фото 4) виразно показано два положення у парах. Пара зліва виконує повільну частину “Коломийки”, а пара справа – швидко частину. Видно, що ці дві пари відрізняються одна від одної. У повільній частині танцюристи повернуті один до одного і виконують приставний крок, а у швидкій – стоять півбоком, при цьому хлопець підтримує правою рукою дівчину за лопатку і лівою за плече.

Друга частина (“передок”) починається повільно і далі поступово збільшує темп. Після того, як дівчата, молодіці відходять до плоту, парубки присідають або перестрибують з ноги на ногу, тримаючи руки в боки, звужуючи або розширюючи коло. Протанцювавши так певний час, парубки кличуть дівчат і, тримаючи їх за рамена, присідають, повертаючи в русі туди-сюди. Друга частина закінчується “дрібонькою” гуцулкою.

Третя частина (“згори”) є найшвидшою. Починають її чоловіки подвійним кроком або беруть дівчину, що тримається, як і в першій частині, і повертають вправо. Пари швидко рухаються, при цьому парубки часто піднімають дівчат, які в повітрі деколи підгинають ноги. Ця частина танцю має назву “швидка”, у ній бігають, ніби згори. Кожна з частин коломийки має приспівки, які часто є окремими за змістом або взаємозв'язаними куплетами:

*Ой не став я цілу нічку,
Тай устав раненько,
Сумно, мені, невесело
На моїм серденьку.*

*Ой, заграйми музиченько
То сеї, то тої,
Би сі люди не сміяли,
Що я все одної.*

Фото 4. Городенківський район,
с. Раковець.
Танці на весіллі

Фото 5. Косівський район,
с. Яворів.

Брати-різьбярі Юрій Іванович (зліва)
та Семен Іванович Корпанюки

весільний книш, випечений Параскою Гудим'як з Космача. Автор не пропускав важливих моментів щоденної роботи селян, відобразив працю в побутовому, технологічному та обрядовому аспектах (лушчіння квасолі, сушіння тютюну, прядіння тощо).

Фотографії і фільми Юліана Дороша відображають унікальність мистецтва покутської землі, що викликає інтерес серед етнографів, мистецтвознавців, художників. На їх основі створюють технологічні карти розкroku одягу, вивчають його окремі компоненти, цілі комплекси традиційного місцевого вбрання, декоративне оздоблення і семантику, тональні й кольорові вирішення тощо. Ю. Дорош мав чуття композиції, був знавцем людської психології, вмів вибрати і зняти незалежно від віку, статі певні типи так, що їхнє вбрання сяяло і творило різні образи, які часто нагадують чарівних пав, фей з давніх казок. Загалом творчий доробок Ю. Дороша становить понад 12 тисяч унікальних кадрів, що відображають народне мистецтво Галичини, мають науково-пізнавальне і виховне значення, є загальнонаціональним надбанням.

¹ Полотнюк Я. Юліан Дорош (09.06.1909–20.07.1982) // Галицька брама. – 1996. – № 18. – С. 19; Ї ж. Юліан Дорош – фотограф, зачинатель професійного національного кіно в Галичині // Галицька брама. – 1999. – № 9-10. – С. 26.

² Коба А. Ю. Дорош – піонер української кінематографії в Галичині // Наукові записки Львівського історичного музею. Вип. 4. – Ч. 2. – Львів: Логос, 1995. – С. 82-96.

³ Савельєв М. Кадри, що увіковічили історію: Спогади про Юліана Дороша, фундатора галицької школи фотографій // Львівська газета. – 2002. – № 45. – 15 листопада. – С. 5.

⁴ Дорош А. Захоплення, яке стало покликанням // Галицька брама. – 2002. – № 1-3. – С. 8-9.

⁵ Дорош А., Полотнюк Я. Культурно-мистецький резонанс про археологічні відкриття Я. Пастернака у Крилосі 1937-1938 р. // Галицька земля в державотворчих процесах України: Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції. – Івано-Франківськ-Галич: Плай, 1998. – С. 176.

⁶ Савельєв М. Назв. праця. – С. 5.

⁷ Дмитренко М. Перлина українського весілля / Упоряд., ред. М. К. Дмитренко, П. О. Сфремова // Весілля в селі Зятківцях. – К.: Ред. часопису "Народознавство", 1998. – С. 5.

⁸ Koiberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny. – T. 1. – Kraków, 1882. – S. 3.

Наталія САЛАМАХА

МИХАЙЛО ПОГОДІН ЯК РЕДАКТОР ЖУРНАЛУ "МОСКВИТЯНИН"

Періодичні видання є важливим чинником, котрий сприяє глибшому розумінню духу певної епохи. Представлене у них розмаїття думок, суджень та уявлень викликає сьогодні живий інтерес у дослідників, допомагає з'ясувати окремі важливі аспекти суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку того чи іншого періоду. Залишаються актуальними питання становлення професійної журналістики. У Росії, зокрема, цей процес частково був пов'язаний з іменем відомого історика, професора Московського університету М.Погодіна. Він був редактором і видавцем часописів "Московский Вестник" (1827-1830) і "Москвитянин" (1841-1856). Зміст їх публікацій дозволяє виявити основні ідейні засади та громадську позицію цього вченого, характер його відносин з офіційними колами, ступінь впливу на читацьку аудиторію тощо.

Дана проблематика знайшла часткове відображення в історичній літературі. Роботи Д.Корсакова¹, Б.Глинського², С.Венгерова³, С.Шашкова⁴, І.Свенціцького⁵ містять значний фактичний матеріал. Однак всі вони відзначаються описовістю з дещо упередженими оцінками та висновками. Останнім часом з'явилося ряд праць, у яких спостерігається переосмислення ролі і місця М.Погодіна в історії суспільної думки та культури Росії⁶.

Метою даної статті є спроба аналізу діяльності М.Погодіна як редактора та видавця журналу "Москвитянин". Відповідно до цього розглядаються основні етапи у виданні журналу і роль М.Погодіна як видавця і редактора.

* * *

В історії Росії другу чверть XIX ст. можна охарактеризувати як час зміни політичних пріоритетів. З приходом до влади імператора Миколи I була переглянута національна політика держави, відбувся поворот у відношенні до Заходу, розроблена нова державна доктрина, що базувалася на принципах православ'я, самодержавства, народності⁷. Ідеї нового курсу поширювалися всередині країни різноманітними шляхами та засобами. При цьому одне з провідних місць відводилося періодичним виданням. У 40-50-ті роки XIX ст. рупором теорії офіційної народності виступав журнал "Москвитянин" (1841-1856 рр.), редактором якого був історик, професор Московського університету М.Погодін. Саме діяльністю як журналіста і видавця визначалося його місце в громадському житті Росії у вказаний період.

Названий часопис був не першим видавничим проектом М.Погодіна. Ще у 1826 р. завдяки зусиллям історика та його колеги С.Шевирьова, професора літератури Московського університету, у Москві вийшов літературний альманах "Уранія". Сам М.Погодін розглядав це видання як спробу зайняти власну нішу на ринку друкованих видань тогочасної Росії, який гостро потребував модернізації та розширення⁸. Успіх альманаху забезпечили надруковані на його сторінках художні твори О.Пушкіна, Ф.Тютчева, Д.Веневітінова, Є.Баратинського та ін. Саме ж видання сприяло налагодженню тісних контактів М.Погодіна у середовищі найвідоміших тогочасних літераторів.

Історик повною мірою використав ці зв'язки, залучивши до співпраці літературну еліту Москви (О.Пушкіна, М.Язикова, Ф.Глінки та ін.) у наступному своєму проекті – журналі "Московский Вестник". Останній виходив упродовж 1827-1830 рр. і мав скласти конкуренцію петербурзьким журналістам та видавцям "Сына Отечества" М.Гречу і Ф.Булгаріну, а також москвичу М.Полєвому, який у 1825 р. заснував перший російський науково-літературний журнал "Московский Телеграф". Однак, незважаючи на участь у "Московському Вестнику" відомих літераторів, наявність ґрунтовних наукових статей, він не користувався популярністю серед читачів і на початок 1830 р. налічував лише 230 передплатників. Припиненню існування журналу значною мірою посприяв його редактор. М.Погодін був переконаний, що для забезпечення успіху часопису достатньою

виявиться публікація творів О.Пушкіна на його сторінках. Тому він не брав до уваги слушних порад С.Шевирьова, суперечки з яким “доходили мало не до сліз”, щодо необхідності популяризувати “Московский Вестник” всіма можливими засобами, як-от розміщенням “картинок мод”, залученням до співпраці відомого літератора та публіциста князя П.В’яземського, ім’я якого могло б принести значну користь журналу⁹. Відштовхувала від “Московского Вестника” й публікація М.Погодіним (1828 р., № 19-20, 21-22, 23) “Замечаний на Историю Государства Российского” М.Карамзіна. Ця праця належала перу історика М.Арцибашева, який не був фахівцем у даній ділянці досліджень, і відзначалася вкрай розв’язною та грубою формою викладу¹⁰. Крім того, редактор не виконував фінансових зобов’язань перед співробітниками і авторами часопису, не зумів налагодити своєчасного виходу та розповсюдження окремих номерів. До того ж, М.Погодін дав згоду редагувати інше видання – “Ведомости о состоянии города Москвы”, яке виходило у так званій “холерній” 1830 р. Звісно, що це не залишало часу і можливостей для продовження видання “Московского Вестника”¹¹. Закриття журналу, як і його поява, пройшли майже непомітно і не викликали якогось резонансу у громадському житті тогочасної Росії. Видання дуже швидко втратило популярність навіть серед найближчого оточення М.Погодіна. Слід зазначити, що близький до нього вчений-історик Ю.Гудца-Венелін (1802-1839) писав йому: “Ти добре зробив, що залишив “Вестник”, адже ти не здатний бути журналістом”¹². Таким чином, видання часопису не принесло М.Погодіну репутації хорошого видавця й адміністратора, а, навпаки, виявило його не надто високий журналістський професіоналізм.

Уже наприкінці 1830-х років у середовищі високопоставлених московських чиновників та наближених до них представників літературних кіл дедалі частіше обговорювалося питання про доцільність створення нового московського видання. Воно мало стати альтернативою існуючій столичній друкованій продукції, особливо “Московскому Наблюдателю”¹³. У 1837 р. на одному із світських раутів у московського генерал-губернатора князя Д.Голіцина М.Погодіну та С.Шевирьову було запропоновано редагувати майбутній часопис¹⁴. Останні вже мали певний досвід у видавничій справі і, до того ж, підтримували та сповідували принципи офіційної ідеології Росії. Куратор Московського навчального округу граф Д.Строганов доповів про майбутній видавничий проект міністру народної освіти графу С.Уварову. Останній інформував про це імператора Миколу I, який погодився на видання нового періодичного органу в Москві при умові суворого цензурного контролю за вміщеними у ньому публікаціями¹⁵.

Дозвіл на видання журналу під назвою “Москвитянин” московський історик отримав на початку 1838 р., про що повідомив професора Київського університету М.Максимовича. Тоді ж він і запросив його до співпраці¹⁶. Тривалі закордонні поїздки М.Погодіна та С.Шевирьова спричинили те, що змістовні переговори щодо часопису почалися лише у 1839 р. Майбутній редактор не приховував, що “Москвитянин” буде виходити “... з благословіння С.Уварова, який є найкращим ревнителем російської освіти”¹⁷.

Восени 1840 р. надруковано в “Московских Ведомостях”¹⁸ повідомлення про вихід у 1841 р. науково-літературного журналу під назвою “Москвитянин”. Це повідомлення містило мету і програму нового видання. На його сторінках планувалося подавати відомості про “найважливіші події в житті літературному, науковому, культурному і громадському у всіх частинах Росії і головних державах європейських... Перше ж місце в “Москвитянине” присвячується Росії. Її література, історія, географія, статистика, юриспруденція будуть головними темами”¹⁹.

У першому номері “Москвитянина” були вміщені три публікації, які визначили характер та напрямки нового часопису, що став рупором ідей офіційної народності. Мова йде про статтю самого редактора М.Погодіна “Петро Великий”, у якій в панегіричному дусі зображено всі перетворення цього російського царя-реформатора²⁰, поезію Ф.Глінки “Москва”. Однак чи не вирішальну роль у визначенні ідейного спрямування видання впродовж всього його існування відіграла стаття С.Шевирьова “Погляд росіянина на сучасну освіту Європи”²¹. Проаналізувавши тогочасний стан розвитку культури та освіти країн Західної Європи, автор дійшов висновку про занепад та приреченість західної цивілізації. Захід, за його переконанням, нагадує людину, заражену смертельною недугою. Росії ж вдалося зберегти власну самобутність, перебуваючи під постійним впливом згубних ідей Заходу, лише завдяки наявності

“чистих трьох почуттів”: древнього релігійного, почуття державної єдності та усвідомлення власної народності”²².

З першим номером “Москвитянина” видавці ознайомили міністра С.Уварова, а з його подачі й імператора Миколу I, які залишилися задоволені спрямуванням нового журналу²³. Невдовзі після появи першого номера “Москвитянина” М.Погодін побував у Петербурзі. Там він мав змогу особисто пересвідчитися у тому, що часопис викликав значний резонанс серед офіційних та придворних кіл, одразу повідомивши про це С.Шевирьову: “Напишу тобі про журнал. Такий ефект викликав у вищому колі, що диво: всі в захопленні і читають наперебій... Одним словом, два роки – і ми господарі (на журнальному ринку – Авт.)”²⁴. Уже невдовзі до передплатників увійшло Міністерство юстиції, а С.Уваров особливим розпорядженням рекомендував часопис іншим офіційним відомствам як благодійне видання²⁵. Про успіхи нового часопису у березні 1841 р. М.Погодін повідомляв також М.Максимовича: “Журнал йде добре, тисяча (передплатників. – Авт.) до цього часу забезпечена”²⁶.

Однак захоплення “Москвитянином” виявилось короткотривалим. М.Погодін, який вів у журналі рубрику історії, вміщував у ній надмірну кількість спеціальних праць з вітчизняної історії, передусім власних: “Москва”, “Крестьянин Иван Посошков, государственный муж времен Петра Великого”, “Отрывок из истории в лицах о царе Борисе Федоровиче Годунове” та ін.²⁷

Історичні розвідки з інтересом сприймалися у середовищі дослідників, але не мали популярності серед широкого загалу читачів. С.Шевирьов, виступаючи як літературний критик, головним критерієм при оцінці художньої вартості літературних творів вважав мовний стиль, яким вони були написані, підкреслював занепад сучасної йому літератури. Сам критик при цьому часто писав безграмотно, не дотримуючись жодного стилю і логіки викладу²⁸. Відштовхувало від видання і постійне перефразовування теми про особливу місію Росії у новітній історії та моральне падіння і загибель цивілізації Західної Європи, низький художній рівень поетичних та прозових творів, що друкувалися на сторінках “Москвитянина”. При цьому добір матеріалів та статей у часописі був випадковим, що швидше нагадувало збірник чи альманах. На всіх цих недоліках акцентували увагу і друзі, і вороги М.Погодіна. “Бачили ми оголошення, обіцянки, перетворення... У все це не віриться... Новгородці, Васильовичі для 25 осіб, а ви повинні писати для 2500 осіб”, – слушно зауважував в одному із листів до М.Погодіна В.Даль²⁹. Залишав бажати кращого і зовнішній вигляд журналу: сірий папір і неякісний шрифт відкидали читача у 20-ті роки XIX ст., коли професійна журналістика в Росії перебувала лише на стадії становлення і подібні речі були ще допустимі.

Як не дивно, але часопис зазнав гоніння з боку цензурного управління в особі його начальника Д.Строганова. Уже в березні 1842 р. М.Погодін змушений був визнати, що видання “Москвитянина” просувається дуже важко, і не в останню чергу через ворожу й упереджену, як вважав редактор, позицію графа Д.Строганова³⁰. Така позиція була спричинена, на його думку, надмірною увагою до слов’янської тематики і зображення слов’ян як поневолених народів у складі Австрійської та Турецької імперій. З цього приводу слід зазначити, що вже у другому номері “Москвитянина”, у замітці під назвою “Слов’янські племена”, М.Погодін заявив, що журнал вважає своєю місією поширювати в Росії відомості про слов’ян, які становлять третину всього населення Європи³¹. У цій замітці подавалися короткі відомості про національне відродження на чеських, словацьких і сербських територіях. Надалі ж слов’янська тематика вже зайняла чільне місце на сторінках журналу. Російський читач мав змогу отримувати інформацію про інтелектуальне життя в Галичині³², Чехії³³, ознайомлюватися з працями слов’янських діячів П.Шафарика³⁴, Я.Головацького³⁵. У зв’язку з цим Д.Строганов звернувся до С.Уварова із запитанням, чи співпадають подібні погляди на слов’янське питання з офіційними діями та заявами російського уряду³⁶.

Упродовж перших трьох років свого існування “Москвитянин” мав певний вплив не лише на літературні кола Росії, а й на пересічного читача. М.Погодін намагався підняти рейтинг видання залученням до числа його авторів М.Гоголя. При цьому він вирішив скористатися фінансовою скрутою, у якій перебував останній. Навесні 1842 р. М.Гоголь очікував повернення з цензурного управління рукопису “Мертвих душ”. На

початку квітня автор отримав дозвіл на публікацію свого нового твору. Однак його вихід співпадав у часі з початком літнього сезону, який багато потенційних читачів – заможних й освічених жителів Москви та Санкт-Петербургу зазвичай проводили на курортах чи дачах і не особливо слідкували за літературними новинками. Для М.Гоголя важливо було розпродати якомога більшу кількість книг, щоб зібрати кошти на поїздку в Італію. Тому він просив журналістів обох столиць помістити у своїх виданнях анонс про появу “Мертвих душ”. У відповідь М.Погодін запропонував йому опублікувати два перші розділи цього твору у черговому номері “Москвитянина”, причому безкоштовно. На такі умови М.Гоголь не погодився і з гнівом зауважив: “А щодо “Мертвих душ”: ти безсоромний, неблаганний, жорстокий”³⁷.

Згодом для публікації в “Москвитянині” запропонував свої твори український письменник П.Куліш. Зокрема, мова йшла про роман “Чорна рада” (під назвою “Сотник Шрамко і його сини”. – *Авт.*). В одному з листів до М.Погодіна він зазначав, що часопис “Москвитянин” “називають у нас (в Києві. – *Авт.*) історичним збірником”. Вихід із ситуації, на думку П.Куліша, полягав у забезпеченні видання достатньою кількістю літературних матеріалів³⁸. Однак розмір встановленого М.Погодіним гонорару за нові твори змусив українського письменника відмовитися від своїх попередніх намірів і навіть заявити, що швидше він видаватиме все написане без гонорару, ніж працюватиме на часопис³⁹.

Уже наприкінці 1844 р. журнал був на грані закриття через обмеженість і своєрідність тематики, ворожу позицію цензурного управління, а особливо через зростання впливу “Отечественных записок”⁴⁰. Проте і в цей період часопис знаходив своїх шанувальників. Так, у листі відомого галицького історика Д.Зубрицького до С.Шевирьова від 16 грудня 1844 р. зазначалося: “Пан професор Погодін по дружбі своїй дарує мені щороку “Москвитянин”. Користуюся ним з задоволенням”⁴¹.

Намагаючись уникнути закриття видання “Москвитянина”, М.Погодін змушений був наприкінці 1844 р. укласти угоду з одним із лідерів слов’янофілів І.Киреевським про редагування ним журналу. Новий редактор запросив до співпраці у часописі відомих слов’янофільських публіцистів О.Хом’якова, К.Аксакова, Ю.Самаріна, які погодилися на пропозицію через відсутність власного періодичного видання. Перший номер оновленого “Москвитянина” вийшов у січні 1845 р. і завдяки статтям вказаних авторів зміг повернути втрачену увагу читачів. Однак уже наприкінці 1845 р. домовленість між редактором та видавцем була розірвана. Причиною цього стала неспроможність М.Погодіна фінансувати видання журналу, виплачувати обіцяні гонорари авторам, вважаючи їх “згубною вимогою нинішнього століття”, та забезпечувати вчасний вихід нових номерів через незлагодженість у роботі друкарні⁴².

У 1846 р. часопис не виходив. “Москвитянин” періоду 1847-1850 років небезпідставно отримав назву “органу М.Погодіна і С.Шевирьова”⁴³, оскільки обличчя журналу і далі продовжували визначати статті обох співредакторів. Сам М.Погодін у листі до князя П.В’яземського зазначав, що в “Москві нас (журналістів. – *Авт.*) тільки двоє. Хом’яков і Киреевський мене просто розчарували. Розлінувалися і виговорилися... По статті в рік від них отримуєш. Молодь – з таким самолюбством, що жах бере за них”⁴⁴. Проте підняти рейтинг “Москвитянина” його видавцю не вдалося. Часопис продовжував стояти осторонь інтелектуального руху, який охопив Росію у 40-і роки XIX ст. Тому, виступаючи у пресі з оголошенням про наміри видавати журнал у 1848 р., М.Погодін повідомив читачам, що для підтримки “Москвитянина” сформовано “комітет редакції”. У ньому провідні позиції зайняли М.Погодін, С.Шевирьов, історик І.Беляєв, професор Петербурзького університету І.Горлов, професор Московського університету П.Страхов, молодий літературознавець А. Григор’єв та ін. Більшість членів “комітету редакції” були з інших міст і не могли реально впливати на процес видання “Москвитянина”. Незлагодженими часто виявлялися дії М.Погодіна та С.Шевирьова. Вони жили у різних кінцях Москви, зустрічалися рідко, а їхні листи при тодішньому рівні розвитку поштового відомства потрапляли до адресата лише через декілька днів, що аж ніяк не сприяло вирішенню поточних справ, а, навпаки, ще більше їх заплутувало та ускладнювало⁴⁵.

Лише на початку 1848 р. “Москвитянин” почав виходити без затримок: до першого числа місяця був готовий наступний номер. Проте цього ж року в одному із

листів, адресованих М.Максимовичу, М.Погодін констатував, що “...журнал дуже хороший. У кожному номері всі статті чудові, а талану нема. Уяви, що тільки 250 передплатників, і я до першого січня (1849 р. – *Авт.*) заборгую 10 тис. в надії на майбутні блага”⁴⁶.

На цьому неприємності М.Погодіна, пов’язані з виданням “Москвитянина”, не закінчилися. У зв’язку з революційними подіями 1848 р. у Європі російський уряд здійснив ряд заходів для “забезпечення внутрішнього спокою”, серед яких були і гоніння преси та посилення цензурного нагляду. Навіть лояльний до режиму М.Погодін не зумів уникнути утисків, і від закриття журналу його стримував тільки страх викликати цим підозру у владі⁴⁷. С.Шевирьов, посиляючись на незлагоджені дії редакції, взагалі відмовився від співпраці у часописі в 1849 р. У такій ситуації М.Погодін звернувся до послуг літератора А.Вельтмана, який на початку 1849 р. змінив С.Шевирьова на посту редактора. Новий співредактор виконував практично всю роботу, пов’язану з виданням. Однак М.Погодін був незадоволений результатами, вважаючи, що А.Вельтман необгрунтовано витрачає надто великі кошти. Тому вже у наступному 1850 р. їхня співпраця припинилася⁴⁸.

Прагнучи вберегти часопис від закриття, М.Погодін упродовж 1850 р. зумів залучити до участі в ньому цілу когорту молодих талановитих інтелектуалів, відомих як “гурток О.Островського”. До його складу входили поети Б.Алмазов, Л.Мей, М.Берг, прозаїки О.Писемський, П.Мельников, відомий під псевдонімом А.Печерський, критики А.Григор’єв та Є.Едельсон.

У кожного з них був досвід співпраці в столичних чи провінційних виданнях, а всі разом вони склали основу так би мовити молодій редакції “Москвитянина”. Одним із перших свої послуги запропонував драматург О.Островський. Він не лише давав для публікування власні твори, а й гарантував збільшення кількості передплатників, залучення нових авторів, зміцнення позицій журналу⁴⁹. У третьому номері часопису була опублікована одна з його комедій⁵⁰, а згодом і уривки з п’єси “Ранок молодій людини”⁵¹. Інші члени гуртка не відразу погодилися мати видавничу справу з М.Погодіним, знаючи його як ненадійного видавця. Однак останній під час особистої зустрічі зумів заручитися їхньою згодою на участь у виданні “Москвитянина”. Члени “молодої редакції” мали право рекомендувати до друку відібрані ними художні твори, критичні статті, рецензії та фейлетони. М.Погодін як автор термінів “стара редакція” і “молода редакція” після статей, що виходили з-під пера членів “молодої редакції”, використовував ряд приміток, намагаючись підкреслити, що розділяє далеко не всі їхні погляди⁵². Такий стан справ з виданням журналу зовсім не задовільняв членів “молодої редакції”. О.Островський, даючи згоду на співпрацю у “Москвитянині”, планував з 1851 р. стати одним з його повноправних керівників. Відмова М.Погодіна передати видання у розпорядження О.Островського викликала незадоволення у середовищі однодумців останнього. “Не цього ми чекали, – скаржилися вони О.Островському. – Ми думали, що журнал буде ваш, а відповідно і наш. А тепер і ви, і ми повинні прислужувати М.Погодіну”⁵³.

Зусилля представників “молодої редакції” не призвели до кардинальних змін характеру видання, проте за 1850 р. кількість передплатників збільшилася майже удвічі, порівняно з 1849 р., і становила 1100 осіб⁵⁴. Зросли і прибутки від розповсюдження часопису, але М.Погодін не вважав за потрібне виплачувати обумовлені раніше гонорари членам “молодої редакції”, що відвернуло їх від “Москвитянина”, змусило шукати додатковий зарібок на стороні. Це, у свою чергу, різко позначилося на кількості передплатників, число яких на початку 1852 р. ледве сягнуло 250 осіб, що мало не призвело до банкрутства редакції⁵⁵. Та все-таки ситуацію вдалося виправити. І вже у 1853-1854 рр. журнал мав близько 900 передплатників, однак М.Погодін визнавав, що цього недостатньо, і видання залишає бажати кращого⁵⁶. Він намагався розширити географію розповсюдження “Москвитянина” та залучити до співпраці нових авторів. Саме з цією метою М.Погодін придбав та надіслав за рахунок редакції журналу “Літопис Величка” жителю м.Мангишлак (селище на території сучасного Казахстану. – *Авт.*). В обмін на це видавець сподівався отримувати матеріали для “Москвитянина”, який, за його переконанням, “швидко розповсюдиться і значно збільшиться в своєму обсязі”⁵⁷.

На початку 1856 р. М.Погодін в одному із листів до М.Максимовича зазначав, що мав намір припинити видання "Москвитянина" на користь молодих журналістів, проте їх практична відсутність змусила не згорти даний проект⁵⁸. Князя П.В'яземського він переконував, що на продовженні видання часопису наполягає "молода редакція"⁵⁹. Однак це не зовсім так. Відомо, що у 1856 р. між лідером "молодої редакції" А.Григор'євим та М.Погодіним були складені нові умови про видання журналу "Москвитянин", відповідно до яких вони ставали рівноправними редакторами і гарантували виплату заздалегідь визначених сум гонорарів співробітникам⁶⁰. Проте ці запізнелі заходи не змогли реанімувати вже нежиттєздатний журнал, видавництво якого припинилося у тому ж 1856 р.

Таким чином, "Москвитянин", як й інші видання, редаговані М.Погодіним, був виразником ідеології офіційної народності. Уникнення політичних та гострих соціальних питань поставили це видання осторонь інтелектуального руху 40-50 років XIX ст. Пожвавлення суспільної думки Росії у середині 50-х років XIX ст. призвело до повного занепаду "Москвитянина", а його редактор і видавець виявився неспроможним конкурувати з плеядою молодих талановитих журналістів та ідеями, які вони проповідували на сторінках своїх видань. Члени "молодої редакції" журналу не змогли кардинально вплинути на його характер, оскільки перебували у повній фінансовій залежності від М.Погодіна, що вкрай обмежувало їх діяльність.

¹ Корсаков Д.А. О.И.Сенковский и М.П.Погодин как журналисты. – Казань, 1902.

² Глинский Б.Б. Раздвоившаяся редакция "Москвитянина" // Исторический вестник. – 1897. – № 4.

³ Венгеров С. Молодая редакция "Москвитянина" // Вестник Европы. – 1886. – № 2.

⁴ Шашков С. Эпоха Белинского // Дело (Санкт-Петербург). – 1874. – № 4.

⁵ Свенцицкий И.С. Материалы по истории сношений Карпатской Руси с Россией. – Львов, 1906.

⁶ Русский консерватизм XIX века. Идеология и практика. – М., 2000; Рудницкая Е.Л. В поисках пути (начало философского осмысления судеб России) // В раздумьях о России. – М., 1996.

⁷ Русский консерватизм XIX в. Идеология и практика. – М., 2000. – С. 105.

⁸ Корсаков Д.А. О.И.Сенковский и М.П.Погодин как журналисты. – С. 17.

⁹ Погодин М.П. Из воспоминаний о Пушкине. – [Б.м., б.г.] – С. 13-14.

¹⁰ Рудницкая Е.Л. В поисках пути (начало философского осмысления судеб России) // В раздумьях о России. – С. 59.

¹¹ Глинский Б.Б. Раздвоившаяся редакция "Москвитянина" // Исторический вестник. – 1897. – № 4. – С. 243.

¹² Цит. за: Глинский Б.Б. Раздвоившаяся редакция "Москвитянина". – С. 243.

¹³ "Московский Наблюдатель" – историко-літературний щомісячний журнал, який виходив впродовж 1835 – 1839 рр. під редакцією професора П.Андросова при активній участі В.Белінського.

¹⁴ Погодин М.П. Воспоминание о С.П.Шевыреве. – СПб., 1869. – С. 26.

¹⁵ Глинский Б.Б. Раздвоившаяся редакция "Москвитянина". – С. 236.

¹⁶ Письма М.П. Погодина к М.А. Максимовичу. – СПб., 1882. – С. 14.

¹⁷ Там само. – С. 25.

¹⁸ "Московские Ведомости" – газета, що видавалася за рахунок Московського університету у 1756 – 1917 рр. і була найбільшим періодичним виданням Росії до середини XIX ст.

¹⁹ Цит. за: Барсуков Н. Жизнь и труды М.Погодина. – СПб., 1895. – Кн. 5. – С. 3-29.

²⁰ Погодин М. Петр Великий // Москвитянин. – 1841. – № 1. – С. 3-29.

²¹ Шевырев С. Взгляд русского на современное образование Европы // Там само. – С.219-296.

²² Там само. – С. 292-293.

²³ Корсаков А.Д. О.И.Сенковский и М.П.Погодин как журналисты. – С. 23.

²⁴ Цит. за: Глинский Б.Б. Раздвоившаяся редакция "Москвитянина". – С. 249.

²⁵ Москвитянин // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и А.Е. Ефрона. – СПб.,

1896. – Т. 38. – С. 948.

²⁶ Письма М.П. Погодина к М.А. Максимовичу. – С. 28.

²⁷ Погодин М. Москва // Москвитянин. – 1841. – № 5. – С. 61-68; *Его же*. Крестьянин Иван Посошков, государственный муж времен Петра Великого // Там само. – 1842. – № 3. – С. 68-105; *Его же*. Отрывок из истории в лицах о царе Борисе Федоровиче Годунове // Там само. – № 6. – С. 231-253.

²⁸ Шашков С. Эпоха Белинского // Дело (Санкт-Петербург). – 1877. – № 4. – С. 31.

²⁹ Цит. за: Дементьев А.Г. Очерки по истории русской журналистики 1840-1850 гг. – М.-Л., 1951. – С. 217.

³⁰ Письма М.П. Погодина, С.П. Шевырева и М.А. Максимовича к князю П.А. Вяземскому. – СПб., 1901. – С. 37.

³¹ Славянские племена // Москвитянин. – 1841. – № 2. – С. 461.

³² Об учебных и литературных заведениях во Львове // Там само. – № 6. – С. 525-532; Известия литературные из Львова // Там само. – С. 532-542.

³³ Из письма Шафарика // Там само. – № 8. – С. 489-491.

³⁴ Шафарик П.И. Славянское народонаселение // Там само. – 1843. – № 1-5.

³⁵ Головацкий Я. Великая Хорватия, или Галицко-Карпатская Русь // Там само. – 1841. – № 11. – С.213-232; № 12. – С. 457-467.

³⁶ Освободительные движения народов Австрийской империи. Возникновение и развитие. Конец XVIII в. – 1849 г. – М., 1980. – С. 265.

³⁷ Казанович Е.П. К истории сношений Гоголя с Погодиным. – [Б.м., б.г.]. – С. 82.

³⁸ Савченко Ф.Я. Листи П.Куліша до М.Погодіна // Харьков. – 1929. – № 10. – С. 12.

³⁹ Там само. – С. 14.

⁴⁰ "Отечественные Записки" – літературний і суспільно-політичний журнал, який виходив у Санкт-Петербурзі в 1839-1867 рр. під редакцією А.Красевського.

⁴¹ Цит. за: Свенцицкий И.С. Материалы по истории сношений Карпатской Руси с Россией. – Львов, 1906. – Т. 5. – С. 64.

⁴² Глинский Б.Б. Раздвоившаяся редакция "Москвитянина". – С. 256-257.

⁴³ Чернышевский Н.Г. Очерки гоголевского периода русской литературы // Полн. собр. соч. В 15 т. – М., 1947. – Т. 3. – С. 76.

⁴⁴ Письма М.П. Погодина, С.П. Шевырева и М.А. Максимовича к князю П.А. Вяземскому. – С. 41.

⁴⁵ Глинский Б.Б. Раздвоившаяся редакция "Москвитянина". – С. 258.

⁴⁶ Письма М.П. Погодина к М.А.Максимовичу. – С. 47.

⁴⁷ Русский консерватизм XIX в. Идеология и практика. – С. 180.

⁴⁸ Глинский Б.Б. Раздвоившаяся редакция "Москвитянина". – С. 259.

⁴⁹ Островский А.Н. Условия об участии в журнале "Москвитянин" // Полн. собр. соч. Письма. – М., 1953. – Т. 14. – С. 13.

⁵⁰ Островский А.Н. Свои люди – сочтемся! // Москвитянин. – 1850. – № 6. – С. 33-136.

⁵¹ Островский А.Н. Утро молодого человека // Там само. – № 22. – С. 149-168.

⁵² Венгеров С. Молодая редакция "Москвитянина" // Вестник Европы. – 1886. – № 2. – С. 611.

⁵³ Очерки по истории русской журналистики и критики. – М., 1950. – Т. 1. – С. 515.

⁵⁴ Глинский Б.Б. Раздвоившаяся редакция "Москвитянина" // Исторический вестник. – 1897. – № 5. – С. 554.

⁵⁵ Письма М.П. Погодина к М.А. Максимовичу. – С. 62.

⁵⁶ Там само. – С. 66.

⁵⁷ Титов А.А. Письма М.П. Погодина О.М. Бодянскому // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – 1884. – Кн. 3. – Отд. 5. – С. 7.

⁵⁸ Письма М.П. Погодина к М.А. Максимовичу. – С. 70.

⁵⁹ Письма М.П. Погодина, С.П. Шевырева и М.А. Максимовича к князю П.А.Вяземскому. – С. 55.

⁶⁰ Григорьев А.А. Материалы для биографии. – Петроград, 1917. – С. 312-313.

Андрій МІЦУК

ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ЮЛІАНА ЦЕЛЕВИЧА

Одну із важливих ділянок української історичної науки становить дослідження історії Закарпатської України (Угорської Руси). Вивчення її залочатковане працею Й.Базіловича, написаною латинською мовою без критичного аналізу подій. У 1867 р. опублікована розвідка Германа Бідермана про закарпатських українців, що містила багатий матеріал і відповідала вимогам тогочасної австрійсько-угорської політики, яка зводилася до спростування автохтонності українського населення Закарпаття.

Значний внесок у дослідження цієї проблеми зробив Юліан Целевич. На сьогодні ще не проведено комплексний аналіз наукового доробку Ю.Целевича, пов'язаного з історією Закарпаття. Певна спроба донести до громадськості спадщину Целевича зроблена у 1993 р., коли були видані матеріали конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Юліана Целевича¹. Вони містили поверховий аналіз праць Ю. Целевича на основі розвідки Б. Барвінського².

Як дослідник української історії Ю. Целевич прагнув висвітлити своє бачення історії Закарпаття і донести його до широкої громадськості. Результатом цього стала розвідка “Дещо за поселення угорської України Русинами и за унию церкви православной угорських Русинів з Римом”. У ній автор розкриває події, пов'язані із заселенням території Закарпаття українцями, прийняттям християнства, впливом іноземного елементу, діяльністю православної церкви в Угорщині, запровадженням унії. Крім того, Ю. Целевич звертає увагу на етнонаціональні та міжрелігійні відносини.

При написанні розвідки Ю. Целевич використав багато опублікованих праць, зокрема дослідження Германа Бідермана “Угорські Русини, їх територія, заняття і їх історія”, яку М.Грушевський назвав “першою науковою працею, хоч, на жаль, в історичній частині дуже уривковою”, а С.Томашівський вважав її “у своїм часі дуже солідну”³. Російський дослідник історіографії Закарпаття В. Францев охарактеризував цю роботу так: “Лучшим и единственным цельным изслѣдованіем, посвященным Угорской Руси, является книга Бидермана”⁴. Окрім того, Ю. Целевич послуговувався розвідкою Йозефа Фідлера, яка, на думку Б. Барвінського, “містить в прилогах 13 грамот і інших документів, дотикаючих церковної унії, винятих із “k.k. Hauserchivny” у Відні”⁵, робив посилання на працю Йосифа Шафарика “Слов’янські старожитності” (“Slavische Alterthümer”). Ю. Целевич користувався й іншими творами, свідченням чого є процитовані у творі документи (грамоти).

Основна заслуга молодого Юліана Целевича полягала у тому, що він зумів систематизувати історичні факти та подати їх у проблемному викладі, висунувши власні концепції. Із розглядуваних у розвідці проблем важливою була поява на Закарпатті “русинів” (один з історичних етнонімів українського народу поряд із такими, як руські, руси, русинці, русаки, роси, карпатороси, угророси та інші). Спочатку автор намагається показати відмінності між українцями Наддніпрянщини і Карпат. Він робить це на основі порівняння природних особливостей, які значною мірою вплинули на проживання людей. Особливу увагу Ю. Целевич звертає на взаємовідносини закарпатців із сусідніми народами. Він писав, що на відміну від Наддніпрянщини і Надністрянщини, територія, на якій проживало населення за Карпатами, була “ареною диких орд Гуннів, Лонгобардів, Гепидів, Готів, Герулів, Обрів, Угрів, Моголів та Турків, з одної, а Німців і пізніше Австрійків, з другої сторони”⁶.

У дослідженні Ю. Целевич вступає фактично у дискусію з Бідерманом щодо часу появи українців на території Закарпаття. На його думку, у VI столітті нашої ери, коли відбувалося переселення народів, українці зайняли тоді одночасно територію Галичини і Закарпаття. З українських племен тут поселилися білі хорвати, а вже звідти частина їх змушена була переселятися на Балкани у пошуках нових вільних територій. Ю. Целевич спростовував думку Бідермана, що українці поселилися разом з угорцями. Автор вказує, що згадка про “русинів” під час болгарського нашествия була відсутня у зв'язку з тим, що українці і болгарі фактично злилися в одне ціле і не розмежовувалися. Важливим для нього є те, що після нападу кочових племен – аварів, відбувся новий перерозподіл земель, і південні слов'яни, асимільовані болгарами, заселили частину території Панонії. Він звертає увагу і на процес переселення угорців, показує два шляхи, якими вони просувалися на територію Закарпаття. Ю. Целевич наводить факт, який знаходить у Безіменного нотаря короля Бели, про те, “що галицькі Русини показали Уграм дорогу через гори”⁷. Прихід угорців докорінно змінив становище, у якому перебувало населення, бо вони швидко поширили своє панування на території Панонії. Наслідки приходу угорців автор ототожнює з новим поділом “русинів”. На його думку, одна частина населення повернулася до Галичини, інша розселилася між угорцями, а ще інша влилася у різні слов'янські народи. Отже, Ю. Целевич висуває теорію автохтонності українського населення Закарпаття, яке осіло на цій території з VI століття нашої ери і проживало там під різними назвами перед приходами угорців.

Михайло Грушевський, розглядаючи етнічні процеси на території Закарпаття, твердив: “У другій половині VI в. українська колонізація могла в головніший уже опанувати свою територію”⁸. Це є фактично підтвердженням думки Целевича про час можливої появи українців на Закарпатті. Проблема білих хорватів М. Грушевський сприймає під певним кутом зору: “Виходить таке диво, що на сім просторі сиділи поруч себе три одноіменні народи, які належали до трьох осібних груп – чеської, польської та руської, а взявши сюди ще тих полудневих емігрантів, будемо мати якийсь містичний хорватський мікрокосм, до котрого входили народи всяких можливих слов'янських галузей”⁹. Саме у цей час відбувався процес формування слов'янських народів і була відсутня їх чітка диференціація. Однак М. Грушевський стосовно цього спирається на Аноніма – нотаря Бели, який твердив, що “в Карпатських горах старі осадники жили від непам'ятних часів, коли угри мандрували до Угорщини, а це період VI – VII ст.”¹⁰.

Володимир Гнатюк у статті “Чи закарпатські Українці автохтони?” загалом підтверджував погляди Целевича. Він зазначав: “Та кілька разів появлялися азійські кочовничі племена на степовій Україні, стільки разів випирали Українців на північ і на захід, наслідком чого вони відступали в волинські ліси, поліські болота та Карпати. Се діялося від половини VI до кінця XI ст., коли переходили туди Авари, Болгари, Мадяри, Печеніги”¹¹.

Дослідник історії стародавнього Ужгорода і Закарпаття взагалі Іреній Кондратович (1878 – 1957 рр.) також стверджував, що часом появи українців на цій території було VI–VII століття, розкривав роль кочівників в еміграції слов'янських племен, а особливо українців, які під тиском перших змушені були переходити на нові території за Карпати¹².

Сучасний розвиток археології дає змогу визначити три етапи у процесі заселення і розвитку слов'ян у Верхньому Потиссі. Перший належить до першої половини I тисячоліття н.е. і пов'язаний з появою у регіоні незначних слов'янських груп, які залишили пам'ятки типу пшеворської і прашівської культур. Другий період – V–VIII ст. – характеризується масовим заселенням Закарпаття носіями праської культури, коли ще не відбувся поділ слов'ян на східних, західних і південних. Це був

загальнослов'янський світ, який розмовляв на споріднених племінних діалектах, мав близьку матеріальну і духовну культуру. Третій період – VIII–IX століття – відзначається формуванням на східнослов'янських землях давньоукраїнської культури. Увійшовши в користування, етноніми “Русь”, “руський”¹³ поширилися на колишнє хорватське населення Верхнього Потисся.

Питання про час появи українців на Закарпатті не розв'язано остаточно в сучасній історіографії. Концепція Ю. Целевича про те, що українці проживали на цій території перед приходом угорців, підтвердилася пізнішими дослідженнями, як і його теорія про розселення “русинів”.

Не менш важливою проблемою Ю. Целевич вважав прийняття християнства українцями Закарпаття. Для дослідника вона набувала особливого значення, адже він навчався на теологічному факультеті Віденського університету. Ю. Целевич не відкидав той факт, що носіями християнства в Угорській Русі були учні Св. Кирила і Мефодія. Це він намагався підтвердити тим, що латинський обряд “русини” не приймали, і про це немає документального свідчення в “літописців – ченців франконських”¹⁴, які повідомляли про нові народи, що приймали віру. Найбільш імовірним, на думку Целевича, було прийняття християнства з Галичини або від південних слов'ян, що підтверджує православний обряд. Часом поширення християнства на Закарпатті Ю. Целевич вважає IX століття після Різдва Христового, при цьому зазначає, що “угорські русини” перейняли віру від південних слов'ян і що вони першими прийняли науку святого Євангелія на “Русі”. Цим самим, оцінюючи подію, пов'язану із запровадженням християнства, А. Петрушевич у своєму дослідженні “Краткое историческое известие о введении христианства в Предкарпатских странах во времена св. Кирила и Методия”¹⁵ підтверджує наведені вище погляди Целевича. Інший дослідник Василь Гаджега у 20-х роках XX століття вловлює подібні думки і відзначає, що з'явившись на території Панонії, угорці зіткнулися з українцями, які були християнами східного обряду¹⁶. Сучасний дослідник історії церкви Закарпаття Атаназій Пекар часом прийняття християнства визначає другу половину IX століття у зв'язку з діяльністю учнів святих Кирила й Мефодія. Крім того, він звертає увагу на те, що місцеве населення сповідувало християнство ще перед тим, як появились угорці на території за Карпатами¹⁷. Як видно, проблема прийняття християнства і його оцінка Целевичем була підтримана й одержала подальший розвиток. Загалом слід відзначити, що запровадження християнства ним оцінювалося позитивно, а особливо те, що воно було прийнято на століття швидше, ніж на інших землях сучасної України.

У своїй праці Ю. Целевич звертає увагу ще на проблеми відносин між угорськими королями і галицькими князями та їх боротьбу за Галицько-Волинський престол. Зокрема, він розкриває вплив угорського короля Степана II на галицького князя Бориса, що проявилось у визнанні останнім зверхності Угорщини. Целевич показав наслідки правління сина угорського короля Бели II Андрія на престолі Галицько-Волинського князівства. Напади татарського хана Батия зумовили появу на угорських землях значної частини українців, які були сповідниками православної віри.

Найбільше місце у розвитку й утвердженню православ'я Целевич відводив литовському вигнанцю князю Теодору Корятовичу. Зокрема, автор писав: “Прислужився він сим, що заложив 8 марта 1360 р. на горі чернецькій коло Мункача монастир чина св. Василя”¹⁸. Водночас Целевич намагався показати мукачівський монастир як центр православної віри. Точний час побудови монастиря встановити важко, оскільки було декілька версій щодо цього. Наприклад, І. Кондратович, як і Целевич, вважав, що основну роль у заснуванні монастиря відіграв князь Корятович, як час його утворення визначав 1360 рік¹⁹. У “Нарисі історії Закарпаття” сучасні дослідники виникнення

монастиря дають кінцем XIV – початком XV століття і пов'язують з князюванням Ф. Корятовича. Проте вони не відкидають і той факт, що Корятович міг лише розширити і перебудувати вже існуючий монастир, залучивши частину монахів, священників та відповідну церковну літературу²⁰.

Ю. Целевич відзначав, що без істотних змін православна віра проіснувала в Угорщині до XVII ст., священників висвячував Владика Перемиський. Він звертає увагу і на те, що ставлення до православних “русинів” східного обряду перебувало у протиріччі до латинської церкви, а саме слово “русин” означало в Угорщині “шизматик”²¹. Подібну оцінку становища українців давав В. Гаджега, який вказував, що про русинів “шизматиків” ніхто не думав²². Отже, належність до православ'я фактично вводила українців у ранг ізгоїв. Далі Целевич зосереджував свою увагу на проблемі поширення реформації.

Автор згадував Віденський договір 1605 року, за яким угорські лютерани і кальвіністи отримували право на вільне віросповідання. Проте він зауважував, що католицизм через реформацію намагався посилити свої позиції на сході, де впливи лютеранства та кальвінізму не були такими значними, як на заході. На думку Ю. Целевича, православна церква не піддалася впливам католицизму, але уся Північна Угорщина опинилася в руках князів, які підтримували протестантизм із Чехії та Німеччини. Наслідок цього процесу він вбачав у зростанні ролі протестантизму. Так, А. Пекар, оцінюючи тогочасну ситуацію в Угорщині, говорив, що більшість церковного майна і земель потрапила до рук протестантів²³.

Розкриваючи становище православних українців, Ю. Целевич підкреслював, що була відсутня суттєва різниця між простими віруючими та священнослужителями. Автор підводив до думки, що ставлення до православного українського населення було жакливе. Подібну характеристику цієї ситуації дав З. Ашкиназе, який при описі тогочасного стану православного духовенства вказував, що українці не отримали допомоги від держави, не мали власних доходів, тому були приречені на голодне існування²⁴.

Особливу увагу Ю. Целевич звертав на проблему церковної унії. Визначну роль у прийнятті унії він відводив єпископу Василю Тарасовичу. Зокрема, автор зазначав: “Василь Тарасович є першим владикою, котрого само духовенство угорсько-руське на престіл покликало”²⁵. Такий вибір підтримав князь Ракочій, який у той час вів боротьбу проти Австрії та єзуїтів. Однак Целевич згадував і про успіхи католицької пропаганди в угорських землях, підтверджуючи це тим, що Тарасович у 1641 р. починає цікавитися питанням запровадження унії. Проголошення унії 24 квітня 1649 р. мало велике значення у діяльності української церкви на Закарпатті. Целевич наводив текст грамоти, у якій шість представників православної церкви визнавали зверхність “церкви римської, котру ми до нині без причини ненавиділи й котрою гордили. Грецьку шизму и блуди віддаляємо від наших сердець”²⁶. Водночас Целевич, цитуючи грамоту, подає вимоги, які були висунуті при прийнятті зверхності католицької церкви. Вони зводились до того, щоб було збережено грецький обряд при богослужіннях, забезпечено право обирати власного єпископа, повноваження якого потім повинен був підтвердити папа римський. Ю. Целевич писав, що прийняття унії не могло відбутися одразу, оскільки відречення від православ'я значної частини духовенства і простих віруючих зайняло декілька років. Запровадження унії отримало неоднозначну оцінку в історіографії. З. Ашкиназе вважав, що унія була прийнята духовенством без відома і проти волі віруючих та не знайшла підтримки серед народу²⁷. На противагу цьому твердженню, Е. Перфецький (1888 – 1947 рр.), професор історії у Братиславському університеті, відзначав, що з прийняттям унії на Закарпатті, окрім зовнішнього протекторату,

духовенство отримало б такі самі права і привілеї, які мало латинське духовенство²⁸. В. Гаджега з цього приводу писав: “Унія стала джерелом, звідки протікали нашому руському народу культура і духовна, і політична, відповідно й матеріальна”²⁹.

Остаточну канонізацію мукачівського єпископства Ю. Целевич відносить до часів правління австрійської цесарівни Марії-Терезії, яка у зверненні до папи Кліма XIII від 30 квітня 1766 р. дала гарантії державної підтримки єпископу. Слід зауважити, що у кінці розвідки подано список усіх мукачівських владик.

Праця Ю. Целевича є маловідомою в українській історіографії, однак вона по праву належить до кращих наукових розробок другої половини XIX ст. У ній підняті проблеми, які ще не отримали повного розв’язання у сучасній історичній науці. Більшість думок і концепцій Ю. Целевича згодом знайшли своє підтвердження у працях з історії Закарпаття. Заслугою автора є те, що він висунув власні концепції історичного минулого краю на основі давніх матеріалів та нових документів.

1. Историк, етнограф, педагог. Матеріали міжвузівської наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Юліана Целевича. – Івано-Франківськ, 1993. – 65 с.
2. Барвінський Б. Д-р Юліан Целевич (23. III. 1843 – 24. XII. 1892) і його наукова діяльність на полі української історіографії і етнографії в світлі давніших та новіших дослідів. – Львів, 1927. – С.16-33.
3. Там само. – С.19.
4. Францев В. Обзор важнейших изучений Угорской Руси // Русский филологический вестник. – 1901. – Т. XLV. – С.190-191.
5. Барвінський Б. Назв. праця. – С. 20.
6. Дещо за поселення угорської України Русинами и за унию церкви православной угорських Русинів з Римом (Написав Улян Ц. в Відню) // Правда. – 1868. – Ч.35. – С. 417.
7. Там само. – С. 418.
8. Грушевський М.С. Історія України – Руси: У 11 т., 12 кн. – К., Т.1. – 1991. – С.160.
9. Там само. – С. 183.
10. Там само. – С. 233.
11. Гнатюк В. Чи Закарпатські Українці автохтони? // Літературно – науковий вісник. – 1922. – Т.LXXVI. – С.275–276.
12. Кондратович И. Історія Подкарпатской Руси для народа. – Ужгород, 1924. – С. 9.
13. Нариси історії Закарпаття (з найдавніших часів до 1918 року). – Ужгород, 1993. – Т.1. – С. 44.
14. Дещо за поселення угорської України Русинами... – С. 419.
15. Петрушевич А. Краткое историческое известие о введении христианства в Предкарпатских странах во времена св. Кирила и Методія. – Львов, 1882. – С. 3-4.
16. Гаджега В. Додатки до історії русинів и руських церковей в був. Жупі земплинської. – Ужгород, 1931. – С. 76.
17. Атанасій В. Пекар, ЧСВВ Нариси історії церкви Закарпаття. – Рим – Львів, 1997. – Т. 1. – С. 15-16.
18. Дещо за поселення угорської України Русинами... // Правда. – 1868. – Ч. 37. – С. 440.
19. Кондратович И. Назв. праця. – С. 10.
20. Нариси історії Закарпаття (з найдавніших часів до 1918 року). – С. 156.
21. Дещо за поселення угорської України Русинами... – С. 450.
22. Гаджега В. Додатки до історії русинів и руських церковей в був. Жупі Угоча. – Ужгород, 1927. – С. 121.
23. Атанасій В. Назв. праця. – С. 17.
24. Ашкинази З. Православное движение в Подкарпатской Руси. – Ужгород, 1926. – С. 6.
25. Дещо за поселення угорської України Русинами... – С. 461.
26. Там само. – С. 462.
27. Ашкинази З. Назв. праця. – С. 6.
28. Перфецький Е. Василь Тарасович, єпископ Мукачівський (до історії початків церковної Унії в Підкарпатті). – Ужгород, 1923. – С. 5.
29. Гаджега В. Додатки до історії русинів и руських церковей в був. Жупі Угоча. – С. 122.

Тетяна ПАНФІЛОВА

ПРОБЛЕМА СОБОРНОСТІ УКРАЇНИ В ДІЯЛЬНОСТІ УНТП (ЖОВТЕНЬ 1918 р. – БЕРЕЗЕНЬ 1923 р.)

Актуальним завданням сучасної історичної науки є дослідження політичної структуризації українського суспільства та ролі у цьому процесі окремих політичних партій і організацій. У цьому контексті великий інтерес становить дослідження однієї з перших в Україні, зокрема у Східній Галичині, – Української національно-демократичної партії (УНДП), яка у березні 1919 року прибрала назву Українська народно-трудова (УНТП). Цій партії належала провідна роль у громадсько-політичному житті західного регіону України впродовж майже півстоліття, насамперед, в період Західно-Української Народної Республіки та боротьби проти анексії Східної Галичини Польщею, а також у консолідації національно-патріотичних сил цього краю у 20-х і наступних роках.

Вельми цікаві і важливі епізоди тих буремних років відтворили у своїх публікаціях учасники подій Осип Назарук, Василь Кучабський, Матвій Стахів, Степан Томашівський, а також визначні постаті трудової партії – Володимир Охримович, Федь Федорців, Дмитро Левицький і багато інших, які публікували чимало статей, часто полемічних, на сторінках „Діла”, „Громадського вістника”, „Свободи” та інших газет. Слід відзначити історіографічні розвідки із вказаної проблеми відомих істориків Олександра Карпенка¹, Юрія Сливки², Миколи Кугутяка³, Миколи Литвина⁴, Олега Павлишина⁵, Степана Макарчука⁶, Степана Гелея⁷, Ігоря Райківського⁸, Ігоря Соляра⁹ та інших. Все це засвідчує, що проблема політичної історії України, зокрема становлення і діяльності окремих партій та організацій, привертає все більшу увагу дослідників і зацікавленість широкого загалу. Різноманітні дослідження політичної історії України та окремих її регіонів дозволяє якнайгрунтовніше і об’єктивніше відтворити вкрай сфальсифіковані етапи історії України XX століття.

З часу створення 1899 року УНДП послідовно виступала за незалежну і соборну українську державу. Уже в першій своїй програмі вона задекларувала, що “остаточною метою наших народних змагань є дійти до того, щоби цілий українсько-руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з’єднався з часом в одноцільний національний організм, в яким би загал народу на свою загальну користь орудував всіми своїми справами: культурними, економічними і політичними”¹⁰. Партія розглядала єдність національно-патріотичних сил усіх українських земель як вирішальний фактор осягнення незалежності і соборності.

Боротьба за соборність особливо посилювалася після утворення Української Народної Республіки. Тому закономірним є висунування на порядок денний проблеми реалізації ідеї соборності, коли 19 жовтня 1918 р. Українська Національна Рада (УНРада) своєю ухвалою ствердила, що українські етнічні землі Австро-Угорщини, тобто Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття “уконституїуюються як Українська держава”.

18 жовтня під час обговорення проекту ухвали УНРади щодо державного самовизначення українських земель Австро-Угорщини, один із лідерів Української соціал-демократичної партії (УСДП) Микола Ганкевич домагався “проголосити також негайну злуку Західних українських земель з Придніпрянською Україною”. Незважаючи на те, що пропозиція УСДП про негайну злуку була підтримана радикалами, а також студентами та Січовими Стрільцями, що зібралися біля Народного дому, Національна Рада її відхилила і підтримала резолюцію, запропоновану комісією у складі переважно націонал-демократів¹¹.

Національна Рада, як і УНТП, не підтримала цю пропозицію не тому, що вона меншою мірою, ніж соціал-демократи чи радикали, прагнула соборності українських земель. Ухвала УНРади про державність західних земель України була поки що декларацією, яку потрібно було реалізувати. Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття, як і решта земель імперії, залишалися ще у складі Австро-Угорщини. Автори резолюції і виходили з того, що на першому етапі реалізації права українців Австро-Угорщини на самовизначення потрібно спочатку досягти їх державності, уникнувши тим самим конфронтації з австро-угорською владою. Крім того, керівники УНРади, а, отже, й УНТП, змушені були брати до уваги тодішню ситуацію у Наддніпрянській Україні. Відомо, що влада гетьмана Павла Скоропадського

розцінювалася не тільки багатьма наддніпрянськими, а й галицькими політичними колами як проросійська, тому вони побоювалися, що Україна може бути знову захоплена Росією¹².

Очевидно, керівництво УСДП збагнуло цей важливий момент у розв'язанні проблеми соборності України. Про це певною мірою засвідчила нова заява Миколи Ганкевича 19 жовтня, у якій акценти щодо злуки були дещо інакше розставлені, ніж у попередньому його виступі 18 жовтня. Тут уже не йшла мова про негайну реалізацію злуки, тільки про прагнення та мету всіх українських земель об'єднатися “в одну державу, ... ціллю наших національних змагань є з'єднана, вольна, самостійна Українська Республіка”¹³. Вважаємо, що за тодішніх умов це був вельми виражений шлях поетапного розв'язання спочатку проблеми державності західноукраїнських земель, а опісля соборності України. Як писав згодом Кость Левицький, вони “хотіли передусім успішно устійнити державно-правове становище західно-української держави та опісля налагодити її відношення міждержавне до Придніпрянської України”¹⁴.

З проголошенням ЗУНР незалежною державою, УНРада негайно приступила до розв'язання проблеми соборності України. Уже 10 листопада це питання обговорювалося на засіданні Ради. Від імені УНДП Роман Перфецький заявив, що український народ “мусить тепер засвідчити перед усім світом, перед лицем усіх народів і держав”, що він хоче “бути й одною демократичною державою”. “Ті мотиви, – говорив Р.Перфецький, – котрі дня 19 жовтня здержували нас від рішучого кроку – проголосити з'єднання всіх українських земель, нині є без вартости. Крім того, зближується хвиля мирового конгресу, не сміємо станути там роздерті на дві частини хоч би і у власних державних організаціях”. Саме тому він запропонував, щоб УНРада “доручила Державному Секретаріатові поробити потрібні заходи для з'єднання українських земель в одну державу”. На тому ж засіданні К.Левицький під бурхливі оплески сповістив: “На підставі одноголосної постанови Державного Секретаріату, маю честь заявити, що Державний Секретаріат одночасно вирішив згодитися з внесенням доктора Перфецького”¹⁵.

13 листопада на черговому засіданні УНРади Лев Ганкевич, підкреслюючи історичне значення ухвали Державного Секретаріату розпочати справу об'єднання України в єдиній державі, заявляв: “Нехай отсей наш вчинок буде товчком, щоби вони (наддніпрянські українці. – Авт.) позбулися тої нещасної форми (йдеться про гетьманську владу. – Авт.), котру накинута їм чужа рука. Нашим сердечним бажанням є, щоби УНРада якнайскоріше дістала з Києва вістку, що там запанувала Українська Народна Республіка (гучні оплески)”¹⁶. Демократичні засади возз'єднання всіх українських земель були чітко окреслені у статті “Ідеал цілої нації” на шпальтах газети “Діло”. Газета вважала, що “з'єднання всіх українських земель в одну самостійну, незалежну, вільну демократичну державу” повинно реалізовуватися під гаслом, яке об'єднало би “всі українські верстви в теперішнім змаганні нашої нації. Цим змаганням є повне визволення нації не тільки під політичним, але й суспільним, культурним, економічним поглядом”¹⁷.

У подальшому УНДП через УНРаду та Державний Секретаріат, за допомогою преси продовжувала відігравати вирішальну роль у реалізації соборності України. Третього січня 1919 року її представники брали активну участь у сесії УНРади в Станіславові, яка доручила “Державному Секретаріатові негайно розпочати переговори з Київським правительством для сфінансування договору про злуку”, 16 січня у складі УНРади вони приїхали до Києва “нотифікувати злуку”. Видатний діяч УНДП Льонгін Цегельський як державний секретар 22 січня на Софійському майдані від імені ЗУНР зачитав ухвалу УНРади про возз'єднання Західних земель з Українською Республікою в єдиній державі¹⁸.

За всіх обставин УНТП і після Акту злуки настирливо відстоювала єдність України, намагалася ліквідувати суперечності та налагодити нормальні взаємини між керівництвом Директорії та Західної Облaсті УНР в ім'я збереження і захисту незалежної України від іноземних інтервентів. Це вона яскраво засвідчила на Надзвичайному з'їзді 28 - 29 березня 1919 р. у Станіславові. У схваленій новій програмі стверджувалося, що “ідеал політичної самостійности українського народу, який Національно-демократична партія проголосила у своїй програмі, здійснився через уконституювання УНР”. З'їзд визнав доцільним “згідно з потребами Української Народної Республіки, перетворити національно-демократичну (народну) партію в Українську народно-трудова партію”. Мова йшла також про об'єднання всіх

національних демократів України в одну панукраїнську організацію¹⁹.

На жаль, після проголошення 22 січня 1919 р. Акту злуки всіх українських земель в одній державі взаємини між керівництвом УНР та ЗУНР поступово загострювалися, що значною мірою перешкоджало єдності національно-патріотичних сил у боротьбі проти ворогів державної незалежності України. Конфліктна ситуація особливо загострилася, коли все чіткіше окреслювалося прагнення Директорії заручитися підтримкою Польщі у війні проти більшовицької та білогвардійської Росії коштом Східної Галичини. Про це яскраво засвідчили переговори Директорії з урядом Польщі, які розпочалися 1 серпня 1919 р. і з короткими перервами продовжувалися до початку грудня. 7 жовтня міністр закордонних справ ЗУНР Василь Панейко повідомив Євгена Петрушевича, що керівництво УНР “живе в рожевім оптимізмі щодо міжнародного становища”, зокрема щодо реальної ролі Польщі у збереженні державної незалежності України. “Поляки, – стверджував Панейко, – грають подвійну гру: під'юджують Петлюру на Денікіна, а Денікінови пропонують союз проти українського сепаратизму. А наші, як діти, йдуть на тім польським шнурочку”²⁰.

6, 8 і 10 листопада Президія УНРади обговорила ситуацію на українсько-польських переговорах у Варшаві, особливо у зв'язку з тим, що голова Української місії Андрій Левицький проігнорував вимоги уряду ЗУНР стосовно того, що “Східна Галичина має бути цілковито вилучена з українсько-польських переговорів”. Члени розширеного складу Президії УНРади від УНТП та Християнсько-суспільної партії – В. Охримович, В. Щурат, В. Бачинський, С. Федак, В. Барвінський, Б. Барвінський, І. Куровець, К. Студинський, Я. Левицький, М. Гординський ствердили “своє опірне становище проти втягнення Східної Галичини у Варшавські переговори і проти лінії Бартелемі” та не підтримали позицію соціал-демократа Лева Ганкевича, який заявив, що “в змаганні до удержання української державности готов навіть посвятити Східну Галичину за ціну узнання Української Держави”²¹.

Незважаючи на рішучий спротив уряду ЗУНР, 2 грудня члени місії УНР підписали у Варшаві договір, за яким кордон між Польщею і Україною пролягав по річці Збруч. 21 грудня Євген Петрушевич висловив рішучий протест проти польсько-української угоди²². Підтримуючи позицію уряду ЗУНР, трудовики на сторінках своєї преси стверджували, що варшавською угодою Директорії з Польщею “пороблено вступ до нового Андрусова, а річка Збруч стала символом роздвоєння України, частинним переченням ідеалу нації, стала пропастью, яка ділить Галичан і Наддніпрянців”, що “одностайний фронт цілої нації заломився”. На думку редакції газети, така ситуація “сталася з хвилею, коли українські політики і політикомани в змаганні до наміченої мети з різних причин знехтували єдино цільною думкою: будувати на власних основах і власними силами, а звернулися по підмогу до чужинців, піддали свої державні аспірації під протекцію чужих держав”. “Ані буржуазно-реакційна Росія Денікіна, – писалося у газеті УНТП “Громадська думка”, – ані революційно-експериментальна Росія Леніна, ані реакційно-клерикальна націоналістична Польща, отже, трикутник карти, в котрий всушена Україна, не дають ніякої запоруки задля здійснення хоч би мінімальних суверенно-державних змагань”²³.

Враховуючи цю міжнародну ситуацію, трудовики вважали, що від польсько-української угоди не буде пожитку не тільки для України, а й для Польщі, насамперед тому, що “Польща на всі резигнаційні засади навіть не дає позитивних обіцянок”. По-друге, якщо б навіть за моральної чи політичної підмоги вдалося “створити київську чи кам'янецьку республіку”, то вона була би нежиттєздатною. Головним чином, тому, що “Росія – будь вона мелюківська, денікінська чи совітська ніколи не зможе погодитися на існування української Албанії”. З іншого боку, трудовики застерігали, що українські землі, які залишилися б у межах Польщі за признання шматка незалежної України, “не причиняться до упорядкування і зросту польської держави”. У редакційній статті “У Варшаві будують Україну” “Громадська думка” нагадала загальновідомі факти про те, що саме Галичина наприкінці XIX – початку XX століття, особливо в період Першої світової війни, найбільш завзято боролася за вільну і незалежну Україну, тому вона ніколи не змириться з іноземною окупацією. “Сильно закорінена серед галицько-української суспільності ідея вільної і незалежної України, – йшлося далі у статті, – обрита ріками крові, пролітою в останніх шістьох роках, засвідчена тисячами могил, зав'язана тисячами імен, затягненими в ресстри таборів полонених і інтернованих – буде вічна в українській Галичині без огляду на те, що з цєю Галичиною станеться. А якщо ця Галичина осталась би під польською владою, то тут ця ідея буде могутніша,

ніж у Києві²⁴.

Зважаючи на обставини міжнародного і внутрішньополітичного характеру, УНТП закликала до консолідації і збереження національно-патріотичних сил, у першу чергу армії як вирішального чинника, який “ми можемо і повинні кинути на вагу політичних перемін тоді, коли це будемо могли зробити не легкодумно та без гаразду, а з деякою впевненістю на успіх”²⁵. Водночас УНТП не відкидала підмоги з боку іноземних держав, чи можливого союзу з ними, зокрема з Польщею, але тільки за умов, щоб “та угода була куплена найменшою ціною, щоби не ризигновано з великих цінностей нації, з двох основних принципів: державної незалежності і з’єдинення цілої української території”²⁶. Саме тому трудовики вважали, що справжню соборність Україна досягне тоді, коли здобуде міжнародне визнання своєї державної незалежності і коли буде налагоджено добрі взаємини між двома існуючими урядами – УНР та ЗУНР на платформі возз’єднання українських земель. Важливу роль у консолідації національно-патріотичних сил і загалом у реалізації програми соборності України трудовики відводили Галичині, бо, на їх думку, галичани є найбільш державотворчим елементом на всім просторі українських земель, засвідчивши це активною участю в усіх ділянках державного будівництва на Західній і Наддніпрянській Україні. Крім того, з уваги на ще остаточно не визначений міжнародно-правовий статус УНТП вважала, що Східна Галичина може стати вагомим фактором у боротьбі за незалежну і соборну Україну²⁷. У зв’язку з цим уряд ЗУНР, а також національно-демократичні партії Східної Галичини рішуче виступили проти спроб польського уряду нав’язати Директорії й урядам радянської Росії та Україні чергову угоду щодо розчленування українських земель шляхом передачі Польщі не тільки Східної Галичини, а й Холмщини, Полісся та Волині²⁸.

На початку лютого 1920 р. галицько-українські політичні партії звернулися до урядів і громадськості країн Європи та всього світу із заявою “Українська нація і мир на Сході Європи”. Виокремимо дві концептуальні засади цього звернення. По-перше, представники українських партій заявляли, що мир на Сході Європи, “приятні сусідські відносини... на всіх землях бувшої царської імперії і північно-східних областях бувшої Австро-Угорщини, а тим самим мир і спокій в Європі є тільки тоді можливий, коли всі держави світа визнають політичну незалежність всіх народів бувшої Росії і Австро-Угорщини, а нововведені народні держави обопільно визнають свою державність і суверенність та право уладнати своє внутрішнє життя по своїй волі і потребам”. По-друге, заява ще раз привертала увагу світової громадськості до історичного акту злуки українських земель в єдиній суверенній державі, інтегральну частину якої становили також Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття. Політичні партії Східної Галичини закликали європейські держави визнати суверенну УНР на всіх землях, заселених переважно українським народом²⁹. Коли на початку березня 1920 р. у Варшаві почалися чергові офіційні переговори між урядами УНР та Польщі, у контексті створення союзу держав від Балтійського та Чорного моря для “взаємного захисту незалежності проти всеросійського імперіалізму” трудовики знову повернулися до аналізу уже згадуваних двох засад розв’язання проблеми державної незалежності і соборності України. УНТП прихильно ставилася до створення такого блоку держав, бо була переконана, що “дійсно теперішня і всяка можлива поки що Росія – найбільший ворог самостійної України, а державна самостійність найважливіша”. Цей союз міг також позитивно вплинути на “визнання незалежної української держави... всіма іншими державами, з якими приступас Польща до переговорів з більшовіками, а може бути, що мало б це деяке значення і на Заході Європи”. УНТП сподівалася, що “по цим визнанням відміниться весь шалений імперіалізм “королів” у Східній Галичині, Холмщині і на Волині та весь дотеперішній характер польської допомоги Україні...”³⁰.

Але драматизм ситуації полягав у тому, що тоді не тільки УНТП, а й усі українці Східної Галичини, не говорячи вже про наддніпрянців, не вірили у це. Тровики характеризували політику Польщі щодо України “пустим письмом вилами по воді”, насамперед тому, що територія цієї української держави знаходилася переважно у більшовицьких руках і її треба було ще зброєю чи переговорами здобувати. Тим часом, “дійсні відносини на Україні є такі, що тільки мала оружна сила спмагає уряду УНР”, тоді як збройні сили та уряд ЗУНР були відверто негативно налаштовані щодо українсько-польської угоди, зокрема коштом західних земель України та ідеї соборності. Тому УНТП була непохитно переконана, що “західноукраїнська армія і її диктатор, як

і всі політичні партії Західної України, мусять відкинути всяку розв’язку, котра противилася би повній злуці їх краю з Великою Україною і святим Києвом. Кожний політичний діяч, – йшлося далі у редакційній статті “Проблема Західної України”, – а навіть політична група, котра на яких-небудь інших основах бажала би довести до розв’язки цього питання, хвилею погодження на відірвання цього краю від української етнографічної цілоти є засуджена на політичну смерть”³¹. Характерно, що відомий громадсько-політичний та державний діяч Степан Томашівський теж вважав “абсолютно марними спроби знайти в Польщі протектора України”. У рукописі праці “Мирний договір у Східній Європі. Його умови і недоліки” він писав: “Де в історії ми знайдемо більше цинічного фарисейства, ніж цей польсько-український фарс”³².

15 березня 1920 р. з ініціативи УНТП у Відні був створений Український національно-державний союз, до якого, окрім трудовиків, увійшли з Наддніпрянської України представники Народно-республіканської партії, Української партії самостійників-соціалістів, Партії соціалістів-федералістів, Партії хліборобів-демократів та представники Національно-демократичної партії Буковини. УНТП в Союзі репрезентували Кость Левицький та Сидір Голубович. Одним із головних своїх завдань Союз вважав боротьбу за єдність усіх українських земель в одній самостійній та суверенній державі³³. В унісон з цією ухвалою Українського національного державного союзу 1 квітня УНРада у зверненні до світової громадськості ще раз заявляла, що “всякі декларації і умови, які відносились би до Східної Галичини і уладження правно-державного становища народів Сходу Європи в дорозі міжнародних умов, тільки тоді будуть обов’язувати український народ Східної Галичини, коли в переговорах возьмуть участь і дадуть свою згоду представники Української Національної Ради Західної Области УНР, а евентуальні тим способом довершені умови будуть нею прийняті”³⁴.

На жаль, 22 квітня 1920 р. урядова делегація УНР всупереч протестам уряду ЗУНР та УНРади підписала таємний так званий Варшавський договір, погодившись на встановлення кордону між Україною і Польщею по річці Збруч, тобто без Східної Галичини, Холмщини, Підляшшя та частини Полісся і Західної Волині. УНРада заявила, що ця угода суперечить волі українського народу, задокументованої багатотисячними ухвалами у різних місцевостях України та в історичному акті соборності 22 січня 1919 р. Що стосується Східної Галичини, то вона загалом не могла бути об’єктом переговорів урядів УНР та Польщі без участі уряду ЗУНР і УНРади та без санкцій держав Антанти, які згідно з міжнародними договорами були її сувереном. У зв’язку з цим УНРада ствердила, що підписаний договір “не буде в’язати український народ в його змаганні до національно-державної єдності”³⁵.

Стосовно Варшавської угоди аналогічною була і позиція УНТП та інших національно-патріотичних партій та організацій, усього українського загалу не тільки у Західній, а й Наддніпрянській Україні. У редакційній статті “Ніж в серце” газета “Громадська думка” від імені УНТП заявила, що “ми такого “договору” не приймаємо”, а можемо “прийняти тільки такий договір, який буде заключений від народу до народу, на основі самовизначення народу, на підставі свободної, ніким не нав’язаної волі”³⁶. Водночас УНТП віддавала належне визнанню Польщею права України на незалежне державне існування: “Це ж неабиякий поступ, коли від впертого непризнання навіть українського народу, хтось дійде аж до ствердження кінченості існування Української держави”. Однак трудовики послідовно відстоювали принцип соборності України, тому не могли погодитися з договором, за який український народ повинен платити “коштом живого українського організму”. Загалом УНТП високо поцінувала поступок керівника польської держави Юзефа Пілсудського, який збагнув, що “без існування незалежної України є zagrożене також і існування незалежної Польщі”, що “тільки в союзі з реставрованою і сильною Україною Польща зможе закріпити своє державне становище”³⁷. Це були пророчі слова, особливо у контексті наступних трагічних подій, пережитих Україною і Польщею у період Другої світової війни.

Після невдалого спільного українсько-польського походу на Київ і наближення радянських військ до західних земель України та Польщі проблема соборності України почала набувати цілком іншого характеру. Адже радянська Росія ставила перед собою глобальні геополітичні цілі – експортувати комуністичну революцію у Центрально-Східну Європу. У цьому контексті знову виринула проблема Східної Галичини, але на цей раз, з одного боку, як фактор боротьби проти Польщі, а з іншого – як вияв чергової спроби імперської Росії реалізувати програму “собирання русских земель в едином государстве”. З цією метою і була створена Галицька Радянська Соціалістична

Республіка. Однак у зв'язку з поразкою радянських військ і початком радянсько-польських переговорів у Мінську, а потім у Ризі, Східна Галичина стала об'єктом торгу між Польщею і радянською Росією. Зокрема, Польща прагнула здобути міжнародне визнання Варшавського договору і, таким чином, легалізувати інкорпорацію Східної Галичини до складу Польської держави. Під час радянсько-польських переговорів позиція УНРади та уряду ЗУНР базувалася на певних принципах. По-перше, міжнародний державно-правовий статус Східної Галичини ще не був визначений, вона не належала до польської держави, а її суверенами продовжували залишатися держави Антанти. По-друге, Польща і радянська Росія не мали права обговорювати, а тим більше вирішувати долю державної належності Східної Галичини. По-третє, урядові чинники ЗУНР прагнули взагалі не допустити обговорення східно-галицької проблеми на міжнародній конференції у Мінську та Ризі³⁸.

7 жовтня делегація ЗУНР, яка прибула до Риги на мирну конференцію з метою захистити державні інтереси Східної Галичини (до складу її увійшли представники УНТП – Кость Левицький, Ернест Брайтер, Осип Назарук та Лука Мишуга), запротестувала проти тих положень прелімінарного договору між Польщею та радянськими урядами Росії і України, що стосувалися східних кордонів Польщі. У заяві було чітко сказано, що проблема Східної Галичини не стосується внутрішньої справи Польщі, що за міжнародними договорами вона є «окремою державною одиницею», тому було б несправедливо, якби всі народи колишньої Австро-Угорської імперії одержали на підставі права самовизначення свої державні території, а галицькі українці були позбавлені цього права. У зв'язку з цим делегація ЗУНР попереджала учасників ризьких переговорів, що «всяке дотичне східно-галицької території рішення без згоди представників Національної Ради Східної Галичини... не може мати ніякого значення та його ніколи наш нарід за важне не признає»³⁹. Восьмого жовтня аналогічний, але уже спільний протест учасникам ризьких переговорів надіслали делегації Білорусії та Східної Галичини, вимагаючи забезпечення реалізації українським і білоруським народами права на національне самовизначення та створення незалежної і соборної України та Білорусії⁴⁰. 11 жовтня Народний Комітет УНТП теж заявив, що будь-які домовленості стосовно державно-правового статусу Східної Галичини без уряду ЗУНР не будуть зобов'язуючими для українського населення, яке ніколи не погодиться на те, щоб були встановлені «штучні кордони, розділюючи українські етнографічні землі»⁴¹.

Незважаючи на вкрай несприятливі зовнішньополітичні і внутрішньополітичні обставини, УНТП продовжувала послідовно відстоювати ідею незалежності і соборності України. 25 січня 1921 р. друкований орган польських соціалістів варшавський «Robotnik» опублікував статтю, де було викладено позицію ППС щодо розв'язання східногалицького питання. Підкреслювалося, що державний інтерес Польщі стосовно утвердження її міжнародного авторитету та досягнення внутрішньої консолідації суспільства потребує якнайскорішого полагодження проблеми Східної Галичини шляхом надання їй широкої політичної автономії. Східній Галичині обіцяно власні сейм та уряд, а закордонне представництво, монети, договори, військо, зовнішні справи тощо повинно належати варшавському уряду. Трудовики не погоджувалися з цим проектом польських соціалістів, були переконані, що держави Антанти таки забезпечать українцям Східної Галичини можливість реалізувати своє право на національне самовизначення та відновлення ЗУНР, яка стане важливим чинником безпеки експансії радянською Росією Україну⁴². Крім того, з уваги на всезростаючу небезпеку експансії радянською Росією комуністичної революції в країні Центральної та Західної Європи виникла необхідність створення єдиного антибільшовицького блоку, «поставити вал проти більшовизму»⁴³. Незалежну і єдину Україну трудовики вважали сильним партнером цього союзу держав. «Український народ, – йшлося у редакційній статті газети «Громадський вістник», – вже третій рік веде боротьбу з російськими совітами, веде її зі змінним щастям, веде невгаваючи, розпачливо, вперто, безнастанно. Коли б не війна з Польщею, коли б не було польського наступу на Галичину та Волинь, коли б Україна не була блокована, коли б не була відтята від цілого світа, коли б замість кількох ворогів був найшовся хоч би один справжній приятель, то сього дня була б існувала українська держава, більшовики були би дусилися в своїй Московщині, пацифікація Сходу наближалася би до успішного кінця, а в Європі була би здебільшого віднята чаша горя і терпіння»⁴⁴. Тому УНТП вважала, що зближення Польщі й України як рівноправних партнерів «створило б реальну силу і дало б міцну основу для покінчення зі станом хаосу на Сході»⁴⁵. Водночас партія вважала, що «більшевицьке правительство в Харкові є зовсім

чуже для українського народу», тому «влада большевиків не була ніколи сильною», бо «село стоїть проти неї»⁴⁶.

Для консолідації національно-патріотичних сил на платформі соборності України УНТП підтримала ініціаторів створення Всеукраїнської Національної Ради. 4 січня 1921 р. на установчому зібранні у Відні було затверджено Статут Всеукраїнської Національної Ради, до якої увійшла більшість політичних партій та організацій фактично з усіх регіонів України: Наддніпрянщини – 11, Західної України (Галичини, Буковини і Закарпаття) – 7, а також із Кубані та Українського жіночого союзу. Найбільше представництво у Союзі від Західної України мала УНТП – 8 місць з 18, а загалом представники всіх політичних партій мали 75 місць. Ініціатори створення Союзу бачили його головне завдання у пошуках «дороги для самостійності українського народу в цілості», у тому, що «вона буде висловом волі і змагання майже усього свідомого українського громадянства цілої України...»⁴⁷.

12 лютого в ухвалі першої сесії загальних зборів Ради було сказано, що «ідеалом українського народу є з'єдинення всіх українських земель в одній суверенній соборній державі, розуміючи соборність як спілку держав на певних державно-правових умовах». Останнє застереження – про «спілку держав» – впливало з урахування тодішньої міжнародної і внутрішньополітичної ситуації, коли фактично всі українські землі опинилися під владою різних іноземних держав. Тому не було можливості ставити питання про негайну реалізацію ідеї злуки. Водночас в ухвалі загальних зборів було відзначено, що «намагання і московських більшовиків, і російської реакції та інших напрямків російських імперіалістів до відбудови колишньої Росії є противними свободі і самовизначенню народів» і що «Польща не визнала факту утворення державності на українських землях колишньої Австро-Угорської монархії і розпочала війну проти Західноукраїнської республіки». Отже, Всеукраїнська Національна Рада фактично виступила проти грудневої 1919 року угоди між Директорією і Польщею щодо Східної Галичини. Ця ухвала була прийнята під тиском Польщі, яка використала у своїх інтересах українське військо, «не додержала умов договору і пішла на мирові переговори з совітською Росією без участі уряду УНР та визнала інсценувану Москвою совітську владу на Україні». Саме виходячи з цих міркувань, Всеукраїнська Національна Рада заявила, що «за договори Української Народної Республіки з Польщею, якими визначено, між іншим, границі між Польщею і Україною, український народ не може прийняти на себе ніякої відповідальності»⁴⁸. Натомість 14 березня 1921 р. керівництво УНР визнало чинність усіх договорів, підписаних між урядом Польщі і Директорією, а справу Східної Галичини – внутрішньою проблемою польського уряду й загалом ще раз задекларувало свою незацікавленість східногалицьким питанням⁴⁹. Внаслідок цього 22 квітня політичні партії Східної Галичини та Буковини вийшли із Всеукраїнської Національної Ради, яка з цього часу перестала існувати⁵⁰.

Ситуація навколо проблеми державної незалежності ще більше ускладнилася підписанням 18 березня 1921 р. Ризького мирного договору радянськими урядами Росії, України та Білорусії з Польщею. За цим договором, як відомо, Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, Полісся та Західна Волинь залишалися за межами України. Оскільки проблема Східної Галичини на Ризьких переговорах спеціально не обговорювалася, то у договорі мова йшла тільки про кордони між Польщею та Україною і водночас стверджувалося, що населення Східної Галичини вирішуватиме свою долю плебісцитом, тобто за принципом самовизначення нації⁵¹.

Уряд ЗУНР висловив рішучий протест проти Ризького мирного договору, охарактеризував його як «другий Андрусів», а, отже, не зобов'язуючий для українського народу. 19 квітня Народний Комітет УНТП, а 20 квітня – Українська Національна Рада відкинули цей договір, побудований на поділі українських земель, всупереч праву самовизначення нації. Країни Антанти також не визнали східних кордонів Польщі, продовжували відстоювати принцип розв'язання Союзом Народів державно-правового статусу Східної Галичини на засадах самовизначення націй⁵². Враховуючи сукупність обставин міжнародного і внутрішньополітичного характеру, УНТП не драматизувала ситуацію щодо Ризького мирного договору, вважала, що він «триватиме недовго». Партія була впевнена, що «ніхто не в силі покласти штучні межі на землях України», що український народ таки «здобуде те, до чого сьогодні стремить і на всіх просторах стане своїм паном»⁵³.

Визначаючи програму подальший дій, УНТП брала до уваги насамперед нову політичну ситуацію, що склалася після Ризького договору, коли Директорія і

загалом керівництво УНР втратило можливість вплинути на здобуття незалежної, соборної України. Водночас не можна було ігнорувати той факт, що, підписавши договір з урядом радянської України, Польща фактично визнала її самостійною і незалежною державою. Трудовики, як і більшість політичних партій Східної Галичини, не мали жодних ілюзій щодо реального статусу радянської України, вважали її "російською колонією з деякими автономічними правами", у якій більшовицький режим руйнує промисловість та сільське господарство, нищить українську інтелігенцію – мозок нації⁵⁴. Однак галицька громадськість сподівалася, що національна стихія поступово надасть радянській формі державності України національно-політичного змісту і трансформує її в незалежну республіку. У зв'язку з цим УНТП, як й інші національно-демократичні партії та організації, уважно стежила за державним будівництвом у радянській Україні, намагалася всіляко стимулювати там національне відродження з метою реалізації не тільки незалежності, а й соборності українських земель. Відомий діяч УНТП Дмитро Левицький виступав навіть за те, щоби "наші люди вертали на Україну, впихалися в усі місця, вели агітацію між народом і брали фактично правління краю в свої руки"⁵⁵. У цьому контексті уряд ЗУНР обговорював також можливість передислокації інтернованих у Чехословаччині частин УГА на територію України.

Водночас керівництво УНТП продовжувало підтримувати зусилля уряду ЗУНР щодо визначення міжнародного державно-правового статусу Східної Галичини на засадах права націй на самовизначення та відновлення її державної незалежності. Разом з тим трудовики постійно наголошували, що державна незалежність Східної Галичини є не кінцевою метою їх, а тільки етапом до реалізації головної засади української національної ідеї – створення незалежної і соборної України⁵⁶. 30 листопада 1921 р. Народний Комітет УНТП повідомляв уряд ЗУНР про однозначність позиції партії стосовно того, що "Східна Галичина має становити тільки перехідний етап, бо будуче Східної Галичини мусить бути тісно зв'язане з долею великої України"⁵⁷. У січні 1923 р. з нагоди п'ятиріччя проголошення незалежності офіційний орган трудовиків "Громадський вістник" відзначав, що, незважаючи на поразку УНР, український народ "не сміє обезцінювати ваги дати 22 січня 1918 р.", як і 22 січня 1919 р., коли "над Карпатами маяли синьо-жовті прапори", а "український народ Галицької землі устами своїх речників на площі святої Софії виявляв свою незламну волю" до соборності. Редакція газети закликала всіх українців: "Цим двом ідеалам: незалежності і соборності підпорядкувати все інше"⁵⁸.

Таким чином, УНТП відіграла провідну роль у боротьбі галицьких українців за національно-державну незалежність у 1918 – 1923 рр. Партія послідовно виступала за соборність України.

⁵⁴ Західно-Українська Народна Республіка 1918 – 1923 рр. Документи і матеріали: У 5-ти томах / За ред. О. Карпенка. Укладачі О. Карпенко, К. Мицан. – Івано-Франківськ, 2001. – Т. 1. – 628 с.; Т. 2. – 712 с.

⁵⁵ Сливка Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. – К., 1973; Його ж. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920 – 1939). – К., 1985.

⁵⁶ Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918 – 1929). – Т. 1. – К. – Івано-Франківськ, 2002.

⁵⁷ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – 368 с.

⁵⁸ Павлишин О. Державне будівництво ЗУНР–ЗОУНР: проблеми національних кадрів // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради). Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. – К., 1997. – С. 97 – 106.

⁵⁹ Макарчук С. Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР. – Львів, 1997. – 192 с.

⁶⁰ Гелей С. Степан Томашівський про ідеї, героїв і політику // Український час. – Львів, 1994. – Ч. 1 (13). – С. 54 – 59.

⁶¹ Райківський І. Галицька соціал-демократія в українській республіці 1917-1920 років // Галичина. – 1998. – № 1 (2). – С. 42 – 55.

⁶² Соляр І. Консолідаційні спроби українських політичних сил у другій половині 1920 року // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 311 – 319.

⁶³ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848 – 1914 рр. Перша частина. – Львів, 1926. – С. 327.

⁶⁴ Західно-Українська Народна Республіка. 1918 – 1923: Історія / Керівник автор. кол. О. Карпенко. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 89 – 91.

⁶⁵ Діло. – 1918. – 22 жовтня.

⁶⁶ Західно-Українська Народна Республіка. Історія. – С. 92.

¹⁴ Центральний державний історичний архів (далі – ЦДА) України у Львові. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 3 – 4.

¹⁵ Діло. – 1918. – 12 листопада; Західно-Українська Народна Республіка. Історія. – С. 138 – 139.

¹⁶ Діло. – 1918. – 15 листопада.

¹⁷ Там само. – 12 листопада.

¹⁸ Сливка Ю. Західно-Українська Народна Республіка та її уряди // Уряди України. – К., 2001. – С. 218 – 219.

¹⁹ Свобода. – 1919. – 29 квітня; Кугутяк М. Проблема державно-правового статусу Східної Галичини у політичних концепціях Української народно-трудової партії (1920 – 1923) // Галичина. – 2001. – Вип. 5 – 6. – С. 241.

²⁰ Громадська думка. – 1920. – 2 січня.

²¹ ЦДА України у Львові. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 2, 5, 8.

²² Лозинський М. Галичина в рр. 1918 – 1920. 2-е вид. – Нью-Йорк, 1970. – С. 192 – 201, 204.

²³ Громадська думка. – 1920. – 4 січня.

²⁴ Там само. – 29 січня.

²⁵ Там само. – 4 січня, 29 січня.

²⁶ Там само. – 2 лютого.

²⁷ Там само. – 2 лютого, 4 лютого.

²⁸ Там само. – 27 лютого.

²⁹ Там само. – 14 лютого.

³⁰ Там само. – 24 березня.

³¹ Там само. – 14 березня.

³² Борзняк Н. Дипломатична діяльність Степана Томашівського (лютий 1919 – серпень 1921 рр.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 6. – С. 162.

³³ Громадська думка. – 1920. – 28 березня.

³⁴ Там само. – 29 квітня.

³⁵ Там само. – 5 травня.

³⁶ Там само. – 29 травня.

³⁷ Там само. – 20 травня.

³⁸ ЦДА України у Львові. – Ф. 528. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 2 – 3. Детальніше див.: Гетьманчук М. П. Ризький мир: українсько-польські відносини періоду підготовки, підписання і ратифікації Ризького договору 1921 р. – Львів, 1998; Галицька-Дідух Т. Східна Галичина і Ризька мирна конференція (1920 – 1921 рр.): Автореферат дис... канд. істор. наук. – Львів, 2001 *та ін.*

³⁹ ЦДА України у Львові. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 6 – 7.

⁴⁰ Там само. – Арк. 10 – 11.

⁴¹ Кугутяк М. Історія української націонал-демократії 1918 – 1929. – Т. 1. – С. 150 – 151.

⁴² Український вістник. – 1921. – 7 березня.

⁴³ Там само. – 25 лютого.

⁴⁴ Там само. – 28 лютого.

⁴⁵ Кугутяк М. Історія української націонал-демократії 1918 – 1929. – Т. 1. – С. 159 – 160.

⁴⁶ Український вістник. – 1921. – 17 березня; Батьківщина. – 1921. – 25 вересня.

⁴⁷ Там само. – 25 січня, 7 лютого.

⁴⁸ Там само. – 2 квітня.

⁴⁹ Там само. – 27 квітня.

⁵⁰ ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 52. – Спр. 455. – Арк. 86.

⁵¹ Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / Відп. ред. Ю. Ю. Сливка. – К., 1989. – С. 56 – 58.

⁵² Батьківщина. – 1921. – 24 березня.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Український вістник. – 1921. – 7 вересня; Батьківщина. – 1921. – 25 вересня.

⁵⁵ ЦДА України у Львові. – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр. 482. – Арк. 29 – 30.

⁵⁶ Громадський вістник. – 1921. – 5 лютого.

⁵⁷ ЦДА України у Львові. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 1 – 4.

⁵⁸ Громадський вістник. – 1923. – 24 січня.

Олександр ФЕДОРІВ

ЗУНР У ПОЛІТИЦІ РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ (БЕРЕЗЕНЬ – ЛИПЕНЬ 1919 р.)

Перед Західно-Українською Народною Республікою (ЗУНР), яка утворилася внаслідок Листопадового зриву 1 листопада 1918 р., одразу ж постало головне завдання – захистити власну територію від агресивних зазіхань польської держави, яка прагнула включити у свої межі західноукраїнські землі. “Польща домогалася, щоб найвища Рада віддала їй Галичину без ніяких обмежень, на все, як частку польської держави”¹, – зазначав М. Лозинський. У свою чергу, радянська Росія, зовнішньополітичні концепції якої ґрунтувалися на ідеї поширення світової соціалістичної революції, зіткнулася з трьома противниками на Західній Україні – польськими збройними силами, які підтримувала Антанта, Українською Галицькою Армією та армією Української Народної Республіки (УНР). У цій ситуації радянська Росія розглядала ЗУНР як потенційного союзника у боротьбі з УНР та Польщею. При цьому враховувалася відсутність міжнародного визнання і підтримки західними державами уряду ЗУНР, для якого в умовах війни з Другою Річчю Посполитою нагальною була проблема союзництва.

Радянська історіографія (Р. Симоненко², І. Хміль³, І. Компанієць⁴ та ін.) з огляду на ідеологічну заангажованість замовчувала відносини радянської Росії та ЗУНР, а також експансіоністський характер зовнішньополітичних прагнень Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РСФРР). Еміграційна історіографія (М. Стахів⁵, М. Лозинський⁶, С. Ярославин⁷, І. Нагаєвський⁸) через відсутність доступу до архівних джерел не змогла повною мірою висвітлити усі аспекти проблеми. Політичні плани радянської Росії щодо Східної Галичини частково проаналізовані у працях С. Ярославина⁹, М. Стахова¹⁰.

Новий етап дослідження даного питання започаткували вітчизняні історики, починаючи з 1991 р. Найбільш ґрунтовно цю проблему у контексті українсько-польської війни 1918 – 1919 рр. дослідив львівський історик М. Литвин¹¹. О. Павлюк з’ясував радянським настрої західноукраїнської політичної еліти¹². М. Кугутяк звернув увагу на реакцію західноукраїнських політиків та європейської громадськості на більшовицьку експансію¹³. Т. Галицька-Дідух¹⁴, О. Галенко, Є. Камінський¹⁵ торкаються дипломатичних аспектів проблеми. Воєнно-політичні події проаналізовані у працях М. Литвина, І. Мітухіної¹⁶. Однак у сучасній українській історіографії відсутня комплексна узагальнююча праця з питання взаємовідносин радянської Росії і ЗУНР. До сьогодні не розкрито політика радянської Росії стосовно ЗУНР за вузький проміжок часу – з середини березня до липня 1919 р., що й стало предметом дослідження у даній статті.

Навесні 1919 р. ситуація у Європі залишалася непевною. 21 березня було проголошено Угорську радянську республіку на чолі з Белою Куном, проти якої одразу перейшли у наступ румунські та чехословацькі сили¹⁷. 4 квітня постала Баварська радянська республіка у Німеччині, її уряд очолив Курт Аскер¹⁸. 16 червня 1919 р. утворена Словацька радянська республіка, яка проіснувала до 5 липня¹⁹.

Оцінюючи складну воєнно-політичну ситуацію на сході Європи, французька газета “Petit Parisien” з тривогою писала: “Галичина, ця остання протибільшовицька українська твердиня, ізольована і залишена на свої власні сили. Коли б вона розпалася, то на її руїнах більшовизм російський і угорський подадуть собі руки, і ніяка Польща, ані Румунія цьому не перешкодить... Антанта знайдеться скоро в непевному становищі”²⁰. При цьому до польських претензій на західноукраїнські землі відношення урядів Англії і Франції було неоднозначним: якщо Париж їх підтримував, то Форін Офіс “офіційно не приховував свого негативного ставлення до поляків”²¹.

Радянське керівництво, охоплене ейфорією близької перемоги соціалістичних революцій у Європі, заходилося розробляти плани використання Червоної Армії для

експансіоністського походу на захід. У своїх спогадах тодішній командувач Українського фронту В. Антонов-Овсієнко писав, що 26 березня 1919 р. отримав наказ головнокомандувача Й. Вацетиса наступальною операцією війська фронту (близько 89 тис. вояків) з’єднати з військами радянської Угорщини. Успіхи навесні 1919 р., зауважував автор, ставили на порядок денний утворення єдиного революційного фронту радянських республік: Росії, України, Угорщини, Баварії (у перспективі – Німеччини). Однак виконання стратегічного плану залежало від перебігу українсько-польської війни. Антонов-Овсієнко підкреслював, що необхідно було “відсікти Галичину від Антанти, підтримувати війну між поляками і галичанами, і для цього активізувати агітацію і пропаганду у Східній Галичині”. М. Подвойський, один з народних комісарів радянської України, у наказі № 227 від 8 квітня 1919 р. вказував: “Весняний потік пролетарської революції широко розливається, і хвилі Червоної армії б’ють у підвалини буржуазних урядів Румунії, Галичини, Польщі, Австрії та Німеччини”²².

Галичина ставала мостом для перекидання соціалістичної революції на Захід. Як писав пізніше міністр закордонних справ радянської Угорщини Бела Кун, “ми сподівалися, що нам як-небудь вдасться домовитися, доки не встановиться через Галичину зв’язок з Росією”²³. Між Угорською радянською республікою та РСФРР 21 березня 1919 р. було укладено договір про взаємодопомогу²⁴. У травні того ж року Румунія зайняла Буковину. Прагнучи використати територію Буковини як коридор для допомоги угорській революції, радянський уряд висловив Румунії протест²⁵. “Події в Угорщині поставили Галичину між двома радянськими республіками, що великою мірою полегшило становище революційних мас у країні, – зазначав “Коммунистический Интернационал”. – Це, мабуть, відчула й Антанта, цим пояснюється її спроби помирити Польщу з Україною, щоби потім використати одну і другу проти більшовизму”²⁶. У свою чергу, більшовицька газета “Правда” опублікувала статтю під назвою “Західні перспективи”, спеціально присвячену ЗУНР. Автори статті, зокрема, передбачали можливість встановити безперервний суцільний зв’язок РСФРР з радянською Угорщиною через “радянське повстання в Галичині”. Наводилося висловлювання політичного і державного діяча радянської України члена Реввійськради XIII армії Г. П’ятакова: “Без Галичини ми не можемо встановити зв’язки з Угорщиною, що дуже потрібні нам і Угорській радянській республіці”²⁷. Цю ж тезу 22 квітня підтвердив В. Ленін: “Просування у частину Галичини і Буковини конче потрібне для зв’язку з радянською Угорщиною. Це завдання треба вирішити швидко і потужно”²⁸.

Наприкінці березня 1919 р. у Галичині перебувала група українських комуністів, яка виступала за союз з більшовиками, повалення влади Української Національної Ради, здійснення у краї соціалістичної революції²⁹. В “Українському вістнику”, органі Української народно-демократичної партії (УНДП), зазначалося: “На східногалицькому терені стали з’являтися різні особи з дорученням від центральних комітетів яacobинських партій поширити гасла соціальної революції, мовляв, ви, галичани, осталися позаду, зробили націоналістичну революцію, не знаєте, що значить соціальна революція. В Угорщині усадовилася філія комуністичної Москви, марево соціальної революції стало заглядати в очі Західної Європи. Заворушилися й галицькі землі. Розпочали похід проти Національної Ради і Державного Секретаріату. Саме на кінець березня вони скликали з’їзд під гаслами повалення Державного Секретаріату, зметення Національної Ради”³⁰. 22 – 23 березня 1919 р. у Станіславі відбувся загальнокрайовий з’їзд Української радикальної партії (УРП), що піддав критиці ухили в бік більшовизму, соціалістичної революції та диктатури пролетаріату³¹. 28 – 29 березня відбувся з’їзд УНДП-УНТП, на якому були прийняті аналогічні УРП резолюції протиліберальних елементів, що підтримали уряд ЗУНР. Отже, провідні українські партії Галичини чітко відмежувалися від більшовизму.

Слід зауважити, що позиція західноукраїнського уряду ґрунтувалася на сподіванні міжнародного визнання і підтримки ЗУНР. У свою чергу, уряд УНР, вважаючи своїм головним ворогом радянську Росію, був готовий іти на переговори з Польщею.

Антибільшовицьке спрямування та неоднозначність позицій виявилися на тристоронніх переговорах у березні – квітні 1919 р. у м. Ходорові, що велися за участю С. Петлюри, Є. Петрушевича та Бартемі. Метою зустрічі було примирення сторін і спрямування спільних зусиль проти більшовиків³². Симон Петлюра свою позицію стосовно Східної Галичини пояснював так: “Коли б Галицька армія була кинута на Велику Україну, знищено більшовиків і закріплено там владу, тоді по Києву була би прийшла черга на Львів. Тоді ж могли би зайняти Східну Галичину”³³. На цих же переговорах член американської місії заявив, що українське військо є чисто національним і в ньому немає сліду більшовизму³⁴, як це хотіли представити поляки.

З радянської сторони робилися спроби поширення більшовицьких настроїв в українському середовищі. Так, Бела Кун звернувся до колишнього голови Директорії УНР Володимира Винниченка³⁵ з пропозицією посередництва між українськими лівими соціалістичними силами і російським Раднаркомом для сформування в Україні радянського уряду, який мав би “ліквідувати Директорію і галицький Державний Секретаріат”. Водночас Бела Кун, використовуючи тактику подвійної дипломатії, неофіційно запропонував галицькому представникові у Будапешті Ярославу Біберовичу своє посередництво у переговорах між урядами ЗУНР і радянської Росії³⁶. Польська розвідка інформувала Варшаву про таємні переговори галичан не лише з дипломатією УСРР, а й урядом Б. Куна, який нібито за переправу додому через територію ЗУНР 18 тис. збільшовизованих угорських бійців пропонував українцям всю ручну зброю своєї армії, 30 гармат і 250 кулеметів³⁷. 30 квітня Секція справ сходу польського головного командування поширила повідомлення про переговори між галицьким та українським більшовицькими урядами, внаслідок яких було припинено наступ Червоної армії на лінії Збруча. Мовляв, це дозволило генералу М. Омеляновичу-Павленкові всі резерви скерувати на польський фронт. Йшлося також про встановлення дружніх стосунків ЗУНР з угорським урядом Бела Куни і придбання для Галицької армії військових матеріалів³⁸. Поляки використовували ці факти у пресових виданнях, міжнародних конференціях з метою компрометації уряду ЗУНР в очах міжнародної спільноти як пробільшовицького.

Пропозиція угорського міністра розглядалася на засіданні уряду ЗУНР 31 березня. У ході її обговорення виявилися деякі розбіжності. Заступник державного секретаря ЗУНР у закордонних справах Михайло Лозинський виступив за “неофіційні розмови” з урядом Угорщини щодо миру із “советами”. Виконуючий обов’язки держсекретаря у закордонних справах Лонгин Цегельський запропонував вести переговори безпосередньо з російським радянським урядом, але з метою визнання суверенітету України і виведення “більшовицьких сил за означену демаркаційну лінію”. Проте більшість членів уряду, зокрема його голова В. Голубович і держсекретар О. Бурчинський, рішуче висловилися проти будь-яких переговорів. Показовою була аргументація голови УНРади С. Петрушевича, який також брав участь у засіданні уряду. Він зазначив, що “тепер всякі переговори з Совестом були би небезпечні, бо вони були голосні – а се вело би до розбиття переговорів з Антантою”. Зрештою, пропозицію було відхилено. Без відповіді залишилася подібна пропозиція голови угорської торговельної місії д-ра Коша, який перебував з візитом у Станіславі у квітні 1919 р.³⁹ Таким чином, пріоритетом у зовнішній політиці ЗУНР залишалася орієнтація на західні держави. Однак спроби радянської сторони налагодити відносини з урядом ЗУНР не припинялися.

Враховуючи суперечності, які існували між наддніпрянськими і галицькими керівниками, Раднарком Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) запропонував Державному секретаріатові провести сепаратні переговори. 7 травня голова РНК Християн Раковський надіслав до Станіслава ноту, у якій висловив намір “утриматися від усіх військових операцій на території Східної Галичини за умови, що уряд Східно-Галицької Народної Республіки припинить воєнні дії проти УСРР”⁴⁰. Х. Раковський, перебуваючи у Києві як голова більшовицького уряду України, заявив

про своє ставлення до Галичини: “Наші червоні війська не перейдуть кордонів Галичини аж до того моменту, коли трудове населення не заявить своєї волі, щоб не дати підстав звинувачувати радянську владу в агресивних намірах. Український Центральний Комітет постановив розпочати з галицьким урядом переговори про встановлення демаркаційної лінії”⁴¹.

Щоб забезпечити вільний прохід радянських військ через територію ЗУНР та Румунії до Угорщини, Харків вдався до низки дипломатичних заходів. 7 травня Раднарком України за підписом Х. Раковського надіслав до Станіслава урядові ЗУНР ноту, у якій привітав звільнення робітників і селян від “буржуазної влади” (австро-угорського панування), і запевняв, що питання державного устрою у Галичині вважає справою населення республіки. У ноті містилася заява про припинення бойових дій Червоної армії на території “Східно-Галицької Республіки” за двосторонньою згодою із західноукраїнським урядом. Крім того, Раднарком пропонував прийняти демаркаційну лінію державного кордону по р. Збруч⁴².

Одночасно Рада оборони УСРР доручила В. Антонову-Овсієнку, В. Затонському і О. Шумському “домовитися з галичанами про сприяння їм з нашого боку озброєнням на умовах: 1) повного розриву з Петлюрою...; 2) реорганізації Галицької армії з вигнанням контрреволюційного офіцерства; 3) передання нам вантажів, що їх Петлюра евакуював у Галичину; 4) пропуску нашого війська в Румунію”. Ці умови радикально відрізнялися від пропозиції Х. Раковського. Оприлюднене 9 травня звернення Ради оборони УСРР до населення Галичини, по суті, перекреслило дипломатичні ініціативи голови уряду радянської України. Звернення містило заклик поборювати іноземну та українську “буржуазію” і спільно будувати “робітничо-селянську українську республіку”. Галичан зазевняли, що Червона армія підійшла до кордонів краю “як товариш і помічник галицьких селян і робітників”: “Пам’ятайте, що з півдня у вас Угорська робітничо-селянська республіка, а зі сходу – Українська робітничо-селянська республіка. Повставши проти гнобителів, ви відразу будете мати двох союзників, з півдня і сходу”. Отже, треба розрізняти дві лінії політики Харкова щодо ЗУНР: помірковану дипломатичну голови уряду Х. Раковського і неприховано агресивну інших чинників радянської влади⁴³. Не слід забувати, що УСРР не проводила самостійної зовнішньої політики, яка підпорядковувалася московському центру.

У ніч на 10 травня радіотелеграма (нота) Х. Раковського була зачитана на засіданні Державного Секретаріату. Всі промовці (В. Голубович, В. Курманович, С. Витвицький) висловилися проти запропонованих переговорів з огляду на можливість виникнення конфлікту з Антантою і негативну позицію Директорії. Крім того, на думку начальника штабу УГА генерала Віктора Курмановича, “коли большевики просять перемир’я, се доказ, що з ними зле”⁴⁴. Наступного дня пропозиція керівництва УСРР дискутувалася на спільному засіданні уряду ЗУНР, членів Директорії Федора Швеця і Опанаса Андрієвського та голови Ради народних міністрів УНР Бориса Мартоса. Останній інформував присутніх про точку зору С. Петлюри і уряду УНР – спрямувати ініціативу Х. Раковського безпосередньо до Директорії. Всеволод Голубович і Йосип Безпалко виступили за те, щоб взагалі ніякої відповіді не надсилати. На необхідності початку переговорів настоював лише Цегельський, вважаючи, що одинокий “фронт, котрий можна зліквідувати, – більшовицький фронт”⁴⁵. 24 травня голова радянського уряду України ще раз закликав уряд ЗУНР розпочати переговори, але не одержав позитивної відповіді. Як зауважив Петрушевич, “на всій Україні ведуться повстання, большевизм померкає”⁴⁶. Звернення Раковського було передруковано у польських часописах, а Інформаційний комунікат Генерального штабу трактував заяву як наслідок змови між галичанами і більшовиками⁴⁷.

У березні-квітні 1919 р. радянський уряд Росії активно розробляв плани “визвольного” походу Червоної армії в Галичину, більшовицька агентура ретельно вивчала стан та розміщення Галицької армії⁴⁸. Як зазначає Р. Костюк, “не було жодної країни, жодної нації, які пізніше були залучені до радянської федерації, щоб те залучення

відбувалося мирним, демократичним шляхом. Усюди було вжито збройні військові сили російської червоної гвардії і внутрішньонаціональну агентурну провокацію⁵⁹. Щоправда, своя “п’ята колона” була і серед українців – москвофіли. Деяка частина москвофілів переорієнтувалася у політичному плані і підтримала комуністичний рух. Показово, наприклад, що батько відомого письменника-комуніста Галичини Ярослава Галана належав до москвофілів⁵⁰. Ю. Бадзьо наголошує: “Більшовизм був продуктом російської національної експансії, а на неросійських етнічних землях імперії він утвердився шляхом експансії, підтриманої місцевим російським та зрусифікованим населенням...”⁵¹.

Для здійснення своєї політики Російська комуністична партія (РКП(б)) інспірувала діяльність комуністичних організацій у Галичині, куди було скеровано чимало більшовиків-галичан з Росії і Східної України, які в лютому 1919 р. у Станіславі проголосили створення Комуністичної партії Східної Галичини. Її ЦК очолив колишній січовик, військовополонений К. Саврич (Максимович). Водночас на території Росії і радянської України сформовано керівні органи: на початку квітня – Галбюро при Центральному комітеті Комуністичної партії (більшовиків) України (ЦК КП(б)У), у травні – Крайовий комітет Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ) у Києві. Вони проводили активну агітаційно-пропагандистську роботу серед галичан, буковинців і закарпатців – військовополонених і біженців, яких налічувалося близько 300 – 350 тисяч. У таборах і місцях компактного проживання галичан утворювалися комуністичні осередки. У квітні Галбюро скерувало групу галичан-комуністів для деморалізаційної роботи безпосередньо у галицькі корпуси⁵².

Натомість уряд ЗУНР переконував світову громадськість в антибільшовицькому спрямуванні своєї політики, яка могла би стати основою стримування радянського поступу на Захід. Так, у ноті країнам Антанти від 12 травня 1919 р. уряд ЗУНР зазначав: “Скріплюючи постійно пробільшовицький фронт, від границь Румунії до прип’ятьських боліт... Західна Україна і її правительство, так само як і провідні групи Західної України, вірять, що їх найважливіша ціль, яка лежить навіть в інтересі європейської культури, бути П’ємонттом цілої України, даючи їй сили військові і цивільні... В змаганні до цієї мети першою задачею є боротьба проти... більшовизму”⁵³. Позиція керівництва ЗУНР щодо взаємин з більшовиками не змінилася і пізніше.

У другій половині квітня Червона армія робила все, аби завдати остаточної поразки військам УНР і прорватися до Угорщини через Галичину⁵⁴. Врешті-решт на початку літа 1919 р. частини Червоної Армії вийшли до р. Збруч, тільки територія Східної Галичини відокремлювала їх від Угорщини⁵⁵. Похід Червоної армії через територію ЗУНР в Угорщину санкціонував голова Раднаркому РСФРР В. Ленін, який на запит Й. Вацетіса, чи можливо з політичного погляду здійснити таку акцію, висловився 22 квітня цілком відверто: “Просування в частину Галичини і Буковини конче потрібно для зв’язку з радянською Угорщиною. Це завдання треба вирішити швидко і потужно”. Уряд радянської України, не зволікаючи, ухвалив відповідну постанову, частини Українського фронту почали активно готуватися до операції в напрямку Угорщини через територію ЗУНР і Румунії⁵⁶. Командувач радянськими військами в Україні Володимир Овсієнко згадував: “Виникла велика спокуса для нашої армії... через Галичину піти на з’єднання з Угорщиною. Та це означало бути втягненим у відкриту боротьбу з галицькими націоналістами”⁵⁷.

Неприхильним до радянських військ залишалося місцеве населення. Так, червоноармійські загони, що у 1919 р. стояли на кордоні Галичини, зокрема на станції Волочиськ, творили безчинства, займалися мародерством та грабежами. У цілому, як показують звіти Червоної армії, ця армія складалася з осіб, які мало що знали про комунізм чи радянську владу, а диктатуру пролетаріату та военний стан використовували у своїх корисливих цілях, прикриваючись такими суперечливими лозунгами, як: “Нехай живе радянська влада, геть комуноу, бий жидів”⁵⁸.

У зв’язку із загрозою просування Червоної Армії на захід із Франції до Східної Галичини прибула дивізія генерала Ю. Галлера. Будучи у Львові, Галлер заявив: “Як

птахи з далеких країв, прилетіли ми, щоб у вашому місті звити гніздо, з якого рухимо далі на Схід, аби встановити кордони нашої держави там, де вони повинні пролягати”. Через тиждень він вступив у командування “військами Волині і Галичини”⁵⁹. Після прибуття на галицький фронт польської армії під командуванням Ю. Галлера і початку загального наступу у середині травня становище УГА і уряду ЗУНР стало катастрофічним. Наприкінці місяця поляки окупували нафтові райони і встановили спільний кордон з Румунією. Західноукраїнське керівництво розглядало різні варіанти подальших дій⁶⁰. Починаючи з травня 1919 р., окремі українські політики і дипломати, розчаровані ворожістю Заходу до загальноукраїнської справи, стали вважати єдиним виходом порозуміння з білою Росією, що мало би сприяти остаточному приєднанню Східної Галичини до України. У доповідній записці міністру закордонних справ УНР В. Липинський вказував: “Федерація (з російською білою еміграцією. – Авт.) врятує Галичину, бо Росія воювала за західноукраїнські землі, і союзники мають перед нею зобов’язання”⁶¹.

Однак активізувалися і політичні сили, що схилилися до порозуміння між радянською Росією і ЗУНР. Так, посол Великобританії у Берліні Г. Румболд надіслав міністру закордонних справ Бальфуру цікавий документ – лист групи західноукраїнських політиків, які перебували у Відні (прізвища не вказувалися), до Б. Куна від 13 червня. У ньому зазначалося, що група, “маючи вирішальний вплив на селян і робітничий клас в Західній Україні”, визнає радянську систему як “єдино можливу форму політичної організації”. Автори пропонували усунути від влади уряду УНР і ЗУНР, об’єднати західноукраїнські війська з радянськими в Україні і розпочати спільний наступ проти польської армії у Галичині і на Волині та проти румунських військ у Галичині і на Буковині. Далі планувалося укласти економічну та військову угоди з радянськими урядами у Москві і Будапешті. Натомість висувалася вимога об’єднати всі етнографічні українські землі у “цілковито незалежну і суверенну Українську Радянську Республіку” з гарантією “культурної і економічної автономії для національних меншин, включаючи євреїв”. Уряд мав бути сформований переважно з українців, державною мовою повинна стати українська. Група просила передати ці пропозиції, що “можуть мати надзвичайну важливість для розвитку радянської системи в Європі”, В. Леніну, Х. Раковському і Л. Троцькому⁶².

Таким настроєм сприяли радянські заяви. За дорученням Ради оборони УСРР В. Антонов-Овсієнко разом з Володимиром Затонським і Олександром Шумським виїжджав до Волочиська, де висловив готовність постачати Галицькій армії зброю за умов повного розриву з С. Петлюрою і сприяння у ліквідації його військ; реорганізації Галицької армії з вигнанням “контрреволюційного” офіцерства; передачі вантажів, евакуйованих до Галичини; і, нарешті, пропуску радянських військ для боротьби проти румунів. Для зустрічі і переговорів з радянськими делегатами від галицького командування так ніхто і не прибув⁶³.

Таким чином, у західноукраїнському політичному таборі викристалізувалися три орієнтації: одна – на більшовиків, друга – на Антанту, третя – на “білу” Росію. Урядовий орган ЗУНР газета “Республіка” з цього приводу писала: “В українських політичних колах яскраво намітилися дві орієнтації: на більшовизм і на Антанту... Перші казали так: Антанга безсила. На Заході загоряється полум’я соціальної революції. Держави Антанти стануть її жертвою також, як стала Росія, Німеччина, Австро-Угорщина. Україні все одно не позбавитися більшовизму. Тому необхідно припинити ці переговори, що проводяться зараз з Антантою і в зручний момент розпочати їх з “українським” Совнаркомом Раковського, спираючись на війська Зеленого і Шинкаря, причому вимагати, щоб була проголошена суверенність української совдепії і щоб за селянами була забезпечена більшість по всяких совдепах. Інші казали так: Антанга зовсім не безсила, а перебуває лише в стані вичікування. Безперечно, для неї вигідніше комусь допомогти в боротьбі з більшовиками, аніж самій її проводити. Маючи перед собою два чинники – добровольчу армію і українську республіку, вона оцінює їх з боку правно-організаційного й спиратиметься зрештою на того, хто сильніший і більш

організований. Більшовики жодних договорів не визнають. Переговори з більшовиками здеморалізують нашу армію, позбавлять її опірної сили й приведуть Верховну владу до повної капітуляції. Ось короткий зміст двох орієнтацій. Орієнтація на Антанту є найбільш правдивою під нинішню хвилю”⁶⁴.

У травні 1919 р. сталися дві події, які безпосередньо вплинули на стосунки між ЗУНР і радянською Україною. 9 травня вибухнув антирадянський заколот повстанської армії М. Григор'єва (15–20 тис. вояків, які мали 700 кулеметів, 52 гармати і 6 панцерних потягів). Захопивши південь України, Григор'єв розгорнув наступ на Київ. Саме це військо радянський уряд планував використати на румунському фронті, але довелося боротися з ним силами підготовлених для випадку в Угорщину трьох Українських армій. Друга подія – генеральна офензива поляків на Галицькому фронті, яка розгорнулася 14 травня за участю прибулої з Франції армії Ю. Галлера і кардинально змінила ситуацію на Прикарпатті та Волині. Завдавши поразки українцям у перших битвах, польське військо стрімко просувалося назустріч Червоній армії. Інформаційно-розвідчий відділ Українського фронту доповідав у Кремль: “Армія Галлера налічує 97 тис. солдатів та офіцерів і має близько 5 тис. французьких легунів. Щоденно до Варшави прибуває п'ять ешелонів з військовою допомогою. Польське військо розгорнуло енергійний наступ на Східну Галичину, як наслідок, деякі галицькі елементи висловлюються за союз із радянською владою. Стало відомо про заяву Галлера, який пообіцяв через два тижні відкинути більшовиків за Дніпро”⁶⁵.

Наприкінці травня, коли польська армія фактично повністю окупувала Галичину, Особливий відділ при Реввійськраді України розповсюдив таке повідомлення: “Полякам стало відомо про намір уряду Голубовича пропустити радянське військо до Угорщини. Щоб зірвати наш намір, польське військо розгорнуло загальний наступ і затисло Галицьку армію в самий кут Східної Галичини”. Водночас спостерігалось зацікавлення Москви внутрішнім становищем ЗУНР. “Галицький уряд Голубовича розпався, між галичанами і Петлюрою стався розкол. На мітингах у Тернополі ухвалено резолюція про союз із більшовиками. Збігці з Галичини повідомляють, що мобілізація до війська не вдалася. Селяни чекають приходу радянського війська”, – зазначалося 20 травня у повідомленні Центрального бюро зв'язку та інформації Наркомвоєнмору РСФРР. Один з бюлетенів наркомату зовнішніх справ РРФСР від 28 травня писав: “Становище в Галичині дуже тяжке. Внаслідок зростання революційності мас її уряд полівів. Посилився вплив соціаліста С. Вітика. У Зборові виникли селянські Ради”⁶⁶.

23 червня передові частини Першого корпусу полковника О. Микитки ввійшли у Броди, які напередодні зайняли підрозділи Червоної Армії. У повідомленні 3-ї Експозитури польського Галицько-Волинського фронту, надісланому до Варшави, підкреслювалося приязне ставлення місцевого населення до більшовицьких частин. На переговорах з командуванням Червоної армії 24 червня у Вишнівці і 30 червня в Дубні знову обговорювали можливу “співпрацю у боротьбі з поляками”. Занепокоєний цим, уряд ЗУНР надіслав С. Петрушевичу відповідний запит. Судячи з відповіді, Петрушевич, який ще 9 червня оголосив себе диктатором ЗУНР, не погодився на таку кардинальну зміну зовнішньополітичного курсу. 8 липня диктатор написав голові уряду УНР Б. Мартосу: “В Чорткові ані Диктатор, ані ніхто другий не прийняв більшовицьких відпоручників, і вони, не дочекавшись до вечора ніякої розмови, вернулися на фронт... Виходить ясно, що з більшовиками не ведено ніяких переговорів, ані заключено з ними ніякої умови”⁶⁷. Польська делегація використовувала на Паризькій мирній конференції ці та інші факти у дипломатичних акціях як доказ порозуміння між галичанами і більшовиками⁶⁸.

25 червня 1919 р. Найвища Рада Паризької мирної конференції схвалила рішення, за яким Варшава дістала дозвіл на тимчасову військову окупацію Східної Галичини до р. Збруч. М. Лозинський, оцінюючи ухвалу Паризької конференції, підкреслював: “Найвища Рада признає, що Східна Галичина творить окрему державну територію, підмет міжнародного права”⁶⁹.

Враховуючи майже безнадійне становище УГА, командування Червоної армії

ще раз запропонувало укласти угоду про спільний фронт і боротьбу проти С. Петлюри за постачання військового спорядження⁷⁰. “Більшовики (в червні 1919 р. – Авт.) пропонували цим “патріотам”, – писав В. Винниченко, – ми вам дамо зброю, одягу, всю амуніцію, навіть свого війська, коли треба – вступаєте з нами в союз, давайте разом бити поляків, вам потрібна наша країна, а нам пробитись до Угорщини. Тільки одна умова: ліквідуєте Петлюрівщину”. Директорія і керівництво ЗУНР стояли перед фактом, що власними силами їм не встояти перед Червоною армією, А. Денікіним і поляками. Отже, вважав він, треба було шукати згоди з більшовиками⁷¹ – теж ворогом України, але менш небезпечним, ніж інші: “Найкращий спосіб для нас загладити... свої помилки... проти соціалізму... – послати послів до більшовиків, помиритися з ними. Стати на коліна перед соціалізмом, а не перед більшовиками, і віддати для нього все, що ще лишилося незапаскудженого”⁷².

На примиренні з більшовиками наполягала закордонна група Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) М. Порша, певні плани на діалог з радянською Україною мали й деякі галичани. “Серед національного табору Галичини, навіть серед урядових сфер ЗУНР, – визнавала газета уряду Є. Петрушевича в еміграції “Український прапор”, – були такі, котрі в ім'я ідеї національної єдності готові були піти на союз з більшовиками, аби тільки відбити Галичину і західноукраїнські землі від Польщі й інших окупантів”. За продовження діалогу з УСДРП був С. Голубович. Але диктатор Є. Петрушевич вирішив дотримуватись курсу орієнтації на Директорію та Антанту⁷³.

Таким чином, у концепції більшовицького уряду Росії Західна Україна займала важливе місце – як міст для перенесення світової соціалістичної революції на Захід. Однак у виснажливих умовах ведення війни РСФРР з арміями “білої” Росії, Польщі, УНР, радянське керівництво йшло на встановлення контактів з представниками західноукраїнського політичного табору. Незважаючи на наявність прорадянських настроїв серед окремих політичних діячів ЗУНР, офіційна лінія західноукраїнського уряду залишалася незмінною – орієнтація на міжнародне визнання і підтримку країнами Антанти, тому встановлення відносин між ЗУНР і РСФРР так і не відбулося.

¹ Лозинський М. Положення Східної Галичини зі становища міжнародного права // Календар товариства “Просвіта”, 1921. – Львів, 1921. – С. 137.

² Симоненко Р.Г. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (2-а половина 1919 – березень 1921). – К., 1965. – 302 с.; Його ж. Українська РСР у боротьбі проти імперіалістичної агресії (1919–1920). – К., 1963. – 67 с.

³ Хміль І. З прапором миру крізь полум'я війни. Дипломатична діяльність Української РСР (1917–1920). – К., 1962. – 355 с.

⁴ Компанієць І.І. Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатській Україні під впливом ідей Великого Жовтня (1917–1920 рр.). – К., 1957. – 110 с.

⁵ Стахів М. Україна проти большевиків: Нариси з історії агресії Советської Росії. – К., 1994. – 244 с.

⁶ Лозинський М. Положення Східної Галичини зі становища міжнародного права // Календар товариства “Просвіта”, 1921. – С. 137; Його ж. Справа Східної Галичини на мирній конференції / Там само. – С. 188.

⁷ Ярославин С. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях в 1918–1923 рр. – Філадельфія, 1959. – 184 с.

⁸ Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1994. – 413 с.

⁹ Ярославин С. Назв. праця.

¹⁰ Стахів М. Назв. праця.

¹¹ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998. – 488 с.

¹² Павлюк О.В. Радянське фільство Є. Петрушевича: переконання чи вимушеність? // Укр. іст. журн. – 1997. – № 3. – С. 109.

¹³ Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). – Т. I. – К. – Івано-Франківськ, 2002. – 536 с.

¹⁴ Галицька-Дідух Т.В. Східна Галичина в політиці радянської Росії (1919 – середина 20-х рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Випуск VI. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 75–82.

¹⁵ Нариси з історії дипломатії України / Під ред. В.А. Смолія. – К., 2001. – 736 с.

¹⁶ Митухина І.В. Польсько-советская война 1919–1920 гг. – М., 1994. – 324 с.

¹⁷ Павлюк О.В. Назв. праця. – С. 110.

- ¹⁸ Литвин М. Назв. праця. – С. 280.
¹⁹ Всемирная история: В 24 т. – Т. 20. Итоги I мировой войны / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. – Минск, 1997. – С. 240.
²⁰ Кугутяк М. Назв. праця. – С. 125.
²¹ Симоненко Р.Г. Назв. праця. – С. 175.
²² Литвин М. Назв. праця. – С. 280 – 281.
²³ Павлюк О.В. Назв. праця. – С. 110.
²⁴ Всемирная история... – С. 236 – 237.
²⁵ Документы внешней политики СССР. – Т. 2. (1 января 1919 г. – 30 июня 1920 г.). – М., 1958. – С. 152.
²⁶ Литвин М. Назв. праця. – С. 270.
²⁷ Там само. – С. 281.
²⁸ Галицька-Дідух Т.В. Назв. праця. – С. 75.
²⁹ Кугутяк М. Назв. праця. – С. 114.
³⁰ Там само. – С. 117.
³¹ Там само. – С. 115 – 116.
³² Калинець Л. Місто над ставом. – Львів, 1997. – С. 61 – 63.
³³ Литвин М. Назв. праця. – С. 268.
³⁴ Калинець Л. Назв. праця. – С. 64.
³⁵ Павлюк О.В. Назв. праця. – С. 110.
³⁶ Там само.
³⁷ Литвин М. Назв. праця. – С. 286.
³⁸ Там само. – С. 282.
³⁹ Павлюк О.В. Назв. праця. – С. 110.
⁴⁰ Там само.
⁴¹ Галичина і большевики // Република. – 1919. – 14 мая.
⁴² Литвин М. Назв. праця. – С. 282 – 283.
⁴³ Там само. – С. 283.
⁴⁴ Павлюк О.В. Назв. праця. – С. 111.
⁴⁵ Там само.
⁴⁶ Там само.
⁴⁷ Литвин М. Назв. праця. – С. 283.
⁴⁸ Там само. – С. 281 – 282.
⁴⁹ Полянський О. Український рух опору в 1921 – 1939 рр. – Тернопіль, 2004. – С. 7.
⁵⁰ З надією на “білого царя”. Москвофільство на західноукраїнських землях // Дві Русі / За загальною ред. Л. Івщиної. – К., 2003. – С. 205.
⁵¹ Полянський О. Назв. праця. – С. 8.
⁵² Литвин М. Назв. праця. – С. 285.
⁵³ Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920 – 1939). – К., 1985. – С. 17.
⁵⁴ Павлюк О.В. Назв. праця. – С. 110.
⁵⁵ Митухина І.В. Указ. соч. – С. 74.
⁵⁶ Литвин М. Назв. праця. – С. 282.
⁵⁷ Павлюк О.В. Назв. праця. – С. 110.
⁵⁸ Российский государственный военный архив, ф. 103, оп. 2, ед. хр. 1 с, лист 1.
⁵⁹ Історія України: нове бачення: У 2 т. / Під ред. В.А. Смолія. – К., 1995. – Т.2. – С. 132.
⁶⁰ Павлюк О.В. Назв. праця. – С. 112.
⁶¹ Нариси з історії дипломатії України... – С. 366.
⁶² Павлюк О.В. Назв. праця. – С. 112.
⁶³ Там само. – С. 111.
⁶⁴ Кугутяк М. Назв. праця. – С. 113.
⁶⁵ Литвин М. Назв. праця. – С. 283 – 284.
⁶⁶ Там само. – С. 284 – 285.
⁶⁷ Павлюк О.В. Назв. праця. – С. 112.
⁶⁸ Литвин М. Назв. праця. – С. 286.
⁶⁹ Лозинський М. Справа Східної Галичини на мирній конференції... – С. 188.
⁷⁰ Павлюк О.В. Назв. праця. – С. 112.
⁷¹ Литвин М. Назв. праця. – С. 286 – 287.
⁷² Великочій В.С. Національне і соціальне у державотворчій діяльності Володимира Винниченка періоду української революції 1917 – 1920 рр. // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Вип. VI. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 73.
⁷³ Литвин М. Назв. праця. – С. 287.

Олександр ВАСЯНОВИЧ

РУКОПИСНІ ФОНДИ ІНСТИТУТУ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА ЕТНОЛОГІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО НАРОДНОЇ МЕТЕОРОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ

Серед актуальних проблем української етнографічної науки народна метеорологія займає одне з чільних місць. Такий інтерес з боку дослідників до цієї галузі традиційних народних знань є складовою частиною широкого міжнародного зацікавлення, яке викликає дана проблема на сучасному етапі. Традиційний досвід, набутий в галузі народної метеорології, вивчається в багатьох країнах світу. Крім суто практичних завдань, етнографів цікавить народна метеорологія як складова частина традиційної побутової культури. Водночас народний досвід прогнозування погоди відзначається багатством регіональних форм в Україні, в тому числі і на Поліссі. У даній статті висвітлюються рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології М.Т. Рильського (далі – ІМФЕ) НАН України про народну метеорологію Українського Полісся. Автор мав на меті передусім привернути увагу дослідників до рукописних фондів Інституту.

Рукописні фонди ІМФЕ НАН України – багатюща джерельно-фактологічна база для сучасних історичних, етнологічних, фольклористичних, лінгвістичних досліджень різного характеру та спрямування: порівняльного, типологічного, етнолінгвістичного тощо. Чимало з них належать до першої третини ХХ ст. і пов’язані з діяльністю таких етнографічних осередків, як Товариства дослідників Волині, Етнографічної Комісії ВУАН та інших.

Надзвичайно цінним джерелом з українського народознавства серед рукописів ІМФЕ є фонд Василя Кравченка. Після приїзду до Житомира 1900 року вчений бере безпосередню участь в організації Волинського наукового товариства, а з 1901 р. очолює його етнографічну секцію. Зусиллями дослідника при товаристві в 1907 р. закладено етнографічний підрозділ краєзнавчого музею. Як керівник цього підрозділу В. Кравченко багато уваги приділяє комплектуванню його фондів, а також питанням методики етнографічних досліджень¹. Широке коло фольклористичних збиральницьких інтересів дослідника – від календарної та родинно-побутової пісенності до народної прозової творчості (прикмети, повір’я, знахарство, вірування, легенди та перекази). Частина зібраних В.Кравченком матеріалів була опублікована на початку ХХ століття². Проте чимало з них ще й досі зберігаються у рукописах ІМФЕ НАН України. Матеріали, що стосуються духовної культури поліського села Бехи³, повністю систематизовані, глибоко проаналізовані та узагальнені, тому заслуговують на видання.

Народознавчі відомості, зібрані В. Кравченком та іншими дописувачами, які надсилали інформацію Василеві Григоровичу, сьогодні становлять цінні “фольклорно-лінгво-етнографічні матеріали в автентичних записках”⁴. Матеріали, присвячені метеорології поліщуків, охоплюють велику територію сучасної Житомирщини: Лугинський, Коростенський, Новоград-Волинський, Житомирський, Черняхівський райони⁵. Однак інформація, зібрана у різних населених пунктах, неоднакова. Найповнішу інформацію про народні метеорологічні знання поліщуків села Бехи на Коростенщині зібрав В. Лук’янов⁶. Тут представлені прикмети погоди, які передбачали її зміни на найближчий час та на тривалий період. Слідкуючи за погодними змінами, поліщуки звертали увагу на свійських та диких тварин, небесні світила й атмосферні явища. Значну частину становлять прикмети, пов’язані з народним календарем.

Цінний фольклорно-етнографічний матеріал був зібраний етнографічним гуртком при Житомирських педагогічних курсах. За участю В. Кравченка гуртківці підготували 14 номерів рукописного журналу “Етнограф”. Статті та повідомлення журналу

створювали різні тематичні рубрики: легенди і перекази про місцевість, живу та неживу природу, обряди, звичаї, народний побут, чумацький промисел тощо⁷. Певна частина матеріалів, присвячена народним метеорологічним прикметам та впливу на погодні умови, була зібрана гуртківцями в населених пунктах поблизу Житомира.

Наприкінці 30-х років ХХ ст. через звинувачення у націоналізмі та переслідування Василь Григорович був змушений залишити Україну та переїхати у Ростов-на-Дону. Проте й там злигодні та поневіряння не припинилися. Єдиною відрадою для вченого стало опрацювання зібраних у попередні роки фольклорно-етнографічних матеріалів. Частина з них, де можна знайти відомості про народну метеорологію, магичні дії впливу на погоду, В. Кравченко відніс до збірок етнографічних та фольклорних матеріалів про народний календар⁸, живу і неживу природу⁹.

У 20-ті роки ХХ ст. активізувалася пошуково-дослідницька робота з етнології на українських теренах. У координації з Кабінетом вивчення радянського села Етнографічної Комісії ВУАН Никанор Дмитрук здійснив ґрунтовне соціально-економічне та історико-етнографічне дослідження села Дідковичі Коростенського району на Житомирщині. Н.Дмитрук разом із дружиною та іншими науковцями зафіксували унікальний матеріал про характер соціально-побутових змін, зібрали відомості про історію села, виробничі явища, звичасво-побутову культуру, народні знання і побут, громадське життя та звичаєве право тощо. Наслідком проведених досліджень стала праця “Монографічне вивчення села Дідковичі”, яка зберігається в рукописних фондах ІМФЕ¹⁰. Проте молодий учений не обмежувався опрацюванням матеріалу про Дідковичі. У поле його дослідження потрапили й інші села поліського краю, відомості про які були частково опубліковані. Зокрема, описуючи голод 1921 р. в Україні, Н.Дмитрук наводив приклади боротьби з посухою на півночі Житомирщини¹¹. Далеко не всі матеріали увійшли до статті, частина з них зберігається в рукописному варіанті у фондах ІМФЕ НАН України¹².

Никанор Дмитрук зібрав і систематизував значну частину матеріалів до народного календаря, які відображають щоденне життя поліського селянина. Так, у зошиті, присвяченому Коростенщині, він використав, в основному, дані села Дідковичі, доповнивши їх відомостями з інших сіл Коростенського та Олевського районів¹³. У книзі про Волинь дослідник представив відомості з Обиходів, Могильного, Дідкович, Веселівки, Ємільчиного, Олевська тощо¹⁴. Описуючи свята поліщуків, Н. Дмитрук водночас із характеристикою святкової трапези, звичаїв та обрядів навів чимало метеорологічних прикмет, а також пов'язаних з ними певних вірувань та забобонів. Значна кількість метеорологічних прикмет присвячена Стрітенню, коли, за віруванням поліщуків, Зима з Літом зустрічаються. Із записів дослідника зрозуміло, що цей день відіграв велику роль у житті селян. За особливостями погоди вони намагалися визначити, якими будуть весна і літо, які сільськогосподарські роботи слід виконувати та якого врожаю очікувати¹⁵. Певну кількість календарних та інших метеорологічних прикмет, що добре ілюструють основну мету погодних спостережень, Н. Дмитрук записав у Дідковичах, Білорочинцях, Олевську¹⁶.

На заклик Етнографічної комісії ВУАН надсилати фольклорно-етнографічні матеріали з різних населених пунктів відгукнулася велика кількість інформаторів, які зібрали чимало відомостей. Вони працювали за однаковими програмами і запитальниками, що значно полегшувало систематизацію та узагальнення даних у різних народознавчих напрямках. Власне, у 20-х роках ХХ ст. було нагромаджено фонди відомостями про народні знання, родинні та календарні звичаї, господарську діяльність наших предків тощо. Значне місце посіли тут і дані про метеорологічні знання та прикмети погоди, пов'язані з народним календарем¹⁷. У цілому надійшли матеріали майже зі ста населених пунктів Поліського регіону Житомирської, Київської, Чернігівської та Сумської областей. Найбільш активними були жителі Житомирщини, зовсім мало матеріалів отримано з Чернігівщини та Сумщини. Варто зазначити, що

прикордонні з Білоруссю та Росією населені пункти практично не були досліджені до 20-х років ХХ ст.

У рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського зберігається й дослідження Ю.Філя “Народні сільськогосподарські прикмети й магичні дії на Поділлі й Волині”, з яким автор виступив на Секції культури Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри 1928 року. Праця містить ґрунтовний аналіз раціональних та ірраціональних метеорологічних прикмет, що передбачають гарний урожай¹⁸. Значну частину дослідження становлять прикмети, записані у селах Поділля та Волині, проте відсутність більш точних географічних вказівок дещо ускладнює обробку фактичного матеріалу.

Огляд джерельної бази рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т.Рильського НАН України засвідчує її цінність і важливість для дослідників-етнологів, які вивчають особливості народних метеорологічних знань українців.

¹ Скрипник Г. Етнографічна діяльність В. Кравченка // Матеріали до української етнології. – К., 2003. – С. 107.

² Етнографические материалы, собранные В. Кравченко на Волини и в соседних с ней губерниях // Труды Общества исследователей Волини. – Т. 5. – Житомир, 1911; Кравченко В. Звичаї у селі Забріді та по деяких інших недалеко від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині. – Житомир, 1920. – 160 с.; Його ж. З побуту й обрядів північно-західної України // Волинський науково-дослідний музей. Збірник. – Житомир, 1928. – Т. 1. – С. 67 – 135.

³ Кравченко В.Г. Збірка етнографічних матеріалів: звичаєве право в с. Бехах на Коростенщині // Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 15 – 3, од. зб. 159, арк. 228; Його ж. Збірка етнографічних матеріалів: життя родинне (в с. Бехах): весілля, народження, вмирання // Там само, од. зб. 158, арк. 266.

⁴ Гаврилук Н. Етнографічні матеріали Василя Кравченка як джерело сучасних досліджень // Матеріали до української етнології. – К., 2003. – С. 38.

⁵ Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 15 – 3, од. зб. 145 в, 156 е, 206, 212 в, 212 г, 214, 215, 225.

⁶ Там само. – Од. зб. 214, 215.

⁷ Там само. – Ф. 16, од. зб. 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 77, 80.

⁸ Там само. – Ф. 15 – 3, од. зб. 256, арк. 192.

⁹ Там само. – Од. зб. 252.

¹⁰ Там само. – Ф. 1 – 4, од. зб. 219, арк. 1 – 42.

¹¹ Дмитрук Н. Голод на Україні року 1921 // Етнографічний вісник. – Кн. 4. – К., 1927. – С. 79 – 87.

¹² Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 1 – 4, од. зб. 100, 209.

¹³ Дмитрук Н. Матеріали до народного календаря на Коростенщині // Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 1 – 5, од. зб. 402, арк. 1 – 179.

¹⁴ Дмитрук Н. Матеріали до народного календаря, записані на Волині // Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 1 – 5, од. зб. 403, арк. 1 – 103.

¹⁵ Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 1 – 5, од. зб. 402, арк. 23, 25, 32; од. зб. 403, арк. 60, 63.

¹⁶ Там само. – Од. зб. 403, арк. 40 – 45, 50 – 53.

¹⁷ Там само. – Од. зб. 405, 481, 482; Ф. 1 – 7, од. зб. 715 – 725.

¹⁸ Там само. – Ф. 1, дод. 4, од. зб. 481, 482.

Микола КУГУТЯК, Іван МОНОЛАТІЙ

ВАГОМИЙ ВНЕСОК В ІСТОРІОГРАФІЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НОВОЇ ДОБИ

Процеси трансформації і становлення сучасного національного державотворення супроводжуються усвідомленням “нестійкості” і політико-ідеологічної залежності синтетичних побудов всесвітньої та регіональної історії, багатоманітністю проявів сучасної методології, які важко піддати стандартизації.

Нова монографія члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора, заступника директора з наукової роботи і завідувача відділом історії України XIX – початку XX століття Інституту історії України НАН України Олександра Петровича Реєнта, яка нещодавно вийшла друком у Києві*, висвітлює проблеми історії України у складі двох імперій, становище українських земель в Австро-Угорській і Російській імперіях та європейській дипломатії щодо них у XIX – на початку XX ст., потенціал національного відродження України, її соціально-економічний розвиток та боротьбу між працею і капіталом, діяльність українських політичних сил у революціях 1905-1907, 1917 рр. та Першій світовій війні. О. П. Реєнт поставив завдання дослідити історичні події в Україні XIX – початку XX ст. у кількох аспектах: політико-правовому, національно-культурному, соціально-економічному і виробничому.

Рецензована монографія чітко структурована і складається з п’яти розділів. У першому розділі, присвяченому сучасному стану і перспективам наукових студій з історії України XIX – початку XX століть, автор справедливо зауважив, що обраний для дослідження період “має базуватися: по-перше, на теоретичному осмисленні доленосних явищ на значних часових відрізках, пошуку та аргументації асоціативних рядів у тих процесах, яким притаманна фрагментарність й дискретність; а по-друге, на вивченні конкретних явищ побутового, психологічного, релігійно-етичного порядку, що в кінцевому підсумку є рушіями і мотиваційними чинниками людської діяльності та самоорганізації. ...” (С. 36). Це питання актуальне для молоді самостійної Української держави, адже методологічна невизначеність більшості авторів засвідчує прикрий факт відсутності чітких наукових засад і апробованого методологічного інструментарію.

Названа проблема більшою чи меншою мірою цікавила багатьох дослідників – від російських і австрійських істориків, економістів, дипломатів і статистів XIX ст. до сучасних вітчизняних, але вона так і не знайшла комплексного і аналітичного висвітлення в окремій праці. Джерельна база дослідження досить широка і включає документи і матеріали, статистичні дані, періодичну пресу тощо, що зберігаються в архівах і бібліотеках України та зарубіжних країн. Аналізуючи сучасний стан вивчення історії України в так звану “імперську добу”, її знаний дослідник слушно зазначає, що у пострадянський період зникла ідеологічна приналежність тем, пов’язана з рухом декабристів, народників, появою та розгортанням діяльності соціал-демократичних організацій, революційними подіями 1905-1907 рр. Системна криза, а потім і повний крах соціалістичної теорії й практики, зміна світоглядних парадигм зробили неактуальними та анекдотично недолугими всі спроби суцільно критичного ставлення до “капіталістичного” минулого нашої країни (С. 327). Автор монографії підкреслює, що ціла низка актуальних проблем української минувшини XIX – поч. XX ст. і донині чекає на своїх об’єктивних дослідників, адже вимагають поглибленого осмислення такі тематичні напрями, як особливості економічного розвитку українських земель у складі Австро-Угорської та Російської імперій; формування станів і соціальна стратифікація населення України; складання національної буржуазії та становлення підприємництва, банківської справи й торгівлі; специфіка розвитку і наслідки реформування аграрного сектора економіки; соціально-побутова історія, а також історичне минуле України воєнної доби. Одночасно необхідно здійснити розробку як методологічних й загальнотеоретичних, так і джерелознавчих аспектів дослідження.

Другий розділ присвячений аналізу становища українських земель за імперської доби в європейській дипломатії. Вчений наголошує, що українські землі стали ареною зіткнення інтересів багатьох держав як важливий сегмент європейського простору, які використовували всі наявні засоби у боротьбі за їх забезпечення (С. 42). Попри відсутність в українців власної держави виникали сприятливі умови для самореалізації

* Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.

та утвердження в політичній, військовій, релігійній, культурно-освітній сферах життя. Тривалі контакти з росіянами, поляками, євреями, білорусами, чехами, болгарами, греками, німцями, угорцями, сербами, турками і татарами виробили своєрідні форми “народної дипломатії”, які, зокрема опосередковано впливали на консолідацію українства в підросійській та півавстрійській Україні, зміцнення його національної свідомості. Читач знайде у книзі яскраві докази місця і ролі України в міжнародних відносинах XIX – поч. XX ст. – аналітичні роздуми дослідника про українське козацтво як об’єкт російської і турецької дипломатії, західноукраїнські землі у фокусі європейської дипломатії на рубежі XVIII – XX ст., європейську політику щодо України періоду наполеонівських війн, погляди членів таємних товариств на принципи взаємин між народами і державами, польське повстання 1830 р. й Україну. “Весну народів” і вже згадану народну дипломатію, Кримську війну 1853-1856 рр. та російсько-турецьку війну 1877-1878 рр., дипломатичні аспекти “українського питання” у період Першої світової війни. Важливим науковим висновком О. П. Реєнта можна вважати й те, що “геополітичні вектори у XIX – на початку XX ст. досить часто сходилися саме на українських землях, і це викликало включення економічних, військово-політичних, людських ресурсів краю в орбіту значних, часом доленосних подій” (С. 328). На достовірних прикладах автор показав, що “українське питання” в усіх його аспектах інтерпелювалося перед керівниками й впливовими громадськими та політичними діячами європейських держав і світу. Це створювало певні перешкоди для реалізації асиміляторських планів антиукраїнських сил.

У третьому розділі О. П. Реєнт охарактеризував потенціал національного відродження України. Зокрема, докладно з’ясовано національний склад населення, асиміляторську політику на українських землях, самостійницькі ініціативи українців в імперіях Романових та Габсбургів, вплив українського руху на діяльність гуртків у 30-40-і рр. XIX ст., “громадський” рух, структуру українських політичних партій, а також “українське питання” в суспільно-політичному житті напередодні революції 1917 р. На кінець XVIII – поч. XX ст. українці були розчленовані поміж двома імперіями – Російською і Австро-Угорською, уряди яких здійснювали щодо них колонізаторську політику. У концептуальному відношенні зазначається, що українці в XIX – на початку XX ст. продовжували залишатися аграрною нацією, і саме це “визначальним чином вплинуло на формування психологічного, соціокультурного архетипу, а також здатність суспільства до самоорганізації, усвідомлення корпоративних та національних інтересів та їх захисту” (С. 109). Вчений переконливо доводить, що брак національного дворянства й буржуазії не дозволяв українцям відігравати помітну роль в окремих галузях економіки, а також політичному житті. Адже надтонкий прошарок еліти, на його думку, гальмував формування національної ідеї та свідомості, перешкоджав появі організованих форм суспільної самодіяльності, ускладнював ефективну протидію чужоетнічній експансії та денационалізації. Детально проаналізовані аспекти українського національно-культурного відродження XIX ст. (соціальний, національний, освітній, релігійний), хоча російська та австрійська верхівки, ігноруючи особливості історії, побуту, звичаїв, світогляду українців, постійно намагалися розчинити їх у пануючому етнічному середовищі, позбавити можливості для будь-яких форм національної самоорганізації. Довідуємося, що “українське питання” стало реалією повсякденного суспільно-політичного життя завдяки зусиллям кількох поколінь національно-орієнтованих громадських діячів у Росії та Австро-Угорщині. Причому, базуючись на традиціях українського визвольного руху попередніх століть і природному потягу широких верств народу до відтворення власного соціокультурного середовища і самоорганізації, вони піднесли українську ідею на якісно новий рівень. О. П. Реєнт кваліфіковано показує, що діяльність численних громадських організацій та політичних партій дозволила викристалізувати і структурувати ідеологію українського руху й сприяла перетворенню його на вагомий чинник суспільного поступу.

Четвертий розділ висвітлює соціально-економічний розвиток України і боротьбу між працею та капіталом. На думку автора, друга половина XIX ст. ознаменувалася масштабними тектонічними зрушеннями в економіці та виробничих відносинах в Україні (С. 136). Постає проблема капіталізації виробництва, розвитку підприємництва й формування нової суспільної верстви – пролетаріату. Багато місця у книзі приділено аналізу господарського потенціалу України пореформеної доби і становищу трудящих, першим виступам робітників на захист своїх прав та інтересів, появі робітничих організацій в Україні тощо. Важливим науковим висновком названого розділу є ствердження факторів, що виокремлюють промисловий пролетаріат у типологічно нову суспільну верству (С. 148). Серед таких ознак О. П. Реєнт виділяє вищий, ніж у

селянства, ступінь корпоративності; колективістську, а не індивідуалістську психологію; більш глибоке усвідомлення свого місця в суспільстві та соціально-економічних інтересів; мобільність, організованість, керованість; здатність до узгоджених дій заради досягнення соціально-економічних цілей; спроможність засвоювати політичні гасла і керуватися ними. Відбулася зміна у соціально-економічному розвитку України XIX – поч. XX ст., зокрема в аграрному секторі, промисловості, фінансах та торгівлі, у сфері праці. “Концентрація виробництва, капіталів, робочої сили на підприємствах України дозволила швидкими темпами здійснити промисловий переворот, – робить висновок автор, – а потім і модернізацію технологічних процесів та вийти на рівень повноправних учасників світового ринкового процесу” (С. 330). Вчений детально проаналізував появу перших робітничих і професійних організацій, класове протистояння у 1906-1907 рр., особливості пролетарського руху упродовж 1907-1914 рр. Так, протягом другої половини XIX – початку XX ст. викристалізувалися основні пролетарські форми і засоби боротьби проти експлуатації та соціальної нерівності, що ґрунтувалися на засадах колективізму, солідарності, організованості й чітко визначених вимогах. Що стосується політичного оформлення робітничого руху, то автор на основі численних інформацій про загальну постановку справи захисту прав робітництва, передумови та форми конфліктів на виробництві, засоби їх попередження й усунення причин, що їх викликали, чітко показав загострення проблеми виступів робітників і творення власних об’єднань, покликаних взяти на себе соціальний захист трудящих (С. 173). Водночас з кінця XIX ст. робітниче питання стає одним з центральних у програмних документах і практичній діяльності політичних партій, адже репрезентуючи інтереси працюючого люду, громадські та політичні інституції надавали йому організованості, послідовності, забезпечували досягнення реальних результатів у його боротьбі. Про це цікаво, на конкретних прикладах розповідається у монографії. У кінці цього розділу О. П. Реєнт проаналізував боротьбу трудящих за свої права в період Першої світової війни, а також діяльність профспілок і фабзавкомів між Лютневою і Жовтневою революціями 1917 р. Автор підкреслює, що незрілість робітничого і селянського руху, їх переважно “економічна” орієнтація, аморфність організаційних форм, відсутність консолідації та узгоджених дій, традицій європейського “тред-юніонізму”, національні бар’єри, врешті-решт, спричинили радикалізацію мас і створили широку соціальну базу для більшовицької партії, яка шляхом перевороту прийшла до влади (С. 254, 331).

Різноманітну картину воєнно-політичного, соціально-економічного, ідеологічного й етноконфесійного становища України в роки Першої світової війни дослідник з’ясовує у п’ятому розділі. Автор підкреслив важливість історико-теоретичних аспектів проблеми, справедливо зазначаючи, що “тема “Україна у I світовій війні” комплексно не вивчалася”, а також, що “спорадичні спроби наукового пошуку у вузьких проблемних нішах не можуть замінити системного всебічного й об’єктивного дослідження всіх її аспектів” (С. 261). Уже давно визріла нагальна потреба узагальнюючої праці, в якій розглядалися б різні аспекти життєдіяльності українського суспільства воєнної доби (С. 332). Підтвердженням того, що нова робота О.П.Реєнта, окрім документальної, має високі аналітичні і тлумачні вартості, є визначення найбільш перспективних напрямів розробки даної проблеми (С. 268). Зосібна, на думку автора, необхідно чітко визначити статус, завдання та ієрархію інститутів окупаційної влади протягом всього періоду війни 1914-1918 рр., місця дислокації їхніх центральних органів; економічну, національну, культурно-освітню та віросповідну політику окупаційних органів влади; визначити особливості політики окупаційної влади в кожний з трьох періодів; роль москвофільських інституцій та діячів у політиці окупаційної влади; взаємини двох українських таборів – москвофільського та українофільського – в окупаційний період; роль членів партії російських націоналістів у формуванні політики окупаційних органів влади; політику щодо політично неблагонадійних верств населення, зокрема й представників українофільського напрямку; проблему біженців, примусових виселенців та заручників.

Особливу увагу звернуто на кризові тенденції в аграрному секторі економіки у роки Першої світової війни, загострення суперечностей у сфері промисловості і торгівлі, а також на соціальні наслідки воєнних дій. Ґрунтуючись на першоджерелах, автор доводить, що війна призвела до занепаду сільськогосподарського виробництва, падіння довіри селян до влади і держави, пошуку ними виходу зі скрутного становища. Водночас розпочався процес звільнення селянства від опіки хижачького посередництва, що знайшло відображення в кооперативному русі й інших формах виробничої діяльності (С. 283). Загострення суперечностей у сфері промисловості і торгівлі, які працювали на забезпечення армії військовою технікою та боєприпасами, стало причиною гальмування урядовими установами промислового розвитку України, що здійснювалося послідовно і систематично. У свою чергу, це загострювало суперечності між офіційною

владою, з одного боку, та промисловцями й усім населенням регіону – з іншого (С.293).

В окремому параграфі знайшли відображення політичні та соціально-економічні процеси на етнічних українських землях у складі Австро-Угорщини. Характеризуючи історіографічну спадщину цієї проблеми, автор небезпідставно стверджує, що висвітлення радянською історіографією суспільного розвитку українських земель, що перебували у складі імперії Габсбургів, відзначалося тенденційністю та упередженістю, і це було започатковано ще офіціозами царської Росії. Саме періодичні видання останньої характеризували Австро-Угорщину як позбавлену перспектив розвитку “клаптикову монархію” (С. 306). Ось чому зникнення з політичної карти Європи багатонаціональної Дунайської монархії внаслідок поразки й розпаду наприкінці Першої світової війни залишило в пам’яті наступних поколінь наведену оцінку. Особливу увагу звернуто на соціоекономічний розвиток Габсбурзької імперії, який відзначався значним динамізмом. Цікаво довідатися, приміром, що за темпами економічного зростання названа імперія була попереду більшості європейських країн і поступалася тільки Німеччині, Данії й Швеції. Однак, як зазначає автор, протягом тривалого часу сільське господарство Австро-Угорщини перебувало у скрутному становищі, адже велика земельна власність знаходилася в руках переважно польського панства. Незважаючи на такі обставини розвитку краю, у Галичині та Буковині все ж відбувався перехід від зернового господарства до скотарства та впровадження спеціальних сільськогосподарських культур, зростала продуктивність землеробства. Аналіз шляхів вирішення складних проблем у сільському господарстві західноукраїнського регіону засвідчує відносну демократизацію суспільства, прогресивне правове регулювання господарських відносин, підвищення рівня національної свідомості українців і творчої самодіяльності на цій основі сільського населення (С. 307).

Завершуючи дослідження історичних процесів XIX – початку XX ст. в Україні, вчений характеризує системну кризу Російської імперії як прелюдію до революції, бо саме події 1914-1917 рр., на його думку, створили об’єктивні передумови для Української революції (С. 321, 333). Війна виявила з усією силою гальмування царським урядом розвитку продуктивних сил України, суперечності між правлячим режимом та народом, центром і національними окраїнами, між владою і підприємцями та іншими прошарками суспільства. Завдяки українським партіям і пресі в роки війни українське питання набуває не лише актуальності, а й величезного політичного звучання. Системна криза всіх ділянок суспільного життя створила критичну масу негативних, деструктивних за своєю природою процесів, які, зрештою, спричинили гігантський соціальний вибух. Загострення національного питання дало могутній поштовх визвольним змаганням поневолених народів обох імперій – Російської та Австро-Угорської, і зокрема, українців по обидва боки кордону.

У післямові О. П. Реєнт ґрунтовно і лаконічно підсумовує дослідження, визначивши найбільш характерні риси історії України в імперську добу. Позитивно, що автор провів історичні паралелі між сучасністю і дав рекомендації по комплексному вивченню проблематики суспільного розвитку України в умовах незалежної України.

Доброго слова заслуговує й поліграфічна культура видання, підбір ілюстрацій. При нинішній скруті у книговидавничій справі в Україні це особливо приємно відзначити.

Рецензоване видання відзначається своєю фундаментальністю, широким діапазоном охоплених питань, новизною постановки багатьох історіографічних проблем, компактністю та обширним фактажем. Книга О. П. Реєнта має належну патріотичну наснагу, всебічну, аргументовану доказовість тверджень і висновків, містить багато оригінального й цікавого матеріалу, вперше введеного в науковий обіг. Текст вдало доповнюють 16 фото та 2 спеціальні таблиці. Монографія, крім того, що є змістовним науковим синтезом цікавої історіознавчої проблеми, дає й багато матеріалу для роздумів щодо продовження і подальших напрямів її розробки. І в цьому також полягає непереодоланна вартість нової праці відомого українського історика.

Разом з тим, необхідно висловити деякі побажання до змісту монографії О.П.Реєнта.

Відповідно до загальної проблеми другого розділу, присвяченої українським землям та європейській дипломатії XIX – початку XX ст., автор слушно зазначає, що “поліетнічний склад населення на інкорпорованих Австрією землях породжував цілу низку проблем, що виходили за межі внутрішньої політики цієї держави” (С. 58) і “все, що стосувалося Галичини та міжнаціональних взаємин у краї, пов’язувалося для Відня не лише з внутрішніми, а й зовнішньополітичними комбінаціями” (С. 59). У зв’язку з цим, необхідно було б акцентувати увагу на тому, що австрійська колонізаторська політика кінця XVIII – початку XX ст. постійно впливала на зміст громадсько-

політичного і культурного життя народів цього краю. Очевидно, що масована атака на українців, розділених кордоном між двома імперіями, перешкоджала консолідації свідомих українських сил у боротьбі за національне самовизначення (С. 61).

Аргументовано розповідаючи про асиміляторську політику чужих імперій на українських землях у досліджуваній період, вчений підкреслює, що “і Російська, і Австрійська імперії були політичними державами” (С. 110). Головним чином, вказує О.П. Реєнт, саме від способу розв’язання національного питання залежала їхня подальша доля, територіальна цілісність, економічна могутність. Колонізаторська за своєю спрямованістю й сутністю політика австрійського та російського урядів прирікала українців на обслуговування інтересів метрополії (С. 114). Не в останню чергу це стало можливим через нерівномірність розвитку основних етнонаціональних спільнот, зокрема в Галичині. Слід зауважити, що розгляд цього важливого аспекту модерної історії саме як історичного і соціально-політичного явища потребує ґрунтовного і міждисциплінарного вивчення.

Дослідження автором витоків історії українських політичних партій і громадських об’єднань у Галичині та аналіз перших реальних спроб реалізувати ідею соборності в ХІХ – на початку ХХ ст. (С. 124 – 128) в загальних рисах показує піднесення національно-визвольного руху на західноукраїнських землях. Поряд з цим, своєчасним було б вивчення українського національного відродження в європейському контексті (витоки, зміст, періодизація)*, яке пройшло протягом цього часу кілька фаз у своєму розвитку, зазнавши ряд трансформацій, і саме воно значною мірою визначило структуру української частини політичного спектра Галичини на зламі ХІХ – ХХ ст. Одночасно концептуалізації вимагають галицький консерватизм і народовська течія як суспільно-політичні явища досліджуваного періоду.

Упродовж тривалого часу питання політичних та соціально-економічних процесів на етнічних українських землях у складі Австро-Угорщини з ідеологічних причин замовчувалося, а нерідко і фальсифікувалося (С. 306). Стверджуючи, що в Галичині та на Буковині велика земельна власність знаходилася в руках переважно польського панства, О.П. Реєнт не зазначає того важливого, на нашу думку, факту, що заселення краю німецькими колоністами сприяло соціально-економічному розвитку Галичини. Саме австрійський уряд і власники маєтків на місцях, які були, здебільшого, поляками і євреями, протегували німецьким колоністам, що дозволяло останнім у кращих умовах розвивати крайове землеробство і тваринництво. Окрім цього, підкреслюючи помітні зміни у прогресивному напрямку в сільському господарстві і перехід від зернового господарства до скотарства та впровадження спеціальних сільськогосподарських культур, зростання продуктивності землеробства (С. 307), дослідник не зазначає, що нові німецькі колонії в Галичині (засновані як об’єктивна потреба в спеціалістах для розвитку різних галузей економіки і культури) допомагали безпосередньо у запровадженні нових, ще не відомих у Галичині, сільськогосподарських культур (овес, ячмінь, кукурудза, конюшина) та низки технологічних методів господарської діяльності, привезених колоністами з їх батьківщини. Підкреслимо, що аналіз шляхів вирішення складних проблем у сільському господарстві Галичини і Буковини, здійснений О.П.Реєнтом, показав, що успіхи були досягнуті внаслідок демократизації тогочасного суспільства, прогресивного правового регулювання господарських відносин, творчої самодіяльності сільського населення тощо.

З низки побажань у контексті наступного дослідження деяких аспектів широкого діапазону “Україна в імперську добу”, заініційованого в сучасній історіографії О.П.Реєнтом, слід зауважити необхідність ретельного опрацювання цілого комплексу нових архівних і друкованих матеріалів, які зосереджені в архівних установах і бібліотечних закладах України, Польщі, Австрії, Німеччини, Росії. Це дасть змогу більш повно відтворити як хрестоматійні, так і невідомі сюжети історії нашої Батьківщини ХІХ – поч. ХХ ст., звернутися до проблеми методології, яка сьогодні є однією з нагальних у нашій історичній науці.

Сподіваємося, що це глибоко і скрупульозне дослідження стане настільною книгою не лише для фахівців ХІХ – початку ХХ століть, а й для істориків у широкому розумінні цього слова, бо написана вона вдумливо, науково витончено й вивірено, зі знанням справи і з великою любов’ю до проблем історії та культури України.

* Перші кроки у цьому напрямі здійснив І. Я. Райківський у одноіменних публікаціях. (Див. докл.: Галичина. – 1999. – № 3. – С. 4-23; 2000. – № 4. – С.25-48).

Степан СВЮРАК

НОВЕ БАЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Сучасний етап революційних змін і реформ державного управління, середньої та вищої школи, структури і напрямів підготовки юристів, працівників правоохоронних органів вимагає поглибленого знання нашої історії, передусім генези і трансформації державності в Україні, її законодавчого утвердження та конституювання.

Новий навчальний посібник завідувача кафедри історії держави і права Національної академії внутрішніх справ України О. Кузьмінця та доцента цієї ж кафедри В. Калиновського, що вийшов нещодавно у видавництві “Україна” і рекомендований Міністерством освіти і науки України*, є синтезом останнього слова юридичної та історичної науки, а також особистих наукових здобутків авторів.

У рецензованому підручнику автори на основі детального аналізу правового, політичного і, частково, соціально-економічного становища населення України поставили за мету проаналізувати трансформаційні процеси, що відбувалися в Українській державі протягом тисячоліть, викристалізувати нерозривні зв’язки і політичну лінію переходу від однієї ланки та форми державного організму до іншого, розкрити їхнє правове забезпечення.

Використовуючи досягнення новітньої історіографії, автори детально охарактеризували генезу нашої держави, відсунувши її у часі до політичного життя трипільців. Поряд з аналізом державницького курсу провідних політичних діячів України широко подаються правове забезпечення функціонування державно-політичних об’єктів, формування законодавчої, документальної бази та юридичне оформлення Української держави. Наведений авторами фактичний матеріал, добре обґрунтовані висновки до розділів та параграфів підручника спростовують твердження ряду прорадянськи налаштованих істориків та юристів про неспроможність нації творити свій державний організм.

Логічно аналізуючи історико-правові акти та їх дію на теренах України, автори нового підручника з історії держави і права прослідковують нерозривний зв’язок між “Руською правдою”, Литовськими статутами, Конституцією Пилипа Орлика та документами українських урядів періоду революції 1917-1921 років. У підручнику звернуто увагу на рубіжні дати “перемог і поразок” української державності. Поряд із цим автори логічно підводять студентів до думки про те, що ліквідація автономії, а відтак і державності в Україні, починаючи з другої половини ХVІІ ст., поступово трансформувала і правові документи, в першу чергу, литовські статuti, нівелювала норми звичаєвого права, яке у нових політичних умовах ХVІІІ-ХІХ ст. замінювалося нормами та правовими актами Російської імперії. Водночас підкреслюється, що і литовські статuti, і звичаєве право продовжували діяти в Україні паралельно із впровадженням російського законодавства.

У підручнику переконливо заперечується “прогресивне” значення Переяславської ради та “возз’єднання” України з Росією, що досі побутує в історичній, юридичній та політичній літературі як України, так і Росії. Цей історичний “крок назад” розглядається авторами в історичній перспективі, прослідковуються етапи та віхи подальшої ліквідації царизмом устоїв української державності. Загалом у навчальному посібнику на основі значного документального матеріалу – архівних і опублікованих документів, частина з яких вперше запроваджена до наукового обігу, розкривається об’єктивний і суперечливий процес розвитку державного організму, становлення і трансформації його політичних структур та органів державної влади в Україні, формування політико-правової основи функціонування нашої державності, прогресивність українського права.

Значно полегшить вивчення історичного матеріалу студентами та курсантами наявність у підручнику об’ємного додатку, в якому містяться витяги з багатьох правових документів, що відображають процес конституювання Української держави з найдавніших часів до наших днів.

Широке коло висвітлених питань і проблем з історії держави та права України, новітні висновки та узагальнення, зроблені у посібнику, визначають як наукову, так і навчальну цінність цього видання. Це, безперечно, приверне увагу до підручника не лише студентів та курсантів юридичних навчальних закладів, викладачів історії та науковців, але і широке коло читачів, що цікавляться проблемами історії України, її державності та українського права.

* Кузьмінєць О., Калиновський В. Історія держави і права України / Навчальний посібник. – К.: Україна, 2002. – 446 с.

**Інформація про захист кандидатських дисертацій
у спеціалізованій вченій раді К 20.051.05
при історичному факультеті Прикарпатського університету
імені Василя Стефаника в 2003 р.**

На підставі Постанови Вищої атестаційної комісії України (наказ №187, підписаний головою ВАК 9 квітня 2003 р.) у Прикарпатському університеті імені Василя Стефаника створено спеціалізовану вчену раду К 20.051.05 з правом прийняття до розгляду та проведення захистів дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальностями:

07.00.01 – історія України;

07.00.05 – етнологія.

Протягом другої половини 2003 р. у спеціалізованій вченій раді відбулися захисти трьох кандидатських дисертацій:

Марчук Микола Васильович, заступник директора з питань гуманітарної освіти та виховання Коломийського педагогічного коледжу Прикарпатського університету імені Василя Стефаника. Дисертація “Освіта в Україні в роки національного відродження (1917 – поч. 1930-х рр.)” (спеціальність 07.00.01 – історія України). Захист відбувся 3 липня 2003 р. Науковий керівник – М.І.Панчук, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Офіційні опоненти: С.Д.Сворака, доктор історичних наук, професор, заступник начальника з навчально-методичної роботи Прикарпатської філії Національної академії внутрішніх справ України; О.М.Завальнюк, кандидат історичних наук, професор, ректор Кам’янець-Подільського державного університету. Провідна установа – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кафедра новітньої історії України (зав. кафедрою доктор історичних наук, професор А.Г.Слюсаренко). Рішення президії ВАК України про видачу диплома кандидата історичних наук від 8 жовтня 2003 р.

Єгрешій Олег Ігорович, асистент кафедри історії України Прикарпатського університету імені Василя Стефаника. Дисертація “Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність єпископа Григорія Хомишина (1904-1945 рр.)” (спеціальність 07.00.01 – історія України). Захист відбувся 3 листопада 2003 р. Науковий керівник – В.В.Грабовецький, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Прикарпатського університету імені Василя Стефаника. Офіційні опоненти: О.Я.Красівський, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук та філософії Національної Академії державного управління при Президентові України; В.О.Перевезій, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Провідна установа – Інститут історії України НАН України, відділ історії України 20-30-х рр. ХХ ст. (зав. відділом доктор історичних наук, професор С.В.Кульчицький). Рішення президії ВАК України про видачу диплома кандидата історичних наук від 11 лютого 2004 р.

Шпиталенко Галина Андріївна, доцент кафедри управління персоналом і економіки праці, заступник декана факультету економіки та менеджменту Житомирського державного технологічного університету. Дисертація “Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)” (спеціальність 07.00.01 – історія України). Захист відбувся 15 грудня 2003 р. Науковий керівник – Ю.М.Поліщук, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Офіційні опоненти: М.М.Кріль, доктор історичних наук, професор кафедри історії слов’янських країн Львівського національного університету імені Івана Франка; В.В.Надольська, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та джерелознавства Волинського державного університету імені Лесі Українки. Провідна установа – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кафедра давньої та нової історії України (зав. кафедрою доктор історичних наук, професор В.Ф.Колесник). Рішення президії ВАК України про видачу диплома кандидата історичних наук від 10 березня 2004 р.

Ігор РАЙКІВСЬКИЙ

НАШІ АВТОРИ

ВАСЯНОВИЧ Олександр Олександрович – аспірант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України. Досліджує метеорологію Полісся.

ВІВЧАРИК Наталія Михайлівна – аспірантка кафедри української літератури Прикарпатського університету ім. В.Стефаника. Досліджує творчість Г.Лужницького у контексті літературного угруповання “Логос”.

ГАЛИЦЬКА-ДІДУХ Тамара Вячеславівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Займається дослідженням політичної історії України першої половини ХХ ст.

ГОН Максим Мойсейович – кандидат історичних наук, доцент Рівненського Економіко-гуманітарного інституту. Дослідник історії євреїв у Західній Україні першої половини ХХ ст.

ГНАТЮК Михайло Васильович – кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри методики і теорії початкового навчання Педагогічного інституту Прикарпатського університету ім. В.Стефаника. Займається дослідженням народного мистецтва, архітектури і дизайну Галичини.

ДЕБЕНКО Василь Зеновійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов’ян Прикарпатського університету ім. В.Стефаника. Сфера наукових інтересів – дослідження етнополітичних процесів у Російській державі.

ЖЕРНОКЛЕСВ Олег Станіславович – кандидат історичних наук, докторант кафедри всесвітньої історії Прикарпатського університету ім. В.Стефаника. Займається дослідженням історії соціал-демократичного руху та етнополітичних процесів в Україні. Автор книги “Українська соціал-демократія в Галичині. Нарис історії (1899-1918)” (2000).

КОЧКІН Ігор Тарасович – старший викладач кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського університету ім. В.Стефаника, досліджує пам’ятки трипільської культури північно-східного Передкарпаття.

КУГУТЯК Микола Васильович – доктор історичних наук, доктор філософії, професор, декан історичного факультету, завідувач кафедри всесвітньої історії Прикарпатського університету ім. В.Стефаника. Досліджує проблеми національно-політичного руху в Галичині ХІХ–ХХ ст. Автор книг “Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.)” (1993), “Голодомор 1933-го і Західна Україна (Трагедія Наддніпрянщини на тлі суспільних настроїв західноукраїнської громадськості 20-30-х років)” (1994), “Історія української націонал-демократії. 1918-1929. Т.1” (2002).

ЛЕСЮК Микола Петрович – кандидат філологічних наук, професор, декан філологічного факультету, завідувач кафедри слов’янських мов Прикарпатського університету ім. В.Стефаника. Сфера наукових зацікавлень: історія української літературної мови; мова українських письменників.

ЛИСЕНКО Олександр Євгенович – доктор історичних наук, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України. Автор монографії “Церковне життя в Україні: 1943-1946” (1998).

МАРУЩЕНКО Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського університету ім. В.Стефаника. Займається вивченням історіографії історії України періоду Другої світової війни.

МАРЧУК Василь Васильович – кандидат історичних наук, доктор філософії, докторант кафедри історії України Прикарпатського університету ім. В.Стефаника. Досліджує історію української церкви, національно-демократичні процеси в Україні на

сучасному етапі. Автор книги “Українська греко-католицька церква. Історичний нарис” (2002).

МАЦКЕВИЙ Леонід Георгійович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Досліджує проблеми первісної археології. Автор книги “Мезолит и неолит Восточного Крыма” (1977).

МІЩУК Андрій Іванович – аспірант кафедри історії України Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Дослідник життєвого шляху і творчої діяльності Юліана Целевича.

МОНОЛАТІЙ Іван Сергійович – кандидат історичних наук, доктор філософії, доцент кафедри політології Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Наукові зацікавлення: етнологічні спільноти в Галичині, українсько-німецькі відносини кінця XVIII – першої половини XX ст.

ПАНФЛЮВА Тетяна Олександрівна – начальник методичного відділу Центру перепідготовки і підвищення кваліфікації Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. Досліджує історію українських політичних партій Західної України у міжвоєнний період.

РАЙКІВСЬКИЙ Ігор Ярославович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Займається дослідженням історії українського національного руху та українсько-польських взаємин XIX – першої половини XX ст.

САЛАМАХА Наталія Петрівна – аспірантка кафедри історії слов’янських країн Львівського національного університету ім. І. Франка. Досліджує діяльність Михайла Погодіна.

СВОРАК Степан Дмитрович – доктор історичних наук, професор, заступник начальника з наукової роботи Національної академії внутрішніх справ України. Займається дослідженням історії народної освіти на західноукраїнських землях. Автор книг “Школа в огні історії. Матеріали з історії освіти західноукраїнських земель (1944-1953 рр.)” (1996), “Становлення радянської системи освіти в західному регіоні України: традиції та проблеми” (1998).

СЕНЬКІВ Михайло Васильович – кандидат історичних наук, доцент Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. Дослідник історії українського селянства повоєнного періоду. Автор книги “Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40 – 50-х рр. XX ст.” (2002).

СИГИДИН Михайло Васильович – старший викладач кафедри історії України, заступник декана історичного факультету Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Досліджує проблеми Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

ТКАЧУК Тарас Михайлович – кандидат історичних наук, завідувач відділом археології Національного заповідника “Давній Галич”. Досліджує світогляд та знакові системи культури Трипілля-Кукутені, проблеми енеоліту Європи.

ТОМЕНЧУК Богдан Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського університету ім. В. Стефаника, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Спеціаліст у галузі слов’яно-руської археології. Керівник Галицької археологічної експедиції Прикарпатського університету та Національного заповідника “Давній Галич”.

ТОМИН Юрій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов’ян Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Досліджує історію слов’янських народів.

ФЕДОРІВ Олександр Яремович – аспірант кафедри всесвітньої історії Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Сфера наукових інтересів – Західна Україна в політиці радянської Росії міжвоєнного періоду.

ГАЛИЧИНА

Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис

Технічний редактор – Олена БОЙЧУК

Літературний редактор – Марія БРУС

Комп’ютерне оформлення – Олександр ФЕДОРІВ

Художники – Ігор ТОКАРЧУК, Мирослав ГАТАЛЕВИЧ

НБ ПЛУС

662624

Підп. до друку 28.08.2003. Формат 60x84/16.

Папір ксероксний. Гарнітура “Times Neu Roman”.

Ум. друк. арк. 24,25. Вид. друк. арк. 25,50.

Тираж 300. Зам. 589.

Друкарня видавництва “Плаї”

Прикарпатського університету імені Василя Стефаника
76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57